ΙΝΕ
Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα
και η συνδικαλιστική της εκπροσώπηση

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ

ΑΘΗΝΑ

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η συνδικαλιστική της εκπροσώπηση

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ

ΑΘΗΝΑ

ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η συνδικαλιστική της εκπροσώπηση

ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ
Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα
και η συνδικαλιστική της εκπροσώπηση

Copyright @ ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Δημήτρης Α. Κατσορίδας
ISBN: 978-618-5483-31-9

Οι απόψεις που διατυπώνονται στην παρούσα μελέτη δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ
Ιουλιανού 24, Αθήνα 10434
Τ.: 210 820 2230, 210 820 2231
www.inegsee.gr

Art Direction - Design: Αμαλία Χριστακοπούλου
Παραγωγή - Εκτύπωση: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ • www.kambili.gr
Διόρθωση κειμένου: Αλέξανδρος Αρβανιτάς

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη και του συγγραφέα. Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 13

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
Η ΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ 19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΡΙΣΜΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ. ΤΟ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ 21

1.1. Η έννοια της κοινωνικής τάξης στον κλασικό μαρξισμό (Μαρξ, Ένγκελς) 21

1.1.1. Η τάξη με βάση τη σχέση με τα μέσα παραγωγής 22

1.1.2. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας 24

1.1.3. Ο εφεδρικός στρατός της εργατικής τάξης, ο σχετικός υπερπληθυσμός και ο παουπερισμός 26

1.1.4. Τα διευθυντικά στελέχη, «οι υπαξιωματικοί της βιομηχανίας» και οι επιστάτες 28

1.1.5. Το πολιτικό στοιχείο στον καθορισμό των κοινωνικών τάξεων 30

1.1.6. Τάξη «καθεαυτή» και τάξη «δι' εαυτήν» 32

1.1.7. Πρώτες επισημάνσεις για την έννοια της κοινωνικής τάξης 34

1.2. Σχετικά με τη διάκριση της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας κατά τον Μαρξ 36

1.2.1. Τι είναι «παραγωγική» και τι «μη παραγωγική» εργασία 36

1.2.2. Μια αντίφαση στο έργο του Μαρξ 37

1.2.3. Συμπεράσματα 39

1.3. Η άποψη του Λένιν για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων 40

1.4. Η προσέγγιση του Ν. Πουλαντζά για τις κοινωνικές τάξεις. Μια κριτική αποτίμηση του έργου του 42

1.4.1. Το γενικό περίγραμμα 42

1.4.2. Τα οικονομικά κριτήρια του προσδιορισμού των τάξεων. Προβλήματα που προκύπτουν από τη θέση του Ν. Πουλαντζά 45

1.4.3. Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις του ορισμού των τάξεων 48

1.4.4. Η συμβολή του Πουλαντζά 54

1.5. Η άποψη του Σ. Σακελλαρόπουλου για τις κοινωνικές τάξεις 55

1.5.1. Κοινωνικές τάξεις και κοινωνική εκμετάλλευση 55

1.5.2. Οι δημόσιοι υπάλληλοι 58

1.5.3. Παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη εκτός του δημόσιου τομέα 61

1.6. Εργατική και νέα μικροαστική τάξη στην προσέγγιση του Γ. Οικονομάκη: Κριτικές επισημάνσεις 62

1.7. Τα όρια της εργατικής τάξης. Συμπεράσματα 66

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ 81

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 87

3.1. Οι γενικές τάσεις της απασχόλησης 87

3.1.1. Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι 88

3.1.2. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση 92

3.1.3. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα 99

3.1.4. Μισθωτή απασχόληση και μέγεθος των επιχειρήσεων 104

3.1.5. Η κατάσταση στην αγορά εργασίας σε αριθμούς 108

3.2. Το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα 113

3.3. Η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας 133

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΟΙ ΝΕΟΙ ΟΡΟΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

..... 143

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ 145

4.1. Ιστορικές αποσαφηνίσεις 145

4.2. Σύντομη ανασκόπηση των αγώνων του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 148

4.3. Ελαστική εργασία και ελαστική συνείδηση; 157

4.4. Ψυχολογία της αντίστασης και ταξική συνείδηση ... 160

4.5. Το εργασιακό άγχος 165
4.5.1. Τι δείχνουν τα στοιχεία 165
4.5.2. Τι είναι το εργασιακό άγχος 167
4.5.3. Μπορεί να αντιμετωπιστεί; 169
4.6. Οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας 171
4.6.1. Η κοινωνική πλευρά της ανεργίας 171
4.6.2. Η ψυχολογική προσέγγιση της ανεργίας 172
4.6.3. Η οδύνη των ανέργων 173
4.6.4. Υπάρχουν λύσεις; 173
4.7. Συνδικάτα και δομές αλληλεγγύης 175

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ 179

5.1. Οι πρώτες διεκδικήσεις για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της εργασίας 179
5.2. Τα πρώτα βήματα της εργατικής νομοθεσίας 181
5.3. Οι εξελίξεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο 184
5.4. Η εργατική νομοθεσία μετά το 1974 185
5.4.1. Ο Νόμος 1264/1982 και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις 186
5.4.2. Η θεσμική αποτύπωση της εργασιακής πραγματικότητας κατά τη διάρκεια των Μνημονίων (2010-18) 189
5.5. Απεργιακοί αγώνες και ανεργία την εποχή των Μνημονίων 199
5.5.1. Οικονομικός κύκλος και απεργίες 199
5.5.2. Η απεργιακή δραστηριότητα της περιόδου 2010-16 203
5.5.3. Αιτίες της κάμψης των απεργιακών αγώνων 204

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

211

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6
ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ

213

6.1. Εισαγωγή 213

6.2. Νεολαία: στον αστερισμό της εργασιακής ανασφάλειας 215

6.2.1. Στοιχεία σχετικά με την εργαζόμενη νεολαία 215

6.2.2. Οι νέοι, τα κατεξοχήν θύματα της ανεργίας 216

6.2.3. Εργαζόμενη νεολαία και συνδικάτα 218

6.2.4. Προτάσεις 221

6.3. Γυναίκες και συνδικάτα 222

6.3.1. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης 222

6.3.2. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας παρουσίας στα συνδικάτα 224

6.3.3. Οι επιπτώσεις των Μνημονίων στην απασχόληση των γυναικών 226

6.3.4. Η πολιτική των συνδικάτων για τις γυναίκες 228

6.3.5. Προτάσεις για την τόνωση της συμμετοχής των γυναικών στις διαδικασίες του συνδικαλιστικού κινήματος 228

6.4. Συνδικαλιστικό κίνημα και μετανάστες 231

6.4.1. Εισαγωγή - Η ελληνική εμπειρία 231

6.4.2. Ο ρόλος των ελληνικών συνδικάτων στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών 233

6.4.3. Η συμμετοχή των μεταναστών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις 236
6.4.4. Επίλογος 238

6.5. Η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ενάντια στην ανεργία 239
6.5.1. Εισαγωγή 239
6.5.2. Το στρατηγικής σημασίας ζήτημα της ανεργίας 241
6.5.3. Πρόγραμμα διεκδικήσεων 243
6.5.4. Οι οργανωτικές μορφές 244
6.5.5. Η εμπειρία της οργάνωσης των ανέργων στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο 245
6.5.6. Η εμπειρία της οργάνωσης των ανέργων κατά τη δεκαετία του 1990 248
6.5.7. Κινητοποιήσεις κατά της ανεργίας στα χρόνια των Μνημονίων 250

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7
ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ 253

7.1. Οι αλλαγές στην αγορά εργασίας και οι επιπτώσεις τους στα συνδικάτα: το γενικό πλαίσιο 253

7.2. Η συνδικαλιστική έκφραση 255

7.3. Η συνδικαλιστική πυκνότητα στις χώρες του ΟΟΣΑ και στην Ευρώπη 258

7.4. Ανασκόπηση ερευνών για τη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα 264
7.4.1. Η μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 267
7.4.2. Άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες συμμετοχής στα συνδικάτα. Αποτελέσματα μιας εμπειρικής διερεύνησης 272

7.5. Η συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα. Η κρίση εμπιστοσύνης.....275

7.6. Οι αιτίες της αποδυνάμωσης των συνδικάτων.....284

7.7. «Πόλεμος όλων εναντίον όλων».....290

7.8. Τα συνδικάτα στην εποχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Η ήττα έρχεται από παλιά.....292

7.9. Οι χρόνιες παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος.....298

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ.....307

8.1. Οι κοινωνικοί συσχετισμοί.....307

8.2. Η κοινωνική πόλωση ως προϋπόθεση της ταξικής ενότητας.....308

8.3. Ποια η στρατηγική και η τακτική των συνδικάτων;.....308

8.4. Για τις συμμαχίες.....309

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Για ένα νέο εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα. Συμπεράσματα, σκέψεις και ερωτήματα προς διερεύνηση.....311

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΝΟΨΗ.....319

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....325

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα (από το 1970 και έπειτα), δηλαδή από το ξέσπασμα της πρώτης μεταπολεμικής κρίσης το 1974 και μετά, αλλά και των απαρχών του 21ου αιώνα, πραγματοποιήθηκαν και πραγματοποιούνται ακόμη σοβαρές ανακατατάξεις τόσο στην παραγωγική διαδικασία όσο και στη διάρθρωση της εργατικής τάξης. Η αυτοματοποίηση, η μεγέθυνση του τομέα των υπηρεσιών και η διεύρυνση συνολικά του χώρου της μισθωτής εργασίας, η αύξηση του μορφωτικού επιπέδου, αλλά και η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής (έλλειψη ελεύθερου χρόνου, καταστροφή του περιβάλλοντος, ανεργία, υποβάθμιση της κοινωνικής ασφάλισης, της υγείας και της παιδείας), η μεγέθυνση της «δεύτερης» αγοράς εργασίας (μετανάστες, αδήλωτη εργασία, παραβιάσεις του θεσμικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων κ.λπ.) είναι μερικές εξελίξεις που επιδρούν στη σύνθεση της εργατικής τάξης, καθώς και στο ρόλο των συνδικάτων.

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε τη σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και το πώς αυτή επηρεάζεται από τις αλλαγές στην αγορά εργασίας. Βασικός σκοπός αυτής της διερεύνησης είναι να μελετηθεί η διάρθρωση της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα, να αναδειχθεί το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης

και να εξετασθούν κριτικά οι υποθέσεις περί συρρίκνωσής της, ώστε κατόπιν να μελετηθούν οι αιτίες αποδυνάμωσης των συνδικάτων και η κρίση εμπιστοσύνης σε αυτά, και να προσδιοριστούν οι τρόποι με τους οποίους το συνδικαλιστικό κίνημα μπορεί να οργανώσει και να εκπροσωπήσει τα συλλογικά συμφέροντα των μισθωτών σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο, στις νέες συνθήκες.

Οι λόγοι που μας οδήγησαν στην επεξεργασία του εν λόγω θέματος είναι επειδή εκτιμήσαμε ότι υπάρχει κενό όσον αφορά μια συνολική και συνδυαστική αποτίμηση του φαινομένου της διάρθρωσης της εργατικής τάξης, της ιστορίας της, των σύγχρονων εργατικών ζητημάτων και της συνδικαλιστικής της εκπροσώπησης. Ταυτοχρόνως, είναι τρεις περιοχές διαχρονικά συνυφασμένες μεταξύ τους. Επίσης, έχει ενδιαφέρον να δούμε τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 2008 και των Μνημονίων στη δομή της εργατικής τάξης και των συνδικάτων, καθ' όλο το διάστημα που προκύπτει από την προ κρίσης περίοδο και αμέσως μετά (2004-2016), και πώς οι διαχρονικές παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος επέδρασαν αρνητικά σε αυτό.

Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η διάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος δεν αποτελούν ιδιαίτερα μελετημένα θέματα, σε σχέση με άλλες εργασίες που είναι πιο πολύ ιστορικού περιεχομένου. Παρ' όλ' αυτά, σταδιακά έχουν αρχίσει και ερευνώνται πιο συστηματικά τα εν λόγω ζητήματα, ειδικά από νεότερους επιστήμονες, τα οποία διεξάγονται πάλι αποσπασματικά. Δηλαδή, οι εργασίες που βλέπουν το φως της δημοσιότητας είτε επικεντρώνονται μόνο στη μελέτη της ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας είτε στα προβλήματα του συνδικαλιστικού κινήματος είτε μόνο στη μελέτη κάποιων ιστορικών περιπτώσεων. Οπότε υπάρχει ένα κενό για μια πιο ολιστική προσέγγιση του ζητήματος. Αυτό, μάλλον, οφείλεται στο χαμηλό βαθμό της κοινωνικής έρευνας στην Ελλάδα, καθώς επίσης και στην υποτίμηση εκ μέρους των δυνάμεων της εργασίας του ρόλου τους στις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, γεγονός το οποίο με τη σειρά του υποβαθμίζει και τη δυνατότητα του συνδικαλιστικού κινήματος να παίξει τον ανάλογο ρόλο που του αντιστοιχεί.

Ιστορικά, η δύναμη του συνδικαλιστικού κινήματος στηρίχτηκε αρχικά στους χειρώνακτες εργάτες, ιδιαίτερα της βιομηχανίας, όπου γύρω από αυτόν τον πυρήνα χτίστηκε η ενότητα του κόσμου της εργασίας, συμβάλλοντας αποφασιστικά σε πολλές κατακτήσεις (π.χ. εργατική νομοθεσία, κοινωνικό κράτος κ.λπ.). Ο συνδικαλισμός θεμελιώθηκε και θεμελιώνεται στην αντίληψη της κοινότητας συμφερόντων του κόσμου της μισθωτής εργασίας και προκύπτει από την αντικειμενικά δοσμένη θέση τους μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία. Δηλαδή, από τη θέση τους μέσα στην εργασιακή διαδικασία, η οποία δεν καθορίζεται από τους ίδιους, αλλά από τους εργοδότες και το κράτος, και ως εκ τούτου

είναι υποχρεωμένοι να υπόκεινται σε αυτήν, προκειμένου να μπορούν να αναπαράγουν την εργασιακή τους δύναμη για να επιβιώνουν. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι αυτή η διαδικασία γίνεται αντιληπτή από όλους τους μισθωτούς με τον ίδιο τρόπο. Διάφοροι διαχωρισμοί στο εσωτερικό της εργατικής τάξης (επαγγέλματα, μορφωτικό επίπεδο, μισθοί, ηλικιακές ομάδες κ.λπ.), καθώς επίσης οι αλλαγές στην οικονομική βάση, με τη συνεχή εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, συντελούν ώστε να υπάρχουν σημαντικές αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία, και άρα στη δομή της εργατικής τάξης, με συνέπεια να υπονομεύεται και η διαπραγματευτική ισχύς των συνδικάτων.

Σε αυτές τις αλλαγές, τα συνδικάτα χρειάζεται να αναπροσαρμόζουν τις οργανωτικές τους δομές, ώστε να εκπροσωπούν τα συμφέροντα του συνόλου της μισθωτής εργασίας απέναντι στο κεφάλαιο και το κράτος και όχι μόνο μιας μικρής μερίδας, όπως συνήθως γίνεται, ώστε έτσι να μη χάνουν την κοινωνική τους αξιοπιστία. Όταν αυτό δεν συμβαίνει και δημιουργούνται φαινόμενα περιθωριοποίησης ενός σημαντικού τμήματος της εργατικής τάξης (άνεργοι, υποαπασχολούμενοι, αδήλωτη-μαύρη εργασία, νέοι εργαζόμενοι, γυναίκες, μετανάστες), τότε δημιουργείται κρίση συνδικαλιστικής εκπροσώπησης.

Το μεθοδολογικό εργαλείο, το οποίο επιλέξαμε στην παρούσα μελέτη, είναι ο σπονδυλωτός τρόπος προσέγγισης του εργατικού και συνδικαλιστικού υποκειμένου, ο οποίος, ενώ φαίνεται να αποτελείται από τρία σχετικά αυτόνομα μέρη, εντούτοις διατηρεί μια εσωτερική συνοχή όλων αυτών, δηλαδή της ταξικής διάστασης, των νέων όρων συζήτησης του εργατικού ζητήματος (π.χ. σύντομη ιστορική ανασκόπηση σε συνδυασμό με τα προβλήματα που απασχολούν τον κόσμο της εργασίας) και της σύγχρονης συνδικαλιστικής οργάνωσης.

Εν κατακλείδι, σκοπός της μελέτης είναι να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα μπορεί να εκπροσωπήσει τα συνολικά συμφέροντα της σύγχρονης εργατικής τάξης, αφού προηγουμένως έχουν παρουσιαστεί οι αλλαγές στη διάρθρωσή της, ούτως ώστε κατόπιν να διαμορφωθεί η κατάλληλη στρατηγική για να περιοριστεί η ανομοιογένεια και οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της μέσα από την καλλιέργεια της αλληλεγγύης.

Με βάση τα προαναφερθέντα, διαμορφώθηκε το εξής τρίπτυχο διερεύνησης: α) η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας με επικέντρωση στη σύνθεση της εργατικής τάξης, β) μια πολύ σύντομη ιστορική ανασκόπηση-περιοδολόγηση της ιστορίας του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα σε συνδυασμό με τα σύγχρονα εργατικά θέματα τα οποία ταλανίζουν τον κόσμο της εργασίας και γ) πώς τα δύο προηγούμενα ζητήματα επενεργούν στη συνδικαλιστική εκπροσώπηση του κόσμου της εργασίας.

Στο πρώτο μέρος της μελέτης παρουσιάζουμε κατ' αρχάς τις επεξεργασίες των κλα-

σικών του μαρξισμού (Μαρξ,Ένγκελς) για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων, με επικέντρωση στην εργατική τάξη. Κατόπιν, αναφερόμαστε στην προσέγγιση του Λένιν για τις τάξεις και στον πολύ συνεκτικό, αλλά, κατά τη γνώμη μας, πιο πλήρη ορισμό που δόθηκε σχετικά με αυτό το ζήτημα. Στη συνέχεια, έχουμε ιδιαίτερη αναφορά στο έργο του Νίκου Πουλαντζά, επειδή επί της ουσίας αυτός είναι που επανέφερε με πολύ αναλυτικό τρόπο τη συζήτηση για τις τάξεις, ασχέτως αν συμφωνεί ή διαφωνεί κάποιος/-α μαζί του, η οποία επηρέασε σημαντικά τους προβληματισμούς που αναπτύχθηκαν στη συνέχεια γι' αυτό το θέμα. Τέλος, παραθέτουμε τις προσεγγίσεις του Σ. Σακελλαρόπουλου για την έννοια της κοινωνικής τάξης, του οποίου τη θέση υιοθετούμε, επειδή είναι παραπλήσια με τη δική μας, ενώ έχουμε ένα κεφάλαιο με την άποψη του Γ. Οικονομάκη για το ζήτημα της ταξικής συγκρότησης, προβαίνοντας στη συνέχεια σε κάποιες κριτικές παρατηρήσεις. Όσον αφορά τα συμπεράσματα, με τα οποία κλείνουμε το κεφάλαιο που αναφέρεται στις μαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις για τις κοινωνικές τάξεις, επιχειρούμε μια συνοπτική ανασκόπηση των προαναφερθέντων, δίνοντας ταυτοχρόνως και τη δική μας προσέγγιση-ορισμό της εργατικής τάξης, ώστε κατόπιν (κεφάλαιο 3) προβαίνουμε στην επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων (2004-2016), τα οποία μας βοηθούν να δούμε τη σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, καθώς αυτό είναι το θέμα που μας απασχολεί, σε σχέση με τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση. Σ' αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται η εξέλιξη, το μέγεθος και η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και διερευνώνται οι διαφοροποιήσεις στην αγορά εργασίας. Γίνεται η επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων που δημοσιεύουν αφενός οι Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ αφετέρου οι έρευνες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, οι οποίες αναφέρονται στο μέγεθος της μισθωτής εργασίας, των ανέργων, των αλλοδαπών και των άτυπα απασχολούμενων, όπως επίσης και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, για παράδειγμα η θέση τους στο επάγγελμα κ.λπ. Η διερεύνηση αυτή είναι βασική προϋπόθεση για να αξιολογηθούν οι συνέπειες που υπάρχουν στο συνδικαλιστικό κίνημα από τη μη εκπροσώπηση ευρύτερων στρωμάτων της εργατικής τάξης σε αυτό.

Θα πρέπει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι, με δεδομένο ότι ο σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι μια συνολική αποτίμηση του ζητήματος των κοινωνικών τάξεων και των εκτεταμένων θεωρητικών προσεγγίσεων επ' αυτού του θέματος (βεμπεριανές θεωρίες, μαρξιστικές προσεγγίσεις, φιλελεύθερες απόψεις κ.λπ.), ούτε ακόμη και οι διαφορετικές επεξεργασίες και συζητήσεις που υπάρχουν εντός του μαρξιστικού ρεύματος, για τα οποία υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία,[1] προχωρήσαμε, όσο γίνεται, σε

1. Για μια εκτεταμένη αναφορά σχετικά με τις δύο διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, τις βεμπεριανές και τις μαρξιστικές, για το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων, δες Α. Μοσχονάς, *Τάξεις*

μια όσον το δυνατό πιο συνεκτική παρουσίαση του ζητήματος. Κατά συνέπεια, δεν αναπτύξαμε μια θεωρία περί τάξεων, γενικά, αλλά θεωρώντας ως δεδομένο την ύπαρξη των τάξεων, προσεγγίσαμε τη μελέτη της εργατικής τάξης στην Ελλάδα με βάση το μεθοδολογικό πλαίσιο του ιστορικού υλισμού και με βάση μια συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση, η οποία είναι η μαρξιστική. Και ο λόγος για τον οποίο αξιοποιήθηκαν τα συγκεκριμένα εργαλεία ανάλυσης είναι επειδή *ο μαρξισμός είναι αυτός που, επί της ουσίας, θεμελίωσε την ταξική θεωρία και εγκαινίασε τη συζήτηση για το ταξικό φαινόμενο*, όπως λέει ο Λύτρας.[2]

Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση της πορείας της εργατικής τάξης και των αγώνων των συνδικάτων στην Ελλάδα, καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα μέχρι την εποχή των Μνημονίων. Εδώ είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι η εν λόγω ιστορική πορεία είναι μια συνεχής διαδικασίας συγκρότησης-αποδιάρθρωσης-ανασυγκρότησης, ενώ μπορούμε να ψηλαφίσουμε κάποιες από τις αιτίες των παθογενειών του συνδικαλιστικού κινήματος. Βασικό σημείο αναφοράς, το οποίο διατρέχει όλη την ιστορική περιοδολόγηση, φαίνεται ότι είναι η συνεχής παρέμβαση του κράτους στο εσωτερικό των συνδικάτων (π.χ. μέσω αυταρχισμού ή καταστολής, μεθοδεύσεις για τον έλεγχό τους, ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων κ.λπ.), με αποτέλεσμα να υπάρχει σχεδόν πάντα ένας εσωτερικός διχασμός ανάμεσα σε ένα επίσημο θεσμικό και σε ένα εξωθεσμικό συνδικαλιστικό ρεύμα. Κατόπιν εξετάζονται σύγχρονα εργατικά θέματα, όπως είναι η εξέλιξη της εργατικής νομοθεσίας, μέχρι τον φιλεργατικό νόμο 1264 του1982 και τις ανατροπές που επήλθαν κατά τα χρόνια των Μνημονίων, τις επιπτώσεις που υπήρξαν πάνω στους απεργιακούς αγώνες, καθώς επίσης και άλλα ζητήματα τα οποία έχουν σχέση με τους όρους ύπαρξης του κόσμου της εργασίας, όπως είναι οι επιπτώσεις κάθε μορφής ευελιξία στη συνείδηση των εργαζομένων, το εργασιακό άγχος, οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας, η σχέση των συνδικάτων με τις δομές αλληλεγγύης.

Στο τρίτο μέρος αναλύονται η συνδικαλιστική πυκνότητα και ιδιαίτερα τα εξελισσόμενα πρότυπα συνδικαλιστικής οργάνωσης και εκπροσώπησης των συμφερόντων των εργαζόμενων τάξεων, αναδεικνύονται οι ελλιπείς διαδικασίες οργάνωσης ευρύτερων

και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες, τόμος πρώτος, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1998. Επίσης, για ένα περαιτέρω διάλογο σχετικά με τις διάφορες μαρξιστικές προσεγγίσεις, βλέπε Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2014.

2. Α. Λύτρας, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σελ. 33.

τμημάτων της εργατικής τάξης στις συλλογικές διαδικασίες (νέοι εργαζόμενοι, γυναίκες, μετανάστες, άνεργοι) και αναζητούνται λύσεις για την υπέρβαση των αδυναμιών του συνδικαλιστικού κινήματος. Στην εν λόγω ενότητα αξιοποιούνται, εκτός από τις βιβλιογραφικές αναφορές, και όλες οι σχετικές με το αντικείμενο της μελέτης μας, έρευνες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ. Με τον τρόπο αυτό προετοιμάζονται οι ιδέες για τις επιχειρούμενες συσχετίσεις, προτάσεις και τελικά συμπεράσματα, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν από τους ανάλογους φορείς για τη χάραξη πολιτικών σχετικά με την κρίση συνδικαλιστικής εκπροσώπησης και να οδηγήσουν στη επίλυση χρόνιων προβλημάτων που ταλανίζουν τα συνδικάτα, αλλά και ευρύτερα τον κόσμο της εργασίας, σε μια προσπάθεια αναζωογόνησης και ανασυγκρότησής τους.

Τέλος, θα ήθελα να επισημάνω ότι το περιεχόμενο του ανά χείρας βιβλίου στηρίχτηκε, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, στη διδακτορική μου διατριβή, με τίτλο, *«Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης»*, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων. Εδώ θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή μου, Γιώργο Οικονομάκη, του οποίου η βοήθεια είναι κυριολεκτικά ανεκτίμητη. Επίσης τους πανεπιστημιακούς καθηγητές Μάιρα Στογιανίδου, Γιώργο Αργείτη και Γιάννη Κουζή, οι οποίοι στήριξαν την προσπάθειά μου. Ιδιαίτερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Γιάννη Ζησιμόπουλο, Απόστολο Καψάλη και Κώστα Πασσά για το χρόνο που διέθεσαν και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους, όπως και τον Γιώργο Κρητικίδη σε ό,τι αφορά στην επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων, του οποίου η βοήθεια υπήρξε πολύ μεγάλη. Επιπροσθέτως, τους ιστορικούς Δημήτρη Λιβιεράτο και Κώστα Παλούκη. Στην εν λόγω διατριβή, την οποία, όπως έχω πει στο ευχαριστήριο, έχω αφιερώσει στη μνήμη της συζύγου μου, Ευαγγελίας Σωτηροπούλου, επιπλέον βοήθησαν πολλοί άνθρωποι, με κάθε τρόπο: ο Γιώργος Λεχουρίτης, η Πένυ Γεωργιάδου, ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος, ο Γιώργος Κολλιάς, ο Δημήτρης Παϊταρίδης, τα δύο μου παιδιά, Θανάσης και Κατερίνα, όπως και πολλοί φίλοι/-ες, οι οποίοι ανά διαστήματα με ρωτούσαν, *«πώς τα πας με τη μελέτη σου;»*, και με παρότρυναν να ολοκληρώσω το έργο που ξεκίνησα.

Συμπληρωματικά, σε σχέση με τα αμέσως προηγούμενα, δεν μπορώ να μην αναφέρω και την μεγάλη εμπειρία και γνώσεις που απέκτησα ως επιστημονικός συνεργάτης του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), καθώς είχα την τύχη να συνδεθώ μαζί του, από το 1991, αλλά και με τους ανθρώπους του.

Αθήνα, 2020

Δημήτρης Α. Κατσορίδας

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΡΙΣΜΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ. ΤΟ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. Η έννοια της κοινωνικής τάξης στον κλασικό μαρξισμό (Μαρξ, Ένγκελς)

Η θεωρία για τις τάξεις είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα, επειδή ακριβώς θέτει την ταξική πάλη στο επίκεντρο της αναλυτικής προσέγγισης και κατανόησης των κοινωνικών διαδικασιών. Επίσης, είναι σημαντικό ζήτημα από την άποψη του καθορισμού της στρατηγικής, της τακτικής και της διατύπωσης του προγράμματος των συνδικάτων και των εργατικών κομμάτων και συνεπακόλουθα για τον καθορισμό των, κάθε φορά, αναγκαίων κοινωνικών συμμαχιών.

Για να οικοδομηθεί και να χαραχθεί μια σωστή στρατηγική συμμαχιών θα πρέπει, πρωτίστως, να προβούμε σε μια συγκεκριμένη ανάλυση της ταξικής διάρθρωσης μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Διότι το πρόβλημα των συμμαχιών της εργατικής τάξης είναι ένα από τα θεμελιώδη ζητήματα που απασχολούν και που υπάρχουν σημαντικές αδυναμίες. Σχετικά, λοιπόν, με το ερώτημα, το οποίο θα μας απασχολήσει στο πρώτο μέρος αυτής της μελέτης, δηλαδή «από τι καθορίζεται μια τάξη», ο Μαρξ, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, έδωσε την εξής ημιτελή απάντηση:

> «Από πρώτη ματιά φαίνεται να είναι η ταυτότητα των εισοδημάτων και των πηγών του εισοδήματος. Πρόκειται για τρεις μεγάλες κοινωνικές ομάδες τα συστατικά μέρη των οποίων, τα άτομα που τις συγκροτούν, ζουν αντίστοιχα από το μισθό εργασίας, από το κέρδος και από τη γαιοπρόσοδο, από την αξιοποίηση της εργατικής τους δύναμης, του κεφαλαίου τους και της γαιοκτησίας τους.
>
> Ωστόσο, από την άποψη αυτή λ.χ. οι γιατροί και οι δημόσιοι υπάλληλοι θα αποτελούσαν επίσης δύο τάξεις, γιατί ανήκουν σε δύο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, στις οποίες τα εισοδήματα των μελών της καθεμιάς από αυτές προέρχονται από την ίδια πηγή. Το ίδιο θα ίσχυε για τον ατέλειωτο κατακερματισμό των συμφερόντων και των θέσεων στις οποίες ο καταμερισμός της κοινωνικής εργασίας διασπά τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες και τους γαιοκτήμονες -τους τελευταίους λ.χ. σε κατόχους αμπελώνων, αγρών, δασών, ορυχείων, ψαρότοπων κ.λπ.».[3]

Όμως, μετά την εν λόγω διατύπωση, στο σημείο αυτό σταματάει απότομα το βιβλίο του Μαρξ. Απ' ό,τι φαίνεται, δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τη σκέψη του για το *«τι είναι τάξη»*, δημιουργώντας έτσι άθελά του μια ποικιλία ερμηνειών και αντιπαραθέσεων στο εσωτερικό του μαρξισμού για τον ορισμό της κοινωνικής τάξης.

Παρ' όλ' αυτά, από τον προαναφερθέντα ορισμό φαίνεται ότι ο Μαρξ εξετάζει τη σχέση της «κοινωνικής τάξης» με την «κοινωνική ομάδα», δηλαδή τις επαγγελματικές κατηγορίες (γιατροί, δικηγόροι, ιερείς κ.λπ.).

1.1.1. Η τάξη με βάση τη σχέση με τα μέσα παραγωγής

Γενικά, οι Μαρξ-Ένγκελς δεν έχουν διατυπώσει πουθενά με σαφήνεια τον ορισμό της κοινωνικής τάξης. Εντούτοις, παρότι δεν υπάρχει σαφής ορισμός από μέρους τους, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι όλο το έργο τους διαπνέεται από αυτή την αντίληψη, διατυπώνοντας, σε διάφορα σημεία, ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά μιας τάξης, αποσπάσματα των οποίων παραθέτουμε παρακάτω.

Οι Μαρξ-Ένγκελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, στο κεφάλαιο «Αστοί και προλετάριοι» ξεκινούν την παράγραφο ως εξής: «Η ιστορία όλων των ως τα τώρα κοινωνιών είναι

3. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 1087.

ιστορία ταξικών αγώνων». Ο δε Ένγκελς, σε σημείωσή του στην αγγλική έκδοση (1888) του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου,* ορίζει ως εξής την αστική και την εργατική τάξη:

> «Με την λέξη αστική τάξη εννοούμε την τάξη των σύγχρονων καπιταλιστών που είναι κάτοχοι των κοινωνικών μέσων παραγωγής και που εκμεταλλεύονται τη μισθωτή εργασία. Με τη λέξη προλεταριάτο εννοούμε την τάξη των σύγχρονων μισθωτών εργατών που, επειδή δεν κατέχουν καθόλου δικά τους μέσα παραγωγής, είναι αναγκασμένοι να πουλούν την εργατική τους δύναμη για να μπορούν να ζήσουν». [4]

Επίσης, ο Μαρξ, στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, αναλύοντας περαιτέρω αυτήν την προσέγγιση, θεωρεί ως βασικό όρο αναπαραγωγής της εργατικής τάξης τον μόνιμο και συνεχή καταναγκασμό που υφίσταται να πουλάει την εργατική της δύναμη[5]. Συγκεκριμένα, ο Μαρξ, ισχυρίζεται πως η αξία της εργατικής δύναμης, την οποία ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει στον εργάτη με τη μορφή μισθού, παίρνει για τον εργάτη τη μορφή εισοδήματος και έτσι αναπαράγεται διαρκώς όχι μόνο η εργατική δύναμη, αλλά και η τάξη των μισθωτών εργατών ως τέτοια και μαζί της η βάση όλης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.[6]

Κατ' αρχάς, λοιπόν, οι τάξεις καθορίζονται από τη *σχέση που έχουν με τα μέσα παραγωγής*. Δηλαδή, από τη σχέση που έχουν όσον αφορά την ιδιοκτησία και τη χρήση των μέσων παραγωγής. Άρα, η εργατική τάξη χαρακτηρίζεται τόσο από την έλλειψη μέσων παραγωγής (ιδιοκτησίας) όσο και από το γεγονός ότι είναι κατ' αποκλειστικότητα ο εκτελεστής των εντολών του κεφαλαίου για την παραγωγή αξιών χρήσης (σχέση εκμετάλλευσης). Όμως, για να σχηματισθεί η εργατική τάξη, αποκλειστικά στον καθαρά καπιταλιστικό τομέα παραγωγής (οικονομική σφαίρα), θα πρέπει ο κάτοχος του εμπορεύματος *εργατική δύναμη* να είναι ικανός και ελεύθερος για εργασία. «Για να μετατραπεί λοιπόν το χρήμα σε κεφάλαιο, πρέπει ο κάτοχος του χρήματος να βρει στην αγορά εμπορευμάτων

4. Βλέπε Κ. Μαρξ-Φ.Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980, σελ. 18. Επίσης, σε γράμμα, το οποίο έστειλε ο Μαρξ στον Βαϊντεμάγιερ, στις 5/3/1852, λέει ότι «...η ύπαρξη των τάξεων είναι συνδεμένη με καθορισμένες ιστορικές φάσεις της ανάπτυξης της παραγωγής», στο Engels Fr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, Μέρος Α', εκδόσεις Μπάυρον, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1986, σελ. 107.

5. Για περισσότερα βλέπε, Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 377-388.

6. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, ό.π., σελ. 387.

τον ελεύθερο εργάτη, ελεύθερο με διπλή έννοια, από τη μια με την έννοια ότι ως ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη ως εμπόρευμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη».[7]

1.1.2. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας

Στην προσέγγιση που κάνουν οι Μαρξ-Ένγκελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* φαίνεται πως, αφού έχουν εξετάσει ιστορικά την εμφάνιση και εξέλιξη των τάξεων, θεωρούν ότι το βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωσή τους είναι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Γράφουν χαρακτηριστικά:

> «Στις προηγούμενες εποχές της ιστορίας βρίσκουμε σχεδόν παντού μια πλήρη διαίρεση της κοινωνίας σε διάφορες τάξεις, μια πολύτροπη κλιμάκωση των κοινωνικών θέσεων. Στην αρχαία Ρώμη βρίσκουμε πατρίκιους, ιππείς, πληβείους, δούλους. Στον Μεσαίωνα φεουδάρχες, υποτελείς, μαστόρους, καλφάδες, δουλοπάροικους και πρόσθετα σε κάθε μια απ' αυτές τις τάξεις βρίσκουμε ξανά ιδιαίτερες κλιμακώσεις.
>
> Η σύγχρονη αστική κοινωνία που πρόβαλε από την καταστροφή της φεουδαρχικής κοινωνίας δεν κατάργησε τις ταξικές αντιθέσεις, έβαλε μονάχα στη θέση των παλιών νέες τάξεις, νέους όρους καταπίεσης, νέες μορφές πάλης.
>
> Ωστόσο, η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις. Ολόκληρη η κοινωνία όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δυο μεγάλα αντίπαλα στρατόπεδα, σε δυο μεγάλες τάξεις, που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες η μια με την άλλη: στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο».[8]

7. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 181-182. Για περισσότερα σχετικά με το πώς μετατρέπεται η εργατική δύναμη σε εμπόρευμα, δες (στο ίδιο) το μέρος δεύτερο, «Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο», το υποκεφάλαιο 3: «Αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης», σελ. 179-189.

8. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 19-20.

Ο Μαρξ είχε γνώση των ιστορικών διαδικασιών μέσω των οποίων σε κάθε περίοδο δημιουργούνται οι ανάλογες κοινωνικές σχέσεις. Δηλαδή, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίστηκε σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, και δεν θα μπορούσε να είναι αλλιώς. Διότι, η σχέση μεταξύ κατόχου χρήματος ή εμπορευμάτων από τη μια μεριά και ανθρώπου που κατέχει μόνο την εργατική του δύναμη από την άλλη, την οποία όμως μπορεί να τη διαθέτει ελεύθερα ως εμπόρευμα, δεν είναι κοινή για όλες τις περιόδους. Είναι αποτέλεσμα μιας ολόκληρης ιστορικής εξέλιξης και το προϊόν πολλών οικονομικών ανατροπών και της καταστροφής παλαιότερων κοινωνικών σχηματισμών. «Το κεφάλαιο γεννιέται μόνο εκεί όπου ο κάτοχος μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης βρίσκει στην αγορά τον ελεύθερο εργάτη σαν πωλητή της εργατικής του δύναμης, και αυτός ο ένας ιστορικός όρος περικλείνει μέσα του μιαν ολόκληρη παγκόσμια ιστορία. Γι' αυτό, το κεφάλαιο μιας και εξαρχής είναι ο προάγγελος μιας νέας εποχής του κοινωνικού προτσές παραγωγής».[9] Για να συμπληρώσει σε υποσημείωση ο Μαρξ ότι αυτό που χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατική εποχή είναι ότι «η εργατική δύναμη αποχτάει για τον ίδιο τον εργάτη τη μορφή εμπορεύματος που του ανήκει, και η εργασία του αποχτάει επομένως τη μορφή της μισθωτής εργασίας» και μόνο στη βάση αυτή μπορεί να γενικευτεί η εμπορευματική μορφή των προϊόντων της εργασίας.

Κατά συνέπεια, η διαίρεση τη κοινωνίας σε τάξεις και η υπαγωγή τους σε ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων (αρχαία κοινωνία, φεουδαρχική, αστική) αντιπροσωπεύει την ένταξή τους σε ένα προσδιορισμένο καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος αντιστοιχεί σε μια *ορισμένη ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης* και σε ένα συγκεκριμένο τύπο ιδιοκτησίας. Ή όπως έλεγε ο Μαρξ,

> «Οι κοινωνικές σχέσεις, που σύμφωνα μ' αυτές παράγουν τα άτομα, *οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις αλλάζουν, λοιπόν, μεταβάλλονται μαζί με την αλλαγή και την εξέλιξη στα μέσα παραγωγής, στις παραγωγικές δυνάμεις. Οι παραγωγικές σχέσεις στο σύνολό τους αποτελούν αυτό που ονομάζουν κοινωνικές σχέσεις, κοινωνία* και μάλιστα μια κοινωνία *σε μια ορισμένη, ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης*, μια κοινωνία με δικό της, διαφορετικό χαρακτήρα. Η *αρχαία* κοινωνία, η *φεουδαρχική* κοινωνία, η *αστική* κοινωνία, αποτελούν τέτοια σύνολα παραγωγικών σχέσεων που κάθε ένα τους χαρακτηρίζει ταυτοχρόνως μια βαθμίδα στην εξέλιξη της ανθρωπότητας.

9. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 183.

Και το *κεφάλαιο* είναι και αυτό μια κοινωνική παραγωγική σχέση.

Είναι μια *αστική παραγωγική σχέση*, μια παραγωγική σχέση της αστικής κοινωνίας».[10]

1.1.3. Ο εφεδρικός στρατός της εργατικής τάξης, ο σχετικός υπερπληθυσμός και ο παουπερισμός

Όμως, ποιες άλλες κατηγορίες θεωρεί ο Μαρξ ότι υπάγονται στην εργατική τάξη; Κατ' αρχάς, με βάση το επίπεδο αφαίρεσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, εντάσσει στην εργατική τάξη και τον *εφεδρικό στρατό*, παρότι για κάποιο διάστημα μπορεί να μην είναι μισθωτοί εξαιτίας της εργασιακής αστάθειας. Λέει σχετικά μ' αυτό: «...Η εργατική τάξη χωρίζεται σε ενεργό και εφεδρικό στρατό, από την αύξηση και τη μείωση της σχετικής έκτασης του υπερπληθυσμού, από το βαθμό που πότε απορροφιέται, πότε πάλι απολύεται».[11]

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως όλοι οι άνεργοι μπορεί να θεωρηθούν ότι υπάγονται στην εργατική τάξη. Όπως επισημαίνει ο Π. Παπαδόπουλος «...οι έννοιες "σχετικός υπερπληθυσμός" και "εφεδρική στρατιά της εργατικής τάξης" δεν ταυτίζονται. Για παράδειγμα, το λούμπεν προλεταριάτο δεν μπορούμε να το θεωρήσουμε μέρος της εφεδρικής στρατιάς της εργατικής τάξης».[12] Μάλιστα, όπως πάλι ο ίδιος επισημαίνει, παρακολουθώντας το έργο του Μαρξ, ο σχετικός υπερπληθυσμός διακρίνεται στον *ρευστό υπερπληθυσμό*, στον *λανθάνοντα υπερπληθυσμό* και στον *στάσιμο,* καθώς επίσης στον *παουπερισμό* (φτώχεια). Συγκεκριμένα, η άποψη του Μαρξ για τις προαναφερθείσες διακρίσεις είναι η παρακάτω: Κατ' αρχάς, όσον αφορά την έννοια του σχετικού υπερπληθυσμού γράφει: «Ο σχετικός υπερπληθυσμός υπάρχει σ' όλες τις πιθανές αποχρώσεις. Κάθε εργάτης ανήκει σ' αυτόν στο χρονικό διάστημα που τον μισοαπασχολούν ή που μένει τελείως χωρίς δουλειά».[13] Προχωρώντας, ο Μαρξ, σχετικά με τις διακρίσεις του σχετικού υπερπληθυσμού, λέει:

10. Κ. Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σελ. 58-59.
11. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 660.
12. Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σελ. 90.
13. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 664.

> «Στα κέντρα τη σύγχρονης βιομηχανίας -εργοστάσια, μανουφακτούρες, χυτήρια και μεταλλεία κ.λπ.- οι εργάτες πότε απωθούνται και πότε πάλι προσελκύονται σε μεγαλύτερο αριθμό... Ο υπερπληθυσμός υπάρχει εδώ σε ρευστή μορφή.
>
> ...Οι απολυόμενοι αποτελούν στοιχείο του ρευστού υπερπληθυσμού που μεγαλώνει, όσο μεγαλώνουν οι διαστάσεις της βιομηχανίας. Ένα μέρος από αυτούς μεταναστεύει και στην πραγματικότητα ακολουθεί το μεταναστευτικό κεφάλαιο».[14]

Αναφέρεται, στη συνέχεια στον *λανθάνοντα υπερπληθυσμό*, ο οποίος θεωρεί ότι προέρχεται από τον αγροτικό πληθυσμό εξαιτίας της επικράτησης του κεφαλαιοκρατικού τόπου παραγωγής στη γεωργία,[15] και συνεχίζει με τον *στάσιμο υπερπληθυσμό* και τον *παουπερισμό*. Γράφει σχετικά:

> «Η τρίτη κατηγορία του σχετικού υπερπληθυσμού, ο στάσιμος υπερπληθυσμός, αποτελεί τμήμα του εν ενεργεία εργατικού στρατού αλλά με τελείως άταχτη απασχόληση. Η κατηγορία αυτή προσφέρει έτσι στο κεφάλαιο μιαν ανεξάντλητη παρακαταθήκη διαθέσιμης εργατικής δύναμης...
>
> [...] Τέλος, το κατώτατο κατακάθισμα του σχετικού υπερπληθυσμού έχει το ενδιαίτημά του στη σφαίρα του παουπερισμού [pauperismus, έσχατη εξαθλίωση].
>
> [...] Όσο πιο μεγάλο είναι το εξαθλιωμένο στρώμα της εργατικής τάξης και ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός τόσο πιο μεγάλος είναι ο επίσημος παουπερισμός».[16]

Σ' αυτό το σημείο παρατηρούμε ότι ο Μαρξ περιλαμβάνει στην εργατική τάξη και τα τμήματα εκείνα που ορίζονται ως το «εξαθλιωμένο στρώμα της εργατικής τάξης» (μετανάστες, άνεργοι, παιδιά που εργάζονται, ανήμποροι προς εργασία, ακρωτηριασμένοι, άρρωστοι κ.λπ.), εξαιρώντας από αυτό το τελευταίο στρώμα του σχετικού υπερπληθυσμού το *λούμπεν προλεταριάτο* (αλήτες, εγκληματίες, πόρνες), πράγμα το οποίο σημαίνει ότι θα πρέπει να αφαιρεθεί και από την καθαυτό εργατική τάξη. Όμως, όπως επισημαίνει

14. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 664.
15. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 665.
16. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 666-667.

και ο Π. Παπαδόπουλος, «...κάθε πέρασμα έξω από την ενεργή στρατιά της εργατικής τάξης δεν σημαίνει αναγκαστικά και πέρασμα στο περιθώριο, στο λούμπεν προλεταριάτο».[17] Γι' αυτό, ο Μαρξ ήταν πολύ προσεχτικός σχετικά με το ποιες κατηγορίες μισθωτών αφαιρούσε από την εργατική τάξη.

Έτσι, ο Μαρξ, εκτός από το λούμπεν προλεταριάτο, αφαιρούσε από την εργατική τάξη και τα μισθωτά ανώτατα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων, τα οποία ουσιαστικά είναι τα «μετασχηματισμένα τμήματα της αστικής τάξης», όπως πάλι επισημαίνει ο Π. Παπαδόπουλος[18]. Επίσης, αφαιρούσε όσους ασκούν εποπτεία και έλεγχο ή έχουν έργο επιστασίας, επειδή θεωρούσε ότι λόγω του ρόλου τους στην παραγωγή συμβάλλουν στην αύξηση του ποσοστού κέρδους του κεφαλαιοκράτη μέσω της απόσπασης υπεραξίας[19] και τέλος, αφαιρούσε όσους υπάγονται στους κατασταλτικούς μηχανισμούς.[20]

1.1.4. Τα διευθυντικά στελέχη, «οι υπαξιωματικοί της βιομηχανίας» και οι επιστάτες

Όσο αναπτύσσεται ο καπιταλισμός, σύμφωνα με τον Μαρξ, τόσο το έργο της διεύθυνσης διαχωρίζεται από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου και ανατίθεται στα διευθυντικά στελέχη, τα οποία επειδή επιφορτίζονται με όλες τις λειτουργίες και αρμοδιότητες, κάνουν τον

17. Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, ό.π., σελ. 90.

18. Π. Παπαδόπουλος, ό.π., σελ. 29.

19. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 174-175.

20. Όσους μισθωτούς υπάγονται στους κατασταλτικούς μηχανισμούς, ο Ένγκελς τους έλεγε «τεχνητό προλεταριάτο», επειδή εξαρτώνται από την αστική τάξη. Στο κείμενό του με τίτλο, «Το πρωσικό στρατιωτικό ζήτημα και το γερμανικό εργατικό κόμμα», αναφέρει ότι «...δίπλα στο φυσικό, αυτοδύναμο προλεταριάτο, στις μεγάλες πόλεις συγκεντρώνεται ένα τεχνητό, ιμπεριαλιστικό, εξαρτώμενο από τη διοίκηση προλεταριάτο» που προέρχεται από τους «άμεσα *εξαγορασμένους* εργάτες [...] διά μέσου των κολοσσιαίων κρατικών ιδρυμάτων» (Marx-Engels, *Werke*, τόμος 16, σελ. 72. Αναφέρεται στο Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, ό.π., σελ. 106). Όπως διευκρινίζει ο Π. Παπαδόπουλος, «Πρόκειται συνήθως για υπαλλήλους κρατικών υπηρεσιών, στρατολογημένους από καθαυτό λούμπεν προλετάριους, τυχοδιώκτες κ.λπ. Αυτοί είναι ορκισμένοι εχθροί της εργατικής τάξης, που η αστική τάξη τους δωροδοκεί άμεσα, βάζοντας να δουλεύουν ως υπάλληλοι, έτσι ώστε και τις κοινωνικές αντιθέσεις να αμβλύνει, αλλά ταυτόχρονα να αποκτά και πλατύτερη κοινωνική βάση. Είναι όμως προφανές το ότι κάθε δημόσιος υπάλληλος, ακόμα κι αν έχει διοριστεί με ρουσφέτι, δεν ταυτίζεται μ' αυτό το καθαρά παρασιτικό στρώμα του "τεχνητού προλεταριάτου''. Η συντριπτική πλειοψηφία των κρατικών υπαλλήλων είναι μη χειρωνακτικοί εργάτες που ανήκουν στο "φυσικό'' (natürlich, κατά τον Ένγκελς) προλεταριάτο», ό.π., σελ. 106.

κεφαλαιοκράτη περιττό πρόσωπο στη διαδικασία παραγωγής.[21] Γι' αυτό ο Μαρξ παραδεχόταν ότι «... "η ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος" δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αλλά οι managers της βιομηχανίας...».[22]

Μαζί με την εμφάνιση των (top) managers, όταν το μέγεθος του κεφαλαίου, του κεφαλαιοκράτη, φτάσει στο επίπεδο εκείνο που ο ίδιος απαλλάσσεται από τη χειρωνακτική εργασία, όπως γράφει ο Μαρξ,

> «παραχωρεί τώρα τη λειτουργία της άμεσης και συνεχούς επίβλεψης των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων σε μια ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών. Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, έτσι και μια μάζα εργατών που συνεργάζονται κάτω από το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου χρειάζεται αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaitres) που στη διάρκεια του προτσές εργασίας διοικούν εξ ονόματος του κεφαλαίου. Η δουλειά της επιστασίας εδραιώνεται σαν αποκλειστική τους λειτουργία».[23]

Τέλος, όσον αφορά το ρόλο των επιστατών, σημείωνε:

> «Η τεχνική υποταγή του εργάτη στη μονότονη πορεία του μέσου εργασίας και η ιδιόμορφη σύνθεση του σώματος εργασίας από άτομα και των

21. Για περισσότερα σχετικά με το ρόλο της διεύθυνσης και εποπτείας βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 482-492. Εδώ θα παραθέσουμε μόνο ένα πολύ χαρακτηριστικό κομμάτι από τα γραφόμενα του Μαρξ, το οποίο αναφέρεται στο διαχωρισμό της διεύθυνσης από την ιδιοκτησία: «Οι μετοχικές επιχειρήσεις γενικά -που αναπτύχθηκαν μαζί με το πιστωτικό σύστημα- έχουν την τάση αυτήν τη διευθυντική δουλειά σαν λειτουργία να τη χωρίζουν όλο και περισσότερο από την κατοχή του κεφαλαίου, είτε πρόκειται για ίδιον ή για δανεικό κεφάλαιο, ακριβώς όπως με την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας οι δικαστικές και διοικητικές λειτουργίες χωρίζονται από τη γαιοκτησία, στις αρμοδιότητες της οποίας υπάγονταν την εποχή της φεουδαρχίας. Ενώ, όμως, από τη μια μεριά, στον απλό ιδιοκτήτη του κεφαλαίου, στον κεφαλαιοκράτη του χρήματος, αντιπαρατάσσεται ο ενεργός κεφαλαιοκράτης και με την ανάπτυξη της πίστης το ίδιο αυτό χρηματικό κεφάλαιο παίρνει κοινωνικό χαρακτήρα, συγκεντρώνεται στις τράπεζες και δανείζεται απ' αυτές και όχι πια από τους άμεσους ιδιοκτήτες του, από την άλλη μεριά, ο απλός διευθυντής... εκπληρώνει όλες τις πραγματικές λειτουργίες που υπάγονται στον ενεργό κεφαλαιοκράτη σαν τέτοιο -έτσι παραμένει μόνο ο λειτουργός και εξαφανίζεται ο κεφαλαιοκράτης από το προτσές της παραγωγής σαν περιττό πρόσωπο», *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 489-490.

22. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 488.

23. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 347.

> δύο φύλων και των πιο διαφορετικών ηλικιών δημιουργούν μια πειθαρχία στρατώνα, που διαμορφώνεται και γίνεται το ολοκληρωμένο καθεστώς του εργοστασίου και που αναπτύσσει ως την ολοκλήρωσή της την προαναφερμένη δουλειά της επίβλεψης, δηλαδή ταυτοχρόνως και το χωρισμό των εργατών σε χειρωνακτικούς εργάτες και σε επιστάτες εργασίας, σε κοινούς φαντάρους της βιομηχανίας και σε υπαξιωματικούς της βιομηχανίας».[24]

1.1.5. Το πολιτικό στοιχείο στον καθορισμό των κοινωνικών τάξεων

Ωστόσο, στο βιβλίο του, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, ο Μαρξ επιχειρώντας να αναλύσει την κοινωνική κατηγορία των μικρών χωρικών και πώς αυτοί εκπροσωπούνται πολιτικά, προσδιορίζει ως εξής μια τάξη:

> «Εφόσον εκατομμύρια οικογένειες ζουν κάτω από οικονομικές συνθήκες ύπαρξης που ξεχωρίζουν τον τρόπο της ζωής τους, τα συμφέροντά τους και τη μόρφωσή τους από τον τρόπο της ζωής, τα συμφέροντα και τη μόρφωση των άλλων τάξεων και τις αντιπαραθέτουν εχθρικά σ' αυτές, αποτελούν μια τάξη. Εφόσον στους μικρούς αγρότες υπάρχει μόνο τυπική συνάφεια και η ταυτότητα των συμφερόντων τους δεν δημιουργεί ανάμεσά τους καμιά ενότητα, κανένα εθνικό δεσμό και καμιά πολιτική οργάνωση, δεν αποτελούν τάξη».[25]

Εδώ, ο Μαρξ θέτει επιπρόσθετα έναν πολιτικό προσδιορισμό στην έννοια της κοινωνικής τάξης, μη αρκούμενος στον προσδιορισμό της μόνο από την οικονομία (παραγωγικές σχέσεις).

Στην κατεύθυνση αυτή, επίσης, στη *Γερμανική ιδεολογία*, οι Μαρξ-Ένγκελς θεωρούν ότι οι τάξεις αναπτύσσονται όχι μόνο από τον καταμερισμό της εργασίας, αλλά και από τα *κοινά* τους συμφέροντα, από τον *κοινό* τους αγώνα εναντίον μιας άλλης τάξης. Αυτό με τη σειρά του προσδιορίζει μια τάξη, κάνοντάς τη να αποκτάει μια ανεξάρτητη ύπαρξη απέναντι στα άτομα και γι' αυτό τα ταξικά συμφέροντα παίρνουν κι αυτά έναν ανεξάρτητο χαρακτήρα απέναντι στα ξεχωριστά άτομα:

---

24. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 440.
25. Κ. Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σελ. 156, κεφάλαιο VII.

> «Η ίδια η αστική τάξη μαζί με τους όρους της αναπτύσσεται μονάχα σιγά σιγά, διασπάται σύμφωνα με τον καταμερισμό της εργασίας σε διάφορα τμήματα και τελικά απορροφάει όλες τις τάξεις με ιδιοκτησία που τις βρίσκει ήδη να υπάρχουν (ενώ αναπτύσσει την πλειονότητα αυτών που προηγουμένως δεν είχαν ιδιοκτησία και ένα μέρος των τάξεων που είχαν ως τώρα ιδιοκτησία, σε μια καινούργια τάξη, το προλεταριάτο) στο βαθμό που όλη η ιδιοκτησία που βρέθηκε να υπάρχει μετατρέπεται σε βιομηχανικό ή εμπορικό κεφάλαιο. Τα ξεχωριστά άτομα διαμορφώνουν μια τάξη μονάχα, εφόσον έχουν να διεξάγουν ένα κοινό αγώνα εναντίον μιας άλλης τάξης, αλλιώς βρίσκονται σε εχθρική κατάσταση ανάμεσά τους, όντας ανταγωνιστές. Από την άλλη μεριά, η τάξη με τη σειρά της αποκτάει μιαν ανεξάρτητη ύπαρξη και απέναντι στα άτομα, έτσι που τα τελευταία βρίσκουν τους όρους της ύπαρξής τους προδιαγραμμένους, και επομένως η θέση τους στη ζωή και η προσωπική τους εξέλιξη έχουν προσδιοριστεί από την τάξη τους, έχουν υποταχθεί σ' αυτή».[26]

Εδώ, οι Μαρξ-Ένγκελς θέτουν αυτό που είπαμε προηγουμένως, δηλαδή ότι η ένταξη σε μια κοινωνική τάξη συναρτάται με τον κοινό (πολιτικό) αγώνα και επιπλέον επισημαίνουν ότι οι σχέσεις μεταξύ των τάξεων δεν είναι ατομικές (άτομο προς άτομο), αλλά κοινωνικές (εργάτης προς κεφαλαιοκράτη), δηλαδή σχέσεις εκμετάλλευσης και άρα ανταγωνιστικές.

Το οικονομικό στοιχείο, βέβαια, και συγκεκριμένα η πάλη για τη διατήρηση των μισθών είναι ο βασικότερος παράγοντας όσον αφορά τη συνένωση, μέσω των συνδικάτων, και τη συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης ενάντια στο κεφάλαιο. Ο δε Μαρξ θεωρεί την οργανωμένη συλλογικότητα σε εργατικές ενώσεις (συνδικάτα) ως το πιο κρίσιμο και πιο σπουδαίο σημείο και απ' αυτήν ακόμη τη διατήρηση του επιπέδου των μισθών, επειδή ακριβώς προσφέρει τις απαραίτητες εμπειρίες για τις μελλοντικές μάχες, οι οποίες θα δώσουν και τον ανάλογο πολιτικό χαρακτήρα στις νίκες έναντι του κεφαλαίου. Λέει χαρακτηριστικά:

26. Κ. Μαρξ-Φ.Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, εκδόσεις Gutenberg, δεύτερη έκδοση, τόμος πρώτος, Αθήνα, χ.χ.έ., σελ. 114-115.

> «Η μεγάλη βιομηχανία συγκεντρώνει σ' ένα μονάχα μέρος πλήθος ανθρώπους, που είναι άγνωστοι μεταξύ τους. Ο συναγωνισμός χωρίζει τα συμφέροντά τους. Ωστόσο, η διατήρηση του μισθού, αυτό το κοινό συμφέρον που έχουν αντίκρυ στον εργοδότη τους, τους ενώνει με μια μοναδική σκέψη αντίστασης -*την εργατική ένωση.* Έτσι, η εργατική ένωση έχει πάντα διπλό σκοπό: να σταματήσει το συναγωνισμό ανάμεσα στους εργάτες για να μπορέσουν να κάνουν γενικό ανταγωνισμό στον κεφαλαιοκράτη. Εάν ο πρώτος σκοπός της αντίστασης στάθηκε η διατήρηση των μισθών... οι εργατικές ενώσεις απομονωμένες στην αρχή, συγκροτούνται σε ομάδες και αντίκρυ στο πάντα ενωμένο κεφάλαιο, η διατήρηση του συνδέσμου τους γίνεται περισσότερο αναγκαία γι' αυτούς απ' τη διατήρηση του μισθού».[27]

1.1.6. Τάξη «καθεαυτή» και τάξη «δι' εαυτήν»

Με βάση τα παραπάνω προκύπτει ότι στον προσδιορισμό της κοινωνικής τάξης ο Μαρξ θέτει, όχι μόνο το οικονομικό, αλλά και το πολιτικό κριτήριο. Στη μαρξιστική συζήτηση συναφής είναι η διάκριση ανάμεσα σε *τάξη «καθεαυτή»* (δομικός-οικονομικός προσδιορισμός ο οποίος αντιστοιχεί στην αντικειμενική ταξική θέση) και τάξη «*δι' εαυτήν*» (πολιτικός προσδιορισμός ο οποίος αντιστοιχεί στην ταξική τοποθέτηση στη συγκυρία) (βλ. σχετικά και στη συνέχεια).

Λέει σχετικά ο Μαρξ: «Μέσα στην πάλη, που μονάχα μερικές της φάσεις έχουμε σημειώσει, τούτη η μάζα συνενώνεται, συγκροτείται σε τάξη για τον εαυτό της. Τα συμφέροντα που υπερασπίζει γίνονται ταξικά συμφέροντα. Μα η τάξη [εννοεί την πάλη μιας τάξης με μιαν άλλη] είναι πάλη πολιτική».[28]

Ουσιαστικά, ο Μαρξ, κάνοντας το διαχωρισμό σε τάξη *«καθεαυτή»* και τάξη *«δι' εαυτήν»* αντιμετωπίζει στην πρώτη περίπτωση την εργατική τάξη πιο πολύ αντικειμενικά-δομικά ως μια «τάξη της παραγωγής». Δηλαδή, εξετάζει την εργατική τάξη ως μια ενιαία *κοινωνική ομάδα* με κάποια παρόμοια χαρακτηριστικά (π.χ. να μην κατέχει μέσα παραγωγής, να υπάρχει μισθωτή σχέση εξαρτημένης εργασίας, να υπάγεται στην εξουσία-κυρι-

27. Κ. Μαρξ, *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη (έκδοσις τέταρτη), Αθήνα, χ.χ.έ., σελ. 172.

28. Κ. Μαρξ, *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 173. Επίσης, όπως επισημαίνει ο Ε. Φίσερ «Μια τάξη γεννιέται μέσα στον ταξικό αγώνα. Μόνο μέσα από ένα τέτοιο αγώνα εξελίσσεται σε μια κοινωνική και ιστορική δύναμη». Βλέπε, Ε. Φίσερ, *Τι είπε πραγματικά ο Μαρξ*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1975, σελ. 79.

αρχία του κεφαλαίου, να είναι αριθμητικά προσδιορίσιμη κ.λπ). Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση αντιμετωπίζει την εργατική τάξη δυναμικά, δηλαδή, ως «τάξη-υποκείμενο της ιστορικής διαδικασίας», η οποία έχει επίγνωση της διαφορετικής κοινωνικής της θέσης, των ξεχωριστών συνθηκών ύπαρξής της, του διαφορετικού πολιτισμικού της συστήματος, της εχθρικής αντιπαράθεσης και αντίθεσής της με το κεφάλαιο και πως μόνο μέσω της συλλογικής κινητοποίησης και στη βάση ενός πολιτικού προγράμματος μπορεί να ανατρέψει την αστική εξουσία-κυριαρχία.

Με βάση τα παραπάνω, παρατηρούμε μια αντίφαση στη θέση του Μαρξ, όταν λέει ότι μια κοινωνική τάξη υφίσταται όταν έχει ταξική συνείδηση. Όπως παρατηρεί ο De Ste Croix, «Εάν οι σκλάβοι της αρχαιότητας πρέπει πράγματι να θεωρηθούν ως τάξη, τότε ούτε η ταξική συνείδηση ούτε η κοινή πολιτική δράση (και οι δύο ήταν πέρα από τη δυνατότητα των αρχαίων σκλάβων) δεν φαίνεται να δικαιούνται να θεωρηθούν ως *αναγκαία* στοιχεία της τάξης, σύμφωνα με το μαρξιστικό σύστημα».[29]

Επίσης, η M. Harnecker, σχετικά με αυτό, παρατηρεί τα εξής: «Πολλές συγχύσεις γύρω από την έννοια της τάξης προέρχονται από μερικά κείμενα του Μαρξ, τα οποία εμφανίζονται να αρνούνται τον ταξικό χαρακτήρα σε μια κοινωνική ομάδα, που, παρ' όλο που έχει μια ορισμένη τοποθέτηση [σωστότερα θέση] στην οικονομική δομή ενός κοινωνικού σχηματισμού, δεν έχει ακόμα πάρει μέρος στην πολιτική πάλη**.** Σε άλλα κείμενα, ο Μαρξ δεν αρνείται τον ταξικό χαρακτήρα σε μια ομάδα που δεν πήρε μέρος στην πολιτική πάλη, αλλά αναφέρεται σ' αυτή με τον όρο ''τάξη καθεαυτή", σε αντίθεση με ό,τι ονομάζει "τάξη για τον εαυτό της", δηλαδή την τάξη που συμμετέχει στην πολιτική πάλη». Ωστόσο, συνεχίζει η Harnecker, η «ορολογία που χρησιμοποιούν ο Λένιν και ο Μάο μάς φαίνεται να είναι πιο κατάλληλη» όταν «εισάγουν τον όρο *κοινωνική δύναμη* για να αναλύσουν τη δράση των τάξεων στο επίπεδο της πολιτικής συγκυρίας». Και εδώ πρέπει να προσέξουμε ότι «μία κοινωνική ομάδα μπορεί να αποτελεί μια τάξη, χωρίς να αποτελεί κοινωνική δύναμη». Απ' την άλλη, «μερικές κοινωνικές ομάδες μπορούν να αποτελούν κοινωνική δύναμη, χωρίς να ανήκουν σε καμία από τις κοινωνικές τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού».[30]

---

29. Ste. Croix G.E.M. de (1984), «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», New Left Review 146, σελ. 102. Παρατίθεται στο Γ. Μηλιός-Γ. Οικονομάκης, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», *Θέσεις*, τεύχος 99, Απρίλιος-Ιούνιος 2007, σελ. 41, υποσημείωση 31.

30. Βλέπε M. Harnecker, *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα (χωρίς χρονολογία έκδοσης), σελ. 192-193.

1.1.7. Πρώτες επισημάνσεις για την έννοια της κοινωνικής τάξης

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, θα θέλαμε να επισημάνουμε, εκ νέου, πως μελετώντας τα έργα των δύο θεμελιωτών του επιστημονικού σοσιαλισμού, διαπιστώνουμε ότι πουθενά δεν έδωσαν ένα σαφή ορισμό για την έννοια της κοινωνικής τάξης. Απεναντίας, χρησιμοποίησαν τον όρο *τάξη,* προσδίδοντάς του, ανάλογα με την περίσταση της ανάλυσης, διαφορετικές κάθε φορά σημασίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις διέκριναν μόνο δύο αντίπαλες τάξεις, τους βιομήχανους καπιταλιστές και τους εργάτες στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ σε άλλες χώριζαν την κοινωνία σε τρεις τάξεις: στους γαιοκτήμονες, στους κεφαλαιοκράτες και στους εργάτες. Σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν έναν πιο ευρύ ορισμό, αναγνωρίζοντας και άλλες τάξεις και μερίδες τάξεων, ενώ άλλες φορές έδιναν έναν πιο στενό ορισμό, αναφέροντας ως παράδειγμα τους Γάλλους μικρούς αγρότες, οι οποίοι δεν συνιστούσαν τάξη, επειδή δεν είχαν την απαιτούμενη ταξική συνείδηση, η οποία καθορίζεται από τα κοινά συμφέροντα, τον τρόπο ζωής και την πολιτική οργάνωση.

Όμως, κοινό σημείο αναφοράς, ανεξαρτήτως των ερμηνειών που έδιναν κάθε φορά, είναι, όπως υποστηρίζει ο P. Burke[31], ότι όριζαν τις τάξεις όχι μόνο με όρους παραγωγής, αλλά και σε επίπεδο συνολικά ενός κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό φαίνεται και από το ότι είχαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που προσέδιδαν στον καθορισμό των τάξεων, όπως:

1. Καθορίζονται από τις σχέσεις τους με τα μέσα παραγωγής.
2. Κυριαρχούν απέναντι στα ξεχωριστά άτομα.
3. Μια τάξη υπάρχει σε σχέση με μιαν άλλη, αντικειμενικά, ως τάξη *«καθεαυτή»*, άσχετα αν έχει επίγνωση του ιστορικού της ρόλου.
4. Θα πρέπει να έχουν συνείδηση των ταξικών τους συμφερόντων και άρα να διαμορφώνονται σε συνάρτηση με την ταξική πάλη.
5. Η ταξική πάλη τείνει να μετατραπεί σε πολιτική πάλη.

Το γεγονός ότι οι Μαρξ-Ένγκελς έδωσαν διαφορετικές σημασίες στον όρο τάξη, ίσως αυτό να οφείλεται, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Α. Λύτρας, στο ότι δεν ήθελαν μια στατική περιγραφική απόδοση του νοήματος της τάξης, άλλα τους ενδιέφερε πιο πολύ *η δυναμική*

31. P. Burke, *Ιστορία και κοινωνική θεωρία*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2002, σελ. 104 και 107.

που εμπεριείχε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία,[32] η οποία στην προκειμένη περίπτωση, στο θέμα που μελετάμε, είναι η εργατική τάξη.[33] Και καταλήγει:

> «Αυτό που προετοιμάζει, εδραιώνει και τεκμηριώνει ο μαρξισμός δεν αφορά στην οριοθέτηση των τάξεων, αλλά στη δυναμική μιας μεγάλης κοινωνικής ομάδας, φτωχών, αμόρφωτων, δυστυχισμένων παραγωγών, των οποίων η κακορίζικη μοίρα, η περιθωριοποίηση από το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα, οφείλεται στην προσπάθεια μιας μικρής ομάδας κυρίαρχων εκμεταλλευτών να καταστούν διαμορφωτές της κοινωνικής απελευθέρωσης. Η μεγάλη ριζοσπαστική δύναμη του μαρξισμού είναι η πρόταση αυτή η αντικειμενικά υπαρκτή κοινωνική ομάδα να καταστεί συλλογικό κοινωνικό υποκείμενο ανατροπής του ιστορικά συγκεκριμένου τρόπου κυριαρχίας, υποκείμενο εξουσίας και απελευθερωτής από κάθε μορφή κυριαρχίας».[34]

---

32. Το γεγονός ότι ο Μαρξ αντιλαμβανόταν το σχηματισμό των τάξεων δυναμικά και όχι στατικά φαίνεται και από τον τρόπο που περιγράφει τη διαδικασία συνεχούς ανανέωσης της αστικής τάξης από νέα τμήματα, τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις προέρχονται από τα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας και όχι κατ' ανάγκη από την ίδια την αστική τάξη λόγω κληρονομικού δικαιώματος. Λέει χαρακτηριστικά: «Ακόμα και στην περίπτωση που ένας χωρίς περιουσία άνθρωπος παίρνει πίστωση ως βιομήχανος ή ως έμπορος, αυτό γίνεται γιατί του εμπιστεύονται ότι με το χρήμα που του δάνεισαν θα δράσει ως κεφαλαιοκράτης, θα ιδιοποιηθεί απλήρωτη δουλειά. Του δίνουν πίστωση, γιατί τον θεωρούν δυνητικό κεφαλαιοκράτη. Και αυτό το περιστατικό, που τόσο θαυμάζεται από τους οικονομολόγους απολογητές, ότι δηλαδή ένας άνθρωπος χωρίς περιουσία, ο οποίος διαθέτει, όμως, ενεργητικότητα, ακεραιότητα, ικανότητα και επιχειρηματική γνώση, μπορεί μ' αυτό τον τρόπο να μετατραπεί σε κεφαλαιοκράτη -εξάλλου, στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής γενικά εκτιμιέται λίγο-πολύ σωστά η εμπορική ικανότητα του καθενός- όσο και αν το περιστατικό αυτό οδηγεί διαρκώς στο στίβο, δίπλα στους υπάρχοντες ήδη ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες, μια ανεπιθύμητη γι' αυτούς σειρά από νέους ιππότες της τύχης, στερεώνει ωστόσο την κυριαρχία του ίδιου του κεφαλαίου, διευρύνει τη βάση της κυριαρχίας αυτής και της δίνει τη δυνατότητα να στρατολογεί διαρκώς νέες δυνάμεις από το κοινωνικό υπόστρωμα.
[...] Όσο πιο ικανή είναι μια κυρίαρχη τάξη να δέχεται στις γραμμές της τους πιο σημαντικούς ανθρώπους των καταπιεζόμενων τάξεων, τόσο πιο στέρεη και πιο επικίνδυνη είναι η κυριαρχία της», Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 750.

33. Λέει συγκεκριμένα ο Λύτρας: «Ίσως η ελάχιστη μέριμνα για την κατάθεση ορισμού να σημαίνει και το ελάχιστο ενδιαφέρον για μια στατική περιγραφική απόδοση του νοήματος μιας κεντρικής κατηγορίας, η οποία προσδιορίζει σε τέτοιο βαθμό το περιεχόμενο της επεξεργασίας, δυναμικά, ώστε η μαρξιστική ανάλυση να θεωρείται συνώνυμη με την ταξική ανάλυση». Βλέπε Α. Λύτρας, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων,* εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σελ. 93.

34 Α. Λύτρας, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση*, ό.π., σελ. 94-95.

1.2. Σχετικά με τη διάκριση της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας κατά τον Μαρξ

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η διάκριση μεταξύ *παραγωγικής* και *μη παραγωγικής εργασίας* παίζει σημαντικό ρόλο στη μαρξιστική συζήτηση για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων. Στην εν λόγω ενότητα, θα περιοριστούμε στο να αναδείξουμε δύο αντιφατικές απόψεις που διαπερνούν την ανάλυση του Μαρξ.

Επίσης, ένας επιπλέον λόγος που επιβάλλει τη μελέτη των εν λόγω εννοιών είναι διότι χρησιμοποιούνται, σε πολλές περιπτώσεις, με ιδιαίτερη *ιδεολογική φόρτιση* προκειμένου να επιβληθούν απόψεις, οι οποίες, στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, εξυπηρετούν συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα, δηλαδή, τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης.

1.2.1. Τι είναι «παραγωγική» και τι «μη παραγωγική» εργασία

Κατά τον Μαρξ, *παραγωγική εργασία*, *από την άποψη πάντα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, είναι η εργασία που αμείβεται από μεταβλητό κεφάλαιο (δηλ., με το μέρος του κεφαλαίου που δαπανάται για μισθούς) και επομένως παράγει *υπεραξία*,[35] ενώ *μη παραγωγική εργασία* είναι αυτή η οποία δεν πληροί το παραπάνω κριτήριο, είναι η εργασία που «δεν ανταλλάσσεται με κεφάλαιο, αλλά που ανταλλάσσεται *άμεσα* με εισόδημα», δηλαδή δεν παράγει υπεραξία,[36] ενώ παράγει αξίες χρήσης (δηλαδή, μορφές εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαίες).

Όμως, όπως ήδη επισημάναμε, η διάκριση που κάνει ο Μαρξ μεταξύ αυτών των δύο όρων γίνεται από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, δηλαδή από τη σκοπιά του κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι η εν λόγω διάκριση έχει και ένα *ιστορικό χαρακτήρα*, όπως λέει ο Γ. Σταμάτης.[37]

35 Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος πρώτο, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σελ. 151.

36. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος πρώτο, ό.π., σελ. 151.

37. Γ. Σταμάτης, «Μη παραγωγική εργασία και παραοικονομία», στο Γ. Βαβούρας (επιμέλεια και εισαγωγή), *Παραοικονομία*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1990.

1.2.2. Μια αντίφαση στο έργο του Μαρξ

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, *παραγωγική* είναι η εργασία κάθε εργαζόμενου ο οποίος είναι υπαγμένος στο κεφάλαιο και *μη παραγωγική* η εργασία η οποία δεν υπάγεται στο κεφάλαιο. Υπό αυτή την έννοια, *μη παραγωγική* είναι η εργασία της νοικοκυράς, της οικιακής βοηθού, του δημοσίου υπαλλήλου που αμείβεται με κρατικό εισόδημα και όχι με κρατικό κεφάλαιο όπως γίνεται στις ΔΕΚΟ, καθώς επίσης και του ιδιωτικού υπαλλήλου επιχείρησης μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

Όσον αφορά τη χρησιμότητα μιας οποιασδήποτε εργασίας, αυτή δεν παίζει κανένα ρόλο για το χαρακτηρισμό της ως παραγωγικής ή μη παραγωγικής. Για παράδειγμα, ενώ είναι *χρήσιμη* τόσο η εργασία της νοικοκυράς που μαγειρεύει όσο και της οικιακής βοηθού, του δημοσίου υπαλλήλου, καθώς επίσης και του μισθωτού εργάτη βιομηχανίας, εντούτοις η μαγειρική εργασία της οικιακής βοηθού είναι *μη παραγωγική,* όταν δαπανάται ως οικιακή εργασία, διότι η εργασία της δεν υπάγεται στο κεφάλαιο, δηλαδή, δεν αμείβεται με κεφάλαιο αλλά με το εισόδημα του εργοδότη και συνεπώς δεν παράγει υπεραξία. Αντίθετα, η εν λόγω εργασία είναι *παραγωγική* όταν δαπανάται ως εργασία η οποία υπάγεται στο κεφάλαιο, σε ένα εστιατόριο για παράδειγμα ή στο μαγειρείο ενός ξενοδοχείου, επειδή ακριβώς παράγει υπεραξία.

Σ' αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να επισημάνουμε τον κίνδυνο που υπάρχει από τη διάκριση μεταξύ *παραγωγικής* και *μη παραγωγικής εργασίας*. Διότι, η εν λόγω διάκριση, εάν δεν αξιοποιηθεί σωστά, μπορεί να οδηγήσει σε μια περιοριστική αντίληψη των ορίων της εργατικής τάξης και σε μια συνακόλουθη μεγάλη διεύρυνση των ενδιάμεσων στρωμάτων που αποτελούνται από ετερόκλητα στοιχεία.

Ταυτοχρόνως ο Μαρξ, στον τρίτο τόμου του *Κεφαλαίου*, οδηγείται σε έναν άλλο *στενό* προσδιορισμό για την παραγωγική εργασία, θεωρώντας ότι ο μισθωτός που απασχολείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας δίνει κέρδος στο κεφάλαιο «...όχι γιατί δημιουργεί άμεσα υπεραξία, αλλά γιατί βοηθάει στη μείωση των εξόδων πραγματοποίησης της υπεραξίας, στο βαθμό που εκπληρώνει εν μέρει απλήρωτη εργασία».[38]

Εδώ διαπιστώνουμε μια *αντίφαση* στον Μαρξ. Η αντίφαση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι ο Μαρξ θεωρεί πως το κεφάλαιο στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν παράγει υπεραξία, αλλά αντιθέτως ιδιοποιείται την υπεραξία, όχι από την απλήρωτη εργασία των μισθωτών εργαζομένων σ' αυτό, αλλά αυτή που παρήχθη από το βιομηχανικό

38. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ 380.

κεφάλαιο και η οποία μεταβιβάζεται στο κεφάλαιο που σχηματίζεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας.[39]

Στην εν λόγω προσέγγιση του Μαρξ φαίνεται ότι οι επιχειρήσεις που ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου (π.χ. εμπορικές και τραπεζικές) οικειοποιούνται ένα μερίδιο της κοινωνικής υπεραξίας, *συμμετέχοντας* σ' αυτήν, χωρίς να σημαίνει ότι την παράγουν. Δηλαδή, αυτό που ισχυρίζεται ο Μαρξ είναι ότι υπάρχει *μεταφορά υπεραξίας*. Και για να μπορέσουν να πετύχουν αυτήν τη μεταφορά υπεραξίας, οι καπιταλιστές που βρίσκονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας εκμεταλλεύονται τους μισθωτούς τους υπαλλήλους. Αλλά, κατά τον Μαρξ, η εκμετάλλευση αυτή είναι διαφορετικής μορφής (έμμεση) απ' αυτήν στην οποία υπόκεινται οι βιομηχανικοί εργάτες (άμεση).

Στα *Grundrisse*[40] αναπαράγονται οι αντιφάσεις της ανάλυσης του Μαρξ.[41] Ο Γ. Σταμάτης, προκειμένου να αποδείξει ότι η διαδικασία κυκλοφορίας είναι και αυτή μέσα στη διαδικασία παραγωγής, εφόσον χρησιμοποιεί εργασιακή δύναμη και μέσα παραγωγής και παράγει υλικά αγαθά ή/και υπηρεσίες, χρησιμοποιεί το εξής παράδειγμα:

> «Η διαδικασία κυκλοφορίας είναι υλική διαδικασία παραγωγής, δηλαδή μια διαδικασία η οποία χρησιμοποιεί εργασιακή δύναμη και μέσα παραγωγής και παράγει υλικά αγαθά και/ή υπηρεσίες. Ο χονδρέμπορος που πουλάει σιδερόβεργες για οικοδομές, τις οποίες αγοράζει από ένα εργοστάσιο χαλυβουργίας, παράγει ένα *νέο* προϊόν, *διαφορετικό* από τις -από φυσική άποψη *ίδιες*- σιδερόβεργες του εργοστασίου χαλυβουργίας, χρησιμοποιώντας στη διαδικασία παραγωγής του, πλην της εργασιακής δύναμης, και άλλες αρχικές και ενδιάμεσες εισροές, τις οποίες προμηθεύεται από άλλους παραγωγούς και στις οποίες ανήκουν πλην άλλων (όπως κτίρια, εξοπλισμός γραφείων, ηλεκτρικό ρεύμα, υπηρεσίες μεταφορών, υπηρεσίες ασφάλισης κ.λπ.) και αυτές οι ίδιες οι σιδερόβεργες του εργοστασίου χαλυβουργίας...».[42]

39. Βλέπε Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 371-372.

40. Κ. Μαρξ, *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1990, σελ. 634, στο υποκεφάλαιο με τίτλο: «Όλα τα μέρη του κεφαλαίου δίνουν κέρδος».

41. Βλ. Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σελ. 52 κ.ε.

42. Γ. Σταμάτης, «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας στις

1.2.3. Συμπεράσματα

Τέλος, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι οι έννοιες *παραγωγική* και *μη παραγωγική* εργασία έχουν και μια *ιδεολογική φόρτιση*, εφόσον η χρήση των εν λόγω εννοιών είναι σαφώς ενταγμένη στο πλαίσιο των ταξικών συσχετισμών, οι οποίες καθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, ποιες εργασίες θεωρούνται παραγωγικές και ποιες μη παραγωγικές[43]. Γι' αυτό χρησιμοποιούνται, από πλευράς κράτους, προκειμένου να καλύψουν συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα, επιβάλλοντας απόψεις του τύπου περί «μη παραγωγικών» εργατών, περί «μη παραγωγικού» χαρακτήρα των δημοσίων υπηρεσιών και επιχειρήσεων, ώστε να καλλιεργηθεί ένα αρνητικό κλίμα στην κοινή γνώμη, στην οποία ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες να παρουσιάζονται ως «μη παραγωγικές», «ζημιογόνες» κ.λπ., όπως για παράδειγμα αυτές των υπαλλήλων των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (ΔΕΚΟ), των λεγόμενων «προβληματικών» επιχειρήσεων παλαιότερα κ.ο.κ.

Κατά συνέπεια, όταν ακούγεται από τα χείλη των κρατούντων ο όρος «μη παραγωγικός», έχουν ως σκοπό να δημιουργήσουν στη συνείδηση της κοινής γνώμης μια αρνητική χροιά, επειδή τον εν λόγω προσδιορισμό η κοινωνία τον αντιλαμβάνεται ότι είναι αυτός που δεν εργάζεται «επαρκώς», ο «μη ανταγωνιστικός», ο «τεμπέλης» κ.λπ.

Όμως, γιατί κατά διαστήματα οι κρατούντες χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο;

Διότι η χρησιμοποίηση της έννοιας «μη παραγωγικός» αποτελεί το «επιχείρημα» στο οποίο ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός στηρίζει την επίθεση που έχει εξαπολύσει σε όλα τα μέτωπα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Επιπλέον, είναι το «επιχείρημα» μέσω του οποίου ζητούν την περαιτέρω ευελιξία της αγοράς εργασίας και την ιδιωτικοποίηση ενός σημαντικού μέρους των θεωρούμενων ιστορικά ως δημοσίων αγαθών.

σημερινές κοινωνικές επιστήμες και στη χώρα μας», στο Γ. Σταμάτης, *Κείμενα Οικονομικής Θεωρίας και Πολιτικής*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992, σελ. 156-157.

43. Για περισσότερα σχετικά μ' αυτό βλέπε Θ. Παρασκευόπουλος, «Κριτική στο άρθρο του Α. Δεδουσόπουλου: ''Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στον Μαρξ - Μια ερμηνεία''», στο *ΑΛΜΑΝΑΚ Κοινωνιολογίας '88* (επιμέλεια: Γ. Σταμάτης - Γ. Μηλιός), Εξάντας, Αθήνα 1989, σελ. 391.

1.3. Η άποψη του Λένιν για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων

Ένας από τους βασικούς θεωρητικούς του μαρξισμού που διατύπωσε με σαφή κριτήρια «τι είναι τάξη», βασιζόμενος στα βασικά συμπεράσματα των Μαρξ-Ένγκελς, ήταν ο Λένιν.

Το πιο σπουδαίο είναι ότι ο Λένιν μελέτησε όχι μόνο θεωρητικά το θέμα αλλά και πρακτικά, λαμβάνοντας υπόψη τη συγκεκριμένη οικονομική και κοινωνική ανάλυση μιας δοσμένης κοινωνίας: της ρωσικής. Στην μπροσούρα του με τίτλο «Η μεγάλη πρωτοβουλία» δίνει τον εξής ορισμό, σχετικά με το τι είναι τάξη και ποια είναι τα βασικά της χαρακτηριστικά:

> «Τάξεις ονομάζονται μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη *θέση* που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, από τη *σχέση* τους (στο μεγαλύτερο μέρος κατοχυρωμένη και διατυπωμένη σε νόμους) προς τα μέσα παραγωγής, από το *ρόλο* τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και συνεπώς από τους *τρόπους* που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το *μέγεθος* αυτής της μερίδας. Τάξεις είναι οι ομάδες εκείνες των ανθρώπων, που η μια μπορεί να ιδιοποιείται τη δουλειά της άλλης, χάρη στη διαφορά θέσης που κατέχει σ' ένα καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής οικονομίας».[44]

Από τον προαναφερθέντα ορισμό διαπιστώνουμε ότι ο Λένιν αν και δεχόταν τη βασική θέση του Μαρξ ότι το καθοριστικό στοιχείο για τον ορισμό των τάξεων είναι «η σχέση τους προς τα μέσα παραγωγής», εντούτοις συμπλήρωνε πως και «η θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής», το οποίο αναφέρεται στην τάξη που ανήκει ένα άτομο και συνδυάζεται τόσο *με το ρόλο του στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας* (όπου εμπεριέχεται και η αντίθεση μεταξύ σωματικής και πνευματικής εργασίας) όσο επίσης και με το ύψος του εισοδήματός του, δηλαδή «...από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας», είναι βασικά κριτήρια για τον καθορισμό των τάξεων και της ταξικής ένταξης των ατόμων σ' αυτές.

Κατά συνέπεια, γίνεται φανερό ότι πέρα από το βασικό κριτήριο του καθορισμού των

44. Λένιν, «Η μεγάλη πρωτοβουλία», *Άπαντα*, τόμος 39, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988, σελ. 15. (Οι υπογραμμίσεις δικές μου, Δ.Κ.).

τάξεων, δηλαδή τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής, ο Λένιν χρησιμοποιεί και άλλα κριτήρια ως επικουρικά, σε περιπτώσεις που δεν επαρκεί το πρώτο κριτήριο για τον ταξικό προσδιορισμό,[45] με τα οποία μπορεί να προσδιοριστεί σε ποια τάξη ή κοινωνική ομάδα ανήκει ένα άτομο, όπως είναι *η θέση που κατέχει μέσα στην κοινωνία, ο ρόλος που έχει όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση της εργασίας, καθώς επίσης το ύψος του εισοδήματος που καρπώνεται*.

Έτσι, με βάση αυτά τα κριτήρια, τα υψηλόβαθμα μισθωτά διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων, για παράδειγμα, ενώ με βάση τη *σχέση τους με τα μέσα παραγωγής* θα μπορούσε, οποιοσδήποτε, να τα εντάξει στην εργατική τάξη (εφόσον δεν διαθέτουν ιδιοκτησία και η εργασία που συντελούν είναι παραγωγική), εντούτοις *ο ρόλος τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας*, δηλαδή η διευθυντική τους θέση, αλλά και ο υψηλός μισθός τους, ο οποίος δεν αντιστοιχεί με την αξία της εργατικής δύναμης αλλά είναι επιπέδου *εισοδήματος* καπιταλιστή, δεν τους κατατάσσει στην εργατική τάξη. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με αυτούς που βρίσκονται σε υψηλόβαθμες θέσεις του κρατικού μηχανισμού, όπως είναι οι δικαστές, οι στρατιωτικοί κ.λπ., καθώς επίσης και με όσους κατέχουν σημαντικές θέσεις σε τομείς που αναπαράγουν την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, όπως είναι μια μεγάλη μερίδα πανεπιστημιακών, μεγαλοδημοσιογράφων που βρίσκονται σε νευραλγικές θέσεις στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης κ.λπ.[46]

Είναι γνωστό ότι όλα τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων λαμβάνουν πολύ υψηλά εισοδήματα, εξαιτίας του γεγονότος ότι είναι εξουσιοδοτημένα πρόσωπα από τους κατόχους του κεφαλαίου να διευθύνουν τις εκάστοτε επιχειρήσεις με σκοπό την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Αυτό υποδηλώνει ότι ένα μέρος των εισοδημάτων που καρπώνονται αποτελεί κομμάτι από το κέρδος και άρα *συμμετοχή* στην υπεραξία, εφόσον από τη θέση τους στην παραγωγή συμβάλλουν στη συλλογή υπεραξίας από τους χαμηλόμισθους που έχουν στην εποπτεία τους. Υπ' αυτήν την έννοια και ξεπερνώντας τη νομική διάσταση της κατοχής ιδιοκτησίας, μπορούμε να πούμε ότι τα ανώτερα διευθυντικά στελέχη, λόγω της διαφορετικής τους θέσης στην παραγωγή, αλλά και εξαιτίας του ύψους του εισοδήματός τους, υπάγονται στην αστική τάξη.[47]

Με τον παραπάνω ορισμό ο Λένιν θέτει μόνο τα *αντικειμενικά κριτήρια* για τον ορισμό μιας τάξης, δηλαδή την ορίζει ως *τάξη «καθεαυτή»*, όπως έλεγε και ο Μαρξ, «παραβλέ-

45. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2001, σελ. 124.

46. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση...*, ό.π., σελ. 125-126..

47 Βλ. σχετικά Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, ό.π., σελ. 146 κ.ε.

ποντας» να την προσδιορίσει με βάση τα κοινωνικά της χαρακτηριστικά, δηλαδή ως κοινωνική τάξη-υποκείμενο της ιστορικής διαδικασίας, η οποία διαθέτει ταξική συνείδηση, πολιτικό πρόγραμμα, πολιτική οργάνωση και κινητοποιείται για την ανατροπή της αστικής εξουσίας.

1.4. Η προσέγγιση του Ν. Πουλαντζά για τις κοινωνικές τάξεις. Μια κριτική αποτίμηση του έργου του

1.4.1. Το γενικό περίγραμμα

Διαβάζοντας κάποιος το έργο του Ν. Πουλαντζά, σχετικά με τις κοινωνικές τάξεις, δεν μπορεί να μην παραδεχτεί ότι προβαίνει κατ' αρχάς σε μια ενδιαφέρουσα, κατά τα άλλα, ανάλυση των κοινωνικών τάξεων.

Το βασικό στοιχείο στον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, λέει ο Πουλαντζάς, είναι η *θέση* που κατέχουν στη διαδικασία παραγωγής, χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζει και άλλους παράγοντες, όπως θα δούμε στη συνέχεια:

> «Οι κοινωνικές τάξεις είναι σύνολα κοινωνικών φορέων που προσδιορίζονται κυρίως, άλλα όχι αποκλειστικά, από τη θέση που κατέχουν στη *διαδικασία της παραγωγής*, δηλαδή στην οικονομική σφαίρα. Δεν θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο βασικός ρόλος της οικονομικής θέσης αρκεί για να ορίσουμε τις κοινωνικές τάξεις. [...] σπουδαίο ρόλο παίζουν επίσης η πολιτική διάσταση και η ιδεολογία, δηλαδή η υπερδομή».[48]

Στη βάση αυτής της αντίληψης ξεκαθάρισε ότι η *οικονομική κυριότητα/ιδιοκτησία* και η *κατοχή* προσδιορίζουν τη θέση στη διαδικασία παραγωγής, αναδεικνύοντας τη σχέση εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης, η οποία δεν κατέχει τα μέσα παραγωγής και άρα είναι μια *ταξική σχέση*. Λέει σχετικά με αυτούς τους όρους ο Πουλαντζάς: Με τον όρο *οικονομική κυριότητα* «...εννοούμε τον πραγματικό οικονομικό έλεγχο των μέσων παραγωγής, δηλαδή τη δυνατότητα να προορίζεις τα μέσα παραγωγής σε ορισμένες χρήσεις και να διαθέτεις έτσι τα παραγόμενα προϊόντα». Με τον όρο *κατοχή* εννοούμε την ικανότητα «...να βάζεις σε λειτουργία τα μέσα παραγωγής, δηλαδή να ελέγχεις την εργασιακή διαδικασία». Ωστόσο, αυτή η *κυριότητα:*

48. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 16.

«[...] υποδηλώνει την πραγματική οικονομική κυριότητα, τον πραγματικό έλεγχο των μέσων παραγωγής και διακρίνεται από την *νομική κυριότητα*, όπως αυτή καθιερώνεται από το Δίκαιο, που είναι η υπερδομή. Το Δίκαιο βέβαια επικυρώνει γενικά την οικονομική κυριότητα: αλλά συμβαίνει οι μορφές νομικής κυριότητας να μην συμπίπτουν με την πραγματική οικονομική κυριότητα. Στην περίπτωση αυτή η οικονομική κυριότητα παραμένει καθοριστική ως προς την οριοθέτηση των κοινωνικών τάξεων, δηλαδή ως προς τον προσδιορισμό της κυρίαρχης - εκμεταλλεύτριας τάξης.

[...] Αντίθετα [από τους προκαπιταλιστικούς], στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, οι άμεσοι παραγωγοί -η εργατική τάξη- έχουν τελείως *αποστερηθεί την κατοχή* των μέσων τους εργασίας, που κατέχει ο κεφαλαιούχος. [...] Αυτή η αποφασιστική, στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων, αλλαγή της θέσης των άμεσων παραγωγών μετατρέπει την ίδια την εργασία σε *εμπόρευμα* και γενικεύει την εμπορευματική παραγωγή.[49]

[...] Απ' αυτόν τον κυρίαρχο ρόλο των σχέσεων παραγωγής πάνω στις παραγωγικές δυνάμεις και τη διαδικασία της εργασίας απορρέει ο ουσιαστικός ρόλος των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων στον δομικό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων. Οι σχέσεις παραγωγής και οι σχέσεις που τις συνθέτουν (οικονομική κυριότητα/κατοχή) εκφράζονται με τη μορφή *εξουσιών* που *απορρέουν* απ' αυτές, δηλαδή με *ταξικές εξουσίες*. Σαν τέτοιες, οι εξουσίες αυτές συνδέονται οργανικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις που τις καθιερώνουν και τις νομιμοποιούν». Κατά συνέπεια, «Η διαδικασία παραγωγής και εκμετάλλευσης είναι συγχρόνως διαδικασία αναπαραγωγής των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων κυριαρχίας/υποταγής».[50]

Ο Πουλαντζάς υποστήριξε ότι το οικονομικό στοιχείο μόνο *σε τελευταία ανάλυση* καθορίζει το *όλο*. Θεώρησε επομένως ότι το πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο είναι παράγοντες, οι οποίοι επίσης επηρεάζουν τη συγκρότηση και κατανομή των ανθρώπων σε κοινωνικές τάξεις. Λέει, συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς: «Για τον Μαρξ κάθε μορφή κοινωνίας είναι δομή που απαρτίζεται από ορισμένα αντικειμενικά επίπεδα (συνοπτικότατα, από το οικονομικό, το πολιτικό, το ιδεολογικό), δομή στο εσωτερικό της οποίας ένα επίπεδο έχει

49. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 22-24.

50. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 26.

πάντα δεσπόζοντα ρόλο, ένα ρόλο που σε τελευταία ανάλυση καθορίζει το όλο: αυτό είναι το οικονομικό».[51] Όμως,

> «Η σχέση ταξικής εκμετάλλευσης στο οικονομικό επίπεδο έχει ως αντίκτυπο, στο πολιτικό επίπεδο, μια σχέση *πολιτικής κυριαρχίας* ανάμεσα στην τάξη που κυβερνάει τον κρατικό μηχανισμό σύμφωνα με τα συμφέροντά της και στην τάξη που παραμένει πολιτικά κυριαρχημένη και καταπιεσμένη. Στο ιδεολογικό επίπεδο γινόμαστε μάρτυρες μιας σχέσης *ιδεολογικής καθυποταγής* της υποταγμένης τάξης από την τάξη που η ιδεολογία της, η "κουλτούρα" της, ο "τρόπος ζωής" της κ.τ.λ. είναι η *κυρίαρχη ιδεολογία* της κοινωνίας».[52]

Υποστηρίζει, επίσης:

> «...Οι αναλύσεις που αφορούν τις κοινωνικές τάξεις αναφέρονται πάντοτε όχι απλώς στην οικονομική δομή -παραγωγικές σχέσεις-, αλλά στο *σύνολο των δομών* ενός τρόπου παραγωγής και ενός κοινωνικού σχηματισμού, και στις σχέσεις που *διατηρούν* εδώ τα διάφορα επίπεδα. ...Μια κοινωνική τάξη μπορεί να προσδιοριστεί είτε στο οικονομικό επίπεδο είτε στο πολιτικό επίπεδο είτε στο ιδεολογικό επίπεδο, μπορεί επομένως να εντοπιστεί σε σχέση με μια ιδιαίτερη βαθμίδα. Εντούτοις, ο ορισμός μιας τάξης σαν *τέτοιος* και η κατανόηση της στην *έννοιά* της σχετίζεται με το σύνολο των επιπέδων, των οποίων αποτελεί το αποτέλεσμα».[53]

Επίσης, βασική θέση του Πουλαντζά είναι ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν μπορούν να οριστούν ξέχωρα από την ταξική πάλη. Τάξη και ταξική πάλη είναι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος, η οποία περιλαμβάνει, εκτός από το οικονομικό επίπεδο (παραγωγικές σχέσεις), και τις ιδεολογικές και τις πολιτικές σχέσεις: «Ο μαρξισμός θεωρεί τις κοινωνικές τάξεις σαν τα κοινωνικά σύνολα στα οποία αναπτύσσονται (ταξικές αντιφάσεις) και *(ταξικοί)* αγώνες μέσα σε μια κι *ενιαία* κίνηση: οι κοινωνικές τάξεις δεν υπάρχουν *πρώτα* ως

51. Ν. Πουλαντζάς, «Κ. Marx και F. Engels», στο *Η φιλοσοφία* (επιμέλεια: Φρανσουά Σατελέ), τόμος Β΄, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 2006, σελ. 189.

52. Ν. Πουλαντζάς, «Κ. Marx και F. Engels», ό.π., σελ. 196.

53. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος α', εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σελ. 83-84.

τάξεις για να μπουν *ύστερα* στην ταξική πάλη, πράγμα που θα άφηνε να υποθέσουμε ότι υπάρχουν τάχα τάξεις *χωρίς* πάλη των τάξεων. Οι κοινωνικές τάξεις συμπίπτουν με τις μορφές *ταξικής πρακτικής*, δηλαδή με την πάλη των τάξεων, και βρίσκουν τη θέση τους μόνο μέσα στην *αντίθεσή τους*».[54]

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι η άποψη του Πουλαντζά σε σχέση με την έννοια της τάξης είναι πως η τάξη δεν συγκροτείται μόνο στο επίπεδο της οικονομικής πάλης, πράγμα το οποίο θα οδηγούσε σε μια οικονομική αντίληψη της πάλης των τάξεων, αλλά «...η έννοια της τάξης καλύπτει την ενότητα των ταξικών πρακτικών -ταξική "πάλη"-, των κοινωνικών σχέσεων σαν αποτελεσμάτων της ενότητας των επιπέδων των δομών»[55].

1.4.2. Τα οικονομικά κριτήρια του προσδιορισμού των τάξεων. Προβλήματα που προκύπτουν από τη θέση του Ν. Πουλαντζά

Ο Πουλαντζάς ορίζει την εργατική τάξη με βάση δύο κριτήρια: το ένα είναι η διάκριση της εργασίας σε «παραγωγική» και «μη παραγωγική» και το άλλο είναι η άποψή του για το διαχωρισμό μεταξύ διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας. Όπως θα δείξουμε παρακάτω, οι απόψεις του σχετικά με αυτά τα ζητήματα τον οδήγησαν σε μια περιοριστική ανάλυση των ορίων της εργατικής τάξης και σε μια συνακόλουθη διεύρυνση των ορίων των μικροαστικών στρωμάτων. Έτσι, τα περισσότερα μεθοδολογικά προβλήματα στην ανάλυση του Πουλαντζά εμφανίζονται στα οικονομικά κριτήρια με βάση τα οποία προβαίνει στον ορισμό της εργατικής τάξης.

Επιχειρώντας, λοιπόν, ο Πουλαντζάς να ορίσει την εργατική τάξη με βάση τη διάκριση σε «παραγωγική» και «μη παραγωγική» εργασία, λέει τα εξής:

> «Ο καθοριστικός ρόλος του παραγωγικού κεφαλαίου στη διαδικασία αναπαραγωγής του συνόλου του κοινωνικού κεφαλαίου... έχει αποφασιστικές προσπτώσεις στον καθορισμό των τάξεων. Πράγματι, μέσω του ρόλου αυτού μπορούμε να καταλάβουμε τις αναλύσεις του Μαρξ για την *εργατική τάξη*, η οποία δεν προσδιορίζεται από την κατάσταση του μισθωτού (αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης, δηλαδή δεν είναι η *«μισθωτή τάξη»*),

54. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 16. Βλέπε, επίσης, και στη σελ. 248.

55. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος α', ό.π., σελ. 101.

> αλλά από την *παραγωγική εργασία*, δηλαδή *από την εργασία που παράγει άμεσα υπεραξία*, στον καπιταλισμό. Έτσι, κατά τον Μαρξ, μόνον οι μισθωτοί που ανήκουν στο *παραγωγικό κεφάλαιο* αποτελούν μέρος της εργατικής τάξης, αφού μόνον αυτό παράγει υπεραξία. Οι μισθωτοί, που ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας και της ρευστοποίησης της υπεραξίας, δηλαδή στο εμπορικό και στο τραπεζικό κεφάλαιο, δεν αποτελούν μέρος της εργατικής τάξης, γιατί τα κεφάλαια αυτά και η σχετική μ' αυτά εργασία δεν παράγουν υπεραξία».[56]

Εδώ ο Πουλαντζάς, ακολουθώντας το στενό ορισμό του Μαρξ για την παραγωγική εργασία, θέτει ως κριτήρια για το αν κάποιος υπάγεται στην εργατική τάξη ή όχι, αφενός την παραγωγή υπεραξίας αφετέρου την παραγωγή νέων από φυσική άποψη υλικών αγαθών.

Άρα, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, την εργατική τάξη την αποτελούν όλοι όσοι παράγουν υπεραξία, καθώς επίσης νέα από φυσική άποψη υλικά αγαθά. Αντίθετα, οι μισθωτοί εργαζόμενοι στις υπηρεσίες, στο εμπόριο, στη διαφήμιση, στο μάρκετινγκ, στη λογιστική, στις τράπεζες, στις ασφάλειες κ.λπ. δεν υπάγονται στην εργατική τάξη, επειδή κατά την άποψή του η εργασία τους δεν είναι παραγωγική.[57] Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Πουλαντζά, «Το σύνολο των φορέων που παρέχουν υπηρεσίες, *συμπεριλαμβανομένων και των μισθωτών αυτού του τομέα*, δεν ανήκουν... στην εργατική τάξη».[58]

Ως προς εκείνους που εργάζονται στους κρατικούς μηχανισμούς, αναφέρει: «Γνωρίζουμε ότι οι εργασίες που εκτελούνται από τα όργανα των κρατικών μηχανισμών είναι απαραίτητες για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι οι εργασίες αυτές είναι άμεσα παραγωγικές, όπως δεν είναι τέτοιες ούτε οι εργασίες που εκτελούνται στη διαδικασία της κυκλοφορίας...».[59]

Και οι δύο πιο πάνω κατηγορίες θεωρεί ότι υπάγονται στα νέα μισθωτά μικροαστικά στρώματα.[60]

Παρόμοια θέση, όσον αφορά το διαχωρισμό *παραγωγικής και μη παραγωγικής εργα-*

56. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 115.
57. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 262.
58. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 264.
59. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 265.
60. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 264, 265.

σίας, έχει και ο Ε. Μαντέλ, ο οποίος θεωρεί ότι αυτός ο διαχωρισμός αντιστοιχεί μεταξύ των δύο τομέων του κεφαλαίου: του *παραγωγικού και του μη παραγωγικού κεφαλαίου*.[61] Στον πρώτο τομέα υπάγεται το κεφάλαιο που είναι επενδυμένο στην εμπορευματική παραγωγή (βιομηχανία, αγροτική παραγωγή, μεταφορές, παραγωγικοί κλάδοι των υπηρεσιών), ενώ στον δεύτερο υπάγεται το εμπορικό, το τραπεζικό και το ασφαλιστικό κεφάλαιο. Έτσι, κατά τον Μαντέλ, το κεφάλαιο του δεύτερου τομέα, παρότι δεν συμμετέχει άμεσα στη σφαίρα της υλικής παραγωγής και άρα δεν αυξάνει άμεσα την ποσότητα της υπεραξίας, εντούτοις *συμβάλλει έμμεσα στην αύξησή της*, ενώ η μισθωτή εργασία που προσλαμβάνουν, παρότι δεν είναι άμεσα παραγωγική, εφόσον και το κεφάλαιο σε αυτόν τον τομέα δεν παράγει υπεραξία, εντούτοις βοηθά τους μη-παραγωγικούς καπιταλιστές να οικειοποιηθούν ένα μέρος του συνόλου της υπεραξίας.[62] «Με άλλα λόγια, οι καπιταλιστές της βιομηχανικής και της αγροτικής παραγωγής παραδίδουν ένα μέρος της "δικής τους" υπεραξίας στους εμπόρους και στους τραπεζίτες, όχι λόγω της καλοσύνης τους, αλλά επειδή αυτοί οι κύριοι τούς βοηθούν στο να αυξήσουν τη μάζα αυτής της υπεραξίας».[63]

Η διαφορά μεταξύ του Μαντέλ και του Πουλαντζά είναι ότι ο πρώτος δεν περιορίζει την εργατική τάξη μόνο με βάση τη στενή έννοια της παραγωγικής εργασίας, όπως κάνει ο Πουλαντζάς, αλλά διευρύνει τα όριά της, θεωρώντας ότι αυτό το οποίο προσδιορίζει *το δομικό χαρακτηριστικό του προλεταριάτου είναι ο κοινωνικοοικονομικός καταναγκασμός για να πωληθεί η εργατική δύναμη κάποιου*. Έτσι, ο Μαντέλ, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στο προλεταριάτο δεν συμπεριλαμβάνονται μόνο οι χειρώνακτες βιομηχανικοί εργάτες, αλλά και όλοι οι μη παραγωγικοί μισθωτοί εργαζόμενοι που υπόκεινται στον ίδιο θεμελιώδη καταναγκασμό: μη κατοχή μέσων παραγωγής, έλλειψη άμεσης πρόσβασης στα μέσα συντήρησης, ανεπάρκεια χρημάτων για την αγορά προς το ζην χωρίς τη λίγο ή πολύ συνεχή πώληση της εργατικής δύναμης.[64]

Ο Πουλαντζάς, με την προαναφερθείσα προσέγγισή του, διευρύνει πολύ τα όρια της νέας μικροαστικής τάξης, αφού αποκλείει από την εργατική τάξη τους εργαζόμενους στο εμπόριο, στις τράπεζες, στις υπηρεσίες κ.λπ. Έτσι, οδηγείται σε λάθος ανάλυση σχετικά

61. Ε. Μαντέλ, *Εισαγωγή στο **Κεφάλαιο** του Κ. Μαρξ*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2007, σελ. 197.

62. Σχετικά με αυτό βλέπε τη θέση του Μαρξ, την οποία δανείζεται ο Μαντέλ, στο Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, σελ. 353-355. Επίσης, βλέπε το κεφάλαιο 17, με τίτλο: «Το εμπορικό κέρδος», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

63. Ε. Μαντέλ, *Εισαγωγή στο **Κεφάλαιο*** του Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 197-198.

64. Ε. Μαντέλ, *Εισαγωγή στο **Κεφάλαιο*** του Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 185.

με τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης, εφόσον υπάγει αυτές τις κατηγορίες εργαζομένων στη νέα μικροαστική τάξη. *Αυτό συμβαίνει επειδή προκρίνει ως βασικό στοιχείο για τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης το διαχωρισμό μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, προτάσσοντας ως βασικό κριτήριο ένταξης στην εργατική τάξη την παραγωγή υπεραξίας και νέων από φυσική άποψη υλικών εμπορευμάτων, παραβλέποντας έτσι το στοιχείο της εκμετάλλευσης*.

Έτσι, η ανάλυση του Πουλαντζά δεν λαμβάνει υπόψη της την απασχόληση στον λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας που αυξάνεται με ταχύτατους ρυθμούς, ενώ συνεχώς νέες επαγγελματικές κατηγορίες εντάσσονται σε αυτόν. Επίσης, δεν λαμβάνεται υπόψη η βιομηχανοποίηση ορισμένων τμημάτων του τομέα των υπηρεσιών. Όμως, η τάση προς τριτογενοποίηση-βιομηχανοποίηση δεν μπορεί να εκληφθεί ως γενικευμένη ροπή προς τη μικροαστικοποίηση, αλλά ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της επέκτασης του κεφαλαίου σε νέα πεδία δράσης και άρα νέων μερίδων μισθωτών στο εσωτερικό της εργατικής τάξης.[65]

Κατά συνέπεια, το κεφάλαιο, το οποίο αναπτύσσεται στις προαναφερθείσες δραστηριότητες, αυτές των λεγόμενων υπηρεσιών, στηρίζεται στην ουσιαστική *υπαγωγή* της εργασίας των μισθωτών υπαλλήλων σε αυτό και λειτουργεί έτσι ως παραγωγικό κεφάλαιο, ως κεφάλαιο που παράγει υπεραξία. Υπ' αυτήν την έννοια, οι κατηγορίες των μισθωτών που απασχολούνται σε αυτούς του τομείς ανήκουν στην εργατική τάξη, διότι εκτός του γεγονότος ότι η εργασία τους είναι παραγωγική, επιπλέον ανταλλάσσουν την εργασία τους με κεφάλαιο, δηλαδή, βρίσκονται σε μια σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας και άρα συντελούν τόσο στην αύξηση των κερδών του κεφαλαίου στο οποίο υπάγονται όσο και στην αυτο-αξιοποίησή του.

1.4.3. Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις του ορισμού των τάξεων

Όμως, εκτός από τα οικονομικά κριτήρια ορισμού της εργατικής τάξης, αναφορικά με την *παραγωγική* και *μη παραγωγική* εργασία, προσδιορισμούς που σύμφωνα πάντα με τον Πουλαντζά δείχνουν τα σύνορα που διαχωρίζουν την εργατική τάξη από τη νέα μικροαστική τάξη, θεωρεί επιπροσθέτως ότι ο ταξικός δομικός προσδιορισμός «...επεκτείνεται και στις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις που εντοπίζουν τη θέση της [της νέας μικροαστικής τάξης] στο σύνολο του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας».[66]. Όπως εύστοχα

65. Γι' αυτό το θέμα βλέπε Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 135-137.

66. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 277.

παρατηρεί ο Θ. Τσακίρης, ερμηνεύοντας την άποψη του Πουλαντζά, «Οι ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις είναι οι κοινωνικές σχέσεις που διασφαλίζουν την αναπαραγωγή του κυρίαρχου τρόπου εκμετάλλευσης».[67]

Έτσι, στο επίπεδο της οργάνωσης της διαδικασίας παραγωγής η διασφάλιση αυτή επιτυγχάνεται μέσω των σχέσεων διευθυντικής και εποπτικής εργασίας. Να τι λέει ο Μαρξ σχετικά με αυτό, το οποίο παραθέτει και ο Πουλαντζάς στο έργο του.[68]

> «Η εργασία της εποπτείας και της διεύθυνσης παρουσιάζεται κατ' ανάγκην παντού, όπου το άμεσο προτσές παραγωγής έχει τη μορφή ενός κοινωνικά συνδυασμένου προτσές και δεν εμφανίζεται σαν ξεχωριστή εργασία των αυτοτελών παραγωγών. Έχει όμως διπλή φύση.
>
> Από τη μια μεριά, σ' όλες τις εργασίες, στις οποίες συνεργάζονται πολλά πρόσωπα, η συνοχή και η ενότητα του προτσές εκφράζεται απαραίτητα με μια διευθύνουσα θέληση και με λειτουργίες που δεν αφορούν τις επιμέρους εργασίες, αλλά τη συνολική δραστηριότητα του εργοστασίου, όπως γίνεται με τον διευθυντή μιας ορχήστρας. Πρόκειται για μια παραγωγική εργασία, που πρέπει να γίνει σε κάθε συνδυασμένο τρόπο παραγωγής.
>
> Από την άλλη μεριά... η εργασία αυτή της εποπτείας προκύπτει απαραίτητα σε όλους τους τρόπους παραγωγής, που βασίζονται στην αντίθεση ανάμεσα στον εργαζόμενο, τον άμεσο παραγωγό και στον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής. Όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η αντίθεση, τόσο μεγαλύτερος είναι ο ρόλος που παίζει αυτή η εργασία της εποπτείας. Γι' αυτό φτάνει το ανώτατό της σημείο στο δουλοκτητικό σύστημα. Γι' αυτό είναι απαραίτητη και στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, γιατί εδώ το προτσές παραγωγής είναι ταυτόχρονα και προτσές κατανάλωσης της εργατικής δύναμης από τον κεφαλαιοκράτη».[69]

Εδώ, ο Μαρξ, κάνει μια σαφή διάκριση μεταξύ *ιδιοκτησίας* και *κυριότητας*. Θυμίζουμε, πάλι, εν τάχει τις διακρίσεις μεταξύ *κυριότητας* και *κατοχής*, σύμφωνα με τον Πουλαντζά. *Κυριότητα* είναι η εξουσία που έχει ο καπιταλιστής να διαθέτει προς χρησιμοποίηση τα

67. Θ. Τσακίρης, «Η ιδεολογική κληρονομιά του Νίκου Πουλαντζά», εφημερίδα *Η Εποχή*, 18 Νοεμβρίου 2007.

68. Δες Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 279.

69. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 484-485.

μέσα παραγωγής, καθώς επίσης και τα προϊόντα που παράγονται από αυτή τη διαδικασία. *Κατοχή* είναι η εξουσία διεύθυνσης και ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας και η οικειοποίηση των αποτελεσμάτων από τη χρήση των μέσων εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι ενώ οι σχέσεις *κυριότητας* και *κατοχής* των μέσων παραγωγής, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ανήκουν στο κεφάλαιο, εντούτοις αυτές οι λειτουργίες δεν ασκούνται απαραίτητα από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής.

Ο Μαρξ, διαχωρίζοντας τη διεύθυνση και την εποπτεία από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και παρομοιάζοντας τη διεύθυνση με το διευθυντή μιας ορχήστρας, λέει χαρακτηριστικά: «Ένας διευθυντής ορχήστρας δεν χρειάζεται καθόλου να είναι ιδιοκτήτης των οργάνων της ορχήστρας, ούτε η δουλειά του ως διευθυντής έχει καμιά σχέση με το "μισθό" των υπόλοιπων μουσικών».[70] Και συνεχίζοντας τη σκέψη του, σχετικά με αυτό, παρατηρεί τα εξής: «Οι μετοχικές επιχειρήσεις γενικά -που αναπτύχθηκαν μαζί με το πιστωτικό σύστημα- έχουν την τάση αυτήν τη διευθυντική δουλειά ως λειτουργία να την χωρίζουν όλο και περισσότερο από την κατοχή του κεφαλαίου, είτε πρόκειται για ίδιο ή για δανεικό κεφάλαιο, ακριβώς όπως με την ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας οι δικαστικές και διοικητικές λειτουργίες χωρίζονται από τη γαιοκτησία, στις αρμοδιότητες της οποίας υπάγονταν την εποχή τη φεουδαρχίας».

Εδώ, ο Μαρξ, με την έννοια «κατοχή του κεφαλαίου», εννοεί τη νομική σχέση, δηλαδή, την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Όμως, η ουσία των όσων λέει δεν απέχει πολύ από την άποψη του Πουλαντζά περί *κυριότητας* και *κατοχής* των μέσων παραγωγής. Και συνεχίζοντας, ο Μαρξ επισημαίνει ότι «...ο απλός διευθυντής που δεν κατέχει υπό κανένα τίτλο το κεφάλαιο, ούτε δανεικό ούτε με άλλο τρόπο, εκπληρώνει όλες τις πραγματικές λειτουργίες που υπάγονται στον ενεργό κεφαλαιοκράτη ως τέτοιο -έτσι παραμένει μόνο ο λειτουργός και εξαφανίζεται ο κεφαλαιοκράτης από το προτσές της παραγωγής σαν περιττό πρόσωπο».[71]

Ο Πουλαντζάς, έχοντας υπόψη τη μαρξιστική ανάλυση, γράφει: «Οι ιθύνοντες φορείς που ασκούν άμεσα τις εξουσίες αυτές που εκπληρώνουν τις "λειτουργίες του κεφαλαίου", καταλαμβάνουν τη θέση του κεφαλαίου και ανήκουν έτσι στην αστική τάξη, έστω κι αν δεν είναι κάτοχοι της τυπικής νομικής κυριότητας. Έτσι, οι μάνατζερ αποτελούν, οπωσδήποτε, συστατικό μέρος της αστικής τάξης».[72]

Όμως, ποια η διαφορά όλων αυτών των διευθυντικών, εποπτικών και εκτελεστικών

70 Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 488.

71 Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, ό.π., σελ. 489-490.

72. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 223.

οργάνων μεταξύ τους, στο πλαίσιο της ιεραρχίας του αστικού συστήματος; Ποια η διαφορά μεταξύ των μάνατζερ και των άλλων εκτελεστικών οργάνων στο εσωτερικό της ιεραρχίας; Ποια η ταξική θέση διαφόρων φορέων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής;

Λέει ο Μαρξ σχετικά με αυτό:

> «Όπως ο κεφαλαιοκράτης απαλλάσσεται στην αρχή από τη χειρωνακτική εργασία μόλις το κεφάλαιό του φτάσει το ελάχιστο εκείνο μέγεθος με το οποίο και μόνο αρχίζει η καθαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή, έτσι παραχωρεί τώρα τη λειτουργία της άμεσης και συνεχούς επίβλεψης των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων σε μια ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών. Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς, αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, έτσι και μια μάζα εργατών που συνεργάζονται κάτω από το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου χρειάζεται αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaitres) που στη διάρκεια του προτσές εργασίας διοικούν εξ ονόματος του κεφαλαίου. Η δουλειά της επιστασίας εδραιώνεται ως αποκλειστική λειτουργία».[73]

Όλοι αυτοί οι μισθωτοί, οι οποίοι λειτουργούν στο πλαίσιο μιας επιχείρησης, για παράδειγμα ενός εργοστασίου, αποτελούν τον *συνολικό εργάτη*, του οποίου η εργασία είναι άμεσα παραγωγική, εφόσον δημιουργεί υπεραξία. Ας παρακολουθήσουμε την σκέψη του Μαρξ:

> «...Μια που με την ανάπτυξη της *πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο* ή *του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο πραγματικός λειτουργός* του συνολικού προτσές εργασίας παύει να είναι ο μεμονωμένος εργάτης, αλλά γίνεται ολοένα και περισσότερο μια *κοινωνικά συνδυασμένη ικανότητα εργασίας* και μια που οι διάφορες ικανότητες εργασίας, που ανταγωνίζονται, και που αποτελούν τη συνολική παραγωγική μηχανή παίρνουν μέρος με πολύ διαφορετικούς τρόπους στο άμεσο προτσές της διαμόρφωσης των εμπορευμάτων ή εδώ καλύτερα των προϊόντων, ο ένας σαν manager, engineer (διευθυντής, μηχανικός), τεχνολόγος κ.λπ. ο άλλος ως overlooker (επιβλέπων), ο τρίτος ως άμεσος χειροτέχνης ή ακόμα απλά ως

73. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 348.

ανειδίκευτος εργάτης, έτσι, ολοένα και περισσότερο αυξανόμενος αριθμός *λειτουργιών της ικανότητας εργασίας* κατατάσσεται κάτω από την άμεση έννοια της *παραγωγικής εργασίας* και οι φορείς της κάτω από την έννοια των *παραγωγικών εργατών*, εργατών που τους εκμεταλλεύεται απευθείας το κεφάλαιο και που *υπόκεινται* γενικά στο προτσές αξιοποίησης και παραγωγής. Αν εξετάσει κανείς τον *συλλογικό εργάτη* από τον οποίο αποτελείται το εργαστήριο, τότε η *συνδυασμένη του δραστηριότητα εκφράζεται άμεσα και υλικά σε ένα συνολικό προϊόν*, που είναι συγχρόνως μια *συνολική μάζα* εμπορευμάτων, ενώ είναι τελείως αδιάφορο, αν η λειτουργία του μεμονωμένου εργάτη, που είναι μόνο ένα μέλος αυτού του συλλογικού εργάτη, βρίσκεται πιο μακριά ή πιο κοντά στην άμεση χειροτεχνική εργασία. Τότε, όμως: η δραστηριότητα αυτής της συνολικής ικανότητας εργασίας είναι μια *άμεση παραγωγική κατανάλωση μέσα από το κεφάλαιο*, επόμενα δηλ. ένα προτσές αυτό-αξιοποίησης του κεφαλαίου, άμεση παραγωγή υπεραξίας, και επομένως... *άμεση μετατροπή της σε κεφάλαιο*».[74]

Το *ερώτημα* που προκύπτει είναι το εξής: από όλες αυτές τις κατηγορίες μισθωτών που συνιστούν τον *συνολικό εργάτη*, που περιγράφει ο Μαρξ, υπάγονται όλοι στην εργατική τάξη;

Παρότι, λοιπόν, όλοι οι μισθωτοί που συγκροτούν τον *συνολικό εργάτη*, κατατάσσονται «...κάτω από την άμεση έννοια της *παραγωγικής εργασίας* και οι φορείς της κάτω από την έννοια των *παραγωγικών εργατών*, [...] που τους εκμεταλλεύεται απευθείας το κεφάλαιο και που *υπόκεινται* γενικά στο προτσές αξιοποίησης και παραγωγής», εντούτοις επειδή η λειτουργία της διεύθυνσης, της εποπτείας και της επιστασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γίνεται, όπως λέει ο Μαρξ, *αποκλειστική λειτουργία* του κεφαλαίου, *αποκτώντας ειδικά χαρακτηριστικά*, συμπεραίνουμε τότε ότι οι μισθωτοί που ασκούν αυτές τις λειτουργίες *ασκούν εξουσίες του κεφαλαίου*, και υπ' αυτήν την έννοια δεν υπάγονται στην εργατική τάξη. Με τη σειρά της, αυτή η λειτουργία, όπως συμπληρώνει ο Πουλαντζάς, είναι *«...η άμεση αναπαραγωγή, μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, των πολιτικών σχέσεων μεταξύ κεφαλαιοκρατικής και εργατικής τάξης»*.[75]

74. Κ. Μαρξ, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* [VI ανέκδοτο κεφάλαιο], εκδόσεις Α/συνέχεια, Αθήνα, χ.χ.έ., σελ. 129-130.

75. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό,* ό.π., σελ. 280 (Τα πλάγια γράμματα είναι του Πουλαντζά).

Κατά συνέπεια, οι μισθωτοί διευθυντές, καθώς επίσης οι επόπτες και οι επιστάτες, δηλαδή οι αξιωματικοί και οι υπαξιωματικοί της βιομηχανίας, βρίσκονται σε ανταγωνιστική σχέση με τους εργάτες, επειδή ως αποκλειστική λειτουργία τους έχουν τη διοίκηση και την επιτήρηση. Δηλαδή, η θέση και ο ρόλος τους κατά τη *διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας είναι να διοικούν εξ ονόματος του κεφαλαίου*.[76]

Παρ' όλ' αυτά, οι εν λόγω κατηγορίες μισθωτών που ασκούν διοίκηση και επιτήρηση δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Για παράδειγμα, οι managers ή αλλιώς οι αξιωματικοί της βιομηχανίας, παρότι δεν είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, αλλά εκτελούν συγκεκριμένες και σαφώς προσδιορισμένες λειτουργίες του καπιταλιστή, οι οποίες είναι η άσκηση εξουσιών διεύθυνσης της εργασιακής διαδικασίας για λογαριασμό πάντα του κεφαλαίου και η απόσπαση υπεραξίας από τους εργάτες, αποτελούν τμήμα της αστικής τάξης. Αντίθετα, η κατηγορία των μισθωτών που ασκούν μόνο επιτήρηση και εποπτεία, δηλαδή, είναι μέρος μιας ενδιάμεσης κοινωνικής ομάδας, η οποία βρίσκεται μεταξύ της αστικής και της εργατικής τάξης, υπάγονται στη λεγόμενη *νέα μικροαστική τάξη*[77]. Λέει χαρακτηριστικά ο Πουλαντζάς:

> «Αλλά πρέπει, από την άλλη μεριά, να ξεχωρίζουμε τα εκτελεστικά αυτά όργανα από τους "μάνατζερ". Με την ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού, αυτοί οι "μάνατζερ" μπορούν να ασκούν τις εξουσίες που απορρέουν από τις σχέσεις κατοχής -έλεγχο και διεύθυνση μιας εργασιακής διαδικασίας- αλλά επίσης και ορισμένες από εκείνες που απορρέουν από τη σχέση οικονομικής κυριότητας, και ασκούν άλλωστε άμεσα αυτές τις εξουσίες στην κορυφή: καταλαμβάνουν έτσι την ίδια τη θέση του κεφαλαίου και ανήκουν ως τέτοιοι στην αστική τάξη. Απεναντίας, οι φορείς για τους οποίους γίνεται εδώ λόγος [οι υπαξιωματικοί] εξουσιάζονται από το κεφάλαιο και δεν είναι παρά οι *κατώτεροι εκτελεστές του*. Και αυτοί επίσης είναι απέναντι στο κεφάλαιο *εκμεταλλευόμενοι*: παρέχουν και αυτοί υπερεργασία, δηλαδή εργασία κατά ένα μέρος απλήρωτη (αφανή έξοδα), και πουλάνε την εργατική δύναμή τους, ενώ η αμοιβή των μάνατζερ εξαρτάται κυρίως από τα *κέρδη της επιχείρησης*».

76. Βλ. και Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, ό.π., σελ. 153 κ.ε.

77. Γ. Μηλιός - Γ. Οικονομάκης, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά), ό.π., σελ. 31.

Κατά συνέπεια, η σύζευξη μεταξύ «διευθυντικής» και «εποπτικής» εργασίας αναφέρεται «...έμμεσα σε μια διαφοροποίηση, στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, μεταξύ *διευθυντικών οργάνων* και *κατώτερων οργάνων* (από δω και η δυαδικότητα των όρων "διεύθυνση" και "εποπτεία")».[78]

Ειδικότερη μνεία γίνεται από τον Πουλαντζά στη σχέση μεταξύ διανοητικής εργασίας και καθηκόντων εποπτείας. Σύμφωνα με τον Πουλαντζά, «οι μηχανικοί και οι τεχνικοί, παρεμβαίνοντας, με τις τεχνολογικές εφαρμογές της επιστήμης, στην καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, *εμπλέκονται έτσι- οι μεγάλοι τους τουλάχιστον πλειοψηφία- στις πολιτικές σχέσεις της διεύθυνσης και της εποπτείας της εργασιακής διαδικασίας*».[79]

Ωστόσο, ο Πουλαντζάς δεν ταυτίζει τη διανοητική εργασία με τα καθήκοντα εποπτείας, καθώς υποστηρίζει ότι «είναι δυνατό να γίνουν ορισμένοι διαχωρισμοί μέσα στους μηχανικούς και τους τεχνικούς, ιδιαίτερα ανάλογα με το αν βρίσκονται σε κλάδους ή βιομηχανίες όπου διευθύνουν ή έχουν υπό τις εντολές τους χειρώνακτες εργάτες ή σε κλάδους όπου αποτελούν οι ίδιοι το κύριο εργατικό δυναμικό και όπου, επομένως, δεν ασκούν διευθυντικά και εποπτικά καθήκοντα πάνω σε άλλους εργαζόμενους».[80] Σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση, παρατηρούμε μια διαδικασία «προλεταριοποίησης της διανοητικής εργασίας»,[81] και άρα μπορούμε να συνάγουμε ότι αυτή η κατηγορία μισθωτής εργασίας υπάγεται στην εργατική τάξη.

1.4.4. Η συμβολή του Πουλαντζά

Κλείνοντας το εν λόγω κεφάλαιο, είναι αναγκαίο να υπογραμμίσουμε ότι ο Πουλαντζάς ήταν από τους πρώτους, αν όχι ο πρώτος, ο οποίος έθεσε στο επίκεντρο της προβληματικής και ανέλυσε με τόσο συστηματικό τρόπο ένα από τα πιο σύνθετα ζητήματα της μαρξιστικής θεωρίας: το ζήτημα των τάξεων. Στηριζόμενος σε προγενέστερες αναλύσεις των Μαρξ-Ένγκελς, οι οποίες ήταν ημιτελείς, επειδή δεν είχαν διατυπώσει μια γενική θεωρία για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, άνοιξε, παρ' όλες τις αντιφάσεις του έργου του, νέους δρόμους για αυτό το θέμα. Ταυτοχρόνως, άφησε ανοιχτή την εν λόγω συζήτηση, ακόμη και σε ενδεχόμενη ανασκευή των ζητημάτων που προσέγγιζε,

78. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 283.

79. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 296.

80. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 299.

81. Pestieau J., *The changes in the composition of working class and the proletariat*, International Communist Seminar - Workers' Party of Belgium, Brussels, 1998, www.wpb.be/icm/98en/98en06.html

επειδή θεωρούσε ότι απαιτείται συνεχής παρακολούθηση, έλεγχος ή και επαναπροσδιορισμός, αν χρειαστεί, των προσεγγίσεων για τις τάξεις.

Το πόσο μεγάλη επιρροή άσκησε το έργο του, φαίνεται από τη διεθνή απήχηση που έχει, καθώς επίσης από το διάλογο που προκάλεσε και εξακολουθεί να προκαλεί με τις συνεχείς αναφορές στις απόψεις του μεταξύ όσων θέλουν να καταπιαστούν με αυτά τα ζητήματα και να προχωρήσουν τη θεωρία που αφορά τα ζητήματα των τάξεων.

1.5. Η άποψη του Σ. Σακελλαρόπουλου για τις κοινωνικές τάξεις

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε την προσέγγιση του Σ. Σακελλαρόπουλου όσον αφορά τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων, όπως αυτή έχει διατυπωθεί από τις δύο μελέτες του, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση* (2001) και *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα* (2014). Η έμφασή μας θα δοθεί στο πώς ορίζει την εργατική τάξη, η οποία αποτελεί και το βασικό αντικείμενο της παρούσης εργασίας.

Η εν λόγω παρουσίαση, των προσεγγίσεων του Σακελλαρόπουλου, γίνεται επειδή συγκροτεί, κατά την άποψή μας, *μια ολοκληρωμένη θεωρητική εκδοχή του ταξικού προσδιορισμού*, στην οποία θα στηριχτεί και η δική μας προσέγγιση.

1.5.1. Κοινωνικές τάξεις και κοινωνική εκμετάλλευση

Ο Σακελλαρόπουλος, στην ανάλυσή του για τις κοινωνικές τάξεις, ακολουθώντας τα κριτήρια του Λένιν, όπως επίσης τα παρουσιάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, θεωρεί ότι το καθοριστικό στοιχείο για την ταξική ένταξη αποτελεί η σχέση με τα μέσα παραγωγής. Η θέση στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και το μερίδιο στον κοινωνικό πλούτο θα πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο όταν το καθοριστικό στοιχείο (σχέση ιδιοκτησίας ως προς τα μέσα παραγωγής) δεν επαρκεί για τον ταξικό προσδιορισμό.[82]

Στη βάση αυτή υποστηρίζει ότι τα λενινιστικά κριτήρια έχουν μια «κοινή συνισταμένη», η οποία «είναι το φαινόμενο της εκμετάλλευσης». Εντούτοις, αυτό δεν είναι αρκετό, καθώς «για να πραγματοποιηθούν οι σχέσεις εκμετάλλευσης, είναι απολύτως απαραίτητες και οι σχέσεις κυριαρχίας». Επομένως, «η εκμετάλλευση, και σε ένα δεύτερο επί-

82. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2014, σελ. 196.

πεδο οι σχέσεις κυριαρχίας, και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο αρθρώνονται σε μια κοινωνική δομή [...], είναι οι παραγωγοί του σχηματισμού και της αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων».[83]

Επιχειρώντας να ορίσει τις κοινωνικές τάξεις στον καπιταλισμό, υποστηρίζει πως «η αστική τάξη αποτελείται απ' όλα εκείνα τα άτομα τα οποία, ως φορείς κοινωνικών σχέσεων, διευθύνουν τις διαδικασίες αναπαραγωγής του κεφαλαίου» και γι' αυτό τα μέλη της προσδιορίζονται «ως εκμεταλλευτές/κάτοχοι/μη παραγωγοί/αποσπώντες υπερεργασία/οργανωτές των μηχανισμών κυριαρχίας».[84] Έτσι, στην αστική τάξη εντάσσονται όχι μόνο όσοι κατέχουν μέσα παραγωγής, αλλά και οι διευθυντές, επειδή επιτελούν λειτουργίες του κεφαλαίου,[85] «η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, τα μέλη των κυβερνήσεων, οι υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί [...] λόγω της θέσης τους στους μηχανισμούς εξουσίας [...] οι υπεύθυνοι νευραλγικών τομέων των μέσων ενημέρωσης, καθώς και σημαντικό τμήμα των πανεπιστημιακών και των διανοούμενων,[86] χάρη στη δυνατότητά τους να δημιουργούν την κυρίαρχη ιδεολογία».[87] Δηλαδή, ο Σακελλαρόπουλος, ενώ θεωρεί πως το οικονομικό στοιχείο «αποτελεί το πιο σημαντικό, το καθοριστικό σε τε-

83. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 195.

84. Σ. Σακελλαρόπουλος, Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, ό.π., σελ. 199-200.

85. Σ. Σακελλαρόπουλος, Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, ό.π., σελ. 223.

86. Καίτοι δεν εντάσσονται στην αστική τάξη όλοι οι πανεπιστημιακοί και διανοούμενοι. Ο Σακελλαρόπουλος, στο βιβλίο του, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση...*, ό.π. (σελ. 166-167) υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να θεωρούμε τη διανοητική εργασία μία και ενιαία, επειδή η δραστηριότητα των διανοουμένων υπόκειται και αυτή, ως εργασία, σε εσωτερική διαβάθμιση. Κατά συνέπεια, αν υιοθετηθεί αυτός ο τρόπος προσέγγισης, εύκολα μετά μπορούμε να δούμε ποιες κατηγορίες διανοουμένων υπάγονται στην εργατική τάξη. Λέει σχετικά με αυτά ο Σακελλαρόπουλος: «Στο υψηλότερο σημείο τοποθετούνται τα άτομα που έχουν επιφορτιστεί με τη διατύπωση, οργάνωση και συστηματοποίηση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Στις κατώτερες θέσεις περιλαμβάνονται οι εκτελεστές, που ασχολούνται με τη διάχυση και την πραγματοποίηση των λειτουργιών της συναίνεσης και της πειθάρχησης. Βέβαια, μόνο η σχέση με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους δεν είναι επαρκές κριτήριο για τον ταξικό προσδιορισμό των διανοουμένων. Πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η θέση τους στις οικονομικές διαδικασίες.
Με άλλα λόγια, η ταξική θέση των "διανοητικά εργαζομένων" προσδιορίζεται τόσο από το βαθμό συμμετοχής τους στην παραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας όσο και στο βαθμό που προσφέρουν ή όχι υπερεργασία-υπεραξία στον εργοδότη τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο στρώματα "διανοητικά εργαζομένων" που τους αποσπάται υπερεργασία-υπεραξία ανήκουν στην εργατική τάξη, και σε όσους συμβαίνει το αντίθετο, είτε στη μικροαστική είτε στην αστική τάξη».

87. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα,* ό.π., σελ. 196-197.

λευταία ανάλυση, στοιχείο», για τον καθορισμό των τάξεων, εντούτοις υποστηρίζει ότι η θέση που κατέχουν τα άτομα «μπορεί να καθοριστεί και από τη χρησιμοποίηση τόσο του πολιτικού όσο και του ιδεολογικού στοιχείου που συντελούν στη διαμόρφωση των σχέσεων κυριαρχίας».[88]

Αντίστοιχα, στην εργατική τάξη εντάσσονται όσοι δεν κατέχουν μέσα παραγωγής, δεν ελέγχουν και δεν μπορούν να επηρεάσουν το περιεχόμενο της εργασίας τους και εκτελούν «όλες εκείνες τις πρακτικές που αποσκοπούν στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου και στην ενδυνάμωση της κοινωνικής εξουσίας».[89] Και προσθέτει πως «ανεξάρτητα από το αν επιτελούν παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία, οι εργαζόμενοι που υφίστανται εκμετάλλευση και κυριαρχία ανήκουν στην εργατική τάξη»[90]. Έτσι, στην εργατική τάξη εντάσσονται επιπροσθέτως οι εργαζόμενοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ), επειδή ως παραγωγικοί εργαζόμενοι αμείβονται με κεφάλαιο, καθώς επίσης και οι «εργαζόμενοι σε εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, όπου η εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν, καθώς και το διοικητικό προσωπικό των διάφορων δημοσίων οργανισμών και υπουργείων», οι οποίοι παρότι δεν είναι παραγωγικοί εργαζόμενοι, εντούτοις ανήκουν στην εργατική τάξη, «εκτός από τα ανώτερα και μεσαία στελέχη των υπουργείων, τους στρατιωτικούς, τους καθηγητές πανεπιστημίου, καθώς και τα εργαζόμενα στο δημόσιο μέλη της νέας μικροαστικής τάξης (μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι)»[91].

Οι λόγοι για τους οποίους οι προαναφερθείσες κατηγορίες ανήκουν στην εργατική τάξη είναι οι εξής:

«α) Δεν κατέχουν μέσα παραγωγής.

β) Τους αποσπάται υπερεργασία.

γ) Επιτελούν τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη [...].

δ) Αμείβονται με μισθό που καθορίζεται από την κρατική εισοδηματική πολιτική [...] και ο οποίος είναι ίσος με την αξία της εργατικής τους δύναμης, γιατί βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα».[92]

88. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 196.

89. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 200.

90. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 205-206.

91. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 242.

92. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 242-243.

Με βάση τα προαναφερθέντα κριτήρια, ορίζει την εργατική τάξη ως εκείνη που αποτελείται από όλα εκείνα τα άτομα, φορείς κοινωνικών σχέσεων που εκτελούν το πλήθος των πρακτικών, οι οποίες διασφαλίζουν την αναπαραγωγή των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων, χωρίς να διαθέτουν τον έλεγχο της διαδικασίας αυτής.[93] Έτσι, η εργατική τάξη αποτελείται «από εκμεταλλευόμενους/μη κατόχους/παραγωγούς/μισθωτούς/υφιστάμενους τους καταναγκασμούς που επιβάλλουν οι μηχανισμοί κυριαρχίας».[94]

1.5.2. Οι δημόσιοι υπάλληλοι

Σχετικά με στρώμα των δημοσίων υπαλλήλων και την υπαγωγή ενός τμήματός τους στην εργατική τάξη, ο Σακελλαρόπουλος διατείνεται ότι

> «το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων, το οποίο ενοποιείται κυρίως λόγω του θεσμού της μονιμότητας, είναι ένα διαταξικό σώμα, όπου η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων εντάσσεται στην εργατική τάξη, τα μεσαία στελέχη των υπουργείων και των δημόσιων επιχειρήσεων, οι πανεπιστημιακοί, οι στρατιωτικοί -εκτός από τους ανώτερους αξιωματικούς- ανήκουν στη μικροαστική τάξη, ενώ οι κορυφές της διοίκησης (πολιτικής, στρατιωτικής, πανεπιστημιακής) και των κρατικών εταιρειών ανήκουν στην αστική τάξη, λόγω της επιτελικής θέσης που έχουν στο εσωτερικό του συλλογικού καπιταλιστή, του κράτους. Και αυτό γιατί η εκπλήρωση της αποστολής τους αποσκοπεί στη διεύθυνση οικονομικών, κατασταλτικών αλλά και οργανωτικών λειτουργιών του αστικού κράτους, που ως στόχο έχουν την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα στο πλαίσιο του δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού».[95]

Άρα, μέσα σε αυτή την κατηγορία μισθωτών δημοσίων υπαλλήλων, πέραν αυτών που υπάγονται στην εργατική τάξη, υπάρχουν τμήματα τα οποία λόγω ακριβώς της *θέσης* και του *ρόλου* τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας (π.χ. διευθυντές και ανώτερα στελέχη, νομικοί, δικαστικοί, κληρικοί, μεγαλογιατροί και όσοι έχουν σχέση με κατα-

93. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, ό.π., σελ. 130.

94. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα,* ό.π., σελ. 200.

95. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 243.

σταλτικούς μηχανισμούς), καθώς επίσης και εξαιτίας του *ύψους του εισοδήματός τους*, δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η δομή του καπιταλιστικού κράτους, μέσω των κατασταλτικών και ιδεολογικών του μηχανισμών, είναι έτσι διαρθρωμένη ώστε να εξασφαλίζει, να διατηρεί και να αναπαράγει το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολό του[96]. Υπ' αυτήν την έννοια, επειδή ο σκοπός των κρατικών μηχανισμών καταστολής (στρατός, αστυνομία, δικαστήρια) εξαιτίας της θέσης και του ρόλου τους μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι άλλος από τη διατήρηση και αναπαραγωγή της συνολικής καπιταλιστικής κυριαρχίας, γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους κατατάσσουμε τους μισθωτούς αυτής της κατηγορίας εκτός των ορίων της εργατικής τάξης.

Στην προκειμένη περίπτωση δεν μας απασχολεί αν το προσωπικό που στελεχώνει τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους βρίσκεται στις ανώτερες, μεσαίες ή κατώτερες θέσεις της ιεραρχίας και άρα έχει διαφορετική ταξική ένταξη. Ο Σ. Σακελλαρόπουλος θεωρεί ότι όσες κατηγορίες μισθωτών έχουν ως έργο τους την επιτήρηση της συνοχής της καπιταλιστικής λειτουργίας (π.χ. οι κατώτεροι και μεσαίοι αξιωματικοί των μηχανισμών καταστολής) ή τη νομιμοποίηση των όρων αναπαραγωγής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων (δικαστικοί, μεσαία κρατικά στελέχη και κατώτερες βαθμίδες της διανόησης) ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη.[97]

Αντιθέτως, οι διευθυντές των υπουργείων και δημόσιων οργανισμών, οι αξιωματικοί των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους κ.λπ., εξαιτίας της επιτελικής θέσης που έχουν «...στο εσωτερικό του συλλογικού καπιταλιστή, του κράτους», η οποία αποσκοπεί στη διεύθυνση οικονομικών, κατασταλτικών και οργανωτικών λειτουργιών, με στόχο την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ανήκουν στην αστική τάξη.[98]

Εν κατακλείδι, με βάση τα κριτήρια που έθεσε ο Σακελλαρόπουλος, οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι διαταξική κοινωνική κατηγορία. Δηλαδή, τα ανώτερα στρώματα ανήκουν στην αστική τάξη, τα μεσαία στη μικροαστική, ενώ τα κατώτερα και πολυπληθέστερα υπάγονται στην εργατική τάξη. Κατά συνέπεια, οι υπάλληλοι που εργάζονται στον καθαρά δημόσιο τομέα της οικονομίας (π.χ. σε ένα υπουργείο, καθώς επίσης οι δάσκαλοι και οι καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, οι δημοτικοί υπάλληλοι κ.λπ.), οι οποίοι δεν ανήκουν

96. Γ. Μηλιός, «Το ζήτημα των μικροαστών: Ενιαία τάξη ή δύο διακριτά ταξικά σύνολα;», περιοδικό *Θέσεις*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2002, τεύχος 81.

97 Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 177.

98 Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 125 και 166.

στα υψηλόβαθμα ή μεσαία διευθυντικά στελέχη αυτών των οργανισμών αλλά στις κατώτερες βαθμίδες, και παρότι δεν ανταλλάσσουν την εργατική τους δύναμη με κεφάλαιο αλλά με εισόδημα, δηλαδή η εργασία τους είναι *μη παραγωγική,* εφόσον από αυτήν δεν αποσπάται υπεραξία, εντούτοις κατέχουν στο *συγκεκριμένο* και *ιστορικά καθορισμένο σύστημα παραγωγής* μια θέση που τους κάνει να εντάσσονται στην εργατική τάξη, ως *μερίδα* αυτής της τάξης. Άλλοι επιπρόσθετοι λόγοι, οι οποίοι ενισχύουν το παραπάνω επιχείρημα, είναι πως *ούτε αυτοί κατέχουν μέσα παραγωγής, η νομική τους σχέση είναι σχέση εξαρτημένης μισθωτής εργασίας προς το κράτος, είναι απλώς εκτελεστικά όργανα διαταγών, δέχονται έλεγχο και εποπτεία όσον αφορά την απόδοση και την επαγγελματική τους ικανότητα και το ύψος των μισθών τους είναι όπως της υπόλοιπης εργατικής τάξης του ιδιωτικού τομέα*,[99] που «η κρατική εισοδηματική πολιτική... καθηλώνει μόνιμα τις αμοιβές στο όριο της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ίσως και κάτω από αυτό.[100] Επιπροσθέτως, *οι λειτουργίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής θεμελιώνονται όχι μόνο σε μια οικονομική σχέση, δηλαδή στο ποιος κατέχει τα μέσα παραγωγής, αλλά και στο ποιος κατέχει την πολιτική εξουσία.*

Σε ό,τι αφορά στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), σε αντίθεση με τον καθαυτό δημόσιο τομέα, οι επιχειρήσεις που περιλαμβάνονται στον κρατικό τομέα της οικονομίας υπάγονται στην κατηγορία του βιομηχανικού κεφαλαίου, *εφόσον οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν παραγωγική μισθωτή εργασία σε ορυχεία, σιδηροδρόμους κ.λπ. και εκπληρώνουν έτσι λειτουργίες του βιομηχανικού κεφαλαίου.*[101] Κατά συνέπεια, οι υπάλληλοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ) που εργάζονται στους χώρους της ενέργειας, των μεταφορών, των επικοινωνιών, των τραπεζών, της ύδρευσης κ.λπ. υπάγονται στους παραγωγικούς εργαζόμενους, εφόσον ανταλλάσουν την εργατική τους δύναμη με κρατικό κεφάλαιο και υπόκεινται στην εκμετάλλευση του συλλογικού κεφαλαιοκράτη που είναι το κράτος. Εκτός αυτών, ξέχωρα ότι ένας σημαντικός αριθμός μισθωτών στον δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα δεν ανήκει στο μόνιμο προσωπικό, αλλά εργάζεται με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή συμβάσεις έργου και γενικά υπάγεται στην κατηγορία των επισφαλώς εργαζομένων, την ίδια στιγμή πολλοί υπάλληλοι αυτών των κρατικών επιχειρήσεων, οι οποίοι είχαν μόνιμη και σταθερή σχέση εργασίας, εξαιτίας των συνεχών ιδιωτικοποιήσεων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (μεταφορές, τράπεζες, επικοινωνία κ.λπ.),

99. Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σελ.42.

100. Επίσης δες Α. Λύτρας στην κριτική που κάνει στον Κ. Τσουκαλά, στο *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, εκδόσεις Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993, σελ. 98.

101. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, ό.π., σελ. 95.

με την αλλαγή του νομικού καθεστώτος μετατράπηκαν σε ιδιωτικούς. Έτσι, ενώ η μονιμότητα που είχαν εξασφαλίσει οι μισθωτοί εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας αποτελούσε μια πολιτική νίκη της εργατικής τάξης, αυτή η κατάσταση ανατράπηκε με την αλλαγή του ταξικού συσχετισμού δύναμης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία.[102]

1.5.3. Παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη εκτός του δημόσιου τομέα

Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο, στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη υπάγονται οι εργοδότες που απασχολούν κάτω από πέντε εργαζόμενους και σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι εννιά, και οι οποίοι δεν είναι απαλλαγμένοι από προσωπική εργασία.[103] Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονται ιδιοκτήτες βιοτεχνιών, εμπορικών καταστημάτων, μικρών αγροτικών καλλιεργειών, οικογενειακών επιχειρήσεων, μικροεργολάβοι, μικρά γκαράζ κ.λπ., ενώ η απόσπαση «χαμηλού ύψους υπεραξία» σε πολλές περιπτώσεις οργανώνεται στη βάση των σχέσεων συγγένειας, με τη συμμετοχή των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας, εφόσον πολλές από αυτές τις επιχειρήσεις είναι οικογενειακού χαρακτήρα και δεν πραγματοποιείται διευρυμένη αναπαραγωγή κεφαλαίου, που είναι ο λόγος ύπαρξης του καπιταλισμού.[104] Επίσης, εδώ εντάσσονται και οι μικροί ελεύθεροι επαγγελματίες (π.χ. ιδιοκτήτες ΤΑΧΙ, καταστημάτων παντός είδους κ.λπ.), χωρίς να απασχολούν πάντα προσωπικό.

---

102. βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 159, στην υποσημείωση 88.

103. Ο Σακελλαρόπουλος θεωρεί τη μικροαστική τάξη ως μια ενδιάμεση τάξη, με διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της, μεταξύ νέων και παραδοσιακών στρωμάτων, και γι' αυτό, λόγω της ανομοιογένειας, του ενδιάμεσου ρόλου της και της αδυναμίας άρθρωσης αυτόνομης πολιτικής πρακτικής, συμμαχεί πότε με την εργατική και πότε με την αστική τάξη. Θεωρεί ότι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, επειδή κατέχει μέσα παραγωγής είναι σταθερά σύμμαχος της αστικής τάξης, ενώ τα μισθωτά τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης επειδή είναι εκτεθειμένα ενίοτε στο φαινόμενο της ανεργίας και υπόκεινται στις επιταγές της εργοδοσίας έχουν επαμφοτερίζοντα ρόλο. Δες Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 233. Για περισσότερα δες το κεφάλαιο, «Η μαρξιστική προσέγγιση της μικροαστικής τάξης», σελ. 225-234.

104. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, ό.π., σελ. 227-228. Επίσης, αξιοποιώντας την προσέγγιση του Λύτρα, διευκρινίζει ότι ο ιδιοκτήτης ο οποίος κατ' αρχάς ανήκει στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη μεταβάλλεται σε μικρό καπιταλιστή και άρα ανήκει στην αστική τάξη, από τη στιγμή που διαχωρίζεται η διεύθυνση από την ατομική εκτελεστική εργασία, δηλαδή μπορεί και αναπαράγεται το κεφάλαιο χωρίς την ατομική εργασία και επιπλέον σταματά ο καθοριστικός ρόλο των συμβοηθούντων μελών στην παραγωγική διαδικασία. Δες και Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, ό.π., σελ. 64-65.

Στη νέα μικροαστική τάξη ανήκουν όσοι μισθωτοί αμείβονται με μισθό, ο οποίος υπερβαίνει την αξία αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης, συμβάλλουν στην κυριαρχία της άρχουσας τάξης (π.χ. δικηγόροι) και ασκούν έλεγχο και εποπτεία στις επιχειρήσεις του ιδιωτικού, δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα. Σε αυτή την ομάδα εντάσσονται και οι μισθωτοί μηχανικοί και τεχνικοί που ασκούν έλεγχο και εποπτεία σε άλλους εργαζόμενους. Η εν λόγω κατηγορία μισθωτών επειδή δεν εντάσσεται ούτε στην εργατική τάξη ούτε στην αστική, λόγω του ενδιάμεσου ρόλου και θέσης της στην οργάνωση της εργασίας, δηλαδή ενώ ασκεί εποπτεία και έλεγχο την ίδια στιγμή αποτελεί και αντικείμενο της καπιταλιστικής κυριαρχίας, γι' αυτό αποτελεί τμήμα της νέας μικροαστικής τάξης. Επίσης, στη νέα μικροαστική τάξη εντάσσονται και τα ελεύθερα επαγγέλματα, όπως λογιστές, χρηματιστές, πολιτικοί μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι, υδραυλικοί, ηλεκτρολόγοι, κτηματομεσίτες κ.λπ.

1.6. Εργατική και νέα μικροαστική τάξη στην προσέγγιση του Γ. Οικονομάκη: Κριτικές επισημάνσεις

Ο Γ. Οικονομάκης, υιοθετώντας την άποψη του Μαρξ[105] ότι η *ύπαρξη των τάξεων συνδέεται με ορισμένες ιστορικές φάσεις ανάπτυξης της παραγωγής,* υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές τάξεις συγκροτούνται *αποκλειστικά* στη βάση των τρόπων παραγωγής. Άρα, συμπεραίνει ότι όπως οι κοινωνικές τάξεις και ο τρόπος παραγωγής συσχετίζονται, έτσι επομένως η ταξική πάλη και ο τρόπος παραγωγής, επίσης, συσχετίζονται. Υπ' αυτήν την έννοια, οι τάξεις υπάρχουν μέσα από την πάλη των τάξεων. Σε γενικές γραμμές η θεωρητική πρόταση του Οικονομάκη υποστηρίζει τα εξής:

> «[...] ο προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων προκύπτει αναγκαία εκ των σχέσεων παραγωγής.
>
> Και αυτό, στο πλαίσιο της δικής μας ανάλυσης, σημαίνει πως οι κοινωνικές τάξεις είναι το αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής (που μοναδικά ορίζονται στα πλαίσια του τρόπου παραγωγής τον οποίο και ορίζουν) και φορείς σχέσεων...».[106]

105. Βλέπε το πρώτο σημείο του γράμματος, «Ο Μαρξ στον J. Weydemeyer», στο Engels Fr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, ό.π., σελ. 107.

106. Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής. Καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σελ. 144.

Και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι κοινωνικές τάξεις είναι ταυτόχρονα

> «...όχι μόνο αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής, αλλά και φορείς σχέσεων, συνθετουσών το ουσιώδες περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής (που συγκροτούν τη μήτρα του τρόπου παραγωγής), των σχέσεων στις οποίες αποτυπώνονται και οι οποίες και καθορίζουν τη διακριτή ταξική τους θέση»[107]. Έτσι, η εργατική τάξη προσδιορίζεται ταξικά «...ως το αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής, το αποτέλεσμα του ειδικού ιστορικά συνδυασμού των τριών σχέσεων [σχέσεις κυριότητας, κατοχής και νομής (χρήσης)[108]] που συνθέτουν το ουσιώδες περιεχόμενό τους, ακριβώς γιατί ταυτόχρονα, και λόγω ακριβώς αυτού του ειδικού συνδυασμού, είναι *φορέας της σχέσης νομής [χρήσης]*».[109]

Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τον Οικονομάκη, κάθε κοινωνικό καθεστώς ορίζεται από ένα καθορισμένο κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Με τη σειρά του, κάθε κυρίαρχος τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται κυρίως από δύο θεμελιώδεις τάξεις, ανταγωνιστικές μεταξύ τους, στις οποίες η σχέση τους είναι σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας.

Βέβαια, ο Οικονομάκης παραδέχεται ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν προσδιορίζονται *αποκλειστικά* εντός των τρόπων παραγωγής, με την προϋπόθεση ότι «δεν μπορεί να

---

107. Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, ό.π., σελ. 145.

108. Σε μεταγενέστερες εργασίες ο όρος «νομή» έχει αντικατασταθεί από τον όρο «χρήση».

109. Γ. Οικονομάκης, *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής*, ό.π., σελ. 155. Παρότι όσον αφορά τις έννοιες *κυριότητα* και *κατοχή* έχουμε αναφερθεί στο κεφάλαιο που προσεγγίζουμε την άποψη του Πουλαντζά, εντούτοις θα κάνουμε εκ νέου υπενθύμιση των εν λόγω εννοιών, λαμβάνοντας υπόψη και την προσέγγιση του Οικονομάκη (για περισσότερα βλέπε Οικονομάκης, ό.π., σελ. 44-47):
Κυριότητα είναι η εξουσία να διευθύνουμε και να διαθέτουμε προς χρησιμοποίηση τα μέσα παραγωγής, καθώς επίσης και τα προϊόντα που παράγονται από αυτή τη διαδικασία.
Κατοχή είναι η εξουσία διεύθυνσης και ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας και η οικειοποίηση των αποτελεσμάτων από τη χρήση των μέσων εργασίας.
Νομή είναι η ικανότητα χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής και γενικά των μέσων εργασίας.
Σύμφωνα με τον Οικονομάκη, «Οι δύο πρώτες σχέσεις, η κυριότητα και η κατοχή, στον ΚΤΠ [καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής] ανήκουν στο κεφάλαιο, προσδιορίζουν την αστική τάξη ως φορέα της κυριότητας και της κατοχής των μέσων παραγωγής, δηλαδή, της πραγματικής κυριότητας.
[...] Η νομή στον αστικό καταμερισμό εργασίας... τείνει να ανήκει στην τάξη των άμεσα εργαζομένων-μισθωτών ή τείνει να μην ανήκει στον ατομικό άμεσα εργαζόμενο μισθωτό.
[...] Η νομή, ως τάση συλλογικής ικανότητας, και ταυτοχρόνως τάση ατομικής μη ικανότητας, είναι το αποτέλεσμα... που αντιπροσωπεύει ή ενσωματώνει ως ουσιώδες περιεχόμενο ακριβώς τις λειτουργίες της χειρωνακτικής απέναντι στην πνευματική εργασία, της πείρας απέναντι στην επιστήμη, της εκτέλεσης απέναντι στη διεύθυνση, εντός του αστικού καταμερισμού εργασίας» (ό.π., σελ. 154-155).

υπάρξει κανένας ταξικός ορισμός στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο σε αντίθεση με τον ορισμό στο οικονομικό επίπεδο».[110] Μάλιστα, εφόσον αυτές οι τάξεις δεν σχηματίζονται εντός ενός τρόπου παραγωγής, δηλαδή στο οικονομικό επίπεδο, τις ορίζει ως «μη θεμελιώδεις» ή «ενδιάμεσες» κοινωνικές τάξεις. Εκεί ανήκει και η λεγόμενη νέα μικροαστική τάξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής,[111] η οποία «ασκεί *εκχωρημένη από το κεφάλαιο εξουσία* [εποπτεία-επιτήρηση] *εντός της εργασιακής διαδικασίας*, ενώ ταυτοχρόνως αποτελεί αντικείμενο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης».[112] Επιπροσθέτως, στη νέα μικροαστική τάξη περιλαμβάνονται και όλοι εκείνοι οι μισθωτοί εργαζόμενοι «που στελεχώνουν τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού κράτους και έτσι εξασκούν *εκχωρημένη από το καπιταλιστικό κράτος εξουσία στο όνομα του καπιταλιστικού συστήματος κατά τη διάρκεια της αναπαραγωγής του*».[113]

Εδώ, βέβαια, τίθεται ένα ζήτημα σχετικά με τους δημοσίους υπαλλήλους. Σύμφωνα με τον Οικονομάκη, ενώ όσοι στελεχώνουν τους μηχανισμούς άσκησης της πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας της αστικής τάξης (στρατιωτικοί, δικαστικοί, κρατική γραφειοκρατία, λειτουργίες για τη συστηματοποίηση και διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας όπως η εκπαίδευση κ.λπ.) εντάσσονται στη νέα μικροαστική τάξη, εντούτοις γεννάται ένα ζήτημα αναφορικά με την ταξική ένταξη των κατώτερων βαθμίδων κρατικών υπαλλήλων (π.χ. τεχνίτες ή καθαριστές-καθαρίστριες που απασχολούνται ως μόνιμο προσωπικό στις δημόσιες υπηρεσίες, στους ΟΤΑ κ.λπ.). Όπως υποστηρίζουν οι Μηλιός και Οικονομάκης για τις κατώτερες βαθμίδες των κρατικών υπαλλήλων, «[μ]ια προσέγγιση θα ήταν να θεωρηθούν ως μια ‘‘μη παραγωγική’’ μερίδα της εργατικής τάξης, με την επίκληση πολιτικο-ιδεολογικών κριτηρίων. Μια άλλη να θεωρηθούν ως το κατώτερο στρώμα της νέας μικροαστικής τάξης» (του κρατικού μηχανισμού), ακολουθώντας τον Πουλαντζά.[114]

Στο πλαίσιο αυτό, ο Οικονομάκης υποστηρίζει πως εφόσον οι κατώτερες βαθμίδες

110. Δες Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Νοέμβριος 2015, σελ. 19.

111. Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 28.

112. Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 33.

113. Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 33.

114. Γ. Μηλιός-Γ. Οικονομάκης, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις. Ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», ό.π., σελ. 33, υποσημείωση 23.

των δημοσίων υπαλλήλων δεν σχηματίζονται ταξικά στο οικονομικό επίπεδο, γι' αυτό «δεν μπορούν να ενταχθούν σε μια θεμελιώδη (και βασική) κοινωνική τάξη του καπιταλισμού, όπως την εργατική, αλλά μάλλον θα πρέπει να συμπεριληφθούν στις μη θεμελιώδεις ή ενδιάμεσες κοινωνικές τάξεις, έστω σε κατώτερη ιεραρχικά βαθμίδα, ως σηματοδότηση της εν δυνάμει, ή κατά Πουλαντζά, ''αντικειμενικής πόλωσής'' τους προς την εργατική τάξη».[115] Υποστηρίζει, βέβαια, πως το ζήτημα απαιτεί περαιτέρω θεωρητική διερεύνηση, ονομάζοντας στη συνέχεια τις κατηγορίες αυτές *«κατώτερη μισθωτή βαθμίδα»*, σε διάκριση προς τη νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού.[116]

Όμως, ο ορισμός της εργατικής τάξης με έμφαση κυρίως τα οικονομικά κριτήρια που προτείνει ο Οικονομάκης, δηλαδή, ότι «οι κοινωνικές τάξεις είναι το αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής (που μοναδικά ορίζονται στα πλαίσια του τρόπου παραγωγής τον οποίο και ορίζουν)...», οδηγεί σε συρρίκνωση των ορίων της εργατικής τάξης. Για παράδειγμα, σε σχέση με την εργατική τάξη, η οποία μας απασχολεί περισσότερο, αυτοί που εργάζονται σε ένα εργοστάσιο χαρακτηρίζονται εργάτης/-τρια, επειδή καθορίζονται από τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής και άρα εύκολα υπάγονται στην εργατική τάξη. Αντίθετα, αυτοί που εργάζονται στον στενό δημόσιο τομέα (π.χ. οι κατώτερες βαθμίδες των δημοσίων υπαλλήλων, όπως π.χ. τεχνίτες, καθαριστές-καθαρίστριες κ.λπ.), χαρακτηρίζονται απλώς ως *«κατώτερη μισθωτή βαθμίδα»*, μη υπαγόμενοι στην εργατική τάξη, εφόσον δεν επιδέχονται καθορισμό μέσω του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συν τοις άλλοις η εργασία τους δεν είναι παραγωγική, δηλαδή δεν παράγει υπεραξία. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, ένας τέτοιος ορισμός στενεύει πολύ τα όρια και το χαρακτήρα της εργατικής τάξης, ενώ αντίθετα αποκτά μεγάλη διάσταση η νέα μικροαστική τάξη σε σχέση με τους υπόλοιπους μισθωτούς. Έτσι, σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια, η εργατική τάξη βρίσκεται σε μειονεκτική θέση.

Υποστηρίζω ότι για τον καθορισμό των τάξεων γενικά και της εργατικής τάξεις ειδικότερα είναι ανάγκη να λάβουμε υπόψη, πέρα από την έννοια του τρόπου παραγωγής, και άλλα επιπρόσθετα κριτήρια. Δεν επαρκεί να πούμε ότι η εργατική τάξη είναι αποτέλεσμα κυρίως οικονομικών παραγόντων, αλλά πρέπει επιπλέον να συν-προσδιοριστεί με κοινωνικά ή πολιτικά κριτήρια (όπως είναι η πολιτική κοινότητα). Άλλωστε, όπως είπαμε, ο Οικονομάκης επικαλείται τα πολιτικο-ιδεολογικά κριτήρια στον προσδιορισμό των κοι-

115. Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία,* ό.π., σελ. 36.

116. Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 36.

νωνικών τάξεων, θεωρώντας ότι τα σχετικά ζητήματα απαιτούν περαιτέρω θεωρητική διερεύνηση.[117]

Έτσι ο Οικονομάκης αφαιρεί από την εργατική τάξη, και μόνο εκ του λόγου ότι δεν ορίζονται εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μισθωτούς εργαζομένους οι οποίοι δεν κατέχουν μέσα παραγωγής και αμείβονται με μισθό, ο οποίος είναι ίσος με την αξία της εργατικής τους δύναμης και βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα, όπως είναι οι κατώτερες βαθμίδες των δημοσίων υπαλλήλων.

Πέραν αυτού η θέση που ακολουθεί, μαζί με τον Μηλιό, όσον αφορά τη νέα μικροαστική τάξη, εμφανίζει σοβαρές ασάφειες. Ειδικότερα, η θέση των Μηλιού-Οικονομάκη ότι στη νέα μικροαστική τάξη περιλαμβάνονται και όσοι ασκούν «Λειτουργίες για τη συστηματοποίηση και διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως η εκπαίδευση», είναι προβληματική. Και είναι προβληματική επειδή δεν απαντούν ότι και ο εκπαιδευτικός στην ιδιωτική μέση εκπαίδευση, για παράδειγμα, είναι φορέας διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας, ο οποίος, όμως, με βάση την προσέγγισή τους, υπάγεται στην εργατική τάξη, στην οποία όμως δεν υπάγονται οι εκπαιδευτικοί του δημόσιου τομέα. Αντίφαση. Πώς γίνεται ο ένας να υπάγεται στην εργατική τάξη (οι εκπαιδευτικοί στην ιδιωτική εκπαίδευση), ενώ να μην υπάγονται στην εργατική τάξη οι αντίστοιχοι εκπαιδευτικοί της δημόσιας εκπαίδευσης, όταν και οι δύο είναι φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας;

Κατά συνέπεια, οι προσεγγίσεις τόσο του Μαρξ περί παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας όσο και του Οικονομάκη περί τρόπων παραγωγής είναι απαραίτητες, άλλα δεν επαρκούν για την ανάλυση της αναπαραγωγής και τον καθορισμό της εργατικής τάξης, όπως φάνηκε από την προηγούμενη επιχειρηματολογία.

1.7. Τα όρια της εργατικής τάξης. Συμπεράσματα

Ποιος είναι ο σκοπός μιας θεωρητικής συζήτησης, η οποία έχει ως επίκεντρο τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης; Άραγε, προσφέρει κάτι επί του πρακτέου ή είναι απλώς βυζαντινισμός και θεωρητικολογία μιας από καθέδρας συζήτησης μακριά από τα καθημερινά προβλήματα της εργατικής τάξης;

117. Γ. Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, σελ. 36.

Βέβαια, θα μπορούσε να είναι μόνο αυτό. Δηλαδή, ένας διάλογος μεταξύ διανοουμένων, ο οποίος θα προσέθετε μπόνους στο βιογραφικό τους για επαγγελματική εξέλιξη.

Όμως, εκτός από αυτά, υπάρχει και μια άποψη πιο πολιτική, η οποία πιστεύει, όπως και ο γράφων, ότι η θεωρία για τις τάξεις είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα, επειδή θέτει την ταξική πάλη στο επίκεντρο της αναλυτικής προσέγγισης και κατανόησης των κοινωνικών διαδικασιών. Επίσης, είναι σημαντικό ζήτημα για έναν επιπρόσθετο λόγο: από την άποψη του καθορισμού της στρατηγικής, της τακτικής και της διατύπωσης του προγράμματος των συνδικάτων και των εργατικών κομμάτων και συνεπακόλουθα για τον καθορισμό των αναγκαίων κοινωνικών συμμαχιών, οι οποίες συνάπτονται κάθε φορά, με σκοπό να δοθεί λύση στο στρατηγικής σημασίας ζήτημα της διαδικασίας μετάβασης. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει να ψηλαφηθεί κάτω από ποιους όρους και προϋποθέσεις μπορεί να γίνει αυτή η μετάβαση.[118]

Βέβαια, στη σφαίρα της θεωρίας, τα ζητήματα των συμμαχιών, επειδή είναι πολύ σημαντικά, κανείς δεν τα αρνείται. Όμως, για να οικοδομηθεί και να χαραχθεί μια σωστή στρατηγική συμμαχιών θα πρέπει, πρωτίστως, να προβούμε σε μια συγκεκριμένη ανάλυση της ταξικής διάρθρωσης μιας συγκεκριμένης κοινωνίας.

Γι' αυτό, από την αρχή της εν λόγω μελέτης διευκρινίσαμε ότι η προσέγγιση για τις τάξεις και ιδιαίτερα για τον καθορισμό της εργατικής τάξης θα γίνει με βάση τα μαρξιστικά εργαλεία. Κι αυτό, διότι η έννοια της κοινωνικής τάξης, εκτός του ότι ποικίλλει, ανάλογα με τις προσεγγίσεις και τον ορισμό που της δίνεται κάθε φορά, συμπεριλαμβάνει στο εσωτερικό της πολλές διαστρωματώσεις, με συνέπεια να εμποδίζουν την ενότητά της, την κοινή ιδεολογική και πολιτική της στάση, καθώς και μια κοινή θέση απέναντι στο κράτος και την εργοδοσία.

Υπ' αυτήν την έννοια, δεν αναπτύξαμε μια θεωρία περί τάξεων γενικά, που άλλωστε δεν είναι ο σκοπός αυτής της εργασίας, αλλά, θεωρώντας ως δεδομένο την ύπαρξη των τάξεων, προσεγγίζουμε τη μελέτη της εργατικής τάξης στην Ελλάδα υπό το πρίσμα μιας συγκεκριμένης θεωρητικής προσέγγισης, η οποία είναι μαρξιστική. Και ο λόγος για τον οποίο αξιοποιήθηκαν τα συγκεκριμένα εργαλεία ανάλυσης, όπως φάνηκε από την εν λόγω ενότητα, είναι επειδή *ο μαρξισμός είναι αυτός ο οποίος, επί της ουσίας, θεμελίωσε*

118. Παρότι τα ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη διαδικασία μετάβασης δεν αφορούν τη συγκεκριμένη μελέτη, εντούτοις για περισσότερα σχετικά με τα θέματα που άπτονται του προγράμματος, των συμμαχιών, του κράτους, του κόμματος, της διακυβέρνησης και της εξουσίας, δες Δ. Κατσορίδας, *Η αντι-Ηγεμονία. Ζητήματα σχετικά με τη στρατηγική της μετάβασης*, εκδόσεις Καμπύλη/Ρωγμή, Αθήνα 2009.

την ταξική θεωρία και άνοιξε τη συζήτηση επί του θέματος, η οποία κατά πώς φαίνεται εξακολουθεί να υπάρχει και θα υπάρχει όσο και εφόσον θα υπάρχουν τάξεις.[119]

Στη βάση αυτή διερευνήσαμε τις δυνατότητες που προσφέρει το μαρξιστικό αναλυτικό πεδίο για τον ορισμό των κοινωνικών τάξεων, έτσι όπως έχει διατυπωθεί από τους κλασικούς (Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν), αξιοποιώντας κατόπιν τις βασικές σχετικές επεξεργασίες (Οικονομάκης, Σακελλαρόπουλος), και ιδιαίτερα του Πουλαντζά, ο οποίος είναι αυτός που επανέφερε με πολύ αναλυτικό τρόπο τη συζήτηση για τις τάξεις, ασχέτως αν συμφωνεί ή διαφωνεί κάποιος/-α μαζί του.

Όπως φάνηκε στο κεφάλαιο 1.1., με τίτλο, «Η έννοια της κοινωνικής τάξης στον κλασικό μαρξισμό (Μαρξ, Ένγκελς)», ο Μαρξ δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τη σκέψη του για το *«τι είναι τάξη»*, δημιουργώντας έτσι άθελά του μια ποικιλία ερμηνειών και αντιπαραθέσεων στο εσωτερικό του μαρξισμού για τον ορισμό της κοινωνικής τάξης.

Γενικά, οι Μαρξ-Ένγκελς δεν διατύπωσαν πουθενά με σαφήνεια τον ορισμό της κοινωνικής τάξης. Απεναντίας, χρησιμοποίησαν τον όρο *τάξη* προσδίδοντάς του, ανάλογα με την περίσταση της ανάλυσης, διαφορετικές κάθε φορά σημασίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις διέκριναν μόνο δύο αντίπαλες τάξεις, τους βιομήχανους καπιταλιστές και τους εργάτες στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ σε άλλες χώριζαν την κοινωνία σε τρεις τάξεις: στους γαιοκτήμονες, στους κεφαλαιοκράτες και στους εργάτες. Σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν έναν πιο ευρύ ορισμό, αναγνωρίζοντας κι άλλες τάξεις και μερίδες τάξεων, ενώ άλλες φορές έδιναν έναν πιο στενό ορισμό. Μάλιστα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η προσέγγισή τους, για το ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά μιας τάξης, επειδή δεν ήταν προσδιορισμένη με σαφήνεια, είχε πιο πολύ συγκυριακό χαρακτήρα. Και δεν μπορούσε να είναι αλλιώς, επειδή η συγκρότηση των τάξεων είναι μια δυναμική διαδικασία και όχι στατική.

Εντούτοις, παρότι δεν υπάρχει σαφής ορισμός από μέρους τους, για το τι είναι κοινωνική τάξη, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι όλη τους η δουλειά διαπνέεται απ'

119. «Δεν ανήκει σε εμένα η τιμή», λέει ο Μαρξ, «ότι ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία, όπως και την πάλη που διεξάγουν ανάμεσά τους. Πολύ πριν από μένα αστοί ιστορικοί είχαν εκθέσει την ιστορική ανέλιξη αυτής της πάλης των τάξεων και αστοί οικονομολόγοι είχαν περιγράψει την οικονομική της ανατομία. Το νέο που έφερα είναι: 1ο ότι απέδειξα ότι η ύπαρξη των τάξεων είναι συνδεμένη με καθορισμένες ιστορικές φάσεις της ανάπτυξης της παραγωγής. 2ο ότι η πάλη των τάξεων οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου. 3ο ότι η ίδια αυτή δικτατορία δεν αντιπροσωπεύει παρά μια μετάβαση προς την κατάργηση όλων των τάξεων και προς μια κοινωνία χωρίς τάξεις». Δες EngelsFr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, την επιστολή: «Ο Μαρξ στον J. Weydemeyer», ό.π., σελ. 107.

αυτήν την αντίληψη, ενέχει την πολυσημία του όρου τάξη, ιδιαίτερα για το ποιοι συγκροτούν την εργατική τάξη, η οποία διατυπώνεται σε διάφορα σημεία του έργου τους, όπως φάνηκε από την προαναφερθέντα κεφάλαια της ανάλυσής μας.

Το πιο σημαντικό είναι ότι ο Μαρξ αντιλαμβάνεται τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως μια *κοινωνική σχέση* και μάλιστα ως σχέση εκμετάλλευσης και εξουσίας, που αρθρώνονται όχι μόνο στο επίπεδο της παραγωγής, αλλά και στο πολιτικό εποικοδόμημα, δηλαδή στους θεσμούς της πολιτικής εξουσίας που ενισχύουν, νομιμοποιούν και αναπαράγουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.[120]

Εκεί, όμως, που δημιουργείται η μεγαλύτερη διχογνωμία εντός του πλαισίου της μαρξιστικής συζήτησης είναι στο διαχωρισμό που κάνει ο Μαρξ, σε τάξη *«καθεαυτή»* και τάξη *«δι' εαυτήν»*, καθώς και στη διάκριση μεταξύ *παραγωγικής* και *μη παραγωγικής εργασίας*.

Στην πρώτη περίπτωση, όταν μιλά για τάξη *«καθεαυτή»* αντιμετωπίζεται η εργατική τάξη κυρίως αντικειμενικά, ως μια «τάξη της παραγωγής». Δηλαδή, εξετάζεται η εργατική τάξη ως μια ενιαία *κοινωνική ομάδα,* με κάποια παρόμοια χαρακτηριστικά (π.χ. να μην κατέχει μέσα παραγωγής, να υπάρχει μισθωτή σχέση εξαρτημένης εργασίας, να υπάγεται στην εξουσία-κυριαρχία του κεφαλαίου, να είναι αριθμητικά προσδιορίσιμη κ.λπ.). Αντίθετα, όταν αναφέρεται σε τάξη *«δι' εαυτήν»*, εκεί αντιμετωπίζεται η εργατική τάξη δυναμικά, ως *κοινωνική τάξη*, δηλαδή ως «τάξη υποκείμενο της ιστορικής διαδικασίας», η οποία έχει επίγνωση της διαφορετικής κοινωνικής της θέσης και των ξεχωριστών συνθηκών ύπαρξής της, των οικονομικών της συμφερόντων, του διαφορετικού πολιτισμικού της συστήματος, της εχθρικής αντιπαράθεσης και αντίθεσής της με το κεφάλαιο και πως μόνο μέσω της συλλογικής κινητοποίησης και στη βάση ενός πολιτικού προγράμματος μπορεί να ανατρέψει την αστική εξουσία-κυριαρχία. Εξαιτίας αυτού βγήκαν συμπεράσματα ότι όσο η εργατική τάξη δεν αποκτά συνείδηση του ρόλου της (ταξική συνείδηση) και δεν αποκτά πολιτικά χαρακτηριστικά, δηλαδή αν δεν γίνει τάξη *«δι' εαυτήν»*, που συνεπάγεται την οργάνωσή της σε πολιτικό κόμμα, το οποίο θα θέσει ως στόχο την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και την κατάκτηση της εξουσίας, τότε δεν αποτελεί κοινωνική τάξη. «Η εργατική τάξη ή είναι επαναστατική ή δεν είναι τίποτα», έλεγε ο Μαρξ.[121] Και πράγματι, με βάση αυτά τα γενικά κριτήρια έχει δίκιο ο Μαρξ. Αν η εργατική τάξη δεν έχει αυτά τα χαρακτηριστικά, τότε πιο πολύ αποτελεί μια *κοινωνική*

120. Δες Κ. Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, ό.π., σελ. 58-59, καθώς και Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ. 23-24.

121. Απόσπασμα από γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς, 18 Φεβρουαρίου 1865, στο EngelsFr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, ό.π., σελ. 90.

ομάδα, όπως λέει ο Λύτρας,[122] δηλαδή μια τάξη *«καθεαυτή»,* παρά μια «τάξη υποκείμενο της ιστορικής διαδικασίας».

Όμως, εδώ τίθεται ένα *ερώτημα*: αν δεχτούμε ότι η εργατική τάξη δεν υπάρχει, εφόσον δεν έχει την ανάλογη ταξική συνείδηση, τότε πώς θα μπορούσε να προκύψει ταξική συνείδηση χωρίς την ύπαρξη της εργατικής τάξης;

Η απάντηση δίνεται από την εύστοχη επισήμανση που κάνει ο Μπενσαΐντ, αναδεικνύοντας τη διαλεκτική σύνθεση των φαινομένων:

> «Αντικείμενο και υποκείμενο, είναι και ουσία, ενώνονται στο γίγνεσθαι της τάξης. Στη *δυναμική* των ταξικών σχέσεων η υποκειμενικότητα της συνείδησης δεν μπορεί να χειραφετηθεί αυθαίρετα από τη δομή, όπως δεν μπορεί και η αντικειμενικότητα του όντος να αποσπασθεί παθητικά από τη συνείδηση. Αυτή η προβληματική αντιτίθεται σε κάθε μηχανιστική αντίληψη του αναγκαίου περάσματος από το "καθαυτή" στο "για τον εαυτό της", από το ασυνείδητο στο συνειδητό, από το προσυνειδητό κοινωνικό στο συνειδητό πολιτικό, ανάμεσα στα οποία ο χρόνος θα έπαιζε το ρόλο του ουδέτερου μεσολαβητή. Ταξική συνείδηση και ασυνειδησία συμπλέκονται σε έναν διεστραμμένο εναγκαλισμό και δεν σταματούν να απατούν η μία την άλλη».[123]

Κατά συνέπεια, αν δούμε το *όλον*, τότε πράγματι η εργατική τάξη, με την κυριολεκτική σημασία της έννοιας, υπάρχει μόνο αν έχει συνείδηση τάξης και επίγνωση του ιστορικού της ρόλου. Όμως, σύμφωνα με τα όσα έχουμε πει, τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Αντί να χωρίζεται το υποκείμενο από το αντικείμενο, ξεκινάει από τις ερωτικές τους περιπτύξεις και αντιθέσεις, όπως λέει ο Μπενσαΐντ, για να συμπληρώνει:

> «Οι τάξεις δεν υπάρχουν ως πραγματικότητες που μπορούν να διαχωριστούν, υπάρχουν μόνο μέσα από τη διαλεκτική της πάλης μεταξύ τους. Δεν εξαφανίζονται όταν οι πιο ζωντανές ή οι πιο συνειδητές μορφές της πάλης ατονούν. Ετερογενής και άνιση, η συνείδηση είναι εγγενής στη σύγκρουση

122. Α. Λύτρας, *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση*, ό.π., σελ. 79 και 98.

123. Ντανιέλ Μπενσαΐντ, *Ο Μαρξ της εποχής μας*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2013, σελ. 149.

> που αρχίζει με την πώληση της εργατικής δύναμης και την αντίσταση στην εκμετάλλευση. Και η οποία δεν σταματάει πλέον».[124]

Λαμβάνοντας υπόψη τα προηγούμενα, μπορούμε να πούμε ότι, *επειδή η εργατική τάξη δεν είναι ενιαία, τότε είναι αναγκαίο να την μελετάμε τόσο στην ολότητά της όσο και στα επιμέρους συστατικά της, που συνιστούν το όλον*, όπως είναι το ζήτημα τόσο της αντικειμενικής μέτρησης και μελέτης (δηλαδή, η σύνθεσή της) όσο και η ιστορία της και μέσω αυτής οι ταξικοί αγώνες που έδωσε και δίνει, καθώς επίσης πώς διαμορφώνεται κάθε φορά η ταξική της συνείδηση.

Κατά τη γνώμη μας, αυτό που δεν υπάρχει στην εργατική τάξη δεν είναι τόσο η ταξική συνείδηση (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το υποτιμάμε) όσο η *ταξική πολιτική συνείδηση*, δηλαδή η ικανότητα να εκτιμήσει τη δύναμη και τις δυνατότητές της, η οποία θα της επιτρέψει να κατανοήσει μέσω ποιων μηχανισμών το κράτος και το κεφάλαιο αλλοτριώνει τη συνείδησή της και καλλιεργεί τον ανάλογο πεσιμισμό. Διότι, η καθημερινή εμπειρία των μισθωτών εργαζομένων στη σχέση τους με τους εργοδότες μπορεί βεβαίως να συμβάλει στην ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης, όμως, *σε τελική ανάλυση* μόνο το πολιτικό στοιχείο και ιδιαίτερα οι σχέσεις που αναπτύσσουν όλες οι τάξεις με το κράτος, όπως εύστοχα παρατηρούσε ο Λένιν,[125] είναι ο καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη της *πολιτικής ταξικής συνείδησης*.

Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή στη διάκριση μεταξύ *παραγωγικής* και *μη παραγωγικής εργασίας*, είδαμε ότι εμφανίζεται μια βασική αντίφαση στην ανάλυση του Μαρξ. Άλλοτε ορίζει την παραγωγική εργασία από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής ως την εργασία που αμείβεται από μεταβλητό κεφάλαιο και άλλοτε θέτει ως προϋπόθεση την παραγωγή νέων από φυσική άποψη αξιών χρήσης στο πλαίσιο της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής.

Ακολουθώντας τον δεύτερο και στενό ορισμό της παραγωγικής εργασίας που δίνει ο Μαρξ, ο Πουλαντζάς καταλήγει σε μια προβληματική, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των ορίων της εργατικής τάξης.

Ο Οικονομάκης, παρότι δεν αποδέχεται τον στενό ορισμό της παραγωγικής εργασίας, όπως ο Πουλαντζάς, οδηγείται εντούτοις επίσης σε συρρίκνωσης των ορίων της εργατικής τάξης, καθώς προϋποθέτει για την ένταξη στην εργατική τάξη την αμοιβή από μεταβλητό κεφάλαιο.

---

124. Ντανιέλ Μπενσαΐντ, *Ο Μαρξ της εποχής μας*, ό.π., σελ. 154.

125. Για περισσότερα βλέπε το τμήμα, στην εν λόγω εργασία, που αναφέρεται στις απόψεις του Λένιν για το χαρακτήρα των κοινωνικών τάξεων.

Αντίθετα, λοιπόν, από τον Μαρξ, τόσο κυρίως ο Πουλαντζάς όσο και λιγότερο ο Οικονομάκης, με την προσέγγισή τους, συρρίκνωσαν τα όρια της εργατικής τάξης και αντίστοιχα διεύρυναν πολύ τα όρια της νέας μικροαστικής τάξης, αφού ο μεν Πουλαντζάς απέκλεισε από την εργατική τάξη τους εργαζόμενους στο εμπόριο, στις τράπεζες, στις υπηρεσίες και στο κράτος, ενώ ο Οικονομάκης απέκλεισε από την εργατική τάξη κυρίως τους εργαζόμενους που απασχολούνται στον στενό δημόσιο τομέα (κράτος), παρότι θεωρεί ότι τμήμα τους υπάγεται στην «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα» την οποία διακρίνει από τη νέα μικροαστική τάξη. Έτσι, οδηγήθηκαν σε λάθος ανάλυση σχετικά με τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης, εφόσον τοποθέτησαν, ο καθένας από τη μεριά του, κάποιες κατηγορίες εργαζομένων είτε στη νέα μικροαστική τάξη (Πουλαντζάς) είτε εκτός εργατικής τάξης (Οικονομάκης). Αυτό συνέβη επειδή, όπως είπαμε, ο μεν Πουλαντζάς προέκρινε ως βασικό στοιχείο για τον προσδιορισμό της εργατικής τάξης ένα στενό ορισμό της παραγωγικής εργασίας, ενώ ο Οικονομάκης όρισε την εργατική τάξη μόνο σε επίπεδο τρόπου παραγωγής και όχι στο επίπεδο συνολικά ενός κοινωνικού σχηματισμού. Το κοινό στοιχείο και των δύο είναι ότι έθεσαν τα κατώτερα στρώματα των μισθωτών δημοσίων υπαλλήλων εκτός της εργατικής τάξης.

Όμως, σύμφωνα με την προσέγγιση του Σακελλαρόπουλου, το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων, το οποίο ενοποιείται κατά βάση λόγω του θεσμού της μονιμότητας, «είναι ένα διαταξικό σώμα όπου η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων εντάσσεται στην εργατική τάξη, τα μεσαία στελέχη των υπουργείων και των δημοσίων επιχειρήσεων, οι πανεπιστημιακοί, οι στρατιωτικοί -εκτός από τους ανώτατους αξιωματικούς- ανήκουν στη μικροαστική τάξη, ενώ οι κορυφές της διοίκησης (πολιτικής, στρατιωτικής, πανεπιστημιακής) και των κρατικών εταιρειών ανήκουν στην αστική τάξη»[126]. Κάποιοι επιπρόσθετοι λόγοι, οι οποίοι ενισχύουν το επιχείρημα ότι η «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα» των δημοσίων υπαλλήλων υπάγεται στην εργατική τάξη, είναι πως ούτε αυτοί κατέχουν μέσα παραγωγής, η νομική τους σχέση είναι σχέση εξαρτημένης μισθωτής εργασίας προς το κράτος, είναι απλά εκτελεστικά όργανα διαταγών, δέχονται έλεγχο και εποπτεία όσον αφορά την απόδοση και την επαγγελματική τους ικανότητα, ενώ το ύψος των μισθών τους είναι όπως της υπόλοιπης εργατικής τάξης του ιδιωτικού τομέα, όπου «η κρατική εισοδηματική πολιτική [...] καθηλώνει μόνιμα τις αμοιβές στο όριο της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ίσως και κάτω από αυτό».[127]

126. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση,* ό.π., σελ. 160.

127. Α. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, ό.π. Για περισσότερα βλέπε το κεφάλαιο που κάνει κριτική στον Τσουκαλά, σελ. 98.

Αν στην προαναφερθείσα προσέγγιση λάβουμε ιδιαίτερα υπόψη και τη θέση του Μαρξ, από τα *Grundrisse*, για τη σχέση της παραγωγής προς τη διανομή, την ανταλλαγή και την κατανάλωση, ως *ολότητα*, τότε είναι δυνατό να εξάγουμε ευρύτερα συμπεράσματα για το πώς καθορίζεται η εργατική τάξη. Διότι, ο Μαρξ θεωρεί ότι συγκροτούν ένα κανονικό συλλογισμό που ολοκληρώνει το *όλο*: η παραγωγή το γενικό, η διανομή και η ανταλλαγή το μερικό και η κατανάλωση το ατομικό.[128]

Συγκεκριμένα, ο Μαρξ, ενώ δέχεται ότι ο τρόπος παραγωγής είναι αυτός που καθορίζει τη διανομή, εντούτοις δεν παραβλέπει τις *αλληλεπιδράσεις* μεταξύ των διαφορετικών στοιχείων και πώς *καθορίζεται* το ένα από το άλλο. Λέει:

> «Μια ορισμένη παραγωγή καθορίζει λοιπόν μιαν ορισμένη κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή και *ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα συνθετικά στοιχεία*. Ωστόσο, και η παραγωγή, *στη μονόπλευρη μορφή της*, θα καθορίζεται με τη σειρά της από τα άλλα συνθετικά. Π.χ. όταν η αγορά, δηλαδή η σφαίρα της ανταλλαγής, διευρύνεται, τότε η παραγωγή επεκτείνεται και ο καταμερισμός της βαθαίνει. Με αλλαγή της διανομής αλλάζει και η παραγωγή· π.χ. με τη συγκέντρωση του κεφαλαίου, τη διαφορετική κατανομή του πληθυσμού ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο κ.λπ. Τέλος, οι καταναλωτικές ανάγκες καθορίζουν την παραγωγή. Υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στα διάφορα συνθετικά στοιχεία. Αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό όλο».[129]

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Μαρξ δεν υποτιμά τις ιστορικές συνθήκες, οι οποίες είναι αυτές που, σε *τελική ανάλυση*, όπως λέει, επηρεάζουν την παραγωγή. Το «σε τελική ανάλυση» αυτόν ακριβώς το σκοπό επιτελεί: ότι λαμβάνει προηγουμένως υπόψη και άλλες παραμέτρους και άλλα συστατικά στοιχεία της μελέτης ενός αντικειμένου ή ενός θέμα-

128. Λέει χαρακτηριστικά ο Μαρξ: «Η παραγωγή καθορίζεται από γενικούς φυσικούς νόμους η διανομή από κοινωνικές συμπτώσεις, και άρα μπορεί να επιδρά στην παραγωγή περισσότερο ή λιγότερο προωθητικά η ανταλλαγή βρίσκεται ανάμεσα στις δύο σαν μορφολογική κοινωνική κίνηση και η τελική πράξη της κατανάλωσης, που νοείται όχι μόνο σαν τελικός στόχος αλλά και σαν αυτοσκοπός, βρίσκεται ουσιαστικά έξω από το πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας -παρεκτός μόνο στο βαθμό που αντεπιδρά με τη σειρά της στην αφετηρία και εγκαινιάζει ξανά την όλη διαδικασία». (Κ. Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας [Grundrisse],* εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1989, τόμος πρώτος, κεφάλαιο 2: «Η γενική σχέση της παραγωγής προς διανομή, ανταλλαγή, κατανάλωση», σελ. 58).

129. Κ. Μαρξ, *Grundrisse*, ό.π., σελ. 65-66.

τος, βλέποντάς το στην *ολότητά* του, ως *«οργανικό όλο»*.[130] Κατά συνέπεια, σχετικά με τους δημοσίους υπαλλήλους και τις διαφοροποιήσεις που υπάρχουν εντός του μαρξιστικού πλαισίου (δηλαδή, στο αν υπάγονται στην εργατική τάξη ή όχι), αν υιοθετήσουμε την προσέγγιση του Μαρξ ότι η παραγωγή, η διανομή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση *«αποτελούν μέρη μιας ολότητας, διαφορές μέσα σε μια ενότητα»*,[131] τότε είναι δυνατό να συμπεράνουμε ότι οι κατώτεροι μισθωτοί εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα, οι οποίοι υπάγονται στον τομέα διανομής, αποτελούν τμήμα, δηλαδή μέρος της *ολότητας*, της *συνολικής εργατικής τάξης*.

Συγκεκριμένα, με βάση το παραπάνω σχήμα, επειδή το κράτος συμμετέχει, επιβλέπει, οργανώνει και ρυθμίζει την αναπαραγωγή του *συνολικού* κοινωνικού και οικονομικού συστήματος, άρα παρεμβαίνει στη διαδικασία διανομής του προϊόντος, τότε και οι δημόσιοι υπάλληλοι, ως μισθωτοί εργαζόμενοι του εν λόγω τομέα, συμμετέχουν στην παραπάνω διαδικασία. Διότι, η διανομή, ως μία από τους συντελεστές παραγωγής, πέρα από λειτουργία είναι και πράξη και άρα αυτοί που πραγματώνουν αυτή τη διαδικασία εντάσσονται σε ένα ταξικό σύστημα με βάση τα κριτήρια του *συνολικού* τρόπου της καπιταλιστικής παραγωγής. Εν κατακλείδι, μπορούμε να πούμε ότι το προαναφερθέν σχήμα του Μαρξ καλύπτει όχι μόνο την παραγωγική εργασία, αλλά και τις εργασίες στη διαδικασία ανταλλαγής, καθώς επίσης και τις εργασίες που ασχολούνται με τη διατήρηση του τομέα της κοινωνικής αναπαραγωγής.[132]

---

130. Κ. Μαρξ, *Grundrisse*, ό.π., σελ. 63-64.

131. Κ. Μαρξ, *Grundrisse*, ό.π., σελ. 65.

132. Στον τομέα κοινωνικής αναπαραγωγής υπάγονται μια σειρά από δραστηριότητες και επαγγέλματα, όπως αυτό της υγείας, της εκπαίδευσης, των εργασιών καθαρισμού, κλπ., οι οποίες συνήθως παρέχονται από τον δημόσιο τομέα. Υπό αυτή την έννοια, όταν ο Μαρξ μίλαγε για «μη παραγωγική εργασία», δεν ήθελε να πει ότι αυτή είναι περιττή, αλλά ότι δεν δημιουργεί υπεραξία από καπιταλιστική άποψη. Από την άλλη, όμως, σύμφωνα με τη Roda Kipka, ο καπιταλισμός επίσης εξαρτάται από την ικανότητα εκμετάλλευσης όσων περισσότερων εργατικών δυνάμεων μπορεί. Έτσι, για να λύσει το δίλημμα αυτό, αναπτύσσει έναν αναπαραγωγικό τομέα, ώστε να μην περιορίζεται η ανθρώπινη αναπαραγωγή μόνο στην οικογενειακή σφαίρα. Και τι κάνει ο τομέας αυτός; Αναπαράγει την εργασία. Και τι παράγουμε όταν παράγουμε εργαζόμενους/-ες, διερωτάται η Aurore Lancereau, για να δώσει η ίδια την απάντηση: «Τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο από την εργατική δύναμη, η οποία σύμφωνα -με τον Μαρξ- είναι το μόνο εμπόρευμα που παράγει υπεραξία». Και συνεχίζει: «Έτσι, σε μαρξιστικούς όρους, η αναπαραγωγική εργασία είναι η μόνη εργασία που εξασφαλίζει την παραγωγή και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και αυτό από διπλή σκοπιά: τόσο σε καθημερινό επίπεδο όσο και σε διαγενεακό επίπεδο. Αυτή είναι που εγγυάται, επομένως, τη σταθερότητα του καπιταλιστικού συστήματος μέσα από τη συνεχή παραγωγή μιας εργατικής δύναμης που είναι σε θέση να παράγει υπεραξία, το θεμέλιο του καπιταλιστικού κέρδους. Έτσι, που πρέπει εδώ να κατανοήσουμε τον όρο "αναπαραγωγή" με διπλή έννοια: ταυτόχρονα και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος». Φαίνεται, λοιπόν,

Κάθε μία από αυτές τις δραστηριότητες έχει σχετική αυτονομία, αλλά και οργανική σχέση μεταξύ τους.

Κατά συνέπεια, μια τάξη δεν είναι απομονωμένη σε μία μόνο λειτουργία (για παράδειγμα μόνο στον καθαυτό τομέα της παραγωγής), αλλά συμμετέχει σε όλες τις φάσεις της λειτουργίας του *συνολικού* τρόπου της καπιταλιστικής παραγωγής (παραγωγή, ανταλλαγή, διανομή κ.λπ.). Αν πάρουμε αυτοτελώς τις λειτουργίες, τότε θα δούμε ότι υπάρχουν τμήματα της κοινωνίας που συμμετέχουν πιο αυτοτελώς σε κάθε μία από αυτές τις λειτουργίες. Υπ' αυτήν την έννοια, η διανομή δεν είναι ποτέ διανομή γενικά, αλλά μια συγκεκριμένη λειτουργία συγκεκριμένων ανθρώπων. Και είναι με βάση αυτό το συλλογισμό που υποστηρίζουμε ότι οι κατώτεροι μισθωτοί εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα, οι οποίοι υπάγονται στον τομέα διανομής, αποτελούν τμήμα της *συνολικής εργατικής τάξης*, και άρα δεν εντάσσονται στα νέα μισθωτά μικροαστικά στρώματα. Για παράδειγμα, ο κλητήρας ή η καθαρίστρια ενός υπουργείου ή ο εργάτης ενός δήμου και γενικά τα κατώτερα, στην ιεραρχία, μισθωτά στρώματα των δημοσίων υπαλλήλων, παρότι δεν ανταλλάσσουν την εργασιακή τους δύναμη με κεφάλαιο αλλά με εισόδημα, δηλαδή η εργασία τους είναι *μη παραγωγική,* εφόσον απ' αυτήν δεν αποσπάται υπεραξία, κατέχουν στο συγκεκριμένο και *ιστορικά καθορισμένο σύστημα παραγωγής* (Λένιν) μια θέση που τους κάνει να εντάσσονται στην εργατική τάξη, ως *μερίδα* της εν λόγω τάξης, διότι είναι απλώς εκτελεστικά όργανα διαταγών και το ύψος των μισθών τους είναι όπως της υπόλοιπης εργατικής τάξης[133]. Επιπροσθέτως, *οι λειτουργίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής θεμελιώνονται όχι μόνο σε μια οικονομική σχέση, δηλαδή στο ποιος κατέχει τα μέσα παραγωγής, αλλά και στο ποιος κατέχει την πολιτική εξουσία.*

ότι τόσο η παραγωγή όσο και η αναπαραγωγή είναι αλληλένδετες δραστηριότητες μεταξύ τους, όπως επισημαίνει η Νάνσι Φρέιζερ, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, που στο νεοφιλελευθερισμό, όπως παρατηρεί η Cinzia Arruzza, βλέπουμε μια αύξηση της εμπορευματοποίησης της κοινωνικής αναπαραγωγής, όπως για παράδειγμα στην ιδιωτική παιδική μέριμνα (π.χ. παιδικοί σταθμοί), στα ιδιωτικά νοσοκομεία, στα ιδιωτικά σχολεία, στις ιδιωτικές εταιρείες φροντίδας που επινοικιάζουν εργαζόμενους/-ες, στις αλυσίδες εστιατορίων, στις διαδικτυακές υπηρεσίες διανομής φαγητού κ.λπ. Για περισσότερα, σχετικά με τα ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής, βλ. τα εξής άρθρα: α) τη συνέντευξη της Roda Kipka, «Γυναικείοι αγώνες και αναπαραγωγή», περιοδικό *Τέσσερα* (4), Νοέμβριος 2019, τεύχος Νο 4, β) τη συνέντευξη της Cinzia Arruzza, «Πώς οι γυναίκες καθοδηγούν την ταξική πάλη», περιοδικό *Σπάρτακος*, Νοέμβρης 2019, Νο 130, γ) Νάνσι Φρέιζερ, «Αναγκαία μια σοσιαλιστική φεμινιστική αναδιοργάνωση της κοινωνίας», *Η Εποχή*, 18 Απριλίου 2020, σελ. 31, δ) Aurore Lancereau, «Θεωρίες της κοινωνικής αναπαραγωγής και στρατηγικές επιπτώσεις τους», περιοδικό *Τέσσερα* (4), Απρίλης 2020, τεύχος Νο 5.

133. Π. Παπαδόπουλος, *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σελ. 42.

Το κριτήριο, λοιπόν, για την ένταξη τμημάτων μισθωτών εργαζομένων στην εργατική τάξη δεν είναι *μόνο* η άμεση παραγωγή-απόσπαση υπεραξίας (παραγωγική εργασία).

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στις σημερινής συνθήκες, το γεγονός της υπαγωγής στην εργατική τάξη των μισθωτών που απασχολούνται στις υπηρεσίες, δηλαδή στο εμπόριο, στη διαφήμιση, στο μάρκετινγκ, στον τουρισμό, στο έτοιμο φαγητό, στα εστιατόρια, στην ψυχαγωγία, στη λογιστική, στις τράπεζες, στις ασφάλειες, στις μεταφορές, στις τηλεπικοινωνίες, στην ηλεκτρική ενέργεια, στα νοσοκομεία, στην «κατώτερη μισθωτή βαθμίδα» του δημόσιου τομέα κ.λπ. παίρνει ακόμη πιο έντονες μορφές, σε σχέση με την εποχή που ο Μαρξ επεξεργαζόταν *Το Κεφάλαιο*, με αποτέλεσμα την αύξηση του μεγέθους της εργατικής τάξης. Αυτό συμβαίνει επειδή η απασχόληση στον λεγόμενο τριτογενή τομέα, ιδιαίτερα της ιδιωτικής καπιταλιστικής παραγωγής, αυξάνεται με ταχύτατους ρυθμούς, ενώ συνεχώς νέες επαγγελματικές κατηγορίες εντάσσονται σε αυτόν. Επιπλέον, με βάση την προαναφερθείσα ανάλυσή μας για τον ορισμό της εργατικής τάξης, θεωρούμε ότι κατ' αναλογία εντάσσεται σε αυτήν και ένα τμήμα των ανέργων, το οποίο *προέρχεται από την εργατική τάξη*, παρότι για κάποιο διάστημα μπορεί να μην έχουν σχέση μισθωτής εξάρτησης, εξαιτίας της εργασιακής αστάθειας.[134] Δηλαδή, θεωρούμε, σε ένα αφαιρετικό επίπεδο, ότι με την αύξηση, ξανά, της παραγωγής θα μετατραπούν, πάλι, σε μισθωτούς.[135]

Επίσης, κάτι ακόμη που παρατηρούμε από τη λεγόμενη τριτογενοποίηση του ιδιωτικού τομέα είναι το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή η βιομηχανοποίηση ορισμένων τμημάτων

134. Εδώ είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι ο Μαρξ, με βάση το επίπεδο αφαίρεσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, εντάσσει στην εργατική τάξη και τον λεγόμενο *εφεδρικό στρατό*, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως όλοι οι άνεργοι μπορεί να θεωρηθούν ότι υπάγονται στην εργατική τάξη. Δηλαδή, θεωρεί ότι τόσο ο άνεργος εργάτης όσο και ο απασχολούμενος είναι μέρος του ρευστού ή στάσιμου υπερπληθυσμού. Βλέπε σχετικά, Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 660.

135. Ο Σακελλαρόπουλος (2014, σελ. 307 και 313) θεωρεί ότι παρουσιάζεται και ένας «σκοτεινός» αριθμός μελών της εργατικής τάξης που αφορά τους ανέργους, εντάσσοντας στην εργατική τάξη όσους/-ες από αυτούς δεν είναι κάτοχοι πτυχίου, διευκρινίζοντας βέβαια ότι δεν θεωρεί πως κάθε απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εντάσσεται στη νέα μικροαστική τάξη, δεδομένου πως υπάρχουν πτυχιούχοι που ασκούν εκτελεστικές εργασίες. Όμως, παρότι η άποψή του είναι πιο κοντά στη δική μας προσέγγιση, εντούτοις η θέση του είναι ασαφής ως προς τα κριτήρια που θέτει για την ένταξη των ανέργων στην εργατική τάξη. Με την άποψη του Σακελλαρόπουλου διαφωνεί ο Οικονομάκης κ.ά. (2015, σελ. 83), με το επιχείρημα ότι μια τέτοια ένταξη «δεν είναι ορθή, καθόσον επιχειρεί να συνάγει από τη ''φύση'' της εργασίας (εδώ από την πιθανολογούμενη μελλοντική ''φύση'' της εργασίας) και όχι από την κοινωνική-παραγωγική ένταξη, την ταξική υπόσταση των ατόμων-υποκειμένων που την ασκούν».

του τομέα των υπηρεσιών.[136] Όμως, η τάση προς τριτογενοποίηση-βιομηχανοποίηση δεν μπορεί να εκληφθεί ως γενικευμένη ροπή προς τη μικροαστικοποίηση, αλλά ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της επέκτασης του κεφαλαίου σε νέα πεδία δράσης και άρα νέων μερίδων μισθωτών στο εσωτερικό της εργατικής τάξης.[137] Κατά συνέπεια, το κεφάλαιο που αναπτύσσεται στις προαναφερθείσες δραστηριότητες, των λεγόμενων υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα, στηρίζεται στην ουσιαστική *υπαγωγή* της εργασίας των μισθωτών υπαλλήλων σε αυτό και λειτουργεί έτσι ως παραγωγικό κεφάλαιο, ως κεφάλαιο που παράγει υπεραξία. Υπ' αυτήν την έννοια, οι κατηγορίες των μισθωτών που απασχολούνται σε αυτούς του τομείς ανήκουν στην εργατική τάξη, διότι εκτός του γεγονότος ότι η εργασία τους είναι παραγωγική, επιπλέον ανταλλάσσουν την εργασία τους με κεφάλαιο, δηλαδή βρίσκονται σε μια σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας και/άρα συντελούν τόσο στην αύξηση των κερδών του κεφαλαίου στο οποίο υπάγονται όσο και στην αυτο-αξιοποίησή του.

Εν κατακλείδι, τα βασικά σημεία αναφοράς για τη συγκρότηση των τάξεων, ανεξαρτήτως ερμηνειών που έδιναν κάθε φορά τόσο οι κλασικοί του μαρξισμού όσο και οι μεταγενέστεροι, είναι ότι οι τάξεις δεν ορίζονται μόνο με όρους παραγωγής, αλλά και σε επίπεδο συνολικά ενός κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό φαίνεται και από το ότι είχαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που προσέδιδαν στον καθορισμό των τάξεων, όπως:

1. Καθορίζονται από τις σχέσεις τους με τα μέσα παραγωγής.
2. Κυριαρχούν απέναντι στα ξεχωριστά άτομα.
3. Μια τάξη υπάρχει σε σχέση με μια άλλη, αντικειμενικά, ως τάξη *καθεαυτή*, άσχετα αν έχει επίγνωση του ιστορικού της ρόλου.
4. Θα πρέπει να έχουν συνείδηση των ταξικών τους συμφερόντων και άρα να διαμορφώνονται σε συνάρτηση με την ταξική πάλη.
5. Η ταξική πάλη τείνει να μετατραπεί σε πολιτική πάλη.

Από τη μέχρι τώρα ανάλυσή μας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συγκρότηση της εργατικής τάξης είναι μια *συνεχής διαδικασία διάρθρωσης-αποδιάρθρωσης-αναδιάρθρωσης*, η οποία διαφοροποιεί συνεχώς και ριζικά τη δομή των τάξεων και κατ' επέκταση τις κοινωνικές πρακτικές και την ταξική συνείδηση[138], όπου τμήματα μισθωτών τα οποία

136. Για περισσότερα δες Δ. Κατσορίδας, «Παρατηρήσεις για την ''αποβιομηχάνιση''», περιοδικό *Ουτοπία*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, τεύχος 18, σελ. 63-78.

137. Γι' αυτό το θέμα βλέπε Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 135-137.

138. Δες Β. Φιοροβάντες, «Ν. Πουλαντζάς: Τάξη και ιδεολογία - Στρουκτουραλισμός και ιστορικισμός», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Β', τεύχος 6, Δεκέμβριος 1991.

κυριαρχούσαν μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή οργάνωσης της εργασίας μπορεί να υποβαθμιστούν ή να καταργηθούν και να αναδειχθούν άλλα, τα οποία πριν δεν υπήρχαν ή μπορεί να κατείχαν υψηλόβαθμες θέσεις μέσα στην ιεραρχία της επιχείρησης και υποβαθμίστηκαν. Δηλαδή, η συγκρότηση της εργατικής τάξης είναι μια *διαδικασία* που επιτελείται σε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Στην προκειμένη περίπτωση και για το θέμα που μας απασχολεί στη συγκεκριμένη εργασία, δηλαδή η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και πώς αυτή εκπροσωπείται συνδικαλιστικά, θα μελετήσουμε την εργατική τάξη ως *τάξη «καθεαυτή»*, δηλαδή ως τάξη η οποία υπάρχει έτσι κι αλλιώς, *αντικειμενικά*, λόγω των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων εξαρτημένης εργασίας και εκμετάλλευσης, και άρα μπορεί να προσδιοριστεί αριθμητικά με βάση την επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων. Εκεί θεωρώ ότι έγκειται και η διάκριση του Μαρξ περί της *τάξης καθαυτής* και *τάξης για τον εαυτό της*, δηλαδή ότι η ύπαρξη της εργατικής τάξης καθορίζεται ανεξάρτητα από το επίπεδο της ταξικής της συνείδησης, δηλαδή υπάρχει, είτε έτσι είτε αλλιώς, *αντικειμενικά*, ανεξάρτητα αν έχει επίγνωση-συνείδηση του ιστορικού της ρόλου (τάξη *«δι' εαυτήν»*), το οποίο διαφεύγει από την ανάλυση της παρούσης μελέτης.

Για το σκοπό αυτό, και με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, στην οποία παραθέσαμε και αντιμετωπίσαμε κριτικά τόσο τις απόψεις του Πουλαντζά όσο και του Οικονομάκη, οι οποίοι έχουν σαφή και αναλυτική προσέγγιση για τον προσδιορισμό των τάξεων και ιδιαίτερα της εργατικής τάξης, θεωρούμε ότι ο πλησιέστερος ορισμός για τον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων είναι ο συνδυασμός της άποψης του Λένιν με αυτή του Σακελλαρόπουλου, αλλά και με τη θέση του Μαρξ, από τα *Grundrisse*, με βάση την έννοια της *ολότητας*, προσθέτοντας και τις δικές μας κριτικές προσεγγίσεις.

Από τα προαναφερθέντα διαπιστώνουμε ότι αν και οι τάξεις καθορίζονται από τη «σχέση τους προς τα μέσα παραγωγής» (Μαρξ), υπάρχουν και άλλα κριτήρια, συμπληρωματικά ως προς αυτό, δηλαδή μια συνολική ενότητα για τον καθορισμό των τάξεων και την ταξική ένταξη των ατόμων σ' αυτές (*ολότητα*), καθώς επίσης «η *θέση* που κατέχουν μέσα σε ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής», το οποίο αναφέρεται στην τάξη που ανήκει ένα άτομο και συνδυάζεται τόσο με το *ρόλο* του στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας όσο επίσης και με το *ύψος του εισοδήματός* του, δηλαδή «...από τους *τρόπους* που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το *μέγεθος* αυτής της μερίδας» (Λένιν).

Λαμβάνοντας όλα αυτά υπόψη, είναι δυνατό να προσδιορίσουμε με περισσότερη σαφήνεια τα κριτήρια καθορισμού των κοινωνικών τάξεων και ιδιαίτερα της εργατικής τάξης που μας ενδιαφέρει περισσότερο. Κατά συνέπεια, η άρχουσα τάξη αποτελείται από όλους εκείνους που κατέχουν μέσα παραγωγής, εκμεταλλεύονται μισθωτή εργασία,

αποσπώντας υπεραξία από την υπερεργασία της, κατέχουν τις ανώτερες θέσεις σε τομείς του κρατικού μηχανισμού που εξασφαλίζουν-διατηρούν-αναπαράγουν-διαμορφώνουν τις σχέσεις κυριαρχίας του καπιταλιστικού συστήματος στο σύνολό του.

Αντίστοιχα, στην εργατική τάξη υπάγονται όλοι οι μισθωτοί που δεν κατέχουν δικά τους μέσα παραγωγής και κυκλοφορίας, που η νομική τους θέση είναι σχέση εξαρτημένης εργασίας προς το κεφάλαιο και το κράτος, που το εισόδημα-μισθός τους είναι στο πλαίσιο που καθορίζουν οι όροι αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (δηλαδή δεν μπορούν να επιβιώσουν αν δεν πωλούν συνεχώς την εργατική τους δύναμη[139]) ή και πιο κάτω από αυτή, που δεν έχουν διευθυντικό ή ενδιάμεσο ρόλο στον έλεγχο, στην εποπτεία και στην οργάνωση της εργασίας ή ο τυχόν τέτοιος ρόλος τους δεν έχει καμία σημασία αλλά είναι απλώς μια θέση, είναι κυριαρχούμενοι και εκτελεστικά όργανα εντολών, και δεν συμμετέχουν στους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Υπ' αυτήν την έννοια, στην εργατική τάξη εντάσσονται οι ειδικευμένοι και ανειδίκευτοι μισθωτοί του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα της οικονομίας, ήτοι οι εργάτες γης, οι εργάτες στη βιομηχανία-βιοτεχνία, όσοι εργάζονται στις κατασκευές, στο εμπόριο, στη διαφήμιση, στον τουρισμό, στο έτοιμο φαγητό, στα εστιατόρια, στην ψυχαγωγία, στα λογιστικά γραφεία, στις τράπεζες, στις ασφάλειες, στις τηλεπικοινωνίες, στην ηλεκτρική ενέργεια, στις μεταφορές, στα νοσοκομεία, στην εκπαίδευση, και γενικά οι κατώτεροι μισθωτοί εργαζόμενοι στο δημόσιο τομέα, καθώς επίσης και ένα τμήμα των ανέργων.

Συνεπώς, με βάση αυτήν την προσέγγιση θα αξιοποιήσουμε τα εμπειρικά στατιστικά στοιχεία για να μελετήσουμε τη σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

139. Το γεγονός ότι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε ανύψωση του επιπέδου ζωής της εργατικής τάξης στις χώρες του δυτικού καπιταλισμού και η δυνατότητα απόκτησης καταναλωτικών αγαθών (π.χ. οικιακών συσκευών, αυτοκινήτου, σπιτιού κ.ά.), αυτά από μόνα τους δεν επιτρέπουν την επιβίωση των μισθωτών χωρίς την ύπαρξη εργασίας, αποδεικνύοντας ότι το μόνο πράγμα που διαθέτουν είναι η εργατική τους δύναμη και τίποτα άλλο. Μάλιστα, σε περίπτωση οικονομικής κρίσης και διόγκωσης της ανεργίας, ακόμη και κάποιες αποταμιεύσεις που μπορεί να είχαν, θα τελειώσουν πολύ γρήγορα, προκειμένου να επιβιώσουν για κάποιο διάστημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Ένας βασικός παράγοντας, ο οποίος επιδρά καταλυτικά στη σύνθεση της εργατικής τάξης, είναι και η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία. Μάλιστα, η επιτάχυνση της τεχνολογικής εξέλιξης ήλθε να αναζωπυρώσει το ενδιαφέρον για τις επιπτώσεις που έχει η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην απασχόληση.

Είναι, πλέον, γνωστό ότι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των παραγωγικών δραστηριοτήτων από τη μια πλευρά ανοίγει νέους ορίζοντες στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, με την κατάργηση βαριών και ανθυγιεινών εργασιών και τη δημιουργία άλλων, οι οποίες επιτρέπουν στους εργαζόμενους να αναπτύξουν περισσότερο τις ικανότητές τους, από την άλλη πλευρά απαιτεί επίπονες διαδικασίες *αναπροσαρμογής* του ανθρώπινου εργατικού δυναμικού, οι οποίες έχουν δυσάρεστες επιπτώσεις όσον αφορά την απασχόληση.

Όμως, η λύση δεν μπορεί να βρίσκεται στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, ούτε στην προώθηση των ελαστικών μορφών, οι οποίες φανερώνουν διάβρωση και αποδυνάμωση της κοινωνικής προστασίας, της απασχόλησης,

μείωση των επιδομάτων ανεργίας και διεύρυνση του αριθμού των ατόμων που περιέρχονται σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού.

Δεν υπάρχει, βέβαια, αμφιβολία ότι η μείωση των δαπανών και η αύξηση της παραγωγικότητας οδηγούν πολλές επιχειρήσεις σε εκσυγχρονισμό και ορθολογισμό της λειτουργίας τους. Ο εκσυγχρονισμός αυτός περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα μέτρων που κυμαίνονται από την ανανέωση του τεχνολογικού εξοπλισμού και την εισαγωγή νέων μεθόδων διοίκησης μέχρι την αναδιοργάνωση του χρόνου εργασίας και τη μείωση του προσωπικού. Η μείωση δε του προσωπικού επιτυγχάνεται με διάφορους τρόπους: απολύσεις, εθελούσια έξοδος, πρόωρη συνταξιοδότηση, ανάθεση τμημάτων της παραγωγικής δραστηριότητας σε εξωτερικούς συνεργάτες (φασόν, υπεργολαβία) κ.λπ. Παράλληλα, η μείωση του προσωπικού συνοδεύεται από την καθιέρωση ευέλικτων μορφών απασχόλησης και αλλαγές στο εργασιακό καθεστώς, με την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, η οποία καθιστά αναπόφευκτη την απομάκρυνση από το μέχρι πρόσφατα κυρίαρχο μοντέλο της πλήρους απασχόλησης.

Κατά συνέπεια, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βρίσκεται στο *στάδιο της μετάβασης* σε ελαστικές μεθόδους παραγωγής.

Οι συνηθέστερες μορφές ευελιξίας που εφαρμόζουν οι επιχειρήσεις, ως συνέπεια της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, είναι οι εξής: Η μερική απασχόληση με τις διάφορες παραλλαγές της, όπως π.χ. η μειωμένη ημερήσια διάρκεια ή αλλιώς τετράωρη ημερήσια απασχόληση, η εβδομάδα των τεσσάρων ημερών χωρίς περιορισμό του χρόνου εργασίας, ο επιμερισμός του χρόνου εργασίας σε ετήσια αντί για εβδομαδιαία βάση, ο διαμοιρασμός των θέσεων εργασίας (δηλαδή δύο εργαζόμενοι μοιράζονται τα καθήκοντα και την αμοιβή μίας θέσης εργασίας) και η εναλλαγή χρονικών διαστημάτων εργασίας και μη εργασίας. Άλλες μορφές απασχόλησης είναι η τέταρτη βάρδια, δηλαδή η εργασία το Σαββατοκύριακο, η οποία αποτελεί μια αρκετά διαδεδομένη πρακτική, καθώς επίσης η τηλεργασία και η «διαθεσιμότητα για εργασία», στην οποία ο εργαζόμενος βρίσκεται στη διάθεση του εργοδότη που θα τον καλέσει να εργαστεί, όποτε τον χρειαστεί, και θα τον πληρώσει μόνο για όσες ώρες τον απασχολήσει. Τέλος, μία ακόμη ευέλικτη μορφή απασχόλησης που χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο είναι οι λεγόμενες *συμβάσεις έργου* για ορισμένο χρονικό διάστημα, όπου ο εργαζόμενος φαίνεται και καταγράφεται στις στατιστικές ως *«αυτοαπασχολούμενος»*, αμειβόμενος με το λεγόμενο «δελτίο παροχής υπηρεσιών» και άρα στερούμενος από τα πιο στοιχειώδη εργατικά δικαιώματα. Σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για *συγκαλυμμένη μορφή εκμετάλλευσης* μιας σειράς ατόμων, των οποίων τα εισοδήματα είναι χαμηλότερα, ακόμη κι από αυτά του ανειδί-

κευτου εργάτη, πράγμα που σημαίνει ότι κάθε άλλο παρά επιχειρηματίες θα πρέπει να θεωρηθούν.[140]

Ο χαρακτήρας της εργασίας γίνεται, πλέον, προσωρινός και η έννοια της «σταθερής εργασίας» τείνει να καταργηθεί. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σύμφωνα με εκτιμήσεις των Ρομπόλη και Μπέτση, στην Ελλάδα των μνημονιακών χρόνων περίπου 300.000 εργαζόμενοι, οι οποίοι εμφανίζονται ως αυτοαπασχολούμενοι, αναλαμβάνοντας εξ ολοκλήρου την υποχρέωση καταβολής των ασφαλιστικών εισφορών, ουσιαστικά υποκρύπτουν μισθωτή σχέση εξαρτημένης εργασίας. Επίσης, σε 900.000 υπολογίζονται οι εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα, οι οποίοι παρότι εργάζονται καθημερινά, η καταβολή του μισθού τους γίνεται έπειτα από ένα μήνα μέχρι δεκαπέντε μήνες, η ανασφάλιστη εργασία αφορά έναν στους πέντε εργαζόμενους (περίπου 500.000 άτομα), περίπου 200.000 άτομα, τα οποία εργάζονται 8 ώρες την ημέρα, καταχωρίζονται ως μερικά απασχολούμενοι, ενώ το 38% των εργαζομένων έχει αποδοχές χαμηλότερες από τον κατώτατο μισθό.[141] Ταυτοχρόνως, *οι αναδιαρθρώσεις, οι οποίες επέρχονται με τη χρήση των νέων τεχνολογιών, επιδρούν στις ίδιες τις εργασιακές σχέσεις και τείνουν να αλλάζουν την οργανωτική δομή της εργασίας*.[142]

Κατά συνέπεια, η προωθούμενη καπιταλιστική αναδιάρθρωση εντείνει τους *διαχωρισμούς* και τις *διαστρωματώσεις* μέσα στην εργατική τάξη, δημιουργώντας μαζί με την ίδια την οργάνωση της εργασίας πολυπλοκότητα και αντιφάσεις στη συμπεριφορά της. Σπάζει η έννοια της συλλογικής ταυτότητας και της αλληλεγγύης, εφόσον επιδεινώνονται οι εργασιακές συνθήκες, λόγω της απώλειας της σταθερής εργασίας και της κοινωνικής προστασίας, με συνέπεια την ένταση της διαδικασία της ατομικισμού.

Όμως, η επισφάλεια έχει ισχυρή επίδραση και στους άλλους τύπους δεσμών: στην οικογένεια, στις ανθρώπινες σχέσεις και στην ιδιότητα του πολίτη, εφόσον οι εργαζόμενοι δεν ασχολούνται με τα κοινά, αλλά με το πώς θα βελτιώσουν την επαγγελματική τους κατά-

140. Για περισσότερα σχετικά με το θέμα των ευελιξιών στην εργασία βλ.: α) Γ. Κουζής, *Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας;* στη σειρά Μελέτες ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Νο 14, Αθήνα 2001, β) Δ. Στρατούλης, *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, γ) Ι. Κουκιάδης, *Εργατικό Δίκαιο. Ατομικές εργασιακές σχέσεις και το δίκαιο της ευελιξίας της εργασίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2017.

141. Αναφέρεται στο Ρούλα Σαλούρου, «900.000 εργαζόμενοι πληρώνονται με καθυστέρηση έως και 15 μηνών», *Η Καθημερινή*, 26-8-2019,https://www.kathimerini.gr/924163/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/900000-ergazomenoi-plhrwnontai-me-ka8ysterhsh-ews-kai-15-mhnwn.

142. Δ. Κατσορίδας, *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

σταση, και άρα οι συνέπειες μεταφέρονται και στο ίδιο το πολιτικό σύστημα με τον περιορισμό των δημοκρατικών διαδικασιών. Καπιταλιστική αναδιάρθρωση σημαίνει μια πολλαπλή κινητικότητα τμημάτων της εργατικής τάξης, μια μεταβατική κατάσταση μέχρι τη φάση της δυναμικής ισορροπίας της, η οποία εμφανίζει πολλαπλές διαφοροποιήσεις, τροποποιεί συμπεριφορές, παρουσιάζει νέες αντιφάσεις, εμφανίζει νέα τμήματα και διαλύει άλλα.

Ως τέτοιες οριζόντιες και κάθετες διαφοροποιήσεις μέσα στην εργατική τάξη θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τις εξής:[143]

Α. Από τη θέση στην εργασιακή διαδικασία

** Ειδικευμένοι - ανειδίκευτοι - μαθητευόμενοι.

** Χειριστές μηχανημάτων εκτοπιζόμενης τεχνολογίας - νέας τεχνολογίας.

** Βαριές ανθυγιεινές εργασίες - Καθαρές εργασίες.

** Γραμμή παραγωγής - Συνεργεία με ομάδες εργασίας.

** Εργάτης τεχνίτης - Εργάτης εισαγωγέας δεδομένων και παρατηρητής ηλεκτρονικού μηχανήματος.

Β. Από την ένταξη ή επανένταξη στην παραγωγική διαδικασία

** Μόνιμοι - εποχικοί - ορισμένου χρόνου (δηλαδή σταθεροί ή περιφερόμενοι).

** Εργαζόμενοι - άνεργοι - αδήλωτοι - μετεκπαιδευόμενοι.

** Ηλικιωμένοι (που δύσκολα μετεκπαιδεύονται και επανεντάσσονται) - νέοι (που εύκολα μετεκπαιδεύονται).

Γ. Από τη μορφή του εισοδήματος

** Μισθός - ημερομίσθιο - υποκατώτατος μισθός - δουλειά με το κομμάτι.

** Ασφαλισμένοι - ανασφάλιστοι - αυτασφαλισμένοι.

** Με δεύτερη συμπληρωματική εργασία ή αγροτική απασχόληση - χωρίς δεύτερη συμπληρωματική εργασία.

** Με εξασφαλισμένη στέγη - χωρίς εξασφαλισμένη στέγη.

143. Οι πληροφορίες, σχετικά με το πώς διαμορφώνονται οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης αντλήθηκαν από το άρθρο του Σ. Φασάκη, «Εκσυγχρονισμός και εργατική τάξη», εφημερίδα *Φωνή των τεχνικών*, Μάρτιος 1995, τεύχος 160.

Δ. Από το φύλο ή την εθνικότητα

** Έλληνες - αλλοδαποί.

** Άνδρες - γυναίκες - νέοι.

Ε. Από το είδος του εργοδότη και της επιχείρησης

** Δημόσιος τομέας - ιδιωτικός τομέας - ευρύτερος δημόσιος τομέας.

** Μεγάλες παραγωγικές μονάδες - μικρές μονάδες ή εργαστήρια (4-5 ατόμων).

** Μεταποίηση - κατασκευές - μεταφορές - υπηρεσίες.

** Μόνιμος τόπος εργασίας με σταθερή σύνθεση ή μεταβαλλόμενος τόπος και σύνθεση (π.χ. εργοτάξια).

Μια τόσο σχηματική προσέγγιση της διαφορετικότητας και της διαστρωμάτωσης της εργατικής τάξης είναι αρκετή, προκειμένου *να δείξει τις δυσκολίες που δημιουργούνται σήμερα στην κατεύθυνση της ενοποίησης, πολιτικοποίησης και οργάνωσης του αγώνα της εργατικής τάξης.*

Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις, είναι αναγκαίο να προωθηθεί ένα πρόγραμμα απασχόλησης τέτοιο, ώστε να εξασφαλίζει στους εργαζόμενους την εργασία τους μέσα στις συνθήκες τεχνολογικών ανακατατάξεων, καθώς επίσης και μερίδιο από τα οφέλη που προκύπτουν απ' αυτές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ. ΤΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1. Οι γενικές τάσεις της απασχόλησης

Η εμπειρική ανάλυση που θα ακολουθήσει σε αυτό το κεφάλαιο στηρίζεται στην επεξεργασία στοιχείων, τα οποία προέρχονται από τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ. Τα στοιχεία αφορούν το δεύτερο τρίμηνο των ετών 2004-2016. Ο λόγος που χρησιμοποιούμε τα στοιχεία του δεύτερου τριμήνου είναι επειδή αυτά αποτυπώνουν τις τάσεις της απασχόλησης, απαλλαγμένες από τις ιδιαίτερες εποχικές διακυμάνσεις στον αριθμό απασχολουμένων σημαντικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας (όπως π.χ. ο τουρισμός). Επίσης, από την επεξεργασία των στοιχείων παρατηρούνται και μικρές αποκλίσεις μεταξύ διαφόρων κατηγοριών, οι οποίες οφείλονται στις αλλαγές της κωδικοποίησης κλάδων και επαγγελμάτων, από την ΕΛΣΤΑΤ.

Η ανάλυση των στοιχείων ξεκινά από το 2004, ώστε να δούμε τη διάρθρωση της εργατικής τάξης πριν τα Μνημόνια, καθώς και τις αλλαγές που επήλθαν στη δομή της, από την

επικράτηση των Μνημονίων και μετά. Το 2016 είναι το τελευταίο έτος, στο οποίο σταματά η επεξεργασία των στοιχείων, ενώ έχουν πλέον διαφανεί οι διαδικασίες αποδιάρθρωσης για τον κόσμο της εργασίας.

3.1.1. Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι

Όπως παρατηρούμε από τον πίνακα 3.1., στον οποίο καταγράφονται τα γενικά στοιχεία της απασχόλησης στην ελληνική οικονομία για την περίοδο 2004-2016 (απασχολούμενοι + άνεργοι = εργατικό δυναμικό), το 2008 έχουμε τον υψηλότερο αριθμό απασχολουμένων και το χαμηλότερο αριθμό ανέργων. Ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης που ξεκινάει από το 2008 και των περιοριστικών μνημονιακών πολιτικών από το 2010, φαίνεται ότι έχουμε από το 2008 και μετά μια διαρκή άνοδο της ανεργίας, η οποία κορυφώνεται το 2013, και μια αντίστοιχη διαρκή μείωση των απασχολουμένων.

Πίνακας 3.1.: Απασχολούμενοι, άνεργοι και εργατικό δυναμικό, 2004-2016

Έτος	Απασχολούμενοι	Άνεργοι	Εργατικό δυναμικό
2004	4.409.998	507.045	4.917.043
2005	4.455.538	481.890	4.937.428
2006	4.531.543	440.676	4.972.219
2007	4.572.410	408.504	4.980.913
2008	4.637.262	366.688	5.003.950
2009	4.584.595	455.606	5.040.201
2010	4.436.514	604.591	5.041.105
2011	4.124.218	815.600	4.939.818
2012	3.729.923	1.163.028	4.892.951
2013	3.535.005	1.327.886	4.862.891
2014	3.539.085	1.280.100	4.819.183
2015	3.625.545	1.180.140	4.805.685
2016	3.702.613	1.112.078	4.814.691

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), β' τρίμηνο

Με βάση τα δεδομένα του πίνακα 3.1., καταγράφονται, αμέσως μετά, τα ποσοστά επί του εργατικού δυναμικού τόσο της απασχόλησης όσο και της ανεργίας (πίνακας 3.2.).

Όπως παρατηρούμε, το ποσοστό της απασχόλησης από 92,67% του εργατικού δυναμικού το 2008 έπεσε το 2013 στο 72,69%, ενώ το ποσοστό των ανέργων από το 7,33% του εργατικού δυναμικού το 2008 εκτοξεύτηκε το 27,31% το 2013. Από εκεί και μετά, φαίνεται να υπάρχει μια τάση αποκλιμάκωσης της ανεργίας και αύξησης της απασχόλησης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το πρόβλημα έχει λυθεί. Το διάγραμμα 3.1. αναδεικνύει την εξέλιξη αυτή μεταξύ των ετών 2004 και 2016, δηλαδή εμπεριέχεται η περίοδος που η οικονομική κρίση επιδρά επί της απασχόλησης.

Πίνακας 3.2.: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2004-2016 (Β΄ τρίμηνο)

Έτος	Απασχολούμενοι	Άνεργοι	Εργατικό δυναμικό
2004	89,69	10,31	100,00
2005	90,24	9,76	100,00
2006	91,14	8,86	100,00
2007	91,80	8,20	100,00
2008	92,67	7,33	100,00
2009	90,96	9,04	100,00
2010	88,01	11,99	100,00
2011	83,49	16,51	100,00
2012	76,23	23,77	100,00
2013	72,69	27,31	100,00
2014	73,44	26,56	100,00
2015	75,44	24,56	100,00
2016	76,90	23,10	100,00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Διάγραμμα 3.1.: Απασχολούμενοι και άνεργοι ως % του εργατικού δυναμικού, 2004-2016

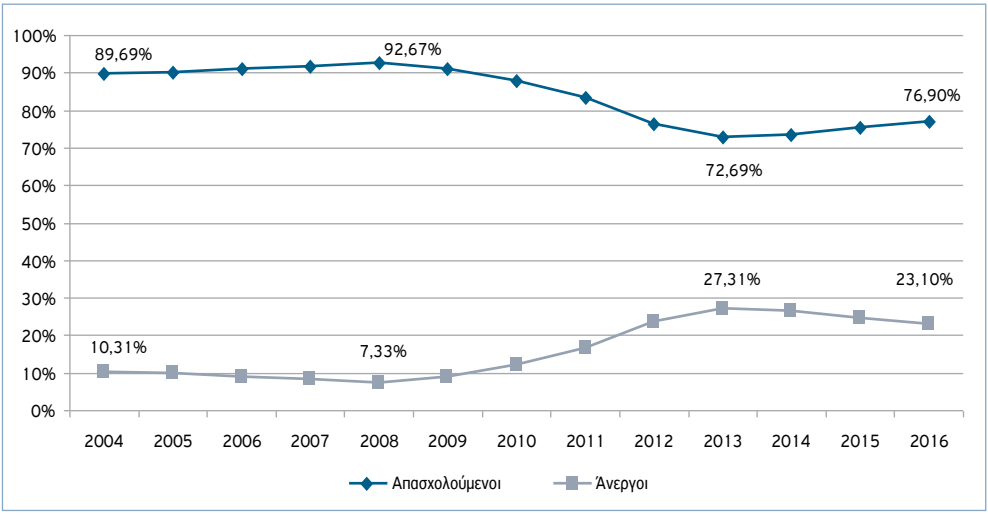

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Οι αιτίες που, μεταξύ 2014-16, εμφανίζεται μια σχετική μείωση της ανεργίας, με παράλληλη αύξηση της απασχόλησης, είναι κατά *πρώτον* το γεγονός ότι ένα τμήμα των ανέργων έχει βγει από την αγορά εργασίας, διότι έχει σταματήσει να αναζητά εργασία, και κατά *δεύτερον* εξαιτίας των προγραμμάτων κατάρτισης και απασχόλησης (όπως π.χ. τα πεντάμηνα προγράμματα κοινωφελούς απασχόλησης), αλλά και των θέσεων που δημιουργήθηκαν στον τουρισμό, στο εμπόριο, στη μεταποίηση κ.λπ., που πολλές εξ αυτών είναι κυρίως μερικής απασχόλησης.[144] Όμως, παρά την αύξηση της απασχόλησης, από το 2014 και μετά, επί της ουσίας πρόκειται για ανακυκλούμενες θέσεις εργασίας και για θέσεις μερικής απασχόλησης και όχι για σταθερή απασχόληση. Γι' αυτό εξάλλου έχουμε μόνιμα πάνω από 1.000.000 ανέργους, ενώ οι μακροχρόνια άνεργοι (άνω του ενός έτους) ξεπερνούν το 70% του συνόλου των ανέργων.

Όμως, εδώ είναι αναγκαία μια απαραίτητη επισήμανση. Παρά τους αναιμικούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης του ΑΕΠ, το 2017, και τους ρυθμούς μείωσης της ανεργίας, από το 2014, εντούτοις με πραγματικούς όρους η ανεργία εξακολουθεί να κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα από αυτά που δίνουν οι επίσημες στατιστικές. Η προοπτική αυτή επιβεβαιώνει προηγούμενες εκτιμήσεις του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ ότι ακόμη και εάν υπάρχει

144. Ετήσια έκθεση 2017, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, σελ. 95-100.

μια θετική μεταβολή του ΑΕΠ, θα πρόκειται για μια μακρά περίοδο *«άνεργης ανάπτυξης»* και με την προϋπόθεση ότι δεν θα αναιρεθούν από ένα ενδεχόμενο νέο κύκλο υποχώρησης της οικονομικής δραστηριότητας. Για την ακρίβεια, το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ υποστηρίζει πως η δυναμική αποκλιμάκωσης της ανεργίας δεν δημιουργεί αισιοδοξία, καθώς ακόμη και αν παραμείνει σταθερή, η ανεργία θα επιστρέψει στο 7,3% του 2008, δηλαδή στα προ οικονομικής κρίσης επίπεδα, το 2036.[145]

Έτσι, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, αν αξιοποιηθούν και άλλοι εναλλακτικοί δείκτες μέτρησης της ανεργίας[146], οι οποίοι λαμβάνουν υπόψη τους την ύπαρξη της υποαπασχόλησης (π.χ. τη μερική απασχόληση και την προσωρινή εργασία), τους αποθαρρημένους ανέργους, οι οποίοι είναι διαθέσιμοι αλλά δεν αναζητούν εργασία, και το εν δυνάμει πρόσθετο εργατικό δυναμικό, δηλαδή αυτούς που αναζητούν εργασία αλλά δεν είναι άμεσα διαθέσιμοι για διαφόρους λόγους (π.χ. τους καλούν να εργαστούν εκτός έδρας και δεν μπορούν εκείνη τη στιγμή, είναι άρρωστοι κ.ά.), τότε το ποσοστό ανεργίας, το 2016 εμφανίζεται υψηλότερο κατά 7 ποσοστιαίες μονάδες από το επίσημο ποσοστό ανεργίας, ήτοι 30% περίπου.

Βέβαια, στους παραπάνω δείκτες μέτρησης της ανεργίας δεν προσμετρώνται και όσοι/-ες Έλληνες/-ίδες έχουν μεταναστεύσει τα χρόνια των Μνημονίων, πράγμα που σημαίνει ότι αποσυμπιέζεται η ανεργία. Συγκεκριμένα, την πενταετία 2010-14 μετανάστευσαν 250.000 άτομα, ηλικίας 20-34 ετών, τα οποία αντιπροσωπεύουν το 48% του συνόλου αυτών που μετανάστευσαν από την Ελλάδα στο εξωτερικό την ίδια περίοδο. Η μετανάστευση μείωσε και εξακολουθεί να μειώνει τον όγκο και το ποσοστό της ανεργίας, ιδιαίτερα στους νέους,[147] επειδή περιόρισε το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Και πράγματι θα είχε ενδιαφέρον η ενσωμάτωση των ατόμων που μεταναστεύουν στο δείκτη ανεργίας, διότι έτσι θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένας δείκτης για την ικανότητα της οικονομίας να προσφέρει εργασία στον πληθυσμό[148].

Επιπροσθέτως, να πούμε ότι η μερική απασχόληση, εκτός του στενού δημόσιου τομέα, από 232.000 περίπου άτομα το 2008 έχει ανέλθει στις 349.200 το 2016, εκ των οποίων η πλειονότητα δεν θέλει να εργάζεται με αυτήν τη μορφή, αλλά με πλήρη

145. Ετήσια έκθεση 2016, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, σελ. 96.

146. Για περισσότερα σχετικά με τους εναλλακτικούς δείκτες μέτρησης της ανεργίας δες την Ετήσια Έκθεση 2017, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 86-89.

147. Τα στοιχεία αναφέρονται στη συνέντευξη που έδωσε στην *Εποχή*, 17-7-2016, η τότε διοικήτρια του ΟΑΕΔ, Μαρία Καραμεσίνη.

148. Ετήσια έκθεση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2017, ό.π., σελ. 89.

και σταθερή εργασία. Συγκεκριμένα, το 70% των εργαζομένων με μερική απασχόληση δηλώνει ότι ο λόγος για τον οποίο απασχολείται με αυτήν τη μορφή εργασίας είναι ότι δεν μπορούσε να βρει πλήρη απασχόληση.[149] Και είναι ακριβώς εξαιτίας της αύξησης της μερικής απασχόλησης που φαίνεται ότι μειώνεται η ανεργία, για την οποία θριαμβολογούν οι κρατούντες.

Επίσης, το ποσοστό ανεργίας, το 2016, εμφανίζεται σημαντικά υψηλότερο στις γυναίκες (27,2%) σε σχέση με τους άνδρες (19%), καθώς επίσης και στους νέους, ακόμα και σε αυτούς με υψηλή ειδίκευση. Ειδικότερα, η ανεργία στην ηλικιακή ομάδα 15-24 ετών βρίσκεται στο 44%, στην ηλικιακή ομάδα 25-29 ετών στο 33%, στην ηλικιακή ομάδα 30-44 ετών στο 21,5%, στην ηλικιακή ομάδα 45-64 ετών στο 18,5% και στην ηλικιακή ομάδα 65-74 ετών στο 13%. Όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης, φαίνεται ότι τελικά δεν έχει πολύ μεγάλη σημασία για την προστασία από την ανεργία. Οι άνεργοι με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας 24,7%, οι άνεργοι με μέσο επίπεδο εκπαίδευσης (ανώτερη δευτεροβάθμια έως απόφοιτοι μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας 25% και οι άνεργοι με ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης (απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) έχουν ποσοστό ανεργίας 18%. Τέλος, σχετικά με την ανεργία ανά γεωγραφικό διαμέρισμα, παρατηρούμε ότι τα υψηλότερα ποσοστά εμφανίζονται στις περιφέρειες της Βόρειας και Δυτικής Ελλάδας, και συγκεκριμένα στη Δυτική Μακεδονία (30% περίπου) και στη Δυτική Ελλάδα (29%).[150]

3.1.2. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση

Όπως παρατηρούμε στον πίνακα 3.3., καταγράφονται οι απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση για την περίοδο 2004-2016. Στον πίνακα 3.4. έχουν εξαχθεί, με βάση τα δεδομένα του πίνακα 3.3., τα ποσοστά επί της συνολικής απασχόλησης των παραπάνω. Η μείωση της συνολικής απασχόλησης και η αύξηση της ανεργίας, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης, αντανακλώνται στις μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης κατά θέση στην επιχείρηση.

149. Ετήσια έκθεση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2017, ό.π., σελ. 91.

150. Ετήσια έκθεση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2017, ό.π., σελ. 90.

Πίνακας 3.3.: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση, 2004-2016

Έτος	Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Σύνολο
2004	350.164	970.628	2.812.045	277.161	4.409.998
2005	354.297	972.109	2.849.240	279.893	4.455.538
2006	366.759	968.005	2.903.193	293.586	4.531.543
2007	368.449	962.605	2.947.371	293.985	4.572.410
2008	380.231	957.205	3.028.447	271.379	4.637.262
2009	382.869	958.422	2.977.227	266.077	4.584.595
2010	349.745	965.885	2.877.093	243.790	4.436.513
2011	318.138	937.934	2.635.945	232.200	4.124.217
2012	267.314	910.113	2.366.566	185.930	3.729.923
2013	234.733	895.021	2.231.001	174.248	3.535.003
2014	215.836	876.563	2.285.281	161.405	3.539.085
2015	247.382	867.698	2.349.378	161.088	3.625.545
2016	270.516	847.139	2.439.976	144.984	3.702.613

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β' τρίμηνο

Πίνακας 3.4.: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % της συνολικής απασχόλησης, 2004-2016

Έτος	Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	Σύνολο
2004	7,94	22,01	63,77	6,28	100,00
2005	7,95	21,82	63,95	6,28	100,00
2006	8,09	21,36	64,07	6,48	100,00
2007	8,06	21,05	64,46	6,43	100,00
2008	8,20	20,64	65,31	5,85	100,00
2009	8,35	20,91	64,94	5,80	100,00
2010	7,88	21,77	64,85	5,50	100,00
2011	7,71	22,74	63,91	5,63	100,00
2012	7,17	24,40	63,45	4,98	100,00
2013	6,64	25,32	63,11	4,93	100,00
2014	6,10	24,77	64,57	4,56	100,00
2015	6,82	23,93	64,80	4,44	100,00
2016	7,31	22,88	65,90	3,92	100,00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.5.: Περιοδικές μεταβολές του εργατικού δυναμικού

Έτος	Εργατικό Δυναμικό	Απασχο-λούμενοι	Εργοδότες	Αυτοαπασχο-λούμενοι	Μισθωτοί	Βοηθοί	Άνεργοι
2004-2008	86.907	227.264	30.068	-13.424	216.402	-5.782	-140.357
	1,77%	5,15%	8,59%	-1,38%	7,70%	-2,09%	-27,68%
2008-2013	-141.060	-1.102.258	-145.498	-62.183	-797.446	-97.131	961.198
	-2,82%	-23,77%	-38,27%	-6,50%	-26,33%	-35,79%	262,13%
2013-2016	-48.199	167.609	35.782	-47.882	208.974	-29.265	-215.808
	-0,99%	4,74%	15,24%	-5,35%	9,37%	-16,79%	-16,25%
2004-2016	**-102.352**	**-707.385**	**-79.648**	**-123.489**	**-372.069**	**-132.178**	**605.033**
	-2,08%	-16,04%	-22,75%	-12,72%	-13,23%	-47,69%	119,33%

Πηγή: επεξεργασία δική μας

Από τα δεδομένα των πινάκων 3.3. και 3.4. παρατηρούμε ότι οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό βρίσκονται σε υψηλά ποσοστά επί της συνολικής απασχόλησης, στη διάρκεια της περιόδου 2004-2016, παρά τη συνεχή μείωση του αριθμού τους, μετά το 2010. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της απασχόλησης των αυτοαπασχολουμένων χωρίς προσωπικό είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-12,72% έναντι -16,04%) (πίνακας 3.5.). Σε όλη τη διάρκεια αυτών των ετών, τα ποσοστά τους κυμαίνονται κοντά στο 22% της συνολικής απασχόλησης. Είναι μια ασαφής κατηγορία, η οποία μπορεί να δώσει λάθος συμπεράσματα ως προς το ότι στην Ελλάδα υπάρχει μια εκτεταμένη μικροαστική τάξη, στην οποία αφού συμπεριληφθούν και τα συμβοηθούντα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση φαίνεται να δείχνει υψηλά ποσοστά. Παρότι τα ποσοστά των μικροαστικών στρωμάτων είναι ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να υποτιμηθεί, εντούτοις στην κατηγορία των αυτοαπασχολουμένων χωρίς προσωπικό υποκρύπτεται και εκτεταμένη μισθωτή εργασία, η οποία δεν είναι εύκολο να μετρηθεί παρά μόνο με εμπειρικά δεδομένα.

Επίσης, παρατηρούμε ότι η μεγάλη μάζα της απασχόλησης στη διάρκεια της περιόδου αυτής ήταν και παραμένουν οι μισθωτοί, με ποσοστά που κυμαίνονται γύρω στο 64,5% της συνολικής απασχόλησης. Αν και ο αριθμός των μισθωτών μειώνεται διαρκώς μετά το 2008, για να φτάσει στο χαμηλότερο σημείο το 2013, τα ποσοστά τους επί της συνολικής απασχόλησης αυξομειώνονται, και, τελικά, έστω και λίγο, αρχίζουν να αυξάνονται από το 2014. Η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης την εξεταζόμενη περίοδο (2014-16) είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-13,23% έναντι -16,04%) (πίνακας 3.5.). Στο πλαίσιο αυτής της μισθωτής πλειοψηφίας θα αναζητηθούν οι διαστρωματώσεις στο εσωτερικό της, ούτως ώστε να φανεί ποιοι πραγματικά υπάγονται στην εργατική τάξη, όπως θα δούμε σε αντίστοιχο κεφάλαιο.

Αν και τόσο οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό όσο και οι μισθωτοί επιδεικνύουν μια σχετική σταθερότητα ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, κάτι ανάλογο δεν ισχύει για τους αυτοαπασχολουμένους με προσωπικό (εργοδότες) και τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση. Στους αυτοαπασχολουμένους με προσωπικό, θα αναζητηθούν στη συνέχεια το σύνολο των εργοδοτών, καθώς επίσης και τα στελέχη των επιχειρήσεων, τα οποία υπάγονται στις κατηγορίες των μικροαστικών στρωμάτων.

Συγκεκριμένα, οι εργοδότες μειώνονται σημαντικά μετά το 2009, τόσο ως απόλυτο μέγεθος όσο και ως ποσοστό επί της συνολικής απασχόλησης. Έτσι, το 2016 οι εργοδότες έχουν πέσει στο 7,31% της συνολικής απασχόλησης από 8,35% το 2009. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση των εργοδοτών την εξεταζόμενη περίοδο είναι μεγαλύ-

τερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-22,75% έναντι -16,04%) (πίνακας 3.5.). Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί μια μείωση των ιδιωτικών επιχειρήσεων και προφανώς μια συγκέντρωση της καπιταλιστικής παραγωγής σε πιο λίγα χέρια.

Τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση μειώνονται σημαντικά και διαρκώς μετά το 2007, τόσο ως απόλυτο μέγεθος όσο και ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης. Έτσι, τα συμβοηθούντα μέλη έχουν πέσει από το 6%, περίπου, της συνολικής απασχόλησης το 2007 στο 4% το 2016. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση των συμβοηθούντων μελών την εξεταζόμενη περίοδο είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής απασχόλησης (-47,69% έναντι -16,04%), όπως πάλι φαίνεται από τον πίνακα 3. Επίσης, σημαίνει μια μείωση κυρίως της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, που συνήθως υπάγονται αυτές οι κατηγορίες.

Πίνακας 3.6.: Διάκριση ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία, 2004-2016

Έτος	ΝΕΟΕΙΣΕΡΧΟΜΕΝΟΙ	Αυτοπασχολούμενος με προσωπικό (εργοδότες)	Αυτοπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	ΕΧΟΥΝ ΕΡΓΑΣΤΕΙ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΕΡΓΩΝ
2004	253.383	4.093	13.733	233.701	2.135	253.662	507.045
2005	211.810	3.287	13.130	250.649	3.014	270.080	481.890
2006	184.554	3.058	13.265	237.979	1.820	256.122	440.676
2007	169.012	2.309	11.986	222.661	2.082	239.038	408.050
2008	158.460	1.596	11.565	193.178	1.887	208.226	366.685
2009	160.956	2.346	13.726	275.422	3.156	294.650	455.606
2010	178.089	6.398	18.263	396.828	5.016	426.505	604.594
2011	242.352	6.217	26.779	532.852	7.401	573.250	815.602
2012	329.430	11.772	52.396	763.072	6.358	833.597	1.163.028
2013	383.142	19.162	73.666	842.244	9.668	944.740	1.327.882
2014	374.940	20.333	83.291	790.961	10.577	905.162	1.280.101
2015	361.334	16.366	76.302	719.345	6.793	818.806	1.180.141
2016	336.908	14.604	63.497	688.080	8.986	775.167	1.112.075

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β΄ τρίμηνο

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, η ανεργία ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού αυξήθηκε κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ 2008 και 2013, που ήταν το υψηλότερο σημείο. Η αύξηση αυτή κατανέμεται ως εξής: α) σε μείωση των μισθωτών κατά 14,6 ποσοστιαίες μονάδες, β) σε μείωση των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό κατά 2,8 ποσοστιαίες μονάδες, γ) σε μείωση των βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση κατά 1,8 ποσοστιαίες μονάδες και δ) σε μείωση των αυτοαπασχολουμένων χωρίς προσωπικό κατά 0,72 ποσοστιαίες μονάδες.

Οι πιο πάνω υπολογισμοί μάς δίνουν μια γενική εικόνα για την κατανομή της αύξησης της ανεργίας σε συνθήκες οικονομικής κρίσης ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Ωστόσο, μια ακριβή αποτύπωση των ποσοστών συμμετοχής στην ανεργία των διάφορων κατηγοριών απασχολουμένων μάς δίνουν τα δεδομένα των πινάκων 3.6 και 3.7. Ο πίνακας 3.6. καταγράφει τη διάκριση των ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία μεταξύ 2004-2016. Με βάση τα δεδομένα του εν λόγω πίνακα, εξήχθησαν τα αντίστοιχα ποσοστά συμμετοχής στην ανεργία, όπως φαίνεται στον πίνακα 3.7.

Πίνακας 3.7.: Διάκριση ανέργων κατά θέση στην επιχείρηση στην προηγούμενη εργασία ως % του συνόλου των ανέργων, 2004-2016

Έτος	ΝΕΟΕΙΣΕΡΧΟΜΕΝΟΙ	Αυτοπασχολούμενος με προσωπικό (εργοδότες)	Αυτοπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	Μισθωτός	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	ΕΧΟΥΝ ΕΡΓΑΣΤΕΙ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΕΡΓΩΝ
2004	49,97	0,81	2,71	46,09	0,42	50,03	100,00
2005	43,95	0,68	2,72	52,01	0,63	56,05	100,00
2006	41,88	0,69	3,01	54,00	0,41	58,12	100,00
2007	41,42	0,57	2,94	54,57	0,51	58,58	100,00
2008	43,21	0,44	3,15	52,68	0,51	56,79	100,00
2009	35,33	0,51	3,01	60,45	0,69	64,67	100,00
2010	29,46	1,06	3,02	65,64	0,83	70,54	100,00
2011	29,71	0,76	3,28	65,33	0,91	70,29	100,00
2012	28,33	1,01	4,51	65,61	0,55	71,67	100,00
2013	28,85	1,44	5,55	63,43	0,73	71,15	100,00
2014	29,29	1,59	6,51	61,79	0,83	70,71	100,00
2015	30,62	1,39	6,47	60,95	0,58	69,38	100,00
2016	30,30	1,31	5,71	61,87	0,81	69,70	100,00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Μια πρώτη παρατήρηση από τα ποσοστά αυτά είναι ότι μετά το 2008 μειώνεται η συμμετοχή στην ανεργία των νεοεισερχομένων, εξαιτίας της σημαντικότατης αύξησης της ανεργίας (ιδίως) των πρώην μισθωτών, αλλά και των άλλων κατηγοριών απασχολουμένων. Επομένως, αυξάνεται η συμμετοχή στην ανεργία όσων έχουν εργαστεί στο παρελθόν. Έτσι, το 2016 η συμμετοχή των νεοεισερχομένων στην ανεργία ήταν 30%, ενώ το 2004 ήταν 50%. Αντιστοίχως, το 2016 η συμμετοχή στην ανεργία όσων έχουν εργαστεί στο παρελθόν ήταν περίπου 70% το 2016 έναντι 50% το 2004.

Τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν οι *μισθωτοί*. Τα ποσοστά συμμετοχής τους στην ανεργία είναι αυξανόμενα μετά το 2008 και ελαφρώς μειωμένα μετά το 2013. Σε κάθε περίπτωση, μετά το 2008 η συμμετοχή των μισθωτών στην ανεργία είναι πάνω από το 60%. Τη δεύτερη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν οι *αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό*. Η αύξηση στη συμμετοχή στην ανεργία των αυτοαπασχολουμένων χωρίς προσωπικό επιτείνεται μετά το 2011, φτάνοντας στο 6,51% το 2014, με μικρή τάση αποκλιμάκωσης μετά, έναντι μόνο 2,71% το 2004. Την τρίτη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία έχουν *οι αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό (εργοδότες)*. Η συμμετοχή τους στην ανεργία παρουσιάζει αυξομειώσεις στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Βρίσκεται σταθερά πάνω από το 1% από το 2012 και τελικώς φτάνει στο το 1,31% το 2016, έναντι 0,81% το 2004. Τέλος, οι *βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση (συμβοηθούντα μέλη)* έχουν τη μικρότερη ποσοστιαία συμμετοχή στην ανεργία. Τα ποσοστά συμμετοχής τους στην ανεργία παρουσιάζουν αυξομειώσεις στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, αλλά είναι σαφής η αυξητική τους τάση. Έτσι, από 0,42% συμμετοχής στην ανεργία το 2004, το ποσοστό φτάνει στο 0,81% το 2016.

Επομένως, οι μισθωτοί είναι η κοινωνική κατηγορία, η οποία πλήττεται περισσότερο από την ανεργία και γι' αυτό διογκώνεται ο «βιομηχανικός εφεδρικός στρατός», όπως έλεγε ο Μαρξ. Όσον αφορά στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, αυτή η εξέλιξη είναι το αποτέλεσμα της συρρίκνωσης των επιχειρήσεων και ιδιαίτερα των λεγόμενων μικρομεσαίων.

Σε κάθε περίπτωση, και ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, η κυρίαρχη μορφή απασχόλησης ήταν και παραμένει η μισθωτή εργασία (διάγραμμα 3.2.). Ακολουθούν οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό, ενώ έπονται αρκετά πιο κάτω οι εργοδότες (αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό) και τα συμβοηθούντα μέλη (βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση).

Διάγραμμα 3.2.: Απασχολούμενοι κατά θέση στην επιχείρηση ως % του εργατικού δυναμικού, 2004, 2008, 2013 και 2014

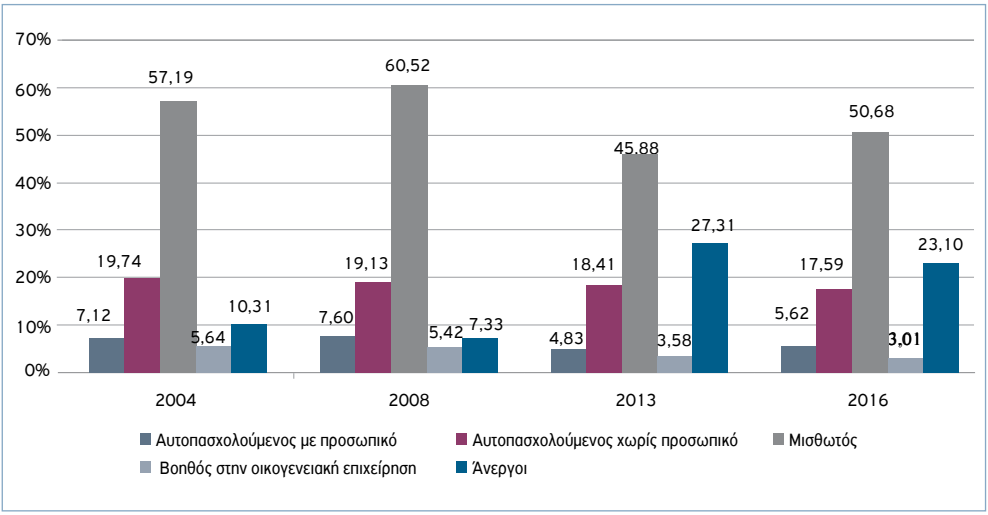

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

3.1.3. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα

Στον πίνακα 3.8. καταγράφεται η κατανομή του συνόλου των μισθωτών σε ιδιωτικό, δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ) για την περίοδο 2004-2016. Στον πίνακα 3.9. έχουν εξαχθεί τα ποσοστά της μισθωτής απασχόλησης με βάση τα δεδομένα του πίνακα 3.8. Στον πίνακα 6 καταγράφονται οι μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα σε απόλυτα μεγέθη και σε ποσοστά για το σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου.

Πίνακας 3.8.: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, 2004-2016

Έτος	Ιδιωτικός τομέας	Στενός δημόσιος τομέας	Ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ)	ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ (+ΔΕΚΟ)	ΣΥΝΟΛΟ ΜΙΣΘΩΤΩΝ
2004	1.810.317	844.702	157.026	1.001.728	2.812.045
2005	1.879.390	820.665	149.185	969.850	2.849.240
2006	1.884.371	866.764	152.058	1.018.822	2.903.193
2007	1.923.260	882.490	141.621	1.024.111	2.947.371
2008	1.999.669	875.547	153.231	1.028.778	3.028.447
2009	1.965.193	877.349	134.685	1.012.034	2.977.227
2010	1.890.220	867.573	119.300	986.873	2.877.093
2011	1.702.534	825.184	108.227	933.411	2.635.945
2012	1.526.952	749.186	90.428	839.614	2.366.566
2013	1.413.029	728.693	89.279	817.972	2.231.001
2014	1.488.894	714.719	81.668	796.387	2.285.281
2015	1.579.766	698.233	71.379	769.612	2.349.378
2016	1.649.265	724.400	66.311	790.711	2.439.976

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.9.: Κατανομή μισθωτών σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα ως % του συνόλου των μισθωτών, 2004-2016

Έτος	Ιδιωτικός τομέας	Στενός δημόσιος τομέας	Ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ)	ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ (+ΔΕΚΟ)	ΣΥΝΟΛΟ ΜΙΣΘΩΤΩΝ
2004	64,38	30,04	5,58	35,62	100
2005	65,96	28,80	5,24	34,04	100
2006	64,91	29,86	5,24	35,09	100
2007	65,25	29,94	4,80	34,75	100
2008	66,03	28,91	5,06	33,97	100
2009	66,01	29,47	4,52	33,99	100
2010	65,70	30,15	4,15	34,30	100
2011	64,59	31,31	4,11	35,41	100
2012	64,52	31,66	3,82	35,48	100
2013	63,34	32,66	4,00	36,66	100
2014	65,15	31,27	3,57	34,85	100
2015	67,24	29,72	3,04	32,76	100
2016	67,59	29,69	2,72	32,41	100

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, επεξεργασία δική μας

Από τα στοιχεία αποδεικνύεται ότι η μεγάλη μάζα της μισθωτής απασχόλησης βρίσκεται στον ιδιωτικό τομέα, με ποσοστά επί της συνολικής μισθωτής απασχόλησης γύρω στο 65%. Ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η *μισθωτή απασχόληση* στον ιδιωτικό τομέα μειώνεται διαρκώς μετά το 2008, αλλά μετά το 2014 βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από το 2004. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα την εξεταζόμενη περίοδο είναι μικρότερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-8,90% έναντι -13,23%), όπως φαίνεται στον πίνακα 3.10.

Στο σύνολο του δημόσιου τομέα και του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ), ο αριθμός των μισθωτών μειώνεται συνεχώς μετά το 2008. Η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης σε αυτούς τους δύο τομείς είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-21,07% έναντι -13,23%) (πίνακας 3.10.). Ιδιαίτερα στις ΔΕΚΟ σημειώνεται η μεγαλύτερη μείωση της απασχόλησης από το 2008 και μετά (-41,74% μεταξύ 2008-13 και -25,73% μεταξύ 2013-16) (δες πίνακας 3.10.). Για όλη την περίοδο 2004-16, η μείωση της μισθωτής απασχόλησης στις ΔΕΚΟ ήταν της τάξης του 57,77% έναντι -13,23% που ήταν η συνολική μισθωτή απασχόληση. Άρα, μπορούμε να μιλήσουμε για μεγάλη συρρίκνωση της μισθωτής εργασίας στις ΔΕΚΟ.

Γενικά, τα ποσοστά απασχόλησης στο σύνολο του δημόσιου τομέα (στενός και ευρύτερος δημόσιος τομέας) κυμαίνονται γύρω στο 35% της συνολικής μισθωτής απασχόλησης μέχρι το 2014.

Τα βασικά αίτια της μείωσης της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, ανάγονται στις μνημονιακές πολιτικές συρρίκνωσης του δημόσιου τομέα.[151]

Πιο αναλυτικά, η μισθωτή απασχόληση στο στενό δημόσιο τομέα ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόληση κυμαίνεται γύρω από το 30,5% στη διάρκεια της περιόδου αυτής, ενώ η απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ) γύρω στο 4,5% της συνολικής απασχόλησης. Ιδίως, μετά το 2009, παρουσιάζεται μια διαρκής μείωση, σε απόλυτους αριθμούς, των μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα. Ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η *μισθωτή απασχόληση στο στενό δημόσιο τομέα* έχει

151. Για περισσότερα σχετικά με τις νομοθετικές μνημονιακές παρεμβάσεις, οι οποίες επέφεραν αυτήν τη μείωση της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα δες στο Γ. Ζησιμόπουλος και Γ. Οικονομάκης, «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημόσιου τομέα», περιοδικό *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2013, τεύχος 122, σελ. 23-24.

μειωθεί το 2016 έναντι του 2004, ύστερα από αυξομειώσεις στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στο στενό δημόσιο τομέα είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-14,24% έναντι -13,23%) (πίνακας 3.10.). Σε αυτήν τη μισθωτή απασχόληση θα αναζητούν η ανώτερη κρατική γραφειοκρατία, η νέα μικροαστική τάξη του κρατικού μηχανισμού και η κατώτερη μισθωτή βαθμίδα.

Ο αριθμός των μισθωτών στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), δηλαδή στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, εμφανίζει διαρκή και σημαντική μείωση, κυρίως μετά το 2008, έχοντας υποστεί σημαντικό πλήγμα, όπως δείχνουν όλα τα στοιχεία. Ως ποσοστό της συνολικής μισθωτής απασχόλησης, η *μισθωτή απασχόληση στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις* ακολουθεί, από το 2008 και μετά, συνεχή πτωτική πορεία. Από ποσοστό πάνω από 5,6% το 2004, παρατηρούμε ότι το 2016 βρίσκεται σε ποσοστό κάτω του 3% (για την ακρίβεια είναι 2,72%). Αυτό σημαίνει ότι η ποσοστιαία μείωση της μισθωτής απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, την εξεταζόμενη περίοδο (2004-16), είναι μεγαλύτερη της ποσοστιαίας μείωσης της συνολικής μισθωτής απασχόλησης (-57,8% έναντι -13,23%). Μάλιστα, τη μεγαλύτερη μείωση την έχει υποστεί την περίοδο μεταξύ 2008-13 (πίνακας 3.10.). Σε αυτήν τη μισθωτή απασχόληση θα αναζητηθούν οι κοινωνικές ταξικές διαστρωματώσεις με μισθωτή σχέση, καθώς επίσης οι διαφοροποιήσεις τους, στο πλαίσιο των κρατικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (μάνατζερ, διευθυντικά στελέχη, νέα μικροαστικά στρώματα, εργατική τάξη).

Πίνακας 3.10.: Περιοδικές μεταβολές των μισθωτών ιδιωτικού και δημόσιου τομέα μεταξύ των ετών 2004 και 2016

Περίοδοι	Ιδιωτικός τομέας		Στενός δημόσιος τομέας		Ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ)		ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ (+ΔΕΚΟ)		ΣΥΝΟΛΟ ΜΙΣΘΩΤΩΝ	
2004-2008	189.352	10,46%	30.845	3,65%	-3.795	-2,42%	27.050	2,70%	216.402	7,70%
2008-2013	-586.640	-29,34%	-146.854	-16,77%	-63.952	-41,74%	-210.806	-20,49%	-797.446	-26,33%
2013-2016	236.236	16,72%	-4.293	-0,59%	-22.968	-25,73%	-27.261	-3,33%	208.975	9,37%
2004-2016	**-161.052**	**-8,90%**	**-120.302**	**-14,24%**	**-90.715**	**-57,77%**	**-211.017**	**-21,07%**	**-372.069**	**-13,23%**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β΄ τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Όπως φαίνεται από τον πίνακα 3.10., που παρουσιάζει την αριθμητική και ποσοστιαία μεταβολή των μισθωτών του ιδιωτικού, του δημόσιου και του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ), των ετών 2004 και 2016, αποδεικνύεται ότι η οικονομική κρίση και οι συναρτώμενες με αυτή μνημονιακές περιοριστικές πολιτικές πλήττουν πρωτίστως την απασχόληση στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, όπου η μείωση της μισθωτής απασχόλησης φτάνει στο 57,77% (-90.715 άτομα). Επομένως, οι κύριες επιπτώσεις των μνημονιακών πολιτικών συρρίκνωσης της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα εμφανίζονται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ).

Σε απόλυτα μεγέθη, η μείωση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα είναι υψηλότερη εκείνης του στενού δημόσιου τομέα, ενώ ακολουθεί η μείωση του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Ως προς τα ποσοστά της μείωσης της μισθωτής απασχόλησης μεταξύ ιδιωτικού και συνολικού δημόσιου τομέα, στο διάστημα 2004-16, η μείωση στον πρώτο ανέρχεται στο 8,90% έναντι μείωσης του δευτέρου κατά 21,07% (πίνακας 3.10.).

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι αυτοί που πλήττονται κυρίως από την ανεργία είναι οι μισθωτοί. Στο διάγραμμα 3.3. αποτυπώνεται η κατανομή μισθωτών ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού σε ιδιωτικό, δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, για τα έτη 2004, 2008, 2013 και 2016. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα του διαγράμματος, η μείωση της μισθωτής απασχόλησης, μεταξύ 2008-16, και συνακόλουθα η εξ αυτής αύξηση της ανεργίας, κατανέμονται σε μείωση των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα κατά 5,7 ποσοστιαίες μονάδες, σε μείωση των μισθωτών του στενού δημόσιου τομέα κατά 2,5 ποσοστιαίες μονάδες και σε μείωση των μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα κατά 2,5 ποσοστιαίες μονάδες. Επομένως, το μεγαλύτερο βάρος της μείωσης στη μισθωτή απασχόληση, και συνεπώς στην αύξηση της ανεργίας, το φέρουν οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα. Επίσης, από το διάγραμμα 3.3. φαίνεται ότι η κυρίαρχη μορφή μισθωτής απασχόλησης ήταν και παραμένει η μισθωτή απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα. Ακολουθεί η μισθωτή απασχόληση στο στενό δημόσιο τομέα, ενώ πολύ χαμηλότερα βρίσκεται η μισθωτή απασχόληση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ). Επίσης, από τα στοιχεία, είναι δυνατό να συναχθεί το συμπέρασμα ότι στην αύξηση της ανεργίας, ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού, συμβάλλει πρωτίστως η μείωση των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα.

Διάγραμμα 3.3.: Κατανομή μισθωτών ως % του εργατικού δυναμικού σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, 2004, 2008, 2013 και 2016

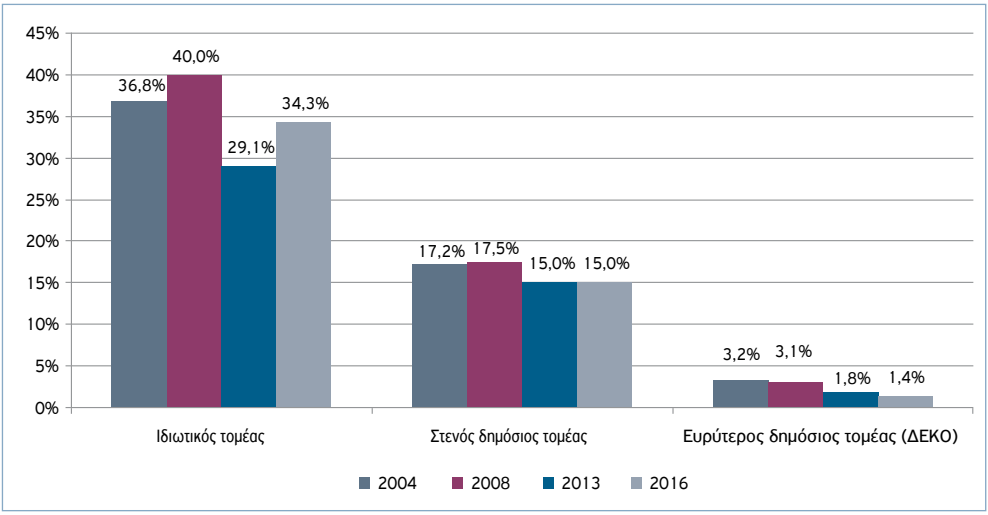

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

3.1.4. Μισθωτή απασχόληση και μέγεθος των επιχειρήσεων

Στον πίνακα 3.11. και 3.12. καταγράφονται οι μισθωτοί ανά μέγεθος της επιχείρησης (μέγεθος ως προς τη μισθωτή απασχόληση) για τα έτη 2014-16.

Πίνακας 3.11.: Αριθμός επιχειρήσεων και εργαζόμενων μισθωτών ανά μέγεθος επιχείρησης

	2014				2015				2016			
Αριθμός Εργαζομ.	**Επιχειρή-σεις**	**%**	**Εργαζόμε-νοι**	**%**	**Επιχειρ.**	**%**	**Εργαζόμενοι**	**%**	**Επιχειρ.**	**%**	**Εργαζόμε-νοι**	**%**
1-4	161.766	75,4%	281.372	17,8%	165.886	74,6%	290.619	17,4%	171.977	73,8%	303.362	17%
5-9	27.554	12,9%	178.896	11,3%	29.689	13,4%	192.973	11,5%	31.983	13,7%	207.829	11,7%
10-49	21.629	10,1%	407.387	25,8%	23.094	10,4%	435.401	26,0%	25.401	10,9%	478.148	27,0%
50-249	2.942	1,4%	294.638	18,7%	3.089	1,4%	307.551	18,4%	3.249	1,4%	321.900	18,2%
>250	518	0,2%	415.703	26,3%	523	0,2%	447.188	26,7%	541	0,2%	459.845	26,0%
ΣΥΝΟΛΟ	**214.409**	**100%**	**1.577.996**	**100%**	**222.281**	**100%**	**1.673.732**	**100%**	**233.151**	**100%**	**1.771.084**	**100%**
1-49	210.949	98,4%	867.655	55,0%	218.669	98,4%	918.993	55%	229.361	98,4%	*989.339*	*56%*
50+	*3.460*	1,6%	*710.341*	45,0%	*3.612*	1,6%	*754.739*	45%	*3.790*	1,6%	*781.745*	44%
ΣΥΝΟΛΟ	**214.409**	**100**	**1.577.996**	**100**	**222.281**	**100**	**1.673.732**	**100**	**233.151**	**100**	**1.771.084**	**100**

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, επεξεργασία στοιχείων δική μας

Πίνακας 3.12.: Αριθμός επιχειρήσεων ανά μέγεθος εργαζόμενων μισθωτών στην επιχείρηση

Αριθμός εργαζομένων	2013	%	2014	%	2015	%	2016	%
1-10	177.447	90,214	192.054	89,574	198.375	89,245	207.030	88,797
11-50	16.329	8,302	18.973	8,849	20.379	9,168	22.420	9,616
51-250	2.449	1,245	2.869	1,338	3.008	1,353	3.163	1,357
251-500	271	0,138	297	0,139	305	0,137	311	0,133
501-1000	118	0,060	137	0,064	126	0,057	133	0,057
1001-1500	41	0,021	36	0,017	41	0,018	46	0,020
1501-2000	12	0,006	18	0,008	17	0,008	18	0,008
2001-2500	7	0,004	5	0,002	5	0,002	6	0,003
2501-3000	5	0,003	2	0,001	4	0,002	3	0,001
3001-4000	3	0,002	3	0,001	3	0,001	4	0,002
>4000	13	0,007	15	0,007	18	0,008	17	0,007
ΣΥΝΟΛΟ	**196.695**	**100**	**214.409**	**100**	**222.281**	**100**	**233.151**	**100**

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ-Ειδικά τεύχη

Όπως παρατηρούμε (πίνακας 3.11.), η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία, το 74% περίπου, απασχολούν μόλις 1-4 μισθωτούς εργαζομένους και καλύπτουν ένα σημαντικό μέρος της μισθωτής απασχόλησης, το 17% κατά μέσο όρο. Επιπροσθέτως, ένα 13% περίπου των επιχειρήσεων ανήκει στο εύρος απασχόλησης 5-9 εργαζόμενοι και απασχολείται το 11% περίπου της μισθωτής απασχόλησης.

Γενικά, οι επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 9 εργαζόμενους αποτελούν τον κύριο όγκο του συνόλου των επιχειρήσεων (τα 7/8 ή το 88% περίπου) και το 29% της απασχόλησης.

Οι επιχειρήσεις με εύρος μισθωτών 10-49 άτομα, ανέρχονται στο 10% περίπου του συνόλου των επιχειρήσεων και απασχολούν κατά μέσο όρο το 26% της μισθωτής απασχόλησης.

Ενδιαφέρον έχει το στοιχείο σχετικά με τον αριθμό των επιχειρήσεων που απασχολούν περισσότερους από 250 εργαζόμενους. Παρότι αποτελούν μόνο το 0,2% του συνόλου των επιχειρήσεων, εντούτοις καλύπτουν το 26%, κατά μέσο όρο, της μισθωτής

απασχόλησης. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον αριθμό των επιχειρήσεων που απασχολούν 50-249 μισθωτούς. Ενώ αποτελεί το 1,4% του συνόλου των επιχειρήσεων, εντούτοις απασχολεί το 18% περίπου των μισθωτών εργαζομένων. Έτσι, το 44% περίπου των μισθωτών εργάζονται σε επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 50 εργαζόμενους (για περισσότερα δες τον πίνακα 3.12., ο οποίος δείχνει αναλυτικά τον αριθμό των επιχειρήσεων ανά εύρος εργαζόμενων μισθωτών).

Συγκεκριμένα, για το 2016, σε σύνολο 229.361 μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) με μέγεθος μισθωτής απασχόλησης από 1 έως 49 άτομα, απασχολούνται 989.340 εργαζόμενοι, δηλαδή στο 98,5% των ΜΜΕ εργάζεται το 56% του εργατικού δυναμικού. Σε 3.250 επιχειρήσεις με αριθμό εργαζομένων από 50-249 άτομα απασχολούνται 321.900 μισθωτοί εργαζόμενοι (18%), ενώ σε 541 επιχειρήσεις με μέγεθος απασχόλησης πάνω από 250 άτομα εργάζονται 459.845 άτομα (26% των μισθωτών εργαζομένων) (πίνακας 3.12.).

Όσον αφορά τις μεταβολές που επήλθαν στο συνολικό αριθμό των επιχειρήσεων, σε σχέση με το 2014, διαπιστώνουμε ότι αυξήθηκαν κατά 18.742 (8,7%), ενώ ο βασικός λόγος αυτής της μεταβολής οφείλεται στην αύξηση των μικρών επιχειρήσεων που απασχολούν από 1-4 μισθωτούς. Αντίθετα, η αύξηση των εργαζόμενων μισθωτών (193.088 και 12,2%) οφείλεται κατά 37% στην αύξηση της απασχόλησης σε επιχειρήσεις που απασχολούν από 10-49 εργαζόμενους (2016: 478.148 μισθωτοί - 2014: 407.387 μισθωτοί).

Σύμφωνα με το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ο κύριος όγκος τόσο στις επιχειρήσεις όσο και στη μισθωτή απασχόληση συγκεντρώνεται διαχρονικά σε τρεις κλάδους, οι οποίοι απορροφούν το 41,5% των επιχειρήσεων και το 34,5% των μισθωτών, ήτοι το λιανικό εμπόριο, το χονδρικό εμπόριο και οι δραστηριότητες εστίασης.[152]

Όσον αφορά τις *επιχειρήσεις*, σε σχέση με το 2013, εκτός των παραπάνω τριών κλάδων, σημαντικές είναι οι αυξήσεις των επιχειρήσεων στους κλάδους των καταλυμάτων, των χερσαίων μεταφορών και μεταφορών μέσω αγωγών, των δραστηριοτήτων υγείας και των άλλων δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών.[153]

Σχετικά με τη *μισθωτή απασχόληση*, σε σχέση με το 2013, εκτός των παραπάνω τριών κλάδων (λιανικό και χονδρικό εμπόριο και δραστηριότητες εστίασης), οι οποίοι συγκεντρώνουν τον βασικό όγκο των μισθωτών, σημαντικό μερίδιο έχουν και οι αυξήσεις

152. Ετήσια Έκθεση 2017, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση,* ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, σελ. 98.

153. Ετήσια Έκθεση 2017, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 99.

της μισθωτής απασχόλησης στους κλάδους των καταλυμάτων, της δημόσιας διοίκησης και άμυνας, της εκπαίδευσης και της βιομηχανίας τροφίμων.[154]

Η εν λόγω αύξηση της μισθωτής απασχόλησης οφείλεται, όπως επισημαίνει το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, στην αύξηση του αριθμού των μερικώς απασχολουμένων, μετά το 2013, σε ποσοστό 30%, καθώς επίσης και των εργαζομένων που αμείβονται με χαμηλούς μισθούς από 500 έως 700 ευρώ σε ποσοστό 33,7%. Συνολικά, οκτώ στους δέκα μισθωτούς με τους οποίους αυξήθηκε η απασχόληση ανήκουν στις εν λόγω κατηγορίες.[155]

3.1.5. Η κατάσταση στην αγορά εργασίας σε αριθμούς

Για του λόγου το αληθές, θα αναφερθούμε, πάλι, στις μελέτες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, οι οποίες περιγράφουν με μελανά χρώματα τη νέα κατάσταση που έχει διαμορφωθεί για τον κόσμο της εργασίας, όλα αυτά τα χρόνια των Μνημονίων.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την εξέλιξη των μισθών, κατά το 2017, εμφανίζουν σταθεροποίηση στα χαμηλά επίπεδα, όπως έχουν διαμορφωθεί από τα προηγούμενα χρόνια, εξαιτίας των μέτρων που έχουν επιβάλλει τα Μνημόνια. Έχει αυξηθεί σημαντικά το ποσοστό των εργαζομένων, το οποίο λαμβάνει χαμηλές καθαρές μηνιαίες αποδοχές κάτω από 700 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 37,4% το 2017 (από 13% το 2009), ενώ μειώνεται κατά 4 περίπου ποσοστιαίες μονάδες το ποσοστό όσων λαμβάνουν αποδοχές μεταξύ 700-900 ευρώ (23,5% το 2017 από 27,3% το 2009). Παράλληλα, έχει μειωθεί κατά το μισό περίπου το ποσοστό των εργαζομένων με καθαρές μηνιαίες αποδοχές μεταξύ 900-1.300 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 16,8% το 2017 από 35,75% το 2009.[156] Αθροιστικά, οι εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα με μισθό κάτω από 900 ευρώ αποτελούν το 61%. Την ίδια στιγμή, η εσωτερική υποτίμηση δεν συνέβαλε ουσιωδώς σε μια βελτίωση της ανταγωνιστικότητας τιμής που αποτελούσε βασικό στόχο των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής, καθώς κατά την περίοδο της κρίσης εμφανίζεται μια ανάκαμψη στο περιθώριο κέρδους του εγχώριου εμπορεύσιμου τομέα, υπερβαίνοντας τον μέσο όρο της ευρωζώνης.[157] Η εξέλιξη αυτή υποδεικνύει ότι τουλάχιστον ένα μέρος της μείωσης των μισθών δεν αποτυπώθηκε σε μια μείωση της τιμής,

154. Ετήσια Έκθεση 2017, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 100.

155. Ετήσια Έκθεση 2018, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση,* ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, σελ. 114.

156. Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 17.

157. Dimitris Paitaridis, 2018, Division of Labour, Productivity, and Competitiveness of the Greek Tradable Sector. East - West Journal of Economics and Business XXI (1-2).

αλλά σε αύξηση του κέρδους ανά μονάδα προϊόντος, συμβάλλοντας σε μια ανακατανομή του εισοδήματος προς όφελος του κεφαλαίου που άντεξε στην κρίση.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από την έκθεση του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Ινστιτούτου (ETUI), με τίτλο: «Συγκριτική αξιολόγηση της εργασίας στην Ευρώπη 2018» (19 Μαρτίου 2018). Τα στοιχεία αφορούν τους «πραγματικούς μισθούς», δηλαδή την αξία των μισθών όταν λαμβάνεται υπόψη το κόστος ζωής. Σύμφωνα με την έκθεση, σε εννέα χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία, Βέλγιο, Ελλάδα, Πορτογαλία, Φινλανδία, Κροατία και Κύπρος) καταγράφηκαν σημαντικές μειώσεις, κατά την περίοδο 2010-2017, με την Ελλάδα να έχει τις μεγαλύτερες μειώσεις μισθών (πίνακας 3.13.). Επιπλέον, οι εργαζόμενοι σε έξι από τις παραπάνω χώρες (Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία, Βέλγιο, Ελλάδα και Φινλανδία) κέρδισαν λιγότερα το 2017 από το 2016, παρά την ανάκαμψη της κερδοφορίας και τη μικρή αύξηση του ΑΕΠ.[158]

Πίνακας 3.13.: Ποσοστιαία (%) εξέλιξη των πραγματικών μισθών

	2010-2017	2016-2017
Ελλάδα	-19.1	-0.4
Κύπρος	-10.2	0.6
Πορτογαλία	-8.3	0.1
Κροατία	-7.9	1.2
Ισπανία	-4.4	-1.5
Ιταλία	-4.3	-0.9
Ηνωμένο Βασίλειο	-2.4	-0.6
Βέλγιο	-1.1	-0.8
Φινλανδία	-1.0	-2.0

Πηγή: Ευρωπαϊκό Συνδικαλιστικό Ινστιτούτο (ETUI, 2018)

158. Για περισσότερες πληροφορίες δες την έκθεση του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Ινστιτούτου (ETUI), https://www.etui.org/Events/Launch-of-the-ETUI-ETUC-Benchmarking-Working-Europe-2018-report-What-convergence-and-what-divergence-across-the-EU

Έτσι, παρά την καταστροφή που έχει υποστεί το παραγωγικό σύστημα της χώρας, το οποίο μάλιστα είναι συγκρίσιμο με αυτό της Γαλλίας και της Ιταλίας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εντούτοις η αύξηση της κερδοφορίας είναι εντυπωσιακή. Συγκεκριμένα, μεταξύ 2010-16, ενώ οι μισθοί μειώθηκαν κατά 22% και κατά 32% για τους νέους κάτω των 25 ετών, αντίθετα τα κέρδη του κεφαλαίου στη μεταποιητική βιομηχανία παρουσίασαν αλματώδη αύξηση της τάξης του 56%. Και παρότι η κερδοφορία παρουσίασε αύξηση, εντούτοις οι καθαρές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ήταν αρνητικές από το 2012 μέχρι το 2015, που σημαίνει ότι συρρικνώθηκε το παραγωγικό δυναμικό της χώρας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι παρά τις δραματικές μειώσεις των μισθών στη βιομηχανία, εντούτοις τα προβλεπόμενα μνημονιακά μέτρα, όσον αφορά τις αντίστοιχες μειώσεις των τιμών, την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και τη βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, δεν απέδωσαν, αλλά μετατράπηκαν όπως είδαμε μόνο σε αυξήσεις των κερδών.[159]

Βεβαίως, η άνοδος του ποσοστού της ανεργίας έχει συμβάλει τα μέγιστα στη μείωση των μισθών. Επιπλέον, αν και μειώνεται το ποσοστό ανεργίας, εντούτοις οι μισθοί δεν αυξάνονται, όπως θα ήταν φυσιολογικό. Αυτό οφείλεται, όπως ήδη είπαμε, στο γεγονός ότι οι θέσεις εργασίας που δημιουργούνται είναι επισφαλείς (μερικής απασχόλησης, συμβάσεις ορισμένου χρόνου, αδήλωτης εργασίας). Συνεπικουρούμενα όλα αυτά από τους ιδεολογικούς και οργανωτικούς παράγοντες, όπως είναι ο αρνητικός συσχετισμός δύναμης για τα συνδικάτα στο εσωτερικό των επιχειρήσεων και στην κοινωνία, συνθέτουν την τραγική εικόνα που έχει περιέλθει ο κόσμος της εργασίας.

Ο αρνητικός συσχετισμός δύναμης για την εργασία και τα συνδικάτα φαίνεται και από την εξέλιξη στο πεδίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων (πίνακας 3.14.). Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία του υπουργείου Εργασίας, το 2017 υπογράφτηκαν μόνο 15 κλαδικές/ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις (ΣΣΕ), ενώ, αντίθετα, ο αριθμός των επιχειρησιακών ΣΣΕ ήταν 244, αντιπροσωπεύοντας το 92% του συνόλου των ΣΣΕ. Τα στοιχεία που δείχνουν την ολική ανατροπή που επήλθε στο πεδίο των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας την περίοδο μετά το 2012 είναι αποκαλυπτικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ κατά το έτος 2010 έχουμε τη σύναψη 65 κλαδικών συμβάσεων και 227 επιχειρησιακών, δύο χρόνο αργότερα, το 2012, όταν ολοκληρώνονται οι νομοθετικές παρεμβάσεις του δεύτερου Μνημονίου, συνάπτονται μόνο 23 κλαδικές συμβάσεις, ενώ αντίστοιχα ο αριθμός των επιχειρησιακών συμβάσεων εργασίας εκτινάσσεται στις 976.

159. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση, δες Η. Ιωακείμογλου, *Κόστος εργασίας και περιθώρια κέρδους στα χρόνια των Μνημονίων*, Κείμενα Πολιτικής (Policy Briefs)/15, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Ιανουάριος 2018, Αθήνα.

Για όλη την περίοδο, μεταξύ 2011-17, έχουν υπογραφεί αθροιστικά 2.273 επιχειρησιακές συμβάσεις εργασίας έναντι μόνο 162 κλαδικών/ομοιοεπαγγελματικών.[160]

Πίνακας 3.14.: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (2010-2017)

Έτος	Κλαδικές/ εθνικές/ ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις	Επιχειρησιακές συμβάσεις	Τοπικές ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις	Σύνολο	Ποσοστό (%) συμμετοχής επιχειρησιακών συμβάσεων
2010	65	227	14	306	74,18
2011	38	170	7	215	79,07
2012	23	976	6	1.005	97,11
2013	14	409	0	423	96,69
2014	14	286	5	305	93,77
2015	12	263	7	282	93,26
2016	10	318	6	334	95,21
2017	15	244	6	265	92,08
Σύνολο	**162**	**2.273**	**37**	**2.472**	

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (επεξεργασία ΙΝΕ-ΓΣΕΕ)

Ουσιαστικά, είναι η περίοδος κατά την οποία θεσμοθετείται, μεταξύ άλλων, η υπεροχή των επιχειρησιακών έναντι των κλαδικών συμβάσεων εργασίας, απαξιώνεται η Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), απορρυθμίζονται οι εργασιακές σχέσεις, καθιερώνεται η ευελιξία στην εργασία, διευρύνεται η αδήλωτη εργασία και η εργασία πολλών ταχυτήτων και αμοιβών, συμπιέζεται προς τα κάτω ο κατώτατος μισθός, εδραιώνεται η απόλυτη κυριαρχία του διευθυντικού δικαιώματος και έτσι επιβεβαιώνεται ότι σταθερή επιδίωξη της εργοδοτικής πλευράς ήταν να μεταφέρει τη διαδικασία διαπραγμάτευσης στο επίπεδο της επιχείρησης, στο οποίο η εργατική πλευρά είναι πιο αδύναμη συνδικαλιστικά και επομένως διαπραγματευτικά.

160. Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 118-121. Επίσης, για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της εξέλιξης των ΣΣΕ, δες Α. Καψάλης, «Η μετεξέλιξη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε μνημονιακό μέσο απορρύθμισης της εργασίας», ηλεκτρονικό περιοδικό *Marginalia*, τεύχος 3, Μάιος 2018, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://marginalia.gr/arthro/i-metexelixi-ton-syllogikon-symvaseon-ergasias-se-mnimoniako-meso-aporrythmisis-tis-ergasias/

Την ίδια στιγμή, οι προσλήψεις με πλήρη απασχόληση υποχωρούν σταθερά, αφού μειώνεται η ποσοστιαία αναλογία τους από 79% το 2009 σε 45% το 2017. Αντιθέτως, το 2009 οι προσλήψεις με ευέλικτες μορφές εργασίας αντιστοιχούσαν στο 21% του συνόλου των προσλήψεων, ενώ το 2017 εκτινάχτηκαν στο 55%.[161]

Εάν ληφθεί υπόψη επιπλέον η διάλυση του Εργατικού Δικαίου, τότε μπορεί κανείς να ερμηνεύσει και να συσχετίσει τις επιπτώσεις αυτών των εξελίξεων στα μεγάλα ποσοστά φτωχοποίησης του πληθυσμού. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο δείκτης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού αυξάνεται από 27,6% το 2009 στο 36% το 2014 για να μειωθεί ελαφρώς στο 35,6% το 2016. Επιπλέον, τα εμπειρικά ευρήματα επιβεβαιώνουν ακόμα περισσότερο την ανησυχία του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ ότι η εξάπλωση της μερικής απασχόλησης και η γενίκευση των ελαστικών σχέσεων εργασίας έχουν καταδικάσει μεγάλο τμήμα του εργαζόμενου πληθυσμού να διαβιώνει σε συνθήκες φτώχειας. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ποσοστό φτώχειας σε εργαζόμενους με συμβάσεις ορισμένου χρόνου κυμαίνεται περίπου σε τριπλάσια επίπεδα σε σχέση με τους εργαζόμενους με συμβάσεις αορίστου χρόνου, καθιστά προφανές πως οι σταθερές και πλήρεις σχέσεις απασχόλησης εξασφαλίζουν σαφώς καλύτερη προστασία από τη φτωχοποίηση.[162]

Κάποια πρώτα συμπεράσματα που μπορούν να διατυπωθούν είναι τα εξής. Η αδυναμία του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος να ανακόψει, είτε κινηματικά είτε πολιτικά, την αναδιάρθρωση συνολικά του συστήματος προς μια νέα ταξική ισορροπία, έδωσε τη δυνατότητα στην αστική-εργοδοτική εξουσία να σταθεροποιήσει τη θέση της και οδήγησε σε μια κατάσταση παγίωσης ενός νέου ταξικού συσχετισμού, με την εργατική τάξη αποδιαρθρωμένη και τις συνδικαλιστικές της οργανώσεις αδύναμες να οργανώσουν ένα συνολικό σχέδιο αντιστροφής της κατάστασης.

Αυτό φαίνεται και από την εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα. Σύμφωνα με την επεξεργασία των εμπειρικών στοιχείων φαίνεται ότι το 2015 ήταν η χρονιά με τις λιγότερες κινητοποιήσεις σε όλους τους τομείς της οικονομίας (ιδιωτικός, δημόσιος και ευρύτερος δημόσιος τομέας) και σε όλα τα επίπεδα (απεργίες, στάσεις εργασίας, συγκεντρώσεις, πορείες κ.λπ.). Λίγο διαφορετικά είναι το 2016, όπου σημειώνεται μια μικρή αύξηση των κινητοποιήσεων, οι οποίες όμως αφορούν τις μη απεργιακού τύπου δράσεις (δηλαδή είναι συγκεντρώσεις, παραστάσεις διαμαρτυρίας, πορείες), ενώ τα αιτήματά τους είναι κυρίως αμυντικού χαρακτήρα (π.χ. καταβολή δεδουλευμένων, ασφαλιστικό, συ-

161. Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 121-124.

162. Για περισσότερα σχετικά με τη φτώχεια, δες το Κεφάλαιο 4, με τίτλο, «Φτώχεια και ανισότητα», από την Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 127-149.

ντάξεις). Επίσης, η απεργιακή δράση μειώνεται μεταξύ 2010-16, την ίδια στιγμή που αυξάνεται η ανεργία και μειώνεται η απασχόληση των μισθωτών. Κομβικό σημείο είναι το έτος 2012, στο οποίο τέμνονται όλες οι μεταβλητές, ενώ από εκεί και μετά υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις.[163]

Οι προαναφερθείσες δυσκολίες γίνονται ακόμη μεγαλύτερες σε συνθήκες υποχώρησης τόσο των αγώνων όσο και της συνείδησης, «ιδιαίτερα των νέων εργαζόμενων, οι οποίοι, δίχως να έχουν βιώματα της προηγούμενης κατάστασης, εισέρχονται και εργάζονται σε μια αγορά εργασίας με ελάχιστα δικαιώματα και δυνατότητες επιλογών».[164]

3.2. Το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα[165]

Με βάση τα προηγούμενα γενικά στοιχεία, στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τη σύνθεση της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα, ώστε να δούμε ποιες κατηγορίες υπάγονται στην πραγματική δύναμη της εργατικής τάξης.

Όπως έχουμε παρατηρήσει από τον πίνακα 3.1., το σύνολο του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα (ή αλλιώς του Οικονομικά Ενεργού Πληθυσμού-ΟΕΠ), σύμφωνα με στοιχεία του 2016, είναι 4.814.691 άτομα, εκ των οποίων οι απασχολούμενοι είναι 3.702.613 (2.142.800 άνδρες και 1.599.800 γυναίκες) και οι άνεργοι 1.112.078

163. Για περισσότερα, δες Δ. Κατσορίδας - Γ. Κολλιάς - Δ. Παπανικολλόπουλος, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2015-16*, (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, σειρά: Μελέτες/Τεκμηρίωση 47, Αθήνα 2017, σελ. 49-53.

164. Ετήσια Έκθεση 2018, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π., σελ. 120-121.

165. Προγενέστερες εργασίες μας, στις οποίες στηριχτήκαμε για την περαιτέρω επεξεργασία του εν λόγω κεφαλαίου, καθώς και του επόμενου (κεφάλαιο 3.3.), είναι οι εξής: 1) Δ. Κατσορίδας, «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Απρίλιος 2000, τεύχος 65, 2) Δ. Κατσορίδας, «Μεταβολές στην ταξική δομή: η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». Εισήγηση στο 9ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με θέμα, *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, την περίοδο 9-12 Απριλίου 2003. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο, 3) Δ. Κατσορίδας, «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα». Εισήγηση στο επιστημονικό συνέδριο που διοργάνωσε ο Μαρξιστικός Χώρος Μελέτης και Έρευνας (ΜΑΧΩΜΕ), στις 21-23/11/2014, με θέμα: *Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη*. Δημοσιεύτηκε στον ανάλογο τόμο, εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2015, 4) Δ. Κατσορίδας, «Συρρικνώνεται η εργατική τάξη; Μέγεθος, έκταση και δυναμική της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». Εισήγηση σε διημερίδα που διοργάνωσε το ΝΑΡ, στις 7-8/10/2017, στην Αθήνα, με θέμα: *Ο σύγχρονος ελληνικός καπιταλισμός*, στη θεματική ενότητα, με τίτλο: «Η κοινωνικοταξική διάρθρωση στον ελληνικό καπιταλιστικό σχηματισμό και οι τάσεις αναδιάταξης».

ή 23,1% (517.300 άνδρες ήτοι 19,4% και 594.800 γυναίκες ήτοι 27,6%). Από τους απασχολούμενους, 2.439.976 δηλώνουν *μισθωτοί*, ενώ, αντίθετα, το 2008, έτος έναρξης της οικονομικής κρίσης, το σύνολο των μισθωτών ήταν 3.028.447 άτομα (πίνακας 3.2.). Η μείωση της απασχόλησης, από το 2008, κατά 934.649 εργαζόμενους, αναλογεί σε ποσοστό 63% στους *μισθωτούς* (ήτοι 588.471 άτομα). Το υπόλοιπο μοιράζεται κυρίως στις κατηγορίες των *εργοδοτών* (2016: 270.516 - 2008: 380.232), των *συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών στην οικογενειακή επιχείρηση* (2016: 144.984 - 2008: 271.380), και των *αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό* των οποίων η μείωση ήταν πολύ μικρή σε σχέση με το 2008 (2016: 847.139 - 2008: 957.204). Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η πλειονότητα των εργαζομένων σε σχέση με τη *θέση στο επάγγελμα* είναι *μισθωτοί* (με μισθό ή ημερομίσθιο).

Είναι, όμως, έτσι; Επαρκούν τα στοιχεία των επίσημων στατιστικών;

Σε αυτό τη σημείο να υπενθυμίσουμε ότι επιχειρούμε να μελετήσουμε την εργατική τάξη στην Ελλάδα, προτείνοντας μια συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση, με βάση την άποψη του Λένιν σε συνδυασμό με αυτή του Σακελλαρόπουλου, αλλά και με τη θέση του Μαρξ, από τα *Grundrisse*, με βάση την έννοια της *ολότητας*, όπως φαίνεται από την ανάλυσή μας στο πρώτο κεφάλαιο, καθώς και μέσα από τα συμπεράσματά μας.[166] Επαναλαμβάνοντας εν τάχει την άποψή μας, μπορούμε να πούμε ότι στην εργατική τάξη υπάγονται όλοι οι μισθωτοί που δεν κατέχουν δικά τους μέσα παραγωγής και κυκλοφορίας, που η νομική τους θέση είναι σχέση εξαρτημένης εργασίας προς το κεφάλαιο και το κράτος, που το εισόδημα-μισθός τους είναι στο πλαίσιο που καθορίζουν οι όροι αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (δηλαδή δεν μπορούν να επιβιώσουν αν δεν διαθέτουν συνεχώς την εργασία τους) ή και πιο κάτω από αυτή, που δεν έχουν διευθυντικό ή ενδιάμεσο ρόλο στον έλεγχο, στην εποπτεία και στην οργάνωση της εργασίας ή ο τυχόν τέτοιος ρόλος τους δεν έχει καμία σημασία αλλά είναι απλώς μια θέση, είναι κυριαρχούμενοι και εκτελεστικά όργανα εντολών, και δεν συμμετέχουν στους κατασταλτικούς μηχανισμούς.

Με βάση αυτά τα θεωρητικά εργαλεία, ισχυριζόμαστε ότι στην πραγματική δύναμη της εργατικής τάξης υπάγονται οι κατώτεροι στην ιεραρχία μισθωτοί του ιδιωτικού, του ευρύτερου δημόσιου (ΔΕΚΟ) και του καθαυτού δημόσιου τομέα της οικονομίας.

166. Βλέπε στο πρώτο κεφάλαιο, το υποκεφάλαια 1.3. και 1.5., καθώς επίσης το 1.7. (Συμπεράσματα).

Λαμβάνοντας υπόψη τα προηγούμενα, είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε εκείνες τις μερίδες των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη (πίνακες 3.15α., 3.15β.). Συγκεκριμένα, η μη ένταξη στην εργατική τάξη περιλαμβάνει τις παρακάτω κατηγορίες μισθωτών:

- Μέλη των βουλευόμενων σωμάτων και ανώτερα διοικητικά στελέχη της δημόσιας διοίκησης και των οργανισμών.
- Διευθύνοντες και ανώτερα στελέχη μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών επιχειρήσεων και οργανισμών.
- Διευθύνοντες επιχειρηματίες και προϊστάμενοι δημόσιων ή ιδιωτικών επιχειρήσεων.
- Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη
- Επαγγελματίες επιχειρήσεων και διοίκησης
- Νομικοί εν γένει (δικηγόροι, εισαγγελείς, δικαστές), κληρικοί, λογιστές, εκπαιδευτικοί ανωτάτης εκπαίδευσης, πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά και συναφή επαγγέλματα, τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί, χρηματιστές κ.λπ.
- Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας (αστυνομικοί, πυροσβέστες, λιμενοφύλακες, δεσμοφύλακες) και πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν (στρατιωτικοί).

Πίνακας 3.15α.: Μισθωτοί που δεν υπάγονται στην εργατική τάξη, 2004-2010
(παλαιά κατάταξη)

	2004	2007	2008	2010
11. Μέλη των βουλευόμενων σωμάτων και ανώτερα διοικητικά στελέχη της δημόσιας διοίκησης και των οργανισμών ειδικών συμφερόντων	977	1.858	1.509	1.352
12. Διευθύνοντες και ανώτερα στελέχη μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών επιχειρήσεων	49.898	54.912	54.496	54.414
13. Διευθύνοντες επιχειρηματίες και προϊστάμενοι μικρών δημόσιων ή ιδιωτικών επιχειρήσεων	5.379	6.284	5.920	7.545
24. Εκπαιδευτικοί [ανωτάτων σχολών]	11.219	10.759	11.628	12.433
25. Λογιστές και άλλα στελέχη επιχειρήσεων	42.612	37.907	39.935	35.896
26. Νομικοί εν γένει	10.573	13.902	15.024	13.085
27. Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	18.589	13.242	15.229	18.275
31. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών της φυσικής και της	13.504	15.705	16.679	14.621
34. Ειδικευμένοι επί των πωλήσεων, χρηματιστές, κτηματομεσίτες,	30.769	39.756	32.986	34.783
52. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	70.424	64.762	64.451	61.423
01. Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν	62.409	59.454	56.471	63.493
Σύνολο	**316.354**	**318.540**	**314.327**	**317.319**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.15β.: Μισθωτοί που δεν υπάγονται στην εργατική τάξη, 2011-1016 (νέα κατάταξη)*

	2011	2013	2014	2015	2016
11. Γενικοί διευθυντές, ανώτερα διοικητικά στελέχη και μέλη των νομοθετικών σωμάτων	5.436	2.687	2.250	2.878	4.386
12. Διοικητικοί και εμπορικοί διευθυντές	19.458	27.228	18.922	12.460	7.827
13. Διευθυντές παραγωγής και εξειδικευμένων υπηρεσιών	11.017	8.190	9.952	7.918	8.797
14. Διευθυντές ξενοδοχείων, εστιατορίων, επιχειρήσεων λιανικού και χονδρικού εμπορίου και άλλων υπηρεσιών	7.682	9.513	7.392	5.898	7.371
23. Εκπαιδευτικοί	16.099	12.603	17.923	13.098	14.768
24. Επαγγελματίες επιχειρήσεων και διοίκησης	82.419	90.723	91.446	82.725	81.003
26. Επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλάδου	14.184	15.030	13.770	12.030	14.852
31. Τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής	17.015	13.356	14.831	15.787	20.158
33. Βοηθοί επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης	56.903	55.930	58.594	68.920	79.720
54. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	67.274	64.879	61.607	65.005	64.308
01. Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν	60.704	59.582	59.111	56.295	61.598
Σύνολο	**358.190**	**359.720**	**355.798**	**343.013**	**364.786**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

** Η διαφορά στην κατάταξη μεταξύ του πίνακα 3.15α και του πίνακα 3.15β οφείλεται στην αλλαγή της ταξινόμησης των επαγγελμάτων (ΣΤΕΠ) από το 2011 και μετά.*

Με βάση αυτήν την προσέγγιση, το σύνολο των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη ανέρχεται, το 2016, σε 364.786 άτομα, ήτοι ποσοστό 7,58% του συνόλου των μισθωτών (2004: 316.354 άτομα και 6,43%).

Επομένως, *αν από τα 2.439.976 του συνόλου των μισθωτών, το 2016, αφαιρέσουμε τους 364.786, που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη, τότε θα έχουμε 2.075.190 μισθω-*

τών, ήτοι ποσοστό 43,10%, οι οποίοι υπάγονται στην εργατική τάξη (2004: 2.495.691 άτομα που υπάγονται στην εργατική τάξη και ποσοστό 50,76%).

Κατόπιν τούτου, δηλαδή μετά την αφαίρεση των παραπάνω κατηγοριών από τη δύναμη της μισθωτής εργασίας, η κατανομή της εργατικής τάξης περιλαμβάνει τις εξής *κατηγορίες οικονομικής δραστηριότητας* (πίνακας 3.16α-3.16β και 3.18):

Πίνακας 3.16α.: Η εργατική τάξη ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2004 & 2007 (παλαιά κατάταξη)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2004	2007	2004 (%)	2007 (%)
Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	36.625	28.450	1,5	1,1
Β. Αλιεία	2.774	4.215	0,1	0,2
Γ. Ορυχεία και λατομεία	13.130	16.049	0,5	0,6
Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	403.120	389.733	16,2	14,8
Ε. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού	36.960	39.403	1,5	1,5
ΣΤ. Κατασκευές	241.091	266.310	9,7	10,1
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή οχημάτων	359.199	398.575	14,4	15,2
Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	164.822	188.655	6,6	7,2
Θ. Μεταφορές, αποθήκευση και επικοινωνίες	187.138	178.233	7,5	6,8
Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	71.041	73.319	2,8	2,8
Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες	145.464	148.690	5,8	5,7
Λ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	202.400	235.379	8,1	9,0
Μ. Εκπαίδευση	283.482	289.686	11,4	11,0
Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	182.970	199.909	7,3	7,6
Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού συνόλου	100.873	106.411	4,0	4,0
Ο. Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	63.223	64.376	2,5	2,4
Π. Ετερόδικοι οργανισμοί και όργανα	1.378	1.437	0,1	0,1
ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	**2.495.691**	**2.628.831**	**100**	**100**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.16β.: Η εργατική τάξη ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2008-2016 (νέα κατάταξη)*

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
Α. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	39.124	51.919	48.903	43.126	41.565	48.573	49.914
Β. Ορυχεία και λατομεία	15.939	11.746	7.945	8.274	9.891	8.594	11.699
Γ. Μεταποίηση	386.460	341.150	282.653	213.770	221.031	224.326	243.543
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	34.787	25.509	19.516	22.082	24.371	21.621	26.699
Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων	28.711	31.203	25.078	21.484	22.568	20.142	21.366
ΣΤ. Κατασκευές	284.086	213.371	165.044	87.953	86.349	84.601	88.708
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων	418.438	419.963	399.565	334.713	339.007	367.686	366.596
Η. Μεταφορά και αποθήκευση	134.453	123.972	117.750	94.873	97.006	98.843	103.021
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	194.763	181.573	171.137	154.029	197.198	217.613	226.777
Ι. Ενημέρωση και επικοινωνία	65.382	75.525	64.049	61.654	58.605	61.444	66.909
Κ. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	81.876	76.689	58.583	57.005	42.448	37.099	36.988

(η συνέχεια του πίνακα στη σελ. 120)

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
Λ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	1.389	708	709	0	75	2.255	1.653
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	89.687	77.731	54.309	51.660	41.127	54.251	54.061
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	62.820	57.400	62.077	44.946	67.625	65.696	65.604
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	234.570	218.391	195.229	159.095	160.016	154.046	173.538
Ο. Εκπαίδευση	285.161	289.032	263.087	235.620	243.823	255.459	255.822
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	197.726	209.195	191.266	170.367	161.322	163.142	170.749
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	41.891	31.944	28.934	26.954	29.942	29.627	33.294
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	45.721	34.484	45.581	35.079	41.591	44.891	37.434
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	69.379	87.017	74.633	47.305	43.227	45.125	38.420
Υ. Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων	1.758	1.251	1.705	1.292	695	1.329	2.396
ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	**2.714.120**	**2.559.775**	**2.277.755**	**1.871.281**	**1.929.484**	**2.006.365**	**2.075.190**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

** Η διαφορά στην κατάταξη μεταξύ του πίνακα 3.16α και του πίνακα 3.16β οφείλεται στην αλλαγή κωδικοποίησης των κατηγοριών οικονομικής δραστηριότητας (ΣΤΑΚΟΔ) από το 2008 και μετά*

Πίνακας 3.17.: Ποσοστιαία συμμετοχή (%) της εργατικής τάξης ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 2008-2016

ΚΛΑΔΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
Α. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	1,4	2,0	2,1	2,3	2,2	2,4	2,4
Β. Ορυχεία και λατομεία	0,6	0,5	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6
Γ. Μεταποίηση	14,2	13,3	12,4	11,4	11,5	11,2	11,7
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	1,3	1,0	0,9	1,2	1,3	1,1	1,3
Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων	1,1	1,2	1,1	1,1	1,2	1,0	1,0
ΣΤ. Κατασκευές	10,5	8,3	7,2	4,7	4,5	4,2	4,3
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων	15,4	16,4	17,5	17,9	17,6	18,3	17,7
Η. Μεταφορά και αποθήκευση	5,0	4,8	5,2	5,1	5,0	4,9	5,0
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	7,2	7,1	7,5	8,2	10,2	10,8	10,9
Ι. Ενημέρωση και επικοινωνία	2,4	3,0	2,8	3,3	3,0	3,1	3,2
Κ. Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	3,0	3,0	2,6	3,0	2,2	1,8	1,8
Λ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	3,3	3,0	2,4	2,8	2,1	2,7	2,6
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	2,3	2,2	2,7	2,4	3,5	3,3	3,2
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα. υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	8,6	8,5	8,6	8,5	8,3	7,7	8,4
Ο. Εκπαίδευση	10,5	11,3	11,6	12,6	12,6	12,7	12,3
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	7,3	8,2	8,4	9,1	8,4	8,1	8,2
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	1,5	1,2	1,3	1,4	1,6	1,5	1,6
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	1,7	1,3	2,0	1,9	2,2	2,2	1,8
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	2,6	3,4	3,3	2,5	2,2	2,2	1,9
Υ. Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

της τάξης των 638.930 μισθωτών, ήτοι μείωση μεταξύ 2008-16 κατά 23,5%.[167] Βέβαια, η μεγαλύτερη μείωση συμβαίνει μεταξύ 2008-13, το οποίο οφείλεται τόσο στην ένταση των πολιτικών λιτότητας όσο και στην υφεσιακή τους επίπτωση στην οικονομία (2008: 2.714.120 μισθωτοί υπαγόμενοι στην εργατική τάξη - 2013: 1.871.281 ήτοι μείωση 842.930 άτομα ή 31% μεταξύ 2008-13).

Όμως, η μεγαλύτερη μείωση της εργατικής τάξης συνέβη στις κατασκευές (2004: 283.731 μισθωτοί απασχολούμενοι, 2008: 284.086, 2013: 87.953, 2016: 88.708, ήτοι μείωση κατά 152.383 άτομα ή 54%). Ο δεύτερος κατά σειρά κλάδος που υπέστη μείωση η εργατική τάξη ήταν η μεταποίηση (2004: 403.120 μισθωτοί, 2008: 386.460, 2013: 213.770, 2016: 243.543, ήτοι μείωση κατά 189.350 άτομα μεταξύ 2004-2013 ή 47% και κατά 159.577 μεταξύ 2004-2016 ή 39,5%). Το αποτέλεσμα είναι ο κλάδος των κατασκευών, από την άποψη της εργατικής τάξης, να καταρρεύσει και να βρεθεί από την τέταρτη σειρά που ήταν το 2004 και το 2008 στην όγδοη το 2016, ενώ στη μεταποίηση να πάει από την πρώτη θέση που ήταν το 2004 στη δεύτερη το 2008 και στην τρίτη το 2013-16.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, από την άποψη πάντα της εργατικής τάξης, ο κλάδος της εστίασης (ξενοδοχεία-εστιατόρια ή αλλιώς «δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών»), ο οποίος από την όγδοη θέση το 2004 βρέθηκε στην τέταρτη το 2016, παρουσιάζοντας μια σαφή τάση αύξησης της εργατικής απασχόλησης από το 2014 και μετά, ξεπερνώντας ακόμη και τα προ κρίσης επίπεδα. Αυτό ταυτόχρονα δείχνει και μια σαφή άνοδο της οικονομικής δραστηριότητας του εν λόγω κλάδου, η οποία οφείλεται τόσο στην αύξηση της τουριστικής κίνησης όσο και στην εποχικότητα της εργασίας, στις ευέλικτες εργασιακές σχέσεις που επικρατούν εκεί, στους χαμηλούς μισθούς, καθώς επίσης στην απασχόληση των μεταναστών και των πρακτικά ασκούμενων σπουδαστών.[168]

167. Το εν λόγω ποσοστό βγαίνει αν διαιρέσουμε τους 638.930 μισθωτούς που ήταν η μείωση της απασχόλησης με το συνολικό αριθμό της εργατικής τάξης του έτους 2008 που ήταν 2.714.120 άτομα.

168. Βλέπε το κεφάλαιο, «Συνδικαλιστική δράση και ατομικές στρατηγικές στο πλαίσιο της εργασιακής ευελιξίας/επισφάλειας. Η περίπτωση του τουρισμού-επισιτισμού», στη μελέτη με τίτλο, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτη Νο 48, Αθήνα 2018, σελ. 75-86.

Όσον αφορά το *ατομικό επάγγελμα*, σύμφωνα με τα στοιχεία και παρότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις από το 2011 σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, με συνέπεια να δυσκολεύει τη σταθερή εξέλιξη της ταξινόμησης, εντούτοις, όλοι όσοι ανήκουν στη δύναμη της εργατικής τάξης, δηλώνουν ότι απασχολούνται ως *πωλητές* (2016: 269.870 μισθωτοί ή 13%, 2013: 220.490 ή 11,8%, 2008: 228.355 ή 8,4%, 2004: 203.464 ή 8,2%), *εκπαιδευτικοί* (2016: 214.121 ή 10,3%, 2013: 205.008 ή 11%, 2008: 243.137 ή 9%, 2004: 246.830 ή 10%), *υπάλληλοι γραφείου ή αλλιώς «γενικών καθηκόντων και χειριστές μηχανών με πληκτρολόγιο»* (2016: 196.679 ή 9,5%, 2013: 149.232 ή 8%, 2008: 415.329 ή 15,3%, 2004: 375.241 ή 15%), *απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών* (2016: 188.915 ή 9%, 2013: 140.652 ή 7,5%, 2008: 220.800 ή 8,1%, 2004: 187.717 ή 7,5%), *καθαριστές και βοηθοί* (2016: 112.024 ή 5,4%, 2013: 112.456 ή 6%), *οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού* (2016: 111.702 ή 5,4%, 2013: 112.159 ή 6%, 2008: 154.282 ή 5,7%, 2004: 155.664 ή 6,2%), *υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών* (2016: 78.619 ή 3,8%, 2013: 72.475 ή 3,9%, 2008: 103.850 ή 3,8%, 2004: 100.972 ή 4%), *τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων* (2016: 66.437 ή 3,2%, 2013: 68.323 ή 3,7%, 2008: 250.308 ή 9,2%, 2004: 218.667 ή 8,8%), και κατόπιν ακολουθούν όλα τα υπόλοιπα επαγγέλματα (βλ. πίνακες 3.18α-3.18β και 3.19α-3.19β).

Πίνακας 3.18α.: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα, 2004-2010
(παλαιά κατάταξη)

	2004	2007	2008	2010
ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	**2.495.691**	**2.628.831**	**2.714.120**	**2.559.775**
21. Φυσικοί, μαθηματικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	17.457	20.789	19.240	22.396
22. Αρχιτέκτονες, μηχανικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	37.651	41.343	45.763	45.692
23. Βιολόγοι εν γένει, ιατροί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	55.589	53.796	59.206	55.517
24. Εκπαιδευτικοί	246.830	243.656	243.137	246.281
27. Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	32.346	52.932	56.498	57.538
31. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών της Φυσικής	59.610	72.646	76.148	68.331
32. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών βιολογίας και υγείας	62.393	70.686	70.309	74.805
33. Βοηθητικό διδακτικό προσωπικό	6.943	11.696	9.219	9.078
34. Ειδικευμένοι επί των πωλήσεων, χρηματιστές, κτηματομεσίτες	106.576	130.605	132.538	133.925
41. Υπάλληλοι γραφείου	375.241	390.123	415.329	369.303
42. Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών	100.972	106.176	103.850	87.205
51. Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών	187.717	204.353	220.800	203.618
52. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	12.801	15.331	12.699	14.750
53. Μοντέλα, πωλητές και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	203.464	219.107	228.355	229.553
61. Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως σε μια ετήσια καλλιέργεια	10.774	10.617	10.287	9.002
62. Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως στην καλλιέργεια δένδρων, αμπέλων	2.575	1.702	1.012	2.636
63. Γεωργοί πολυκαλλιεργητές	2.766	1.358	1.452	2.109
64. Ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι, πτηνοτρόφοι κπαε	1.074	2.061	2.503	1.290
65. Δασοκόμοι, υλοτόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1.286	1.519	3.213	1.850
66. Ειδικευμένοι αλιείς και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1.624	3.100	1.834	2.542
71. Μεταλλωρύχοι, λατόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	5.675	4.742	5.433	4.565

	2004	2007	2008	2010
ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	**2.495.691**	**2.628.831**	**2.714.120**	**2.559.775**
72. Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων και άλλων δομικών έργων	218.667	243.151	250.308	180.592
73. Χύτες μετάλλων, συγκολλητές, ελασματουργοί, τεχνίτες μεταλλικών δομικών κατασκευών, σιδηρουργοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	41.515	35.123	34.851	37.196
74. Μηχανικοί, εφαρμοστές και συντηρητές μηχανών και ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού	101.405	93.818	86.640	74.522
75. Τεχνίτες που εκτελούν εργασίες ακριβείας, χειροτέχνες, τυπογράφοι	18.504	17.335	18.485	15.105
76. Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	22.993	23.140	21.780	21.338
77. Τεχνίτες επεξεργασίας ξύλου, επιπλοποιοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	10.249	8.190	9.331	9.055
78. Τεχνίτες υφαντουργίας, ειδών ενδύσεως και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	36.823	32.195	30.520	23.199
81. Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων	19.489	16.293	21.134	18.672
82. Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων από μέταλλα και ορυκτά	11.213	10.207	14.945	12.967
83. Χειριστές μηχανών παραγωγής χημικών προϊόντων και προϊόντων	13.481	11.757	10.001	9.684
84. Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων ξύλου και χαρτιού χειριστές	4.724	7.759	7.362	5.201
85. Χειριστές μηχανών παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, γούνινων και δερμάτινων προϊόντων	11.545	11.117	10.909	6.667
86. Χειριστές μηχανών παραγωγής ειδών διατροφής, ποτών και καπνού	17.343	16.690	17.630	16.599
87. Συναρμολογητές (μονταδόροι) και χειριστές μηχανημάτων μακ	15.690	14.892	17.163	14.835
88. Οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού	155.664	156.853	154.282	154.251
91. Πλανόδιοι πωλητές, οικιακοί βοηθοί κπαε	178.722	180.686	183.933	205.195
92. Ανειδίκευτοι αγρεργάτες, αλιεργάτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	24.961	14.201	19.847	33.851
93. Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών	61.340	77.083	86.175	78.862

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, διψήφιο επάγγελμα (ΣΤΕΠ-92), β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.18β.: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα (%), 2004-2010

ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	2004	2007	2008	2010
21. Φυσικοί, μαθηματικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,7	0,8	0,7	0,9
22. Αρχιτέκτονες, μηχανικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,5	1,6	1,7	1,8
23. Βιολόγοι εν γένει, ιατροί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	2,2	2,0	2,2	2,2
24. Εκπαιδευτικοί	9,9	9,3	9,0	9,6
27. Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	1,3	2,0	2,1	2,2
31. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών της Φυσικής	2,4	2,8	2,8	2,7
32. Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών βιολογίας και υγείας	2,5	2,7	2,6	2,9
33. Βοηθητικό διδακτικό προσωπικό	0,3	0,4	0,3	0,4
34. Ειδικευμένοι επί των πωλήσεων, χρηματιστές, κτηματομεσίτες	4,3	5,0	4,9	5,2
41. Υπάλληλοι γραφείου	15,0	14,8	15,3	14,4
42. Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών	4,0	4,0	3,8	3,4
51. Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών	7,5	7,8	8,1	8,0
52. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	0,5	0,6	0,5	0,6
53. Μοντέλα, πωλητές και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	8,2	8,3	8,4	9,0
61. Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως σε μια ετήσια καλλιέργεια	0,4	0,4	0,4	0,4
62. Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως στην καλλιέργεια δένδρων, αμπέλων	0,1	0,1	0,0	0,1
63. Γεωργοί πολυκαλλιεργητές	0,1	0,1	0,1	0,1
64. Ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι, πτηνοτρόφοι κπαε	0,0	0,1	0,1	0,1
65. Δασοκόμοι, υλοτόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,1	0,1	0,1	0,1
66. Ειδικευμένοι αλιείς και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,1	0,1	0,1	0,1
71. Μεταλλωρύχοι, λατόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,2	0,2	0,2	0,2
72. Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων και άλλων δομικών έργων	8,8	9,2	9,2	7,1

ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	2004	2007	2008	2010
73. Χύτες μετάλλων, συγκολλητές, ελασματουργοί, τεχνίτες μεταλλικών δομικών κατασκευών, σιδηρουργοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,7	1,3	1,3	1,5
74. Μηχανικοί, εφαρμοστές και συντηρητές μηχανών και ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού	4,1	3,6	3,2	2,9
75. Τεχνίτες που εκτελούν εργασίες ακριβείας, χειροτέχνες, τυπογράφοι	0,7	0,7	0,7	0,6
76. Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,9	0,9	0,8	0,8
77. Τεχνίτες επεξεργασίας ξύλου, επιπλοποιοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,4	0,3	0,3	0,4
78. Τεχνίτες υφαντουργίας, ειδών ενδύσεως και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,5	1,2	1,1	0,9
81. Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων	0,8	0,6	0,8	0,7
82. Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων από μέταλλα και ορυκτά	0,4	0,4	0,6	0,5
83. Χειριστές μηχανών παραγωγής χημικών προϊόντων	0,5	0,4	0,4	0,4
84. Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων ξύλου και χαρτιού χειριστές	0,2	0,3	0,3	0,2
85. Χειριστές μηχανών παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, γούνινων και δερμάτινων προϊόντων	0,5	0,4	0,4	0,3
86. Χειριστές μηχανών παραγωγής ειδών διατροφής, ποτών και καπνού	0,7	0,6	0,6	0,6
87. Συναρμολογητές (μονταδόροι) και χειριστές μηχανημάτων μακ	0,6	0,6	0,6	0,6
88. Οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού	6,2	6,0	5,7	6,0
91. Πλανόδιοι πωλητές, οικιακοί βοηθοί κπαε	7,2	6,9	6,8	8,0
92. Ανειδίκευτοι αγρεργάτες, αλιεργάτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,0	0,5	0,7	1,3
93. Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών	2,5	2,9	3,2	3,1
ΣΥΝΟΛΟ	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.19α.: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα, 2011-2016 (νέα κατάταξη)*

	2011	2013	2014	2015	2016
ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	**2.277.755**	**1.871.281**	**1.929.484**	**2.006.365**	**2.075.190**
21. Ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα και μηχανικοί	69.302	69.180	60.218	57.024	66.889
22. Επαγγελματίες του τομέα της υγείας	48.540	58.304	53.242	50.937	63.661
23. Εκπαιδευτικοί	234.172	205.008	209.524	217.332	214.121
25. Επαγγελματίες του τομέα των τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας	12.667	18.096	13.298	10.849	10.284
26. Επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλάδου	45.865	33.166	40.616	52.645	60.236
31. Τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής	50.190	24.554	22.374	32.144	26.961
32. Τεχνικοί του τομέα της υγείας	73.169	56.116	56.303	62.194	58.069
33. Βοηθοί επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης	44.420	49.042	50.149	38.432	37.583
34. Βοηθοί επαγγελματιών του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού τομέα και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	22.095	17.339	23.833	21.129	22.738
35. Τεχνικοί του τομέα της πληροφόρησης |και επικοινωνίας	15.940	11.474	12.053	11.267	16.878
41. Υπάλληλοι γενικών καθηκόντων και χειριστές μηχανών με πληκτρολόγιο	203.869	149.232	154.812	181.651	196.679
42. Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών	72.772	72.475	66.393	73.362	78.619
43. Υπάλληλοι καταγραφής αριθμητικών δεδομένων και υλικών	60.573	59.371	55.709	59.554	52.459
44. Άλλοι υπάλληλοι γραφείου	64.887	47.465	40.125	34.359	34.891
51. Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών	163.133	140.652	174.396	185.626	188.915
52. Πωλητές	256.660	220.490	231.889	265.490	269.870
53. Απασχολούμενοι στην παροχή ατομικής φροντίδας	19.465	21.981	19.897	22.133	24.277
54. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	19.513	14.992	21.161	20.729	21.040

	2011	2013	2014	2015	2016
ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	**2.277.755**	**1.871.281**	**1.929.484**	**2.006.365**	**2.075.190**
61. Ειδικευμένοι γεωργοί και κτηνοτρόφοι, επαγγελματίες	16.650	15.695	14.253	16.039	11.528
62. Ειδικευμένοι δασοκόμοι, υλοτόμοι, αλιείς και κυνηγοί, επαγγελματίες	4.180	4.325	1.420	2.074	1.753
71. Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων, εξαιρουμένων των ηλεκτρολόγων	121.772	68.323	64.360	62.638	66.437
72. Τεχνίτες μετάλλων, μηχανημάτων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	65.448	47.222	54.756	55.154	54.009
73. Χειροτέχνες και τυπογράφοι	8.420	7.659	8.646	8.808	9.526
74. Ηλεκτρολόγοι και ηλεκτρονικοί	49.706	40.703	40.347	37.868	45.953
75. Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων, επεξεργασίας ξύλου, ειδών ένδυσης και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	62.508	41.059	43.790	43.363	50.764
81. Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού	57.978	42.770	50.398	39.177	39.576
82. Συναρμολογητές (μονταδόροι)	3.386	3.735	3.669	2.201	2.478
83. Οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού	118.901	112.159	113.868	104.248	111.702
91. Καθαριστές και βοηθοί	146.361	112.456	116.328	114.218	112.024
92. Ανειδίκευτοι εργάτες γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας	31.193	21.684	26.830	29.767	33.303
93. Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών	69.335	41.764	51.851	57.126	56.763
94. Βοηθοί παρασκευής φαγητών	17.429	6.000	8.417	16.138	17.205
95. Πλανόδιοι πωλητές, πρόσωπα που παρέχουν μικροϋπηρεσίες στο δρόμο και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	803	522	966	1.240	1.724
96. Συλλέκτες απορριμμάτων και άλλοι ανειδίκευτοι εργάτες	24.018	27.920	29.779	29.739	26.690

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, διψήφιο επάγγελμα (ISCO-08), β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

**Η διαφορά στην κατάταξη μεταξύ του πίνακα 3.18α και του πίνακα 3.19α οφείλεται στην αλλαγή της ταξινόμησης των επαγγελμάτων (ΣΤΕΠ) από το 2011 και μετά.*

Πίνακας 3.19β.: Εργατική τάξη ανά ατομικό επάγγελμα (%), 2011-2016

ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	2011	2013	2014	2015	2016
21. Ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα και μηχανικοί	3,0	3,7	3,1	2,8	3,2
22. Επαγγελματίες του τομέα της υγείας	2,1	3,1	2,8	2,5	3,1
23. Εκπαιδευτικοί	10,3	11,0	10,9	10,8	10,3
25. Επαγγελματίες του τομέα των τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας	0,6	1,0	0,7	0,5	0,5
26. Επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλάδου	2,0	1,8	2,1	2,6	2,9
31. Τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής	2,2	1,3	1,2	1,6	1,3
32. Τεχνικοί του τομέα της υγείας	3,2	3,0	2,9	3,1	2,8
33. Βοηθοί επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης	2,0	2,6	2,6	1,9	1,8
34. Βοηθοί επαγγελματιών του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού τομέα και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	1,0	0,9	1,2	1,1	1,1
35. Τεχνικοί του τομέα της πληροφόρησης και επικοινωνίας	0,7	0,6	0,6	0,6	0,8
41. Υπάλληλοι γενικών καθηκόντων και χειριστές μηχανών με πληκτρολόγιο	9,0	8,0	8,0	9,1	9,5
42. Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών	3,2	3,9	3,4	3,7	3,8
43. Υπάλληλοι καταγραφής αριθμητικών δεδομένων και υλικών	2,7	3,2	2,9	3,0	2,5
44. Άλλοι υπάλληλοι γραφείου	2,8	2,5	2,1	1,7	1,7
51. Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών	7,2	7,5	9,0	9,3	9,1
52. Πωλητές	11,3	11,8	12,0	13,2	13,0
53. Απασχολούμενοι στην παροχή ατομικής φροντίδας	0,9	1,2	1,0	1,1	1,2
54. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	0,9	0,8	1,1	1,0	1,0
61. Ειδικευμένοι γεωργοί και κτηνοτρόφοι, επαγγελματίες	0,7	0,8	0,7	0,8	0,6
62. Ειδικευμένοι δασοκόμοι, υλοτόμοι, αλιείς και κυνηγοί, επαγγελματίες	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1
71. Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων, εξαιρουμένων των ηλεκτρολόγων	5,3	3,7	3,3	3,1	3,2
72. Τεχνίτες μετάλλων, μηχανημάτων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	2,9	2,5	2,8	2,7	2,6
73. Χειροτέχνες και τυπογράφοι	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5
74. Ηλεκτρολόγοι και ηλεκτρονικοί	2,2	2,2	2,1	1,9	2,2
75. Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων, επεξεργασίας ξύλου, ειδών ένδυσης και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	2,7	2,2	2,3	2,2	2,4

ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	2011	2013	2014	2015	2016
81. Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού	2,5	2,3	2,6	2,0	1,9
82. Συναρμολογητές (μονταδόροι)	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1
83. Οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού	5,2	6,0	5,9	5,2	5,4
91. Καθαριστές και βοηθοί	6,4	6,0	6,0	5,7	5,4
92. Ανειδίκευτοι εργάτες γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας	1,4	1,2	1,4	1,5	1,6
93. Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών	3,0	2,2	2,7	2,8	2,7
94. Βοηθοί παρασκευής φαγητών	0,8	0,3	0,4	0,8	0,8
95. Πλανόδιοι πωλητές, πρόσωπα που παρέχουν μικροϋπηρεσίες στο δρόμο και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
96. Συλλέκτες απορριμμάτων και άλλοι ανειδίκευτοι εργάτες	1,1	1,5	1,5	1,5	1,3
ΣΥΝΟΛΟ	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Με βάση τα προαναφερθέντα στοιχεία για τον αριθμό της εργατικής τάξης *ανά ατομικό επάγγελμα* φαίνεται, και εδώ, πως η μεγαλύτερη μείωση, σε σχέση με το 2004 (προ κρίσης) και από το 2008 όπου ήταν το έτος έναρξης της κρίσης, συνέβη στις κατασκευές, με αποτέλεσμα το εν λόγω ατομικό επάγγελμα, το οποίο καταγράφεται ως «τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων», να βρεθεί από τη δεύτερη σειρά που ήταν το 2008 στην ένατη το 2016. Επίσης, σημαντική μείωση, ανά ατομικό επάγγελμα, σημειώθηκε και στους υπαλλήλους γραφείου ή αλλιώς «υπαλλήλους γενικών καθηκόντων».

Ακολουθούν οι ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα & μηχανικοί, οι επαγγελματίες του τομέα της υγείας, οι υπάλληλοι καταγραφής αριθμητικών δεδομένων και υλικών, οι τεχνίτες μετάλλων, μηχανημάτων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα, οι ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών, οι χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων μηχανημάτων και εξοπλισμών, οι επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλάδου, οι τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων, επεξεργασίας ξύλου και ειδών ένδυσης, οι ηλεκτρολόγοι και ηλεκτρονικοί, οι τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής, οι συλλέκτες απορριμμάτων και άλλοι ανειδίκευτοι εργάτες, οι ανειδίκευτοι εργάτες στη γεωργία-κτηνοτροφία-δασοκομία-αλιεία κ.λπ.

Τέλος, όσον αφορά την κατανομή του αριθμού της εργατικής τάξης κατά *τομέα οικονομικής δραστηριότητας* (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή) φαίνεται ότι η συντριπτική

πλειονότητα, τα 4/5 της εργατικής τάξης, εργάζονται στο λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας (εμπόριο, μεταφορές-επικοινωνίες, τράπεζες-ασφάλειες, λοιπές υπηρεσίες), ήτοι το 2016 εργάζονταν το 78,7% ή 1.633.262 άτομα (2013: 1.474.593 μισθωτοί, 2008: 1.925.014, 2004: 1.761.991), στο δευτερογενή τομέα (ορυχεία, βιομηχανία-βιοτεχνία, ηλεκτρισμός, ύδρευση, κατασκευές) εργάζονταν το 2016: 392.014 άτομα ή το 19% (2013: 353.563, 2008: 749.982, 2004: 694.301) και στον πρωτογενή τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία) εργάζονταν 49.914 άτομα ή το 2,4% (πίνακας 3.20α-3.20β).

Πίνακας 3.20α.: Εργατική τάξη ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, 2004-2016

ΕΤΟΣ	ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας
2004	**2.495.691**	39.399	694.301	1.761.991
2007	**2.628.831**	32.665	711.496	1.884.670
2008	**2.714.120**	39.124	749.982	1.925.014
2010	**2.559.775**	51.919	622.980	1.884.876
2011	**2.277.755**	48.903	500.237	1.728.615
2013	**1.871.281**	43.126	353.563	1.474.592
2014	**1.929.484**	41.565	364.210	1.523.709
2015	**2.006.365**	48.573	359.285	1.598.507
2016	**2.075.190**	49.914	392.014	1.633.262

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.20β.: Εργατική τάξη ανά τομέα οικονομικής δραστηριότητας (%)

ΕΤΟΣ	ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας
2004	100	1,6	27,8	70,6
2007	100	1,2	27,1	71,7
2008	100	1,4	27,6	70,9
2010	100	2,0	24,3	73,6
2011	100	2,1	22,0	75,9
2013	100	2,3	18,9	78,8
2014	100	2,2	18,9	79,0
2015	100	2,4	17,9	79,7
2016	100	2,4	18,9	78,7

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Σ' αυτό το σημείο, είναι αναγκαίο να διευκρινίσουμε ότι η κατάταξη των *τομέων οικονομικής δραστηριότητας* έχει γίνει σύμφωνα με τα κριτήρια των εθνικών στατιστικών. Αντίθετα, από αυτήν την κατάταξη, στο *δευτερογενή τομέα* της οικονομίας, θεωρούμε ότι υπάγονται και πολλοί τομείς που οι επίσημες στατιστικές τούς κατατάσσουν στον «τομέα των υπηρεσιών», μη διαθέτοντας θεωρητικά κριτήρια διάκρισης μεταξύ υπηρεσιών και των άλλων τομέων της παραγωγής. Ως τέτοιοι τομείς «παροχής υπηρεσιών», οι οποίοι όμως θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μας, να εντάσσονται στο δευτερογενή τομέα, είναι οι επικοινωνίες, οι μεταφορές κ.λπ.[169]

Το γεγονός, λοιπόν, της υπαγωγής στην εργατική τάξη των μισθωτών που εργάζονται στις υπηρεσίες, δηλαδή στο εμπόριο, στη διαφήμιση, στο μάρκετινγκ, στον τουρισμό, στο έτοιμο φαγητό, στα εστιατόρια, στην ψυχαγωγία, στη λογιστική, στις τράπεζες, στις ασφάλειες, στις μεταφορές, στις τηλεπικοινωνίες, στα νοσοκομεία κ.λπ. παίρνει ακόμη πιο έντονες μορφές σε σχέση με την εποχή που ο Μαρξ επεξεργαζόταν *Το Κεφάλαιο*. Αυτό συμβαίνει επειδή η εργατική τάξη στο λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας αυξάνεται με ταχύτατους ρυθμούς, ενώ συνεχώς νέες επαγγελματικές κατηγορίες εντάσσονται σε αυτόν. Έτσι, αυτό που παρατηρούμε από τη λεγόμενη τριτογενοποίηση είναι το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή τη βιομηχανοποίηση ορισμένων τμημάτων του τομέα των υπηρεσιών. Όμως, η τάση προς τριτογενοποίηση-βιομηχανοποίηση δεν μπορεί να εκληφθεί ως γενικευμένη ροπή προς τη μικροαστικοποίηση, αλλά ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της επέκτασης του κεφαλαίου σε νέα πεδία δράσης και άρα νέων μερίδων μισθωτών στο εσωτερικό της εργατικής τάξης.[170]

3.3. Η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη όλα τα προηγούμενα, τότε θα πρέπει οι υπολογισμοί για το μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα να γίνουν σε νέα βάση.

Έτσι, αν στους 2.075.190 μισθωτούς, το 2016, οι οποίοι, όπως ήδη είπαμε, υπάγονται στην εργατική τάξη, προστεθούν και οι 876.907 άνεργοι, τότε μπορούμε να πούμε ότι το συνολικό μέγεθος της εργατικής τάξης ανέρχεται σε 2.952.097 άτομα ή 61,31% του εργατικού δυναμικού.[171]

169. Δ. Κατσορίδας, «Παρατηρήσεις για την ''αποβιομηχάνιση''», ό.π.

170. Γι' αυτό το θέμα βλέπε Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, σελ. 135-137.

171. Το ποσοστό 61,31% προκύπτει διαιρώντας το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης προς το συνολικό εργατικό δυναμικό. Επίσης, ο αριθμός των ανέργων που υπάγονται στην εργατική τάξη, δηλαδή

Αυτό, βέβαια, όπως ήδη έχουμε επισημάνει στα συμπεράσματα του θεωρητικού μέρους, του πρώτου κεφαλαίου, δεν σημαίνει πως όλοι οι άνεργοι μπορεί να θεωρηθούν ότι υπάγονται στην εργατική τάξη, αλλά *μόνο* ένα πολύ συγκεκριμένο τμήμα τους, το οποίο προέρχεται από την εργατική τάξη, όπως φαίνεται από τους υπολογισμούς μας, συν ένα μικρό ποσοστό των νεοεισερχόμενων ανέργων, το οποίο θεωρούμε ότι δυνητικά θα υπαχθεί στην εργατική τάξη (βλ. υποσημείωση 153 και πίνακα 3.21.).

τα 876.907 άτομα, περιλαμβάνει τους ανέργους που στην τελευταία θέση εργασίας τους εργάζονταν ως μισθωτοί (ήτοι 688.081 άτομα), συν ένα ποσοστό των νεοεισερχόμενων ανέργων (188.826 άτομα), το οποίο θεωρούμε ότι θα υπαχθεί στην εργατική τάξη. Στην προκειμένη περίπτωση, ο υπολογισμός γίνεται ως εξής: εφόσον το ποσοστό της εργατικής τάξης, το 2016, είναι 56%, το οποίο προκύπτει αν διαιρέσουμε τη δύναμη της *εργατικής τάξης* (2.075.190 άτομα) με τον αριθμό των *απασχολουμένων* (3.702.613 άτομα), τότε και ο αριθμός των νεοεισερχόμενων ανέργων που θα ληφθεί υπόψη θα πρέπει να είναι το ίδιο ποσοστό, ήτοι 336.908 νεοεισερχόμενοι άνεργοι * 56% (ή επί 0,560) = 188.826 ο αριθμός των νεοεισερχόμενων ανέργων που θα προστεθεί στην εργατική τάξη (δες πίνακα 7). Οι υπόλοιποι 235.171 άνεργοι θα υπαχθούν στις άλλες κοινωνικές κατηγορίες.

Πίνακας 3.21.: Εργατική τάξη και άνεργοι

ΕΤΟΣ	2004	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ	4.409.998	4.572.409	4.637.262	4.436.514	4.124.218	3.535.005	3.539.085	3.625.545	3.702.613
ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	**2.495.691**	**2.628.831**	**2.714.120**	**2.559.775**	**2.277.755**	**1.871.281**	**1.929.484**	**2.006.365**	**2.075.190**
% ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	***56,6%***	***57,5%***	***58,5%***	***57,7%***	***55,2%***	***52,9%***	***54,5%***	***55,3%***	***56,0%***
ΑΝΕΡΓΟΙ	**507.045**	**408.504**	**366.688**	**604.591**	**815.600**	**1.327.886**	**1.280.098**	**1.180.140**	**1.112.078**
«ΝΕΟΙ» ΑΝΕΡΓΟΙ	***253.382***	***169.161***	***158.460***	***178.089***	***242.352***	***383.142***	***374.940***	***361.334***	***336.908***
ΑΝΕΡΓΟΙ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΙ από την ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	*233.701*	*222.969*	*193.179*	*396.825*	*532.853*	*842.245*	*790.961*	*719.345*	*688.081*
% «ΝΕΩΝ» ΑΝΕΡΓΩΝ που ΥΠΑΓΟΝΤΑΙ στην ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	*143.393*	*97.256*	*92.744*	*102.754*	*133.848*	*202.819*	*204.415*	*199.961*	*188.826*
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΕΡΓΩΝ που ΥΠΑΓΟΝΤΑΙ στην ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ	**377.094**	**320.225**	**285.923**	**499.579**	**666.701**	**1.045.064**	**995.376**	**919.306**	**876.907**
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΑΝΕΡΓΩΝ	*129.951*	*88.279*	*80.765*	*105.012*	*148.899*	282.822	284.722	260.834	235.171

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Αν σε όλα τα παραπάνω *συνυπολογίσουμε*, εμπειρικά, ένα τμήμα της εργατικής τάξης που εργάζεται στη μαύρη (αδήλωτη) αγορά εργασίας, οι οποίοι δεν καταγράφονται στις έρευνες εργατικού δυναμικού, καθώς επίσης και ένα τμήμα όσων δηλώνουν αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό), οι οποίοι όμως προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως μισθωτοί, συνήθως με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών, και προσθέσουμε το τμήμα των ανέργων που προέρχεται από τα μικροαστικά στρώματα και προλεταριοποιείται, τότε το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης είναι, κατά πώς φαίνεται, πολύ μεγαλύτερο από τα στοιχεία που δίνει ο ΟΕΠ, δηλαδή υπερβαίνει κατά πολύ το 61%.[172]

Εξυπακούεται ότι τόσο στη μισθωτή εργασία συνολικά όσο και στη δύναμη της εργατικής τάξης στην Ελλάδα υπάγονται και οι αλλοδαποί μετανάστες/-στριες. Μάλιστα, η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) καταγράφει σημαντική μείωση του πληθυσμού τους. Συγκεκριμένα, μεταξύ 2010-16, κατά την εφαρμογή των μνημονιακών πολιτικών, οι αλλοδαποί μετανάστες μειώθηκαν κατά 197.700 άτομα, δηλαδή από 664.400 το 2010 περιορίστηκαν σε 466.700 άτομα το 2016. Το ίδιο συνέβη και σε επίπεδο εργατικού δυναμικού και σε επίπεδο μισθωτών μεταναστών, ενώ παράλληλα αυξήθηκε ο αριθμός των ανέργων (πίνακας 3.22.).

Πίνακας 3.22.: Συμμετοχή αλλοδαπών στην απασχόληση και στην ανεργία, 2004-2016 (σε χιλιάδες)

ΕΤΟΣ	Συνολικός πληθυσμός μεταναστών	Εργατικό δυναμικό μεταναστών	Απασχολούμενοι μετανάστες	Άνεργοι μετανάστες	Σύνολο μισθωτών μεταναστών
2004	451,0	314,9	285,8	29,1	263,0
2007	478,6	338,4	311,2	27,2	278,2
2008	563,6	403,8	377,8	26,0	344,9
2010	664,4	487,5	417,2	70,3	368,4
2011	629,7	457,1	374,3	82,8	338,8
2013	574,5	415,3	254,9	160,4	223,9
2014	557,8	410,7	275,3	135,4	240,1
2015	507,6	362,4	255,3	107,1	221,2
2016	466,7	339,3	243,7	95,6	215,7

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, β΄ τρίμηνο

172. Στην προκειμένη περίπτωση θεωρώ ότι υπάγονται στην εργατική τάξη όλοι οι μισθωτοί που *δεν έχουν τίποτε άλλο να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη*. Διότι, *για να σχηματιστεί μια τάξη μισθωτών εργατών, είτε στη βιομηχανία είτε στην αγροτική οικονομία είτε στις υπηρεσίες είτε οπουδήποτε αλλού, πρέπει να χωριστούν οι όροι εργασίας από την εργατική δύναμη*.

Επιπλέον, ξέχωρα ότι τώρα έχουμε προσεγγίσει καλύτερα την πραγματικότητα για το μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, μπορούμε επίσης να έχουμε και μια πιο αναλυτική εικόνα, όσον αφορά και τη συνολική κοινωνική διάρθρωση και έτσι να φανούν πληρέστερα η δύναμη και το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία (βλ. πίνακα 3.23α και 3.23β, βλέπε στις αμέσως επόμενες σελίδες.

Πίνακας 3.23α.: Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, 2004-2016

ΕΤΟΣ	2004	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ (σύνολο)	**4.917.043**	**4.980.913**	**5.003.950**	**5.041.105**	**4.939.818**	**4.862.891**	**4.819.183**	**4.805.685**	**4.814.691**
Σύνολο απασχολουμένων	**4.409.998**	**4.572.409**	**4.637.262**	**4.436.514**	**4.124.218**	**3.535.005**	**3.539.085**	**3.625.545**	**3.702.613**
Σύνολο ανέργων	**507.045**	**408.504**	**366.688**	**604.591**	**815.600**	**1.327.886**	**1.280.098**	**1.180.140**	**1.112.078**
Σύνολο μισθωτών	2.812.045	2.947.371	3.028.447	2.877.094	2.635.946	2.231.001	2.285.282	2.349.378	2.439.976
Εργοδότες	350.164	368.447	380.232	349.745	318.137	234.734	215.836	247.382	270.516
Αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό)	970.628	962.605	957.204	965.884	937.934	895.021	876.563	867.698	847.139
Συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση	277.161	293.986	271.379	243.790	232.201	174.248	161.405	161.088	144.984
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ									
Αστικά & μικροαστικά στρώματα, στελέχη επιχειρήσεων, κατασταλτικοί μηχανισμοί κ.λπ. (Σύνολο)	**666.518**	**686.987**	**694.558**	**667.064**	**676.327**	**594.454**	**571.633**	**590.394**	**635.301**
Εργοδότες	**350.164**	**368.447**	**380.232**	**349.745**	**318.137**	**234.734**	**215.836**	**247.382**	**270.516**
Μισθωτοί που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη	**316.354**	**318.540**	**314.327**	**317.319**	**358.190**	**359.720**	**355.798**	**343.013**	**364.786**

ΕΤΟΣ	2004	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ (σύνολο)	**4.917.043**	**4.980.913**	**5.003.950**	**5.041.105**	**4.939.818**	**4.862.891**	**4.819.183**	**4.805.685**	**4.814.691**
Α) Διευθυντικά στελέχη, χρηματιστές κ.λπ.	*183.521*	*194.324*	*193.405*	*192.403*	*230.213*	*235.259*	*235.080*	*221.712*	*238.879*
Β) Υπάλληλοι κατασταλτικών μηχανισμών (Αστυνομία κ.λπ.)	*70.424*	*64.762*	*64.451*	*61.423*	*67.274*	*64.879*	*61.607*	*65.005*	*64.308*
Γ) Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν (στρατιωτικό προσωπικό κ.λπ.)	*62.409*	*59.453*	*56.471*	*63.493*	*60.704*	*59.582*	*59.111*	*56.295*	*61.598*
Ενδιάμεσες κατηγορίες	**1.377.740**	**1.344.870**	**1.309.348**	**1.314.687**	**1.319.034**	**1.352.091**	**1.322.691**	**1.289.620**	**1.227.294**
Αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό)	970.628	962.605	957.204	965.884	937.934	895.021	876.563	867.698	847.139
Συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση	277.161	293.986	271.379	243.790	232.201	174.248	161.405	161.088	144.984
Υπόλοιπο ανέργων	129.951	88.279	80.765	105.012	148.899	282.822	284.722	260.834	235.171
Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης	**2.872.785**	**2.949.056**	**3.000.044**	**3.059.354**	**2.944.456**	**2.916.345**	**2.924.859**	**2.925.671**	**2.952.097**
Μισθωτοί που υπάγονται στην εργατική τάξη	2.495.691	2.628.831	2.714.120	2.559.775	2.277.755	1.871.281	1.929.484	2.006.365	2.075.190
Άνεργοι που υπάγονται στην εργατική τάξη	377.094	320.225	285.923	499.579	666.701	1.045.064	995.376	919.306	876.907

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-ΕΕΔ, Β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας

Πίνακας 3.23β.: Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, 2004-2016

(ποσοστιαία κατανομή)

ΕΤΟΣ	2004	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ (σύνολο)	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Σύνολο απασχολουμένων	89,69%	91,80%	92,67%	88,01%	83,49%	72,69%	73,44%	75,44%	76,90%
Σύνολο ανέργων	10,31%	8,20%	7,33%	11,99%	16,51%	27,31%	26,56%	24,56%	23,10%
Σύνολο μισθωτών	57,19%	59,17%	60,52%	57,07%	53,36%	45,88%	47,42%	48,89%	50,68%
Εργοδότες	7,12%	7,40%	7,60%	6,94%	6,44%	4,83%	4,48%	5,15%	5,62%
Αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό)	19,74%	19,33%	19,13%	19,16%	18,99%	18,41%	18,19%	18,06%	17,59%
Συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση	5,64%	5,90%	5,42%	4,84%	4,70%	3,58%	3,35%	3,35%	3,01%
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ									
Αστικά & μικροαστικά στρώματα, στελέχη επιχειρήσεων, κατασταλτικοί μηχανισμοί κ.λπ. (Σύνολο)	13,56%	13,79%	13,88%	13,23%	13,69%	12,22%	11,86%	12,29%	13,20%
Εργοδότες	7,12%	7,40%	7,60%	6,94%	6,44%	4,83%	4,48%	5,15%	5,62%
Μισθωτοί που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη	6,43%	6,40%	6,28%	6,29%	7,25%	7,40%	7,38%	7,14%	7,58%

ΕΤΟΣ	2004	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016
ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ (σύνολο)	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Α) Διευθυντικά στελέχη, χρηματιστές κ.λπ.	3,73%	4,25%	4,17%	4,34%	5,58%	6,66%	6,64%	6,12%	6,45%
Β) Υπάλληλοι κατασταλτικών μηχανισμών (Αστυνομία κ.λπ.)	1,43%	1,42%	1,39%	1,38%	1,63%	1,84%	1,74%	1,79%	1,74%
Γ) Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν (στρατιωτικό προσωπικό κ.λπ.)	1,27%	1,30%	1,22%	1,43%	1,47%	1,69%	1,67%	1,55%	1,66%
Ενδιάμεσες κατηγορίες	28,02%	27,00%	26,17%	26,08%	26,70%	27,80%	27,45%	26,84%	25,49%
Αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό)	19,74%	19,33%	19,13%	19,16%	18,99%	18,41%	18,19%	18,06%	17,59%
Συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση	5,64%	5,90%	5,42%	4,84%	4,70%	3,58%	3,35%	3,35%	3,01%
Υπόλοιπο ανέργων	2,64%	1,77%	1,61%	2,08%	3,01%	5,82%	5,91%	5,43%	4,88%
Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης	58,43%	59,21%	59,95%	60,69%	59,61%	59,97%	60,69%	60,88%	61,31%
Μισθωτοί που υπάγονται στην εργατική τάξη	50,76%	52,78%	54,24%	50,78%	46,11%	38,48%	40,04%	41,75%	43,10%
Άνεργοι που υπάγονται στην εργατική τάξη	7,67%	6,43%	5,71%	9,91%	13,50%	21,49%	20,65%	19,13%	18,21%

Παρατηρώντας τα στοιχεία του *πραγματικού ΟΕΠ* διαπιστώνουμε ότι αποδίδουν καλύτερα την ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας.

Από την ομαδοποίηση των κοινωνικών τάξεων (πίνακας 3.23α και 3.23β) προκύπτουν τρία ταξικά σύνολα, με υποσύνολα το καθένα: 1) οι ανώτερες τάξεις, με «αστική αντικειμενική πόλωση», που περιλαμβάνουν τόσο τα αστικά όσο και τα μικροαστικά στρώματα, καθώς επίσης τα στελέχη επιχειρήσεων, τους διευθυντές, τους ανώτερους και ανώτατους υπαλλήλους των κατασταλτικών μηχανισμών κ.λπ., 2) οι ενδιάμεσες κατηγορίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια (αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό, συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση, υπόλοιπο ανέργων) και 3) οι εργατικές-λαϊκές τάξεις, με «προλεταριακή αντικειμενική πόλωση» (μισθωτοί και άνεργοι που υπάγονται στην εργατική τάξη).[173]

Στηριζόμενοι, συνεπώς, στα προαναφερθέντα δεδομένα, αλλά ακόμη και στα στοιχεία των επίσημων στατιστικών, μπορούμε να πούμε ότι το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία όχι μόνο δεν είναι μικρό ή τείνει να φθίνει, όπως υποστηρίζουν διάφορες θεωρίες περί «τέλους της εργασίας», αλλά συνεχώς αυξάνεται, αποδεικνύοντας ότι *η εργατική τάξη αποτελεί την πλειονότητα του πραγματικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού*.[174]

Με βάση, λοιπόν, τα θεωρητικά κριτήρια που μέχρι τώρα αναπτύξαμε, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι *η επέκταση της παραγωγικής σφαίρας πέρα από τα όρια της υλικής παραγωγής, η αναπτυσσόμενη αλληλοσύνδεσή της με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, των υπηρεσιών, της διανομής και της ανταλλαγής, σημαίνουν διεύρυνση όχι μόνο των ορίων της βιομηχανίας, αλλά και των ορίων της εργατικής τάξης, παρά τις δυσκολίες οριοθέτησής της.*

---

173. Αν και συμφωνώ στο ζήτημα της *αντικειμενικής ταξικής πόλωσης*, όπως τέθηκε στη μελέτη, στην οποία συμμετείχα, των Γ. Οικονομάκη - Γ. Ζησιμόπουλου - Δ. Κατσορίδα - Γ. Κολλιά - Γ. Κρητικίδη, με τίτλο, *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., (σελ. 183), εντούτοις με βάση την προσέγγιση στην ανά χείρας εργασία, προκύπτουν ορισμένες ουσιαστικές διαφοροποιήσεις, όσον αφορά τη σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

174. Το γεγονός ότι αυξάνεται το κομμάτι των μισθωτών που δεν εντάσσεται στην εργατική τάξη, δηλαδή το κομμάτι της επιβλέπουσας εργασίας (π.χ. διευθυντικά στελέχη κ.ά.), σε σχέση με τη μισθωτή εργασία, η οποία υπάγεται στη δύναμη της εργατικής τάξης, οφείλεται στην ανάγκη για έλεγχο, λόγω μάλλον οργανωτικής ανασυγκρότησης των επιχειρήσεων και λιγότερο εξαιτίας των τεχνολογικών εκσυγχρονισμών. Βέβαια, επειδή το εν λόγω ζήτημα δεν άπτεται των ενδιαφερόντων της μελέτης μας, γι' αυτό το θέτουμε πιο πολύ ως υπόθεση εργασίας για περαιτέρω διερεύνηση. Επίσης, για το ίδιο θέμα βλέπε στο Οικονομάκης κ.ά., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 27-29.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΝΕΟΙ ΟΡΟΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

4.1. Ιστορικές αποσαφηνίσεις

Ιστορικά, τα συνδικάτα εμφανίστηκαν παράλληλα με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος συνεπαγόταν και τη δημιουργία του κόσμου της μισθωτής εργασίας.

Έτσι, η συγκρότηση της βιομηχανίας, ο καταμερισμός της εργασίας, ο διαχωρισμός κεφαλαίου-εργασίας και η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργατών στον ίδιο χώρο εργασίας, συνεπικουρούμενα από τις άθλιες κοινωνικές και εργασιακές συνθήκες (κακή διατροφή, κακή κατοικία, χαμηλοί μισθοί, μεγάλος χρόνος εργασίας, έλλειψη ψυχαγωγίας, υψηλή ανεργία, φτώχεια, αλκοολισμός, υπερεκμετάλλευση των παιδιών και των γυναικών, πολλά εργατικά ατυχήματα, παντελής έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ.), ευνόησαν τη δημιουργία των πρώτων συνδικάτων.

Η πάλη της εργατικής τάξης ενάντια στο κεφάλαιο εκδηλώνεται, κατ' αρχάς, στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή στο εσωτερικό των εκάστοτε επιχειρήσεων, πρωτίστως με τη στοιχειώδη μορφή της διεκδίκησης καλύτερου μισθού, καλύτερων συνθηκών εργασίας, μείωσης

του εργάσιμου χρόνου κ.λπ., και μπορεί να πάρει τη μορφή ενάντια στην εκμετάλλευση «...με τελική επιδίωξη την κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο».[175] Κι αυτό ακριβώς το τελευταίο είναι που την καθιστά βασική δύναμη κοινωνικού μετασχηματισμού: η αντικειμενική θέση που κατέχει στην παραγωγική διαδικασία ως παραγωγός υπεραξίας, δηλαδή κέρδους για το κεφάλαιο, που τη φέρνει σε αντιπαλότητα μαζί του.

Στο επίπεδο της συνολικής μισθωτής εργασίας, εκείνο που έχει σημασία στον συνδικαλιστικό αγώνα, του οποίου βασική μορφή πάλης είναι η απεργία,[176] δεν είναι μόνο τα άμεσα αποτελέσματά του, δηλαδή οι κατακτήσεις ή όχι που επιφέρει στις δυνάμεις της μισθωτής εργασίας, αλλά κυρίως η ανάπτυξη του επιπέδου της συνείδησης συμφερόντων των μισθωτών, που συντελείται κατά τη διάρκεια αυτού του αγώνα. Σε τελική ανάλυση, αυτό είναι που θα καθορίσει και την έκβαση των αποτελεσμάτων των εκάστοτε συνδικαλιστικών αγώνων, «...θα καθορίσει το πραγματικό κοινωνικό τους βάρος, ανάλογα αν γίνονται αιτία ικανοποίησης και εφησυχασμού ή αφετηρία για προβολή νέων αξιώσεων στο κοινωνικό επίπεδο. Έτσι καταφαίνεται ότι έχουν κοινωνική σημασία οι κατακτήσεις μόνο όταν οι μορφές πάλης για την επίτευξή τους έχουν ως αποτέλεσμα παράλληλη συνειδητοποίηση».[177]

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στο μέτρο που δεν προβάλλονται αυτόνομα αιτήματα της εργατικής τάξης έναντι των λοιπών μισθωτών (ειδικότερα έναντι των μισθωτών της νέας μικροαστικής τάξης) ή που οι συνδικαλιστικοί αγώνες δεν συνδέονται με την αμφισβήτηση της κεφαλαιοκρατικής εξουσίας και του όλου πλέγματος της αστικής ιεραρχικής δομής, είναι ασαφής (στις περισσότερες των περιπτώσεων) η διάκριση μεταξύ εργατικών συμφερόντων και διεκδικήσεων και συμφερόντων και διεκδικήσεων γενικά της μισθωτής εργασίας. Άλλωστε, η ίδια η δομή του συνδικαλιστικού κινήματος στην ιστορική της εξέλιξη εδράζεται στην απουσία μιας τέτοιας ταξικής διάκρισης των μισθωτών τάξεων. Πέραν τούτων, η διακρίβωση της ύπαρξης εργατικής-ταξικής δεσπόζουσας στους λαϊκούς-συνδικαλιστικούς αγώνες (ιδίως σε μη κρισιακές συγκυρίες), απαιτεί ειδικότερη εστιασμένη ιστορική διερεύνηση.

175. Αυτή η παράγραφος αναφέρεται στο *Καταστατικό της ΓΣΕΕ 1918-2004*, Αθήνα 2004, άρθρο 3ο, παράγραφος 5.

176. Εκτός, όμως, από την απεργία, ως βασική μορφή πάλης το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα χρησιμοποίησε και άλλες μεθόδους, όπως είναι η στάση εργασίας, η μείωση της παραγωγής, η αποχή από την εργασία, τα συλλαλητήρια, οι καταλήψεις χώρων εργασίας κ.λπ.

177. Π. Γουλιέλμου, «Η ουσία του συνδικαλισμού», στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975, σελ. 11.

Επιπροσθέτως, οι ιδιαιτερότητες στην ανάπτυξη του εκάστοτε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού συνέβαλαν ώστε να θέσουν τη σφραγίδα τους στον τρόπο συγκρότησης της εργατικής τάξης, γενικότερα των μισθωτών κοινωνικών τάξεων, και στη διαμόρφωση των συνδικάτων.

Στην Ελλάδα, το εργατικό ζήτημα και η διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας και γενικά μιας καλύτερης ποιότητας ζωής ξεκινούν από τη δεκαετία του 1870.[178] Οι δύσκολες και εξοντωτικές συνθήκες εργασίας σε βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες, σε εμπορικά καταστήματα κ.λπ. ώθησαν τους εργαζόμενους να θέσουν εξαρχής τα εργατικά ζητήματα στις διεκδικήσεις των πρώτων σωματείων που άρχισαν να δημιουργούνται εκείνη την εποχή.

Από την πρώτη απεργία που ξέσπασε από τους εργάτες ξύλου, των ναυπηγείων της Σύρου, στην Ερμούπολη, το 1879, μέχρι τους απεργιακούς αγώνες, στην εποχή των Μνημονίων, ιδιαίτερα μεταξύ 2010-12, το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα έχει δώσει μεγάλες μάχες και θυσίες, έχει δεχτεί ήττες, όμως, έχει καταφέρει μεγάλες επιτυχίες και νίκες, αναβιβάζοντας την κοινωνική και πολιτική θέση του κόσμου της εργασίας σε υψηλότερα επίπεδα.

Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα σημαδεύτηκε από την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης του τόπου, η οποία χαρακτηριζόταν, για μεγάλη περίοδο, από τον μη ομαλό πολιτικό και κοινοβουλευτικό βίο. Το άμεσο αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η -για μεγάλο χρονικό διάστημα- προσπάθεια για την επιβίωση και διατήρηση της αυτονομίας των συνδικάτων απέναντι στις ποικίλες κρατικές παρεμβάσεις.

178. Σχετικά με τα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα και της μετέπειτα πορείας του, υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία, στην οποία μπορούν να ανατρέξουν οι ενδιαφερόμενοι.

4.2. Σύντομη ανασκόπηση των αγώνων του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα[179]

Το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα έχει φανεί καθ' όλη την ιστορική της διαδρομή και εξέλιξη, η οποία συνέπεσε τόσο με το βαθμό της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού όσο και με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Αυτή η χρονική συγκυρία συνδυάστηκε και με τη διαδικασία διαμόρφωσης του ελληνικού κράτους, η οποία με τη σειρά της αντεπιδρούσε ποικιλοτρόπως στις διεργασίας που ελάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος. Μια διαδικασία, η οποία ταυτίστηκε με έντονες κρατικές παρεμβάσεις στο εσωτερικό των συνδικάτων, άλλα και με τη διαμόρφωση της εργατικής τάξης, οι οποίες συνέβαλαν με τον τρόπο τους στις παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραγνωρίζονται και οι δικές του ευθύνες. Για παράδειγμα, μια μορφή παρέμβασης είναι οι εξελίξεις, τόσο με αφορμή την επιβολή των Μνημονίων από το κράτος και τους δανειστές (2010-18) όσο και με την υγειονομική κρίση (2020) που προέκυψε εξαιτίας της πανδημίας από τον ιό SARS-CoV 2 (κορονοϊό). Και στις δύο περιπτώσεις, το κράτος παρεμβαίνει αποδομώντας δικαιώματα δεκαετιών, τα οποία ταυτόχρονα αλλάζουν τη διάθρωση της εργατικής τάξης, μέσω των πιέσεων που δέχεται εξαιτίας των υψηλών ποσοστών ανεργίας και της επικράτησης κάθε είδους ευέλικτων μορφών στην εργασία.

Παρακάτω θα επιχειρήσουμε μια εν τάχει περιοδολόγηση των βασικών σταθμών του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, προσπαθώντας ταυτόχρονα να εξάγουμε και κάποια συμπεράσματα για το σήμερα:

Η περίοδος του Μεσοπολέμου (1918-36)

- Ιδρύεται η ΓΣΕΕ (Οκτώβριος 1918), η οποία συμπίπτει με την ίδρυση του ΣΕΚΕ-ΚΚΕ (4 Νοεμβρίου 1918). Στο ιδρυτικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ ψηφίζεται ως βασική αρχή η πάλη των τάξεων. Σχηματίζονται τρεις τάσεις. Η μία συνδεδεμένη με τα αστικά κόμματα, η δεύτερη με το ΣΕΚΕ και μια τρίτη από κάποιους σοσιαλιστές και αναρχοσυνδικαλιστές. Επικράτησε η πρώτη τάση.
- Το 1919-20 επέρχεται το πρώτο άμεσο ρήγμα. Αποπομπή των σοσιαλιστών σε συνεργασία με την κυβέρνηση Βενιζέλου. Το 2ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (Σεπτέμβριος

179. Για μια πιο πλήρη εκδοχή, δες Δ. Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, έκδοση του Αρχείου Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡΙΣΤΟΣ) της ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008.

1920), το οποίο συγκαλεί η επιτροπή εργατών της Αθήνας, ενάντια σε αυτούς που προκάλεσαν το ρήγμα, θεωρείται και το πραγματικό συνέδριο.

- Διακοπή των οργανικών σχέσεων του ΚΚΕ με τη ΓΣΕΕ (3ο Συνέδριο ΓΣΕΕ, Μάρτης 1926). Επικράτηση της δεξιάς πτέρυγας. Παγιοποίηση των κρατικών παρεμβάσεων (συλλήψεις κομμουνιστών συνδικαλιστών, διαγραφές, αλλοιώσεις συσχετισμών).
- Διάσπαση της ΓΣΕΕ (4ο Συνέδριο, Μάης 1928). Ίδρυση της Ενωτικής ΓΣΕΕ (ΕΓΣΕΕ, Φεβρουάριος 1929) από κομμουνιστές.
- Αποπομπή των σοσιαλιστών στο 5ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (Σεπτέμβρης 1930). Νέα διάσπαση. Ιδρύονται τα Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα (ΑΕΣ), τα οποία σε συνεργασία με άλλους συνδικαλιστές ιδρύουν στη συνέχεια την Πανελλαδική Συνομοσπονδία Εργασίας (ΠΣΕ). Απόλυτος έλεγχος της ΓΣΕΕ από τη δεξιά πτέρυγα, νίκη του κράτους και της εργοδοσίας. Έτσι, από το 1931 έχουμε τρεις συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες: τη ΓΣΕΕ, που την ελέγχουν οι συντηρητικοί, την Ενωτική ΓΣΕΕ (ΕΓΣΕΕ) των κομμουνιστών και την ΠΣΕ, η οποία είναι υπό την επιρροή των σοσιαλιστών με τους συνεργαζόμενους.
- Τη δεκαετία του 1930 έχουμε άνοδο των εργατικών αγώνων. Κορυφαία στιγμή η εργατική εξέγερση στη Θεσσαλονίκη (Μάης 1936), η οποία αποτελεί σταθμό στη δράση του εργατικού κινήματος. Οι αιτίες της εξέγερσης ήταν η ακρίβεια, οι χαμηλοί μισθοί, τα αλλεπάλληλα οικονομικά σκάνδαλα, καθώς επίσης η αυταρχική συμπεριφορά του κράτους και της Αστυνομίας απέναντι στα χρόνια εργατικά αιτήματα. Για ένα δεκαήμερο (9-11 Μαΐου) είχε σταματήσει κάθε λειτουργία στη Θεσσαλονίκη από την καθολική απεργία. Εκλέγεται Κεντρική Απεργιακή Επιτροπή (ΚΑΕ) από εκλεγμένους αντιπροσώπους από τις συνελεύσεις κάθε συνδικαλιστικής οργάνωσης. Όλη η πόλη είχε καταληφθεί από τον εξεγερμένο λαό. Τελικά, η εξέγερση καταστέλλεται βίαια με 12 νεκρούς (κατ' άλλους 16) και δεκάδες τραυματίες εργάτες και εργάτριες. Ακολουθεί κύμα διώξεων και εκτοπίσεων συνδικαλιστών και εργατών. Λίγους μήνες μετά, την 4η Αυγούστου, επιβάλλεται η δικτατορία του Ι. Μεταξά, κατά την οποία αναστέλλονται όλες οι πολιτικές και συνδικαλιστικές ελευθερίες του λαού, καθώς και οι προσπάθειες που είχαν ξεκινήσει οι τρεις συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες με σκοπό την ενοποίησή τους.[180]

180. Για περισσότερα βλ. Δ. Κατσορίδας, «Η εργατική εξέγερση τον Μάη του 1936 στη Θεσσαλονίκη. Συμπεράσματα για το σήμερα», περιοδικό *Κόκκινο*, καλοκαίρι 2016, τεύχος 4.

Προεξέχον ποιοτικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η εργατική δεσπόζουσα στους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες, με κλάδο αιχμής τους καπνεργάτες. Η νέα εργατική τάξη, που αναπτύσσεται εκείνη την περίοδο, η βιομηχανική, παρουσιάζει συνδικαλιστική αδυναμία. Ταυτόχρονα, υπάρχει ισχυρή θεσμική και κατασταλτική παρέμβαση από το αστικό κράτος.

Το Εργατικό ΕΑΜ (1941-44)

- Δημιουργία του Εργατικού ΕΑΜ (16-7-1941). Οι οργανώσεις που συμμετείχαν σε αυτό ήταν η Εθνική [Γενική] Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΕΣΕΕ) με τον Ι. Καλομοίρη, η Ενωτική ΓΣΕΕ (ΕΓΣΕΕ) με τον Κ. Λαζαρίδη και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα με τον Δ. Στρατή. Η δημιουργία του αποτελεί κορυφαίο σταθμό, διότι λειτουργεί ως ηγεμονικός εργατικός πόλος, ενώ μέσω αυτού επιτυγχάνεται η ενότητα της εργατικής τάξης και του συνδικαλιστικού κινήματος.
- Οι άμεσοι σκοποί του Εργατικού ΕΑΜ ήταν η οργάνωση της καθημερινής πάλης της εργατικής τάξης σε κάθε χώρο εργασίας ή με βάση τη συνοικία για τους ανέργους, με στόχο την επιβίωση του λαού που αφορούσε τη διανομή συσσιτίων, την παροχή τροφίμων, την αύξηση των μισθών, την αντιμετώπιση της πολιτικής επιστράτευσης, το σπάσιμο της τρομοκρατίας στα σωματεία και την τιμωρία των συνεργατών των δυνάμεων Κατοχής.
- Οι μορφές αγώνα ξεκινούσαν από τις πιο ήπιες (π.χ. υπομνήματα, παρουσιάσεις επιτροπών, μείωση της αποδοτικότητας στην εργασία, ομαδική δήλωση ασθένειας κ.ά.) και κατέληγαν μέχρι τις πιο δυναμικές, όπως οι απεργιακές κινητοποιήσεις και οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας σε όλη τη χώρα.

Κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου, η ενότητα των μισθωτών τάξεων σε αντικατοχικούς, οικονομικούς και εθνικούς στόχους, καθώς και η έντονη ταξική πόλωση.

Το 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (1946)

- Δημιουργία του Εργατικού Αντιφασιστικού Συνασπισμού (ΕΡΓΑΣ), στις 30-3-1945. Την 1η Μαρτίου 1946, στην Αθήνα, διοργανώνεται το 8ο Πανεργατικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Συνέδριο-σταθμός, ενωτικό και δημοκρατικό, στο οποίο εκπροσωπούνται όλες οι προπολεμικές συνδικαλιστικές δυνάμεις. Μεγάλη επιρροή της Αριστεράς. Στο Συνέδριο επικρατεί το ψηφοδέλτιο του ΕΡΓΑΣ, συγκεντρώνοντας το 80%-85% των εδρών. Γραμματέας εξελέγη ο Μήτσος Παπαρήγας.

- Στις 27 Ιουνίου 1946, το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ), κατόπιν κρατικής παρέμβασης, ακύρωσε το 8ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, προκαλώντας κρίση στο συνδικαλιστικό κίνημα, και επιβάλλει, στις 25-7-1946, νέα δεξιά διοίκηση στη ΓΣΕΕ υπό τον Φ. Μακρή και την παράταξή του.

Πρόκειται για προσωρινή, μόνο, περίοδο νόμιμου επανελέγχου των συνδικάτων από την Αριστερά (δημοκρατικό διάλειμμα, το πλέον δημοκρατικό συνέδριο). Από εκεί και μετά αρχίζει μια περίοδος για τα συνδικάτα, η οποία χαρακτηρίζεται από αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις για την αλλοίωση της θέλησης των εργαζομένων, κρατικές-αστυνομικές παρεμβάσεις, έλεγχο του επίσημου συνδικαλισμού (της ΓΣΕΕ) από τον εργατοπατερισμό, πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων που χρησιμοποιούνται ως μέσο εκφοβισμού των πολιτών, διώξεις, εξορίες και φυλακίσεις συνδικαλιστών, περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών, λειτουργία του συνδικαλιστικού τμήματος της Ασφάλειας, εργοδοτική τρομοκρατία και διαγραφή από τη δύναμη της ΓΣΕΕ, καθώς επίσης από τη δύναμη των Εργατικών Κέντρων και των Ομοσπονδιών όσων συνδικαλιστικών οργανώσεων επηρεάζονται από την Αριστερά, με μεγάλες συνέπειες για την αυτονομία του συνδικαλιστικού κινήματος. Ο δε Φ. Μακρής θα παραμείνει στη διοίκηση της ΓΣΕΕ επί εικοσαετία, με εξαίρεση την περίοδο 1964-66.

Τα πέτρινα χρόνια (1946-74)

- Εξωθεσμική συγκρότηση των συνδικάτων. Δημιουργείται το Κίνημα Ελεύθερου Συνδικαλισμού-ΚΕΣ (1949) και το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα Ελλάδος-ΕΣΚΕ (Μάιος 1950). Από την ενοποίησή τους προέκυψε το Δημοκρατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα-ΔΣΚ (Μάιος 1955). Ο Δ. Στρατής έγινε ο γραμματέας του νέου σχήματος. Στόχος του ΔΣΚ ήταν ο συντονισμός της δράσης διαφόρων αντιπολιτευτικών συνδικαλιστικών τάσεων από κομμουνιστές, σοσιαλιστές, σοσιαλδημοκράτες, τροτσκιστές, ανένταχτους αριστερούς, δημοκράτες κ.ά., με σκοπό την αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, την ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος, την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης των εργαζομένων, την καθιέρωση της απλής αναλογικής στις εκλογές των συνδικάτων, τη βελτίωση των αποδοχών των μισθωτών κ.ά., ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε και φυτώριο νέων συνδικαλιστικών στελεχών.
- Δημιουργία της Κίνησης των 115 Συνεργαζόμενων Εργατοϋπαλληλικών Οργανώσεων (ΣΕΟ-115), τον Φεβρουάριο του 1962, με πρωτοβουλία της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Κοινής Ωφέλειας, της Ομοσπονδίας Εργατών Τύπου και της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Λογιστών, προκειμένου να αντιμετωπίσουν από κοινού το νομοσχέδιο που έθιγε ασφαλιστικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα. Στην καταρχήν συμφωνία

των προαναφερθέντων ομοσπονδιών προσχωρούν κι άλλα συνδικάτα, φτάνοντας τα 115 και με αυτό το όνομα έμειναν γνωστά στην ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος.

- Ανάπτυξη, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1960, των εργατικών αγώνων (κυριαρχούν οι αγώνες των οικοδόμων, οι κινητοποιήσεις των Ιουλιανών του 1965 κ.λπ.).
- Βασικά αιτήματα της περιόδου: εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος, πολιτικές και συνδικαλιστικές ελευθερίες, βελτίωση των συνθηκών εργασίας, αύξηση των αποδοχών.
- Βασικό σημείο αιχμής, η ενότητα της εργατικής τάξης. Εναντίωση, από τη συνδικαλιστική Αριστερά, για δημιουργία άλλης ΓΣΕΕ. Οι 115-ΣΕΟ, παρότι ήταν διαγραμμένα από τη ΓΣΕΕ συνδικάτα, τα οποία ενώ με βάση την αυξανόμενη δύναμή τους θα μπορούσαν να ιδρύσουν άλλη ΓΣΕΕ και να αντικαταστήσουν την επίσημη, δεν το έκαναν, διότι περίμεναν να τους δοθεί η δυνατότητα, μέσα από τις πολιτικές αλλαγές, να μπουν στη ΓΣΕΕ και έτσι να αλλάξουν τους συσχετισμούς δύναμης, χωρίς να γίνει διάσπαση.
- Στρατιωτική δικτατορία, 21-4-1967. Διάλυση συνδικαλιστικών οργανώσεων, φυλακίσεις, εξορίες. Διορισμός δοτών διοικήσεων.

Προεξέχον ποιοτικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η εργατική δεσπόζουσα στους κοινωνικούς και πολιτικούς-δημοκρατικούς αγώνες, με κλάδο αιχμής τους οικοδόμους. Αδύναμη συνδικαλιστικά η βιομηχανική εργατική τάξη. Ισχυρή θεσμικήκατασταλτική παρέμβαση από το αστικό κράτος, ήδη πριν από τη δικτατορία.

Μεταπολίτευση (περίοδος 1974-1990)

- Σχετική ομαλοποίηση των λειτουργιών του συνδικαλιστικού κινήματος. Εξακολουθούν, ωστόσο, οι κρατικές παρεμβάσεις. Νόμος 330/1976 (θέσπιση ανταπεργίας, ενίσχυση των απεργοσπαστικών μηχανισμών, απαγόρευση πολιτικής απεργίας, νομιμοποίηση του οργανωτικού κατακερματισμού).
- Ανάπτυξη εργατικών αγώνων, μαχητικός εργοστασιακός συνδικαλισμός (1975-77), δημιουργία συντονιστικών οργάνων, όπως η Συντονιστική Επιτροπή Δημοσιοϋπαλλήλων Οργανώσεων-ΣΕΔΟ (1976) και οι Συνεργαζόμενες Αγωνιστικές Δημοκρατικές Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις-ΣΑΔΕΟ (1977) ως αντίβαρο στην κυβερνητικά ελεγχόμενη ΓΣΕΕ.
- Η ομαλοποίηση επήλθε με τον φιλεργατικό Νόμο 1264 του 1982, που ψήφισε η

κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, με τον οποίο ξεκίνησε μια νέα περίοδος για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλισμού και την κατοχύρωση των ελευθεριών του.

- Μεταξύ 9-11 Δεκεμβρίου 1983, πραγματοποιείται το 22ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, στην Αθήνα, το οποίο αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Πήραν μέρος όλα τα Εργατικά Κέντρα και όλες οι Ομοσπονδίες, χωρίς αποκλεισμούς και διεξήχθη με δημοκρατικές διαδικασίες. Έγινε εκκαθάριση των μητρώων, επιτεύχθηκε σε σημαντικό βαθμό η οργανωτική ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος, πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές στα συνδικάτα με απλή αναλογική, εκπροσωπήθηκαν όλες οι παρατάξεις και τέθηκαν οι βάσεις για τη διεκδίκηση σημαντικών κοινωνικών αλλαγών (π.χ. εργατικός-κοινωνικός έλεγχος, αυτοδιαχείριση). Κάτι ανάλογο έγινε και στην ΑΔΕΔΥ, όπου από τις 1-4 Δεκεμβρίου 1983 γίνεται το 25ο Συνέδριό της, το οποίο αποτέλεσε σημαντικό βήμα στην αντιπροσωπευτική της έκφραση και μαζικότητα.
- Νέα ανάκαμψη του κινήματος του εργοστασιακού συνδικαλισμού μέσα από τις «προβληματικές επιχειρήσεις» (1982), κινητοποιήσεις στις ΔΕΚΟ, στον τραπεζικό κλάδο, στην εκπαίδευση κ.λπ. Μαζί με όλα αυτά, προκύπτει νέα κρίση στο συνδικαλιστικό κίνημα. Στις 19 Οκτωβρίου 1985 δημοσιεύεται το Προεδρικό Διάταγμα, με το οποίο απαγορεύονται μισθολογικές αυξήσεις παραπάνω από την εισοδηματική πολιτική που έχει καθορίσει η κυβέρνηση (συν ο περιορισμός της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής-ΑΤΑ, περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες, αυξήσεις των τιμολογίων των Δημοσίων Οργανισμών). Αυτά τα μέτρα προκαλούν μεγάλους απεργιακούς αγώνες. Σημειώνονται σημαντικές μεταβολές στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος. Αλλάζουν οι συσχετισμοί δύναμης στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ, όπου η πλειοψηφία περνά στην Αριστερά, δηλαδή στη συνεργασία των επτά στελεχών της ΠΑΣΚΕ (ΠΑΣΟΚ) που διαφωνούν με τα μέτρα της κυβέρνησης,[181] με τους συνδικαλιστές του ΚΚΕ (ΕΣΑΚ-Σ) και του ΑΕΜ (ΚΚΕ Εσωτερικού). Κατόπιν δικαστικής απόφασης ανατρέπεται η εκλεγμένη διοίκηση της ΓΣΕΕ και διορίζεται νέα μονοπαραταξιακή από στελέχη της ΠΑΣΚΕ, εφόσον η συνδικαλιστική αντιπολίτευση αρνήθηκε να μπει στη διορισμένη διοίκηση. Ομαλοποίηση επήλθε στο ενωτικό 25ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (Απρίλιος 1989), με τη συμμετοχή όλων των συνδικαλιστικών παρατάξεων.

181. Κατόπιν οι διαφωνούντες και οι διαγραμμένοι συνδικαλιστές της ΠΑΣΚΕ συγκρότησαν νέα παράταξη, με πανελλαδική διάρθρωση, τη Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση (ΣΣΕΚ). Η ανάλογη συνδικαλιστική παράταξη στο χώρο των δημοσίων υπαλλήλων λεγόταν ΣΕΑΚ.

Προεξέχον ποιοτικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η επανεμφάνιση της ταξικής πόλωσης. Αυτό φαίνεται από τη μαζική ανάπτυξη συνδικαλιστικών αγώνων, σε όλους τους τομείς της οικονομίας, με κλάδο αιχμής τους οικοδόμους, αλλά και με βασική τομή τη ριζοσπαστικοποίηση των βιομηχανικών εργατών, όπου για πρώτη φορά έχουμε μαζικό εργοστασιακό συνδικαλισμό, ο οποίος συνεχίζεται και μετά το 1981, με τους εργατικούς αγώνες στις «προβληματικές επιχειρήσεις». Σοβαροί συνδικαλιστικοί αγώνες αναπτύσσονται επίσης και στον τραπεζικό κλάδο, στους εκπαιδευτικούς κ.λπ.

Κατά το χρονικό διάστημα 1990-2010 λαμβάνει χώρα η ενσωμάτωση του συνδικαλιστικού κινήματος εντός του πλαισίου του κοινωνικού εταιρισμού (βλ. σχετικά στο κεφάλαιο για τα ζητήματα της συνδικαλιστικής πυκνότητας), η γραφειοκρατικοποίησή του και η ενσωμάτωση των συνδικαλιστικών ηγεσιών -ιδιαίτερα σε επίπεδο συνομοσπονδιών- στις στρατηγικές επιλογές του κεφαλαίου (ΟΝΕ και ευρώ, Ολυμπιακοί Αγώνες κ.λπ.).[182] Στις 3 Απριλίου 1999, σε πανελλαδική σύσκεψη συνδικάτων και συνδικαλιστών, δημιουργήθηκε το Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο (ΠΑΜΕ) από συνδικαλιστές, κυρίως, του ΚΚΕ.

Η εποχή των Μνημονίων

- Έκρηξη των απεργιακών αγώνων την περίοδο 2010-2012. Στον ιδιωτικό τομέα έχουμε ένταση των αγώνων, κυρίως στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στη Χαλυβουργία και τους ναυτεργάτες. Στο στενό δημόσιο τομέα αναπτύσσονται απεργίες κυρίως στο χώρο της υγείας και της αυτοδιοίκησης, ενώ από το χώρο της κοινής ωφέλειας στα μέσα μαζικής μεταφοράς και στα ΕΛ.ΠΕ. Από εκεί και έπειτα, με την ήττα του συνδικαλιστικού κινήματος, έχουμε μια συνεχή πτώση των εργατικών αγώνων. Γενικά, τη δράση του εργατικού κινήματος και των συνδικάτων, σε όλα τα επίπεδα (συνδικαλιστικό, θεσμικό κ.λπ.) ανέκοψαν από το 2010 τα Μνημόνια και οι Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου, με τις οποίες συρρικνώθηκε το εργατικό εισόδημα, μειώθηκε ή και εξαφανίστηκε η προστασία των εργαζομένων, ενώ δημιουργήθηκαν στρατιές ανέργων και ανασφάλιστων απασχολούμενων.

182. Βλ. σχετικά, Zisimopoulos, I. (2019). Industrial Relations in Greece: Before, during and beyond the economic crisis. *EAST-WEST Journal of Economics and Business*, XXII(2), 81-108. Βλ. επίσης αναλυτικά σε Γ. Μπιθυμήτρης-Λ. Κωτσονόπουλος, «Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη Μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2018, τεύχος 44(1), σελ. 99-122.

Βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η απουσία εργατικού κλάδου αιχμής, ο οποίος να δίνει τον τόνο στους συνδικαλιστικούς αγώνες. Είναι ένα ζήτημα το οποίο έχει αρχίσει να παρατηρείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ενώ προσέλαβε έντονες διαστάσεις από το 1990 και έπειτα.

Πρώτα συμπεράσματα σχετικά με το σύγχρονο εργατικό ζήτημα

Από τα προαναφερθέντα είναι δυνατό να διαπιστώσουμε τα εξής: 1) Ενώ στις περιόδους του Μεσοπολέμου, των πέτρινων χρόνων και στη Μεταπολίτευση, έχουμε πιο σαφείς εργατικές ταξικές ταυτότητες, εντούτοις από το 1990 και μετά έχουμε υποχώρηση αυτού του στοιχείου και μια συντηρητική μετατόπιση. Για παράδειγμα, ενώ στον Μεσοπόλεμο στην πρωτοπορία των αγώνων του εργατικού κινήματος είναι οι καπνεργάτες, στα πέτρινα χρόνια οι οικοδόμοι, και στην περίοδο της Μεταπολίτευσης οι βιομηχανικοί εργάτες μαζί με τους οικοδόμους, από το 1990 και έπειτα δεν έχει υπάρξει κλάδος με το αντίστοιχο βάρος που είχαν οι προηγούμενοι. Αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι αναπτύσσεται, ιδιαίτερα από το τέλος της δεκαετίας του 1980 και μετά, μια τάση υποχώρησης του προεξέχοντος ρόλου της εργατικής τάξης που συγκροτείται εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, στους κοινωνικοπολιτικούς και συνδικαλιστικούς αγώνες. 2) Ζητήματα που ταλάνισαν τα συνδικάτα, στο παρελθόν, εξακολουθούν ακόμη να είναι σε ισχύ: κρατικές παρεμβάσεις, τάση ενσωμάτωσης σε θεσμούς του κράτους, κομματικοί μηχανισμοί ως ιμάντες μεταβίβασης, γραφειοκρατικές παραμορφώσεις, αδύνατες οργανωτικές δομές, πολυκερματισμός, επικράτηση συντεχνιακών αντιλήψεων, έλλειψη οικονομικής αυτοτέλειας κ.λπ.

Επιπροσθέτως, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη, μεταξύ άλλων, η δομή της παραγωγής (αριθμός και μέγεθος επιχειρήσεων, μέσος αριθμός απασχολουμένων ανά επιχείρηση), καθώς και οι συνολικές κοινωνικο-οικονομικές και ειδικότερα οι κλαδικές μεταβολές, με έμφαση την τάση αποβιομηχανοποίησης και την αντίστοιχη κυριαρχία του τομέα των υπηρεσιών. Άλλοι παράγοντες είναι οι μεταβολές στο διεθνή συσχετισμό δυνάμεων μετά την καπιταλιστική παλινόρθωση στις χώρες του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού, η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού και οι επιπτώσεις τους στην ιδεολογικοπολιτική φυσιογνωμία και την επιρροή των κομμάτων που αναφέρονται στην εργατική τάξη. Συνδυαζόμενα, όλα αυτά, με τη διόγκωση της ανεργίας και της εργασιακής επισφάλειας, ιδιαίτερα από την επικράτηση των Μνημονίων και έπειτα, καθώς επίσης η συναρτώμενη, με όλα τα παραπάνω, μείωση της συμμετοχής των μισθωτών στα συνδικάτα, που έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της διαπραγματευτικής τους ισχύος, συνθέτουν αυτό που όλοι γνωρίζουμε ως κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Μελετώντας, κάποιος/-α την εξέλιξη του εργατικού ζητήματος στην Ελλάδα, αισθάνεται πως αυτά για τα οποία αγωνίζονται οι σύγχρονες δυνάμεις της εργασίας δεν απέχουν πολύ από εκείνα για τα οποία πάλευαν οι παλαιότεροι. Οι μισθοί, μέσω των Μνημονίων, έχουν καταβαραθρωθεί, η ανεργία έχει διογκωθεί με συνέπεια να επιφέρει μεγάλες ψυχολογικές επιπτώσεις, υπάρχει νέο μεταναστευτικό ρεύμα, οι ώρες εργασίας έχουν ελαστικοποιηθεί, η κοινωνική ασφάλιση συνεχώς υποβαθμίζεται, η αδήλωτη εργασία και οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης κυριαρχούν, υπάρχει άγχος και εργασιακό στρες, οι συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας της εργασίας υποτιμώνται, αυξάνονται τα εργατικά ατυχήματα, ποινικοποιείται η συνδικαλιστική δράση και τελικά κυριαρχεί ο φόβος, η χαμηλή ταξική συνείδηση και η αποστράτευση.

Αλήθεια, πόσο πολύ διαφέρουν αυτά από τις συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν στις αρχές του 20ού αιώνα;

Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι προβλήματα που ταλάνισαν τα συνδικάτα, όλη αυτήν την ιστορική περίοδο, και εξακολουθούν ακόμη να είναι σε ισχύ (όπως θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια) είναι: κρατικές παρεμβάσεις, παρατάξεις ως ιμάντες μετάβίβασης των γραμμών των κομματικών μηχανισμών, συνδικαλιστική γραφειοκρατία, αδύνατες οργανωτικές δομές, πολυκερματισμός, επικράτηση συντεχνιακών αντιλήψεων κ.λπ.

Παρ' όλ' αυτά, η δράση του εργατικού κινήματος συνεχίζεται, ενώ το εργατικό ζήτημα τίθεται με νέους όρους στην ατζέντα των συνδικάτων. Διότι, παρά τις εκάστοτε αντιξοότητες, η εργατική τάξη εμφανίζεται στο προσκήνιο, *«σαν αστάθμητος παράγοντας, που ξαφνιάζει όσους ξεχνούν την ιστορία μας»*, αλλάζοντας τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού.

Παρακάτω, θα επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε τα προβλήματα που αναδεικνύονται από το *νέο εργατικό ζήτημα*, ώστε κατόπιν να εξετάσουμε τις βασικές αιτίες της αποδυνάμωσης του συνδικαλιστικού κινήματος, τις χρόνιες παθογένειές του, πώς αποτυπώνεται η παρουσία της εργατικής τάξης στη δομή των συνδικάτων στην Ελλάδα, και τέλος να περιγράψουμε πώς τίθεται με νέους όρους το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, διατυπώνοντας και προτάσεις βελτίωσης αυτής της καινούργιας κατάστασης.

4.3. Ελαστική εργασία και ελαστική συνείδηση;[183]

«...Ένας από τους λόγους της αποτυχίας του επαναστατικού κινήματος βρίσκεται ακριβώς στο ότι η πραγματική ζωή των ατόμων διαδραματίζεται σε επίπεδο διαφορετικό από αυτό που πιστεύουν οι πρωτεργάτες της κοινωνικής επανάστασης, που βασίζονται σε μια βαθύτερη γνώση του κοινωνικού είναι». Αυτό, μεταξύ άλλων, ισχυριζόταν ο Βίλχελμ Ράιχ.[184] Και, κατά πώς φαίνεται, δεν έχει άδικο.

Με λίγα λόγια, ο νεοφιλελευθερισμός, ως μεταβατικό πρόγραμμα του κεφαλαίου, μπόρεσε να κυριαρχήσει επειδή οι εκπρόσωποί του κατάλαβαν αυτό που δεν μπορούν να καταλάβουν τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα και οι αγωνιστές: *το ζήτημα της ψυχολογίας* και *της ιδεολογικής ηγεμονίας*.

Ουσιαστικά, ο νεοφιλελευθερισμός αποτέλεσε την απάντηση του κεφαλαίου, αλλά και του κράτους (το οποίο εκφράζει τα συνολικά και μακροπρόθεσμα συμφέροντα του κεφαλαίου), απέναντι στη μεγάλη ισχύ που είχαν αποκτήσει οι εργαζόμενες τάξεις, οι συνδικαλιστικές και πολιτικές τους οργανώσεις και τα άλλα κοινωνικά κινήματα στη διάρκεια της περιόδου 1960-1970.

Η απάντηση του κεφαλαίου ήταν η αναδιάρθρωση, οι ευέλικτες μορφές εργασίας, η εργασιακή απορρύθμιση και η αποδυνάμωση του συνδικαλιστικού κινήματος, δηλαδή, η ήττα των κινημάτων. Οι εργασιακές σχέσεις άλλαξαν χαρακτήρα, οι συλλογικές διεκδικήσεις και η συνδικαλιστική δράση απαξιώθηκαν ως «απολιθώματα του παρελθόντος» και η προσωπική ανέλιξη έγινε καθεστώς. Η χειρωνακτική εργασία επίσης απαξιώθηκε, επειδή ήταν «βρόμικη», ενώ ο λεγόμενος τριτογενής τομέας ήταν το βασικό όχημα για την επίτευξη της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης (ελαστικοποίηση ωραρίων, μειωμένες αποδοχές, διπλές δουλειές για συμπλήρωση του μισθού κ.λπ.).

Όμως, η ιδεολογία μέσω της οποίας επικράτησαν όλα αυτά ήταν ο ατομισμός, ο καταναλωτισμός και γενικά η ατομική πρωτοβουλία.

Έτσι, ο νεοφιλελευθερισμός, ως πολιτικό και οικονομικό πρόγραμμα, κατάφερε, κυρίως από τη δεκαετία του 1990 και μετά, με τον δικό του τρόπο, να ενισχύσει και να εκφράσει τα βαθύτερα συναισθήματα και τις επιθυμίες των ανθρώπων, ενισχύοντας αυτό

183. Δημοσιεύτηκε στο http://kommon.gr/iii/626-elastiki-ergasia-kai-elastiki-syneidisi-tou-dimitri-katsorida, 15 Ιουλίου 2016, και στο https://rproject.gr/article/elastiki-ergasia-kai-elastiki-syneidisi, 21 Ιουλίου 2016.

184. Β. Ράιχ, *Ταξική συνείδηση και σεξουαλική χειραφέτηση*, έκδοση τρίτη, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1972. Αναφέρεται στον πρόλογο του βιβλίου, σελ. 7.

το οποίο ήδη μαθαίνουμε από την παιδική μας ηλικία και γίνεται καθημερινό βίωμα: τον ατομισμό, τον ανταγωνισμό και τον καταναλωτισμό. Στηρίχτηκε πάνω στην αδυναμία των πολιτικών οργανώσεων που αναφέρονται στην εργατική τάξη και των συνδικάτων να εξάψει τη φαντασία και να αφυπνίσει τον ενθουσιασμό των ανθρώπων, αφήνοντας στον αντίπαλο να θίγει τις εσώτερες χορδές τους, με στρεβλούς τρόπους. Ως πρόταγμα αναδείχτηκε το «να περνάμε καλά» και το «να πιάσουμε την καλή», καθώς επίσης όλα τα συμπαρομαρτούντα του νέου τρόπου ζωής: οι πιστωτικές κάρτες και τα δάνεια, η άνθηση του lifestyle και της ατομικής ευημερίας, η εθνική μαγκιά, το χρηματιστήριο, η νυχτερινή διασκέδαση ως μέσο επίδειξης και στιλ, η εκγύμναση, ο ναρκισσισμός, η σεξουαλική ηδονή, τα κέντρα ομορφιάς, τα τατουάζ, τα ροζ τηλέφωνα, η καριέρα, η υπέρμετρη χρήση του διαδικτύου, η διαφήμιση και γενικά ο καταναλωτισμός. Ταυτοχρόνως, η ανασφάλεια, η εργασιακή περιπλάνηση, η λογική «σήμερα ήρθα και αύριο φεύγω», η μαύρη-αδήλωτη εργασία, η δεύτερη εργασία για βιοποριστική ανακούφιση, η λογική της κοινωνικής ανόδου σε σχετικά εξασφαλισμένους εργασιακά χώρους (π.χ. ΔΕΚΟ, τράπεζες κ.λπ.) *οδήγησαν σε άρνηση αυτού που πραγματικά ανήκει η πλειονότητα της μισθωτής εργασίας: της εργατικής τάξης*.

Όλα λοιπόν αυτά, και ανάλογα με το τι ταίριαζε στον καθένα, έγιναν το ατομικό σήμα κατατεθέν, παράλληλα με την καλλιέργεια μιας αίσθησης του ανικανοποίητου. Εγκλωβίστηκε η κοινωνία σε μια πληθώρα πραγμάτων που «πρέπει» να καταναλωθούν, σύμφωνα με τις επιταγές και τις επιθυμίες του ατομικού «εγώ».

Ο ελληνικής καταγωγής σουρεαλιστής ποιητής, Νίκολας Κάλας, σε ένα γράμμα του υπενθυμίζει τη θέση του Βίλχελμ Ράιχ, σχετικά με το γιατί το πιο προοδευμένο προλεταριάτο του κόσμου, το γερμανικό, αποδέχτηκε ή δεν αντιστάθηκε αρκετά αποτελεσματικά στο ναζισμό. Η ερμηνεία του Ράιχ είναι ότι αυτό συνέβη επειδή η αστική τάξη μπόρεσε και πρόσφερε, στην εργατική τάξη, κάποια οικονομικά πλεονεκτήματα που ταυτόχρονα τα εξωράιζε με ηθικές ή αισθητικές αξίες, επιδείξεις κ.λπ. Ψυχολογικά, η προσαρμογή πραγματοποιήθηκε, επειδή η φασιστική ηθική ζητούσε ταυτόχρονα μια υποταγή που περιόριζε τη σεξουαλική ελευθερία. «Έτσι, στο όνομα μιας ηθικής του υπερεγώ, η απαγόρευση γινόταν ένα αξίωμα που απέτρεπε επίσης την επανάσταση ενάντια στην οικονομική καταπίεση και όχι μόνο την επανάσταση τη σεξουαλική». Ο Κάλας, από αυτήν την προσέγγιση του Ράιχ, συνάγει το συμπέρασμα ότι «αυτός ο μηχανισμός δεν είναι απαραιτήτως το αποτέλεσμα του καθαυτό φασισμού, αλλά μπορεί να προωθείται από κάθε αντιδραστική κυβέρνηση που ξέρει να εμπνέει τις μάζες».[185]

185. Νίκολας Κάλας - Μιχάλης Ράπτης, *Μια πολιτική αλληλογραφία 1967-1984*, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2002, σελ. 102.

Τηρουμένων των αναλογιών, κάτι παρόμοιο βλέπουμε και με τη διαδικασία επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού. Κατάφερε να περάσει την ιδεολογία και ψυχολογία της ατομικοποίησης στην οργάνωση της εργασίας και γενικά σε όλο το κοινωνικό σώμα, καθώς και τη λογική της ανάθεσης, μέσω της οποίας η κοινωνία περιμένει από τους εκάστοτε εκπροσώπους της να της λύσουν τα προβλήματα, χωρίς η ίδια να διεκδικεί και να συμμετέχει.

Η έκρηξη του λεγόμενου τριτογενούς τομέα της οικονομίας, μαζί με τις τράπεζες, τις ΔΕΚΟ και το στενό δημόσιο τομέα, οι οποίοι φαίνονταν πιο «καθαροί» από το δευτερογενή τομέα (βιομηχανία, βιοτεχνία, κατασκευές κ.λπ.), στον οποίο οι εργαζόμενοι μπορούσαν να «συμμετέχουν» πιο «δημιουργικά», όπου οι επιστάτες εξωραΐστηκαν και βαφτίστηκαν «υπεύθυνοι τμημάτων» ή/και μάνατζερ, και ο καθένας έβλεπε τον εαυτό του ως μονάδα που θα βελτίωνε τη θέση του εναντίον όλων των υπολοίπων, δημιούργησε το έδαφος για την απαξίωση της συλλογικότητας και του συνδικαλισμού.

Η έλλειψη ιστορικής μνήμης και συλλογικής ταυτότητας, ο ανταγωνισμός (αντί της αλληλεγγύης), η κολακεία προς τους ανωτέρους για την απόσπαση της εύνοιάς τους, η συκοφαντία, η δολοπλοκία, ο καριερισμός και η έκπτωση των αξιών θεωρήθηκαν φυσικά πράγματα και έπαψαν να καταδεικνύονται ως απεχθή και ταξική μειοδοσία.

Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω ήταν οι παράγοντες που βοήθησαν στη νίκη του κεφαλαίου επί της εργασίας. Επιπλέον, με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού μεγάλωσαν γενιές ανθρώπων, οι οποίες γαλουχήθηκαν να σκέφτονται από τη σκοπιά του ταξικού αντιπάλου, ενώ οι νεότερες γενιές, οι οποίες συνέπεσαν με την επικράτηση των Μνημονίων, δεν έχουν την εμπειρία των κατακτήσεων του παρελθόντος, με συνέπεια να προσαρμόζονται εύκολα στην εργασιακή ευελιξία, δείχνοντας σε πολλές περιπτώσεις και αδιαφορία για τη συλλογική δράση. Τους είναι ξένη. Γι' αυτό, πολλές φορές, προκαλεί εντύπωση γιατί η κοινωνία, ακόμη και οι τοπικές κοινωνίες, δεν προβαίνουν σε μαζική αντίσταση σε φαινόμενα κλεισίματος επιχειρήσεων και απολύσεων. Ή διερωτόμαστε πώς γίνεται στις απεργίες να συμμετέχουν κυρίως οι μεγαλύτεροι σε ηλικία, ενώ οι νεότεροι να απέχουν, όταν ιστορικά συνέβαινε το αντίθετο. Διότι, η κοινωνική συμμετοχή περιλαμβάνει σχέδιο, στόχο, δράσεις και αλληλεπίδραση με τους άλλους, με σκοπό να επηρεάσουν πλευρές της δημόσιας ζωής. Όμως, η συλλογική δράση έχει κόστος. Χάνεις ελεύθερο χρόνο, είναι ψυχοφθόρα και ο εργαζόμενος δεν το θέλει. Το βαριέται. Ξέχωρα που έχουν τρωθεί τα κοινωνικά πρότυπα (π.χ. τα συνδικάτα έχουν απαξιωθεί, καθώς επίσης και το πρότυπο του συνδικαλιστή).

Το αποτέλεσμα είναι να έχουν μειωθεί τα κοινωνικά αντανακλαστικά, να κυριαρχεί η παραίτηση από την πολιτική και κοινωνική δράση ως κάτι παρωχημένο και να υπάρχει εθισμός στην κάθε αυθαιρεσία, εκφράζοντας μόνο συμπόνια για τα θύματα, ευχόμενοι

να μην είμαστε «εμείς» οι επόμενοι. Μπορεί, βέβαια, να προκαλούν θλίψη τα διάφορα φαινόμενα αυθαιρεσιών, το κλείσιμο επιχειρήσεων, οι απολύσεις κ.λπ., αλλά γρήγορα ξεχνιούνται και υπάρχει επιστροφή στην «κανονικότητα».

Αυτή η ψυχολογία και αυτές οι πρακτικές δεν αλλάζουν από τη μια μέρα στην άλλη, όπως και η δημιουργία μιας νέας εργασιακής ηθικής. Είναι αφέλεια να πιστεύουμε ότι επειδή διαψεύστηκαν οι προσδοκίες και η κοινωνία φτωχοποιείται και υποφέρει, θα υπάρξει εύκολη επιστροφή στο συλλογικό. Η λογική του «όσο χειρότερα τόσο καλύτερα» έχει αποδειχτεί λάθος.

Η ταξική συνείδηση των δυνάμεων της εργασίας δεν υπάρχει, έτσι και αλλιώς, λόγω της εργασιακής εκμετάλλευσης ούτε λόγω της χειροτέρευσης της κοινωνικής κατάστασης (π.χ. φτώχεια, ανεργία, εργασιακή επισφάλεια, μετανάστευση κ.λπ.).

Ίσως, η ταξική συνείδηση να βρίσκεται σε «παρωχημένα» θέματα και σε καθημερινά ζητήματα, τα οποία όμως απασχολούν τον κόσμο της εργασίας, και όχι στις μεγάλες πολιτικές αναλύσεις και αποκαλύψεις. Χωρίς να υποτιμάμε τις πολιτικές και θεωρητικές αναλύσεις, υπάρχει ταυτοχρόνως η αναγκαιότητα να βρεθεί μέσω ποιων στοιχείων θα μπορούσε να διαμορφωθεί η ταξική συνείδηση, να αναπτυχθεί με βάση τις δοσμένες μορφές της, να αποσαφηνισθεί και να προωθηθεί.

4.4. Ψυχολογία της αντίστασης και ταξική συνείδηση[186]

Μία από τις αιτίες της ήττας των ιδεών, οι οποίες αναφέρονται στην αλληλεγγύη, στην κοινωνική ισότητα, στην κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο κ.λπ., είναι η έλλειψη μιας ανάλογης πολιτικής ψυχολογίας, η οποία θα επιχειρήσει να μελετήσει με ποιον τρόπο αναπτύσσεται η ταξική συνείδηση και γιατί δεν αναπτύσσεται αυθόρμητα, κάτω από τις κοινωνικές πιέσεις. Αυτή η ανεπάρκεια και υποτίμηση από μέρους των συνδικάτων και των οργανώσεων που αναφέρονται στην εργατική τάξη ωφέλησαν τις αντίπαλες δυνάμεις του κεφαλαίου, οι οποίες χρησιμοποίησαν την ψυχολογία (όπως και άλλες επιστήμες, π.χ. οικονομία, ιστορία, κοινωνιολογία, φιλοσοφία κ.λπ.), για δικό τους όφελος και την έκαναν ένα από τα ισχυρότερα όπλα τους.

Κατά συνέπεια, η επιστημονική έρευνα και η πολεμική ενάντια στην κρατούσα επιστήμη, σε όλους τους τομείς, αποτελεί μέρος της πολιτικής δράσης και γι' αυτό επιβάλλεται

186. Δημοσιεύτηκε στο, http://kommon.gr/iii/630-marksistiki-psyxologia-kai-taksiki-syneidisi-tou-dimitri-katsorida, 19 Ιουλίου 2016.

να δούμε τη θεωρία *ολιστικά*. Δηλαδή, να πάψουν τα στεγανά που υπάρχουν μεταξύ των διαφόρων επιστημών, αλλά και στο εσωτερικό του κάθε επιστημονικού τομέα (της οικονομίας, της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας, της φιλοσοφίας, της ιατρικής, της ψυχολογίας, της ιστορίας κ.λπ.), διότι ο τελικός σκοπός είναι η προαγωγή των αναγκών της κοινωνίας και των ανθρώπων.

Υπ' αυτήν την έννοια, ίσως είναι αναγκαίο να δούμε ότι η ταξική συνείδηση των μισθωτών βρίσκεται σε πολύ συγκεκριμένα στοιχεία, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις είναι προσωπικής υφής: δηλαδή, σε καθημερινά προβλήματα και μικροζητήματα που περιλαμβάνουν τις καλές ή κακές σχέσεις μέσα στην οικογένεια και τις υποχρεώσεις προς αυτήν, τις δυσκολίες ανατροφής και τη σχολική επίδοση των παιδιών, τα χαμηλά εισοδήματα, τον περιορισμό μέχρις ελαχιστοποίησης του ελεύθερου χρόνου, την έλλειψη επικοινωνίας με τους φίλους, τη διατροφή, τις σεξουαλικές σχέσεις, τον περιορισμό των ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων (κινηματογράφος, θέατρο, διασκέδαση, χορός, αθλητισμός, εκδρομές), την αγορά ή την επίπλωση του σπιτιού, την καθημερινή πίεση από τον εργοδότη, τον χαμένο χρόνο και την κούραση από το συγκοινωνιακό πρόβλημα και τις μετακινήσεις, και διάφορα άλλα τέτοια ζητήματα που αφορούν αυτό που ονομάζουμε *προβλήματα της καθημερινότητας* αλλά και *ποιότητα ζωής*.

Η ψυχική κατάσταση των ανθρώπων, έλεγε ο Ράιχ, διαμορφώνεται από τη ζωή τους, τις συνθήκες ύπαρξής τους, αναπτύσσεται πάνω στη βάση τους, τις αναπαράγει και τις αντανακλά.

> «Ο κόσμος δημιουργείται, χρησιμοποιείται και μεταβάλλεται μονάχα από τον άνθρωπο, μέσω της θέλησής του να ενεργήσει και της βλέψης του στην ευτυχία -με δύο λόγια, από την ψυχική του ύπαρξη. Αυτό το ξέχασαν εδώ και πολύ καιρό όλοι αυτοί οι "μαρξιστές" που εκφυλίστηκαν σε οικονομιστές. Εάν μια οικονομική και κοινωνική πολιτική [...] πρόκειται να είναι μαρξιστική, τότε πρέπει να συνδεθεί με την ασήμαντη, κοινότοπη, πρωτόγονη, απλή καθημερινή ζωή και τις επιθυμίες των πλατύτερων μαζών του λαού με όλη την ιδιομορφία της κοινωνικής τους κατάστασης».[187]

Κατά συνέπεια, όλα αυτά τα προβλήματα που αγγίζουν τη σφαίρα της καθημερινότητας είναι υποχρεωμένοι οι πολιτικοί και κοινωνικοί φορείς που αναφέρονται στις δυνάμεις της εργασίας να τα λάβουν υπόψη τους και να μην τα υποτιμούν. Αν, λοιπόν, θέλουν

187. Β. Ράιχ, *Ταξική συνείδηση και σεξουαλική χειραφέτηση*, ό.π., σελ. 52.

να προσελκύσουν τον κόσμο στη χαρά τού να κάνει πολιτική, είναι αναγκαίο να πολιτικοποιήσουν την καθημερινότητα. «Πολιτικοποιείστε λοιπόν την προσωπική ζωή, τις διασκεδάσεις, τα χορευτικά κέντρα, τους κινηματογράφους, τις αγορές, τις κρεβατοκάμαρες, τα ξενοδοχεία, τα καταστήματα στοιχημάτων! Η επαναστατική ενέργεια βρίσκεται στην καθημερινή ζωή!», έλεγε πάλι ο Ράιχ.[188]

Υπ' αυτήν την έννοια χρειάζεται να ανακαλυφθεί και να προβληθεί ένα θετικό πρόταγμα, το οποίο θα ξεκινά από το θυμικό και ταυτόχρονα θα έχει στρατηγική. Διότι, αν με την αντι-ηγεμονία εννοούμε μια νέα ηγεμονία, τότε με τον αντι-καπιταλισμό τι εννοούμε; Ο αντι-καπιταλισμός δεν είναι θετικό πρόταγμα. Υπό μια ετυμολογική έννοια, αντί του καπιταλισμού τι θέλουμε; Ένα νέο καπιταλισμό;

Βέβαια, το θετικό πρόταγμα χωρίς το συναίσθημα είναι μισό. Διότι, δεν λείπουν τα προτάγματα, τα προγράμματα και τα οράματα. Οι κοινωνικοί, πολιτικοί και συνδικαλιστικοί φορείς ασχολούνται πιο πολύ νοητικά με το σχέδιο, την οργάνωση και τις μορφές πάλης, αλλά παρουσιάζουν έλλειψη να ασχοληθούν με τα συναισθήματα του κόσμου, τη θλίψη και τον πόνο του. Η κοινωνία ακούει, συνήθως, τι *πρέπει* να γίνει. Όμως, ένας πληγωμένος και θυμωμένος άνθρωπος δεν έχει διάθεση να μπει σε «πρέπει».

Εδώ τίθενται τα εξής ερωτήματα: Ποιοι θα φέρουν την αλλαγή; Οι θυμωμένοι άνθρωποι ή οι δυναμωμένοι; Ο θυμωμένος μπορεί να είναι δημοκρατικός; Απεναντίας, μπορεί να βλάψει τόσο τον εαυτό του όσο και τους άλλους. Μόνο η διεργασία του θυμού μπορεί να βοηθήσει στο ξεμπλοκάρισμα. Και προς αυτήν την κατεύθυνση το *παράδειγμα* και η *δράση* είναι τα εργαλεία.

Κατά συνέπεια, για να υπάρξει απεμπλοκή από «αδιέξοδες» καταστάσεις και να προβληθεί ένα θετικό πρόταγμα, χρειάζεται να ανιχνευθούν ποιες είναι οι διαθέσιμες ευκαιρίες, ώστε να δοθεί έμφαση σε αυτές και όχι στους περιορισμούς που θέτει η εκάστοτε συγκυρία. Διότι, η απειλή, ο φόβος και η καταστροφολογία αφοπλίζουν το κοινωνικό κίνημα και το υποτάσσουν. «Αν αντισταθείς, χάθηκες», λένε οι κρατούντες και τα media. «Αν δεν αντισταθείς, χάθηκες», λένε από την άλλη τα δρώντα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα. Και στις δύο περιπτώσεις, αυτό τελικά που φαίνεται είναι ότι «θα χάσεις». Με βάση την ψυχολογία, το μόνο που μένει είναι η απειλή.

Αυτό το επικοινωνιακό σύμπλεγμα ονομάζεται «διπλός δεσμός» (διπλό μήνυμα). Σύμφωνα με τον ψυχίατρο-ψυχαναλυτή, Ν. Σιδέρη, οι κρατούντες, χρησιμοποιώντας αυτό το δίπολο, καταφέρνουν να προκαλέσουν μια διανοητική εμπλοκή στην κοινωνία

188. Β. Ράιχ, *Ταξική συνείδηση και σεξουαλική χειραφέτηση*, ό.π., σελ. 135.

(αποδιοργάνωση της ικανότητας να σκέφτεσαι), που μαζί με τα βαριά αρνητικά συναισθήματα (απόγνωση, ανημποριά, θλίψη, οργή, φόβος, αγωνία, αναμονή), εμπεδώνουν ένα «πένθιμο μούδιασμα», το οποίο αποδίδει το ειδοποιό ψυχολογικό στίγμα μιας κρίσης. Αυτό με τη σειρά του δημιουργεί μια άρνηση για τα τεκταινόμενα, του στιλ, «δεν θέλω να ξέρω - δεν με ενδιαφέρει να μάθω».[189] Ουσιαστικά, μιλάμε για μια αντίσταση στη γνώση, στο συναίσθημα και στην ίδια τη σκέψη, όπως λέει ο Στίβεν Φρος. «Η αντίσταση αυτού του είδους υποδηλώνει ένα κλείσιμο του νου, μια άρνηση ενασχόλησης με τα πράγματα και αυτό δεν αφορά μόνο ψυχολογικά ζητήματα, αλλά και "πραγματικά"».[190] Και επειδή η άρνηση είναι ο λιγότερο ευεργετικός τρόπος για να αντισταθείς, ο Φρος καταλήγει στο συμπέρασμα πως ίσως, τελικά, το να σκέφτομαι σημαίνει αντιστέκομαι και χρειάζεται να προηγηθεί της πολιτικής αντίστασης.[191]

Κατά συνέπεια, η αποδόμηση του «διπλού δεσμού» είναι αναγκαίο να εστιαστεί στην άρση αυτής της απαγόρευσης να σκεφτόμαστε, όπως πάλι ισχυρίζεται ο Ν. Σιδέρης. Ας πούμε, για παράδειγμα, πως οι κρατούντες ισχυρίζονται ότι τα υφεσιακά μέτρα στην οικονομία ή τα μέτρα λιτότητας είναι «μονόδρομος». Άρα, απαγορεύεται να σκεφτόμαστε περί του αντιθέτου. Θα το δεχτούμε αυτό χωρίς να το σκεφτούμε; Διότι, αν καταφέρουμε να άρουμε τη λογική του «μη σκέφτεσαι», τότε υπάρχει αντικείμενο και κριτήριο επιλογής και από τη στιγμή που η σκέψη ξεμπλοκάρει, τότε όλα μπορούν να συμβούν.

Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, δεν χρειάζεται να τονίζονται ούτε η απειλή ούτε ο φόβος, λόγω της υπεροπλίας του αντιπάλου, αλλά να αναζητηθούν και να βρεθούν οι διαθέσιμες ευκαιρίες, ώστε να δημιουργηθούν ρωγμές, να δοθεί στόχος και να εμπνευστεί η αισιοδοξία ότι τα πράγματα μπορούν να πάνε και αλλιώς. Υπ' αυτήν την έννοια, οι κοινωνικές αντιστάσεις και δικτυώσεις είναι η πολύτιμη κοινωνική βάση για να διαπραγματευτούν και να διεκδικήσουν από την εκάστοτε κυβέρνηση, επειδή διαθέτουν την εμπειρία, τη γνώση και την τεχνογνωσία, ώστε να αλλάξουν τα πράγματα και να απομονωθεί η λογική της ανάθεσης. Με την προϋπόθεση, βέβαια, να αρχίσουν να διατυπώνονται τα αιτήματα και να ενεργοποιείται η κοινωνία στο σύνολό της.

Στη βάση αυτή, να ανιχνευθούν πού υπάρχουν συγκριτικά πλεονεκτήματα, να ανοιχτεί η συζήτηση και να λειτουργήσουν ως παράδειγμα με πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα.

189. Για περισσότερα δες, Ν. Σιδέρης, *Το κατά Διαβόλου Ευαγγέλιο. Πολιτική ψυχολογία της κρίσης*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2014.

190. Στίβεν Φρος, «Ψυχανάλυση και κοινωνική βία», *Η Αυγή*, Κυριακή 23 Απριλίου 2017, σελ. 13.

191. Συνέντευξη του Στίβεν Φρος στη Νόρα Ράλλη, με τίτλο: «Ο όρος ''κοινωνική βία'' είναι απολύτως πραγματικός και διόλου τεχνητός», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 24 Απριλίου 2017, σελ. 12.

Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει τη συγκρότηση ενός εναλλακτικού συνδικαλιστικού προγράμματος, το οποίο θα ενοποιεί τους εργαζόμενους στη μαύρη αγορά εργασίας και στην επισφάλεια, τους ανέργους και τους μετανάστες με τους εργαζόμενους που ακόμη έχουν εργασία και το οποίο θα βασίζεται στην εργατική αλληλεγγύη, την εργατική δημοκρατία και την ενεργό συμμετοχή των εργαζομένων στις αποφάσεις.

Ένα πρώτο βήμα, για να γίνουν τα προαναφερθέντα, είναι *η παραδοχή*. Δηλαδή, η παραδοχή ότι δεν υπάρχουν εύκολες λύσεις και απαντήσεις. Και είναι σκόπιμο αυτό να ομολογηθεί ανοιχτά και θαρρετά, γιατί έτσι υπάρχει μια δυνατότητα να ξεκινήσει η αντίστροφη πορεία. Το πρώτο βήμα, λοιπόν, για την ανίχνευση λύσεων είναι η παραδοχή ότι δεν υπάρχει καμία σταθερά.

Αλήθεια, από πού να πιαστούν οι άνθρωποι; Από ποιο όραμα; Είναι, άραγε, η κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο το όραμα του εργατικού κινήματος, όπως περιγράφεται στα καταστατικά των συνδικάτων και των οργανώσεων που αναφέρονται σε αυτό; Και αν ναι, πώς την εννοούν; Και πώς θα ξέρουμε πώς την εννοούν, αν δεν γίνει κουβέντα μεταξύ των ενδιαφερομένων και αν δεν το μοιραστούν; Αν δεν πουν πόσο καημό έχουν και γιατί; Διότι, αν αυτά και άλλα ακόμη δεν ειπωθούν στις συλλογικότητες που έχουν αποφασίσει οι άνθρωποι να συνυπάρχουν (συνδικάτα, παρατάξεις, πολιτικούς φορείς κ.λπ.), τότε πώς θα καταλάβουν ότι είναι μαζί και ότι έχουν κοινούς στόχους;

Οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από κοινωνικούς φορείς, οι οποίοι θα βγάζουν πάθος γι' αυτά που πιστεύουν και αγωνίζονται. Χωρίς πάθος δεν έχει γίνει καμία αλλαγή στην κοινωνία. Καμία δημιουργία.

Δεν είναι σε αντιδιαστολή η λογική με το συναίσθημα, με το πάθος. Και δεν υπάρχει λόγος να γίνεται επιλογή ανάμεσα στα δύο. Χρειάζεται να αναπτύσσονται και τα δύο. Αν αναπτύσσεται μόνο η λογική, μπορεί οι άνθρωποι να γίνουν ανάλγητοι ή ακόμη χειρότερα να προβούν σε αγριότητες. Για παράδειγμα, αν είσαι στρατιώτης και λειτουργείς με το συναίσθημα, δεν μπορείς να σκοτώσεις τον «εχθρό». Αν, λοιπόν, το συναίσθημα και το πάθος αναπτυχθούν παράλληλα με τη λογική, ο νους δεν μπορεί να κάνει αγριότητες. Γι' αυτό είναι θεμιτό να αξιοποιείται τόσο η λογική γι' αυτά που είναι φτιαγμένη όσο και το συναίσθημα γι' αυτά που είναι φτιαγμένο.

Τέλος, οι άνθρωποι θέλουν κοινωνικούς φορείς, οι οποίοι δεν θα έχουν ανάγκη μόνο τη νίκη, την οποία βεβαίως χρειάζεται να επιδιώκουν, αλλά και αν αυτή δεν έρθει να μη θεωρηθεί ότι πήγε χαμένος ο χρόνος ενασχόλησης. Εξάλλου, η προσωπική ζωή του καθενός και της καθεμιάς είναι ένα πολύ μικρό μέγεθος στο μακρύ ιστορικό χρόνο. Το ζητούμενο, λοιπόν, δεν είναι αν η διάρκεια της ζωής μας είναι μικρή, αλλά το πώς χρησιμοποιούμε το χρόνο της. Έτσι, το συναίσθημα της ματαίωσης δεν θα υπάρξει, αν

έχουμε αφήσει κάτι πίσω, μια παρακαταθήκη τόσο ως άτομα όσο και ως πολιτικοί και κοινωνικοί φορείς.

Μια κοινωνία χωρίς τάξεις είναι ένα σχέδιο ανάμεσα σε πολλά ιστορικά σχέδια. Τελικά, το ποιο σχέδιο θα επικρατήσει, είναι το ζητούμενο. Το ερώτημα, «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα;» εκεί ακριβώς παραπέμπει.

4.5. Το εργασιακό άγχος[192]

4.5.1. Τι δείχνουν τα στοιχεία

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση σχετικά με το εργασιακό άγχος, θα αναφέρουμε κάποια ενδεικτικά στοιχεία για το εν λόγω θέμα, τα οποία, παρότι είναι παλαιότερα, εντούτοις δείχνουν την τάση.

Συγκεκριμένα:

- Ένας στους πέντε εργαζόμενους υποφέρει από ψυχική νόσο, όπως κατάθλιψη ή άγχος, με συνέπεια να απουσιάζει συχνά από τη δουλειά του, ενώ το 30%-50% όλων των νέων αιτήσεων για επιδόματα στις χώρες του ΟΟΣΑ οφείλονται σε «φτωχή» ψυχική υγεία[193].
- Το ποσοστό των εργαζομένων που εκτίθεται στο στρες, λόγω εργασίας ή σε πίεση στην εργασία, αυξήθηκε κατά τη δεκαετία του 2000 σε όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ[194], ενώ ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) προβλέπει ότι μέχρι το 2020 θα αποτελεί δεύτερο παράγοντα επιβάρυνσης των νόσων σε όλες τις ηλικίες[195].

192. Μια προγενέστερη μορφή του εν λόγω κειμένου αποτέλεσε εισήγηση σε ημερίδα που διοργάνωσε το συνδικάτο της ΕΕΤΕ-ΟΤΕ, στις 30 Οκτωβρίου 2015, στην Αθήνα, με θέμα: «Εργασιακές σχέσεις - Εντατικοποίηση - Ασφάλεια στην εργασία». Δημοσιεύτηκε στην τριμηνιαία έκδοση της ΕΕΤΕ-ΟΤΕ, *Οθόνη*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2016, αρ. φύλλου 102 και στην ιστοσελίδα του συνδικάτου, http://eete-ote.gr/index.php/rss/338-psyxiki-ygeia-ergasia-to-ergasiako-agxos1

193. *Η Αυγή*, 14-12-2012, άρθρο με τίτλο: «Σύμφωνα με έρευνα του ΟΟΣΑ: Το 25% των εργαζομένων πάσχει από ψυχική νόσο».

194. *Η Αυγή*, 14-12-2012, ό.π.

195. Αναφέρεται στην εφημερίδα *Βραδυνή*, 14-12-2011, στο άρθρο «Ραγδαία αύξηση της κατάθλιψης στους εργασιακούς χώρους».

- Το εργασιακό άγχος πλήττει πάνω από 40 εκατ. εργαζόμενους στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.)[196].

Σε επίπεδο Ε.Ε. τα στοιχεία δείχνουν τα εξής:

- 28% των εργαζομένων παρουσιάζουν κατάσταση εργασιακού άγχους.
- Ένας στους πέντε εργαζόμενους παρουσιάζει έντονη κόπωση.
- Ένας στους οκτώ εργαζόμενους παρουσιάζει συχνούς πονοκεφάλους.
- 20% των εργαζομένων που πάσχουν από καρδιαγγειακές παθήσεις έχουν βιώσει έντονες καταστάσεις εργασιακού άγχους.[197]

Σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα, σύμφωνα με έρευνα που έκανε το «Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας»,[198] τα στοιχεία σχετικά με το εργασιακό άγχος δείχνουν ότι:

- Το 60% των Ελλήνων εργαζόμενων ανέφερε πως η εργασία του επηρεάζει την υγεία του σε ψυχολογικό και σωματικό επίπεδο, όταν ο μέσος όρος στις χώρες της Ε.Ε. των 27 είναι 35%.
- Η απουσία από την εργασία εξαιτίας του στρες, το 2010, είχε τετραπλασιαστεί σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια.
- Οι Έλληνες είναι οι πιο αγχωμένοι εργαζόμενοι στην Ευρώπη και ανησυχούν (σε ποσοστό 83%) ότι το εργασιακό άγχος θα αυξηθεί πολύ κατά την επόμενη πενταετία σε σύγκριση με την Ευρώπη.[199]

Επιπροσθέτως, οι Έλληνες εργαζόμενοι, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και του άγχους της απόλυσης, αισθάνονται πολύ πιεσμένοι. Μάλιστα, το 72% εξ αυτών αναφέρει ότι έχει εμφανίσει ασθένειες που σχετίζονται με το άγχος (καρδιακές παθήσεις, κατάθλιψη, γαστρεντερικά προβλήματα κ.λπ.), ενώ προσδιόρισε την ευέλικτη εργασία ως σημαντικό στοιχείο για την εξισορρόπηση του εργασιακού άγχους (65%). Επίσης, διαπιστώθηκε ότι το 41% των Ελλήνων εργαζόμενων κυριολεκτικά χάνει τον ύπνο του, επειδή

196. Αναφέρεται στον *Ριζοσπάστη*, 8-4-2012, σελ. 14.

197. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Ν. Λαδικός, «Εργασιακό άγχος και ρεφλεξολογία», εφημερίδα *Holistic Life*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2012, τεύχος 47, σελ. 38-39.

198. Τα στοιχεία αναφέρονται στο *Holistic Life*, ό.π.

199. «Πρώτοι στο άγχος είναι οι Έλληνες», εφημερίδα *Η Ναυτεμπορική*, 28-3-2012.

ανησυχεί για την εργασία του. Το 63% ανησυχεί μήπως απολυθεί, το 74% αισθάνεται λιγότερο σίγουρο για τον τομέα στον οποίο εργάζεται, το 52% αναφέρει ότι η οικογένειά του και οι φίλοι του έχουν παρατηρήσει ότι αγχώνεται λόγω της εργασίας του και το 65% δηλώνει ότι το άγχος βλάπτει τις προσωπικές σχέσεις των συναδέλφων του.[200]

Από τα προαναφερθέντα, μπορούμε να συμπεράνουμε καταρχήν ότι το εργασιακό άγχος είναι σαν την πανούκλα ή αλλιώς ο «μαύρος θάνατος» του 21ου αιώνα, σύμφωνα με το Ινστιτούτο Διαχείρισης Ανθρώπινου Δυναμικού (Chartered Institute for Personnel and Development).[201] Συνεπικουρούμενα, όλα αυτά, από την οικονομική κρίση, αυτό που συνεπάγεται είναι η ανασφάλεια για τη θέση εργασίας. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι εργαζόμενοι σπαταλούν πιο πολύ χρόνο, ανησυχώντας για τη θέση τους και τις αποδοχές τους παρά για την απόδοση στην εργασία τους[202].

4.5.2. Τι είναι το εργασιακό άγχος;

Το εργασιακό άγχος είναι ένα σύνολο βιωμάτων, στο οποίο συσσωρεύονται πιεστικές καταστάσεις που σχετίζονται με την εργασία. Πιεστικές καταστάσεις είναι ο φόρτος εργασίας, η εντατικοποίηση, η ασάφεια για τα όρια του ρόλου, οι συχνές εναλλαγές θέσεων εργασίας, οι εργασιακές συνθήκες, η μη συμμετοχή του εργαζομένου στο αποτέλεσμα της εργασίας του, η μονότονη και επαναλαμβανόμενη εργασία, ο ανταγωνισμός, η σεξουαλική παρενόχληση, η εργασιακή ανασφάλεια, η ανεργία, η ευελιξία κ.λπ.

Τα συμπτώματα του εργασιακού άγχους χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες:[203]

1. τα σωματικά συμπτώματα
2. οι ψυχολογικές τους εκδηλώσεις και
3. οι εκδηλώσεις σε επίπεδο συμπεριφοράς.

Σωματικά συμπτώματα: Κόπωση, αϋπνία, πονοκέφαλος, υπέρταση, αναπνευστικά προβλήματα (άσθμα, δύσπνοια, πόνος στο στήθος), μυϊκοί πόνοι, προβλήματα του πε-

200. Τα στοιχεία αναφέρονται στην εφημερίδα, *Το Παρόν*, 4-1-2014, στο άρθρο με τίτλο: «Οι Έλληνες εργαζόμενοι έχουν χάσει τον ύπνο τους από τον φόβο μήπως απολυθούν».

201. Για περισσότερα δες το άρθρο της Νίνας Αγγελίνη, «''Πανούκλα'' το εργασιακό άγχος», *Έθνος*, 8-10-2011.

202. Κλεονίκη Γιαννακοπούλου, «Ψυχική υγεία και εργασιακός χώρος στον καιρό της οικονομικής κρίσης», *Κέρδος*, 8-3-2012.

203. Ν. Λαδικός, «Εργασιακό άγχος και ρεφλεξολογία», ό.π.

πτικού συστήματος (π.χ. νευρώσεις στο στομάχι, ναυτία κ.λπ.), ανορεξία, εφιδρώσεις, σεξουαλική ψυχρότητα ή ακόμη και ανικανότητα

Ψυχολογικές εκδηλώσεις: Φόβος για το μέλλον, δυσκολία συγκέντρωσης κατά την εργασία, νευρικότητα-ευερεθιστικότητα, μελαγχολία, ένταση, θυμός, κακή διάθεση, αίσθημα ανικανοποίητου, έλλειψη ενδιαφέροντος για τη ζωή, αισθήματα αποτυχίας, διαταραχές στον ύπνο κ.λπ.

Αλλαγές συμπεριφοράς: Αποφυγή της εργασίας, απουσία από την εργασία, δυσφορία για την εργασία, ροπή προς εργατικά ατυχήματα λόγω απόσπασης προσοχής, αυξημένη κατανάλωση ουσιών (αλκοόλ, κάπνισμα, ηρεμιστικά), συνεχής θυμός με αποτέλεσμα την επιθετικότητα προς τους συναδέλφους/-ισσες κ.λπ.

Τα προηγούμενα δείχνουν ότι με τον τρόπο που οργανώνεται η εργασία χάνει την ουσία της. Οι συνέπειες είναι αποξένωση, φθορά και απελπισία.

Παρατηρώντας όλα αυτά, με πιο συστηματικό τρόπο, υπάρχουν τρεις επιλογές: είτε φυγή από το πρόβλημα είτε υποκατάσταση του προβλήματος με ατομικές λύσεις είτε δημιουργία λύσης μέσα από συλλογική αντιμετώπιση.

Η αντίληψη που προβάλλει το «κανείς μόνος του στην κρίση», σημαίνει:

- να εκφράζουμε το πρόβλημα
- να το βγάλουμε από μέσα μας-να το εξωτερικεύσουμε
- να μιλήσουμε με άλλους, με φίλους και συναδέλφους μας
- να το κοινοποιήσουμε.

Αλλιώς, αν κουκουλώνονται τα προβλήματα, τότε αυτά μας τρώνε, όπως το σαράκι, και φυσικά, όταν τα καταπίνουμε, τα βρίσκουμε συνεχώς μπροστά μας. Διότι, ο ανασφαλής και ο φοβισμένος εργαζόμενος είναι ο υποταγμένος εργαζόμενος. Όχι μόνο, στο σώμα, άλλα και στην ψυχή. Και αυτή είναι η μεγαλύτερη μορφή βίας: η ψυχολογική. Μάλιστα, ο λόγος που μπορεί αυτό να συμβαίνει είναι επειδή οι κρατούντες έχουν τους τρόπους να πείθουν τους ανθρώπους να θεωρούν ότι αυτά που συμβαίνουν είναι όλα «λογικά» και «φυσιολογικά». Αυτό έχει ονομασθεί *Σύνδρομο της Στοκχόλμης*, και είναι μια παράδοξη κατάσταση κατά την οποία οι όμηροι, οι αιχμάλωτοι ή οι δέσμιοι μιας κατάστασης ταυτίζονται ή και τρέφουν συμπάθεια προς αυτούς που τους αιχμαλώτισαν ή προς αυτούς από τους οποίους εξαρτώνται για την επιβίωσή τους.

4.5.3. Μπορεί να αντιμετωπιστεί;

Κατ' αρχάς, εκτός από τη δράση των εργαζομένων και των συνδικάτων μπορεί και η εργοδοσία, αν υπάρχει θέληση, να κάνει κάποια βήματα.[204] *Πρώτο* βήμα είναι να φροντίσει να κάνει τους εργαζόμενους να νιώθουν ότι σε οποιαδήποτε δύσκολη στιγμή της ζωής τους (π.χ. ασθένεια, απώλεια προσφιλούς προσώπου, οικονομικό ή εργασιακό πρόβλημα κ.λπ.) θα τους στηρίξει.

Δεύτερο, να επιδιώκει συναντήσεις με τους εργαζόμενους (δυνατότητα διαβούλευσης με τη διοίκηση), ώστε να ακούει απευθείας τη γνώμη τους και τι είναι αυτό που θα βελτίωνε την ψυχική διάθεσή τους (π.χ. η άμβλυνση της καταπόνησης, η προσαρμογή της θέσης εργασίας, η ανάπτυξη των ικανοτήτων του προσωπικού κ.ά.).

Τρίτο, να αναγνωρίσει ότι η λειτουργία της επιχείρησης οφείλεται στους ανθρώπους που εργάζονται σε αυτήν και όχι στις οποιεσδήποτε μηχανές. Αναγνώριση της εργασιακής προσφοράς σημαίνει εποικοδομητικά σχόλια-επιβράβευση, ενημερώσεις, επικοινωνία, διάλογο, επιρροή των εργαζομένων επί του σχεδιασμού της επιχείρησης, εξασφάλιση της υγείας και της ασφάλειας στην εργασία κ.λπ.

Όσον αφορά στους ίδιους τους εργαζόμενους, σε πρώτη φάση χρειάζεται να ξεκινήσουν να παρατηρούν και να καταγράφουν ποια ερεθίσματα τους πιέζουν στην εργασία τους.

- Να διευρύνουν τις ανθρώπινες κοινωνικές σχέσεις, ώστε να υπάρχει υποστήριξη από ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων (φίλους, συγγενείς, γείτονες, συναδέλφους/-ισσες κ.λπ.).
- Να υπάρχει συμμετοχή στις διαδικασίες του σωματείου που ανήκει ο καθένας/-μία και να εκφράζονται, ανοιχτά, οι ανησυχίες.
- Να γίνονται συζητήσεις σχετικά με τι τους προβληματίζει και στη συνέχεια να το μοιράζονται με τους υπόλοιπους.
- Να ζητούν βοήθεια.
- Να μιλήσουν στα παιδιά τους και να τους εξηγήσουν ότι για την κρίση και τα εργασιακά προβλήματα φταίει το κεφάλαιο, οι πλούσιοι και όχι οι εργαζόμενοι-γονείς, επειδή τα παιδιά σκέφτονται με όρους «καλού-κακού», ενώ ταυτόχρονα να τους δοθεί η ελπίδα, ακόμη και με ιστορικά παραδείγματα αγώνων, επειδή στα παιδιά αρέσει η αφήγηση[205].

204. «Οδηγίες για καλή ψυχική υγεία των εργαζομένων», *Η Καθημερνή*, 8 Ιουλίου 2012.

205. Για περισσότερα σχετικά με αυτό δες Νίκος Σιδέρης, *Μιλώ για την κρίση με το παιδί. Εμπιστευτική επιστολή σε μεγάλους που σκέφτονται,* εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.

- Να κατανοήσουν ότι η κρίση που βιώνουν δεν είναι προσωπική αποτυχία ή ήττα, αλλά κοινωνικό πρόβλημα. Το βιώνουν και άλλοι συνάνθρωποι και συνάδελφοί τους.
- Να υπάρξει στροφή και σε άλλου είδους αξίες, αναθεωρώντας τη στάση για τη ζωή, όπως είναι η εθελοντική συμμετοχή σε διάφορα κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης (π.χ. κοινωνικά παντοπωλεία, ανταλλαγή προϊόντων, κινήσεις χωρίς μεσάζοντες, κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία κ.λπ.) ή η συμμετοχή σε υποστηρικτικά δίκτυα, όπως είναι ομάδες ψυχολογικής στήριξης (π.χ. να δημιουργηθούν κέντρα συμβουλευτικής στήριξης εργαζομένων και ανέργων).

Έτσι, οι άνθρωποι δεν θα νιώθουν μόνοι και αβοήθητοι και θα μπορέσουν να απορροφήσουν τους κραδασμούς που προκαλεί το εργασιακό άγχος και η ανασφάλεια.

Υπάρχουν, επίσης, και ορισμένα πιο απλά βήματα σε ατομικό-προσωπικό επίπεδο, τα οποία μπορεί να φανούν αφελή, αλλά μπορούν ως ένα βαθμό και αυτά να προσφέρουν βοήθεια. Τέτοια είναι μια βόλτα μόνοι ή με παρέα σε έναν κήπο ή στο δάσος ή στην παραλία. Επίσης, η ασχολία με τον κήπο ή τα λουλούδια. Ακόμα και η γυμναστική μπορεί να συμβάλει στην ευεξία. Τέλος, οι συγκεντρώσεις σε σπίτια φίλων για διασκέδαση, για επικοινωνία, για μοίρασμα συναισθημάτων, για άκουσμα μουσικής ή για το διάβασμα ενός βιβλίου και η συζήτηση μαζί με άλλους (π.χ. μέσα από τη δημιουργία λέσχης βιβλίου) μπορεί να φανούν χρήσιμα σε δύσκολες περιόδους.

Με λίγα λόγια, χρειάζεται να σχεδιαστεί λίγο ο ελεύθερος χρόνος, υλοποιώντας πράγματα που πάντα θέλουν οι εργαζόμενοι να κάνουν και πάντα τα αναβάλλουν, και να διαλέξουν μικρές απολαύσεις που τις παραμελούν, βάζοντας χρώμα στη ζωή τους και γιατί όχι και γέλιο ή χιούμορ ή και λίγη διακωμώδηση σοβαρών πραγμάτων.[206]

Όλα αυτά είναι αναγκαία επειδή όσοι/-ες δεν έχουν συναισθηματική κοινωνική υποστήριξη είναι πιο ευάλωτοι στο να κλειστούν στον εαυτό τους, να θωρακιστούν σε αυτόν και να εμφανιστούν φαινόμενα κατάθλιψης.

Η αλληλοβοήθεια σε περιόδους, όπως η σημερινή, οι μικρές απολαύσεις και η διαμόρφωση μιας *ψυχολογίας της αντίστασης* είναι πολύτιμες για να επιβιώσει η κοινωνία και να μην παραιτηθεί.

206. Ίλια Θεοτοκά-Χρυσοστομίδη, «Το άγχος στην επαγγελματική ζωή προκαλεί κατάθλιψη», *Κέρδος*, 26-4-2012.

4.6. Οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας

4.6.1. Η κοινωνική πλευρά της ανεργίας

Είναι γεγονός ότι η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική υποβαθμίζει την κοινωνική λειτουργία της εργασίας στο όνομα του «πιασίματος των οικονομικών δεικτών». Όμως, πίσω από τους αριθμούς υπάρχουν άνθρωποι με προβλήματα και ανάγκες, οι οποίες, όταν δεν επιλύονται, αφήνουν πίσω τους κοινωνικά ερείπια.

Το ερώτημα, όμως, που προκύπτουν είναι το εξής: τι γίνεται με τις λεγόμενες «παράπλευρες απώλειες» της οικονομικής κρίσης;

Οι έρευνες δείχνουν ότι οι κοινωνικά αποκλεισμένοι παρουσιάζουν, σε ποσοστό 15%-91%, όλο το φάσμα των ψυχικών διαταραχών. Άλλες έρευνες δείχνουν ότι η αύξηση του ποσοστού της ανεργίας κατά 1% οδηγεί στην αύξηση του ποσοστού των ψυχικών διαταραχών κατά 3%, του ποσοστού των αυτοκτονιών κατά 5% και των θανάτων από αλκοολισμό κατά 30%.[207] Επίσης, οι ειδικοί λένε ότι υπάρχει συσχέτιση της αύξησης της παραβατικότητας και της οικονομικής κρίσης. Εκατομμύρια άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους, τις προοπτικές τους, τα σπίτια τους, ακόμη και τους γάμους τους. Ο συνδυασμός της απόγνωσης και της απελπισίας συμβάλλει στην αύξηση γενικά της οποιασδήποτε μορφής παραβατικότητας.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, σε μείζον κοινωνικό φαινόμενο αναδεικνύεται η τάση για αυτοκτονία που παρουσιάζουν οι άνεργοι και οι εργαζόμενοι οι οποίοι ζουν πλέον στην επισφάλεια. Γενικά, υπάρχει μια αύξηση έως και 20% των αυτοκτονιών, η οποία καταγράφεται στη χώρα, λόγω των συνεπειών της οικονομικής κρίσης (χρέη και ανεργία), η οποία τελικά «ακουμπάει κάτι πολύ πιο βαθύ, που αφορά στην απώλεια της *''ταυτότητας''* (αυτής που συγκροτούσε ο κοινωνικός ρόλος του κανονικά εργαζόμενου και η επιδίωξη και/ή επίτευξη της οικονομικής επάρκειας) και στο ίδιο το *νόημα της ζωής*».[208]

Γίνεται φανερό ότι υπάρχει άμεση συσχέτιση μεταξύ οικονομικής άνθησης ή κρίσης με τις αυξομειώσεις στο επίπεδο της γενικής θνησιμότητας του πληθυσμού σε περιπτώσεις καρδιακών παθήσεων, αλκοολισμού, ναρκωτικών, εγκλημάτων, αυτοκτονιών, καθώς και εισόδου σε ψυχιατρικά ιδρύματα.

---

207. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Κατερίνα Μάτσα, «Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου. Όψεις της βιοπολιτικής στη σημερινή εποχή της κρίσης. Συλλογικές αντιστάσεις», περιοδικό *Ουτοπία*, Μάρτιος-Απρίλιος 2012, τεύχος 99.

208. Θ. Μεγαλοοικονόμου, «Σχετικά με τη ραγδαία αύξηση των αυτοκτονιών εν μέσω Μνημονίου», περιοδικό *Ουτοπία*, Μάρτιος-Απρίλιος 2012, τεύχος 99.

4.6.2. Η ψυχολογική προσέγγιση της ανεργίας

Από τα προαναφερθέντα, είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε ότι οι συμπεριφορές των ανέργων και οι αντιδράσεις τους είναι πολύπλευρες και γι' αυτό μπορεί να μας φαίνονται ακατανόητες.

Οι άνεργοι έχουν συγκεχυμένα συναισθήματα. Συνήθως διακατέχονται από το αίσθημα της ανασφάλειας, εφόσον διατηρούνται σε μια κατάσταση «μη συνεχούς εργασίας». Μόνο που αυτό το ασυνεχές στην εργασία αλλά συνεχές στην ανεργία βιώνεται ως δυσβάστακτο κενό. Ταυτοχρόνως, εμφανίζεται μπροστά μια διαδικασία *ενοχοποίησης* των ανέργων, με αποτέλεσμα ο κάθε άνεργος να θεωρεί ότι «για την ανεργία του ευθύνεται ο ίδιος». Αυτή η ενοχική διαδικασία λειτουργεί υπονομευτικά για τη διεκδίκηση των βασικών εργατικών τους δικαιωμάτων, στερώντας τους τις βασικές προϋποθέσεις συλλογικής οργάνωσης, όπως για παράδειγμα μέσα από τη δημιουργία οργανώσεων ανέργων. Έτσι, ύστερα από ένα μεγάλο διάστημα ανεργίας, οι αντιδράσεις των ανέργων είναι η απογοήτευση, το αίσθημα ήττας και η αποστράτευση από συλλογικές προσπάθειες. Όμως, αυτήν την ήττα ο άνεργος τη βιώνει ως προσωπική ήττα-αποτυχία και συνεπάγεται την εξατομίκευση, την απαξίωση, την αίσθηση οδύνης και μοναξιάς και άρα γίνεται αδύναμος να αντιδράσει.[209]

Επιπροσθέτως, κάποιος ο οποίος για μεγάλο διάστημα μένει άνεργος χάνει την αίσθηση ότι ανήκει σε μια κοινωνική ομάδα (π.χ. την εργατική τάξη), καθώς επίσης και τη συνείδηση της αλληλεγγύης, και αναζητά πιο εύκολα τις ατομικές λύσεις (π.χ. κάποιο μέσον για να βρει εργασία). Ταυτοχρόνως, επειδή το κράτος απομακρύνεται από την πρακτική της κοινωνικής αλληλεγγύης και προστασίας, εναποθέτει τη διαχείριση της επιβίωσης και της ένδειας σε άλλα δίκτυα, όπως είναι της οικογενειακής βοήθειας, της βοήθειας μεταξύ συγγενών-φίλων και γειτόνων, της συγκατοίκησης, της αυτοκαταναλωτικής λειτουργίας (π.χ. η καλλιέργεια του κήπου) ή της αγοράς μη ποιοτικών αλλά φθηνών προϊόντων, καθώς επίσης τον περιορισμό των ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Όλα αυτά αποτελούν την άμυνα των ανέργων στις κοινωνικές συνθήκες που επιβιώνουν.

209. Για περισσότερα δες Δ. Κατσορίδας - Γ. Λεχουρίτης, «Οι κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Δεκέμβριος 2010, τεύχος 178.

4.6.3. Η οδύνη των ανέργων[210]

Η Καναδική Ένωση Ψυχικής Υγείας αναφέρει, για τις επιπτώσεις της ανεργίας, τα εξής:

> «...Η ανεργία αποτελεί ένα σοκ προς ολόκληρο το σύστημα-του-εαυτού σου. Μπορείς να βιώσεις κάποια από τα ίδια συναισθήματα, πόνος, οδύνες και άγχη που βιώνει κάποιος που έχει σοβαρά πληγωθεί ή κάποιος που έχει περάσει από ένα διαζύγιο ή περνά μια φάση μελαγχολίας και θλίψης για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου». Και αυτή ακριβώς η οδύνη είναι το στοιχείο-κλειδί της απόλυτης εξατομίκευσης του ατόμου.[211]

Στον καθημερινό μας λόγο, η *απώλεια* συνδέεται με τη στέρηση για κάτι που είχαμε και με την αποτυχία να το κρατήσουμε ή να αποκτήσουμε κάτι. Κατά συνέπεια, η απώλεια κάποιου πράγματος μας βάζει σε μια διαδικασία θρήνου.

Υπ' αυτή την έννοια, και *η απώλεια της εργασίας δεν είναι τίποτε άλλο από μια μορφή θρήνου*.[212] Και, όπως κάθε απώλεια έτσι και η απώλεια της εργασίας απαιτεί βίωση του θρήνου, αλλά συγχρόνως απαιτεί και χρόνο για να αντεπεξέλθει κάποιος στα συγκεχυμένα συναισθήματα που συνδέονται με την απώλεια της εργασίας (θυμού, κυνικής διάθεσης, ενοχών και, τέλος, αποδοχής του γεγονότος). «Ψάχνουμε για καινούργια σύμβολα, για νέες αξίες και επίσης θέλουμε να αγκιστρωθούμε σε ό,τι είναι γνώριμο, ασφαλές και οικείο».

Τελικά, κατά πώς φαίνεται, μόνο η *κινητοποίηση*, η *δημιουργικότητα* και η *συλλογική προσπάθεια* των ατόμων να χτίσουν μια διαφορετική εμπειρία σε σχέση με το απολεσθέν αντικείμενο και με το χαμένο κομμάτι του εαυτού τους είναι οι κινητήριες δυνάμεις, οι οποίες λειτουργούν ρυθμιστικά και επανορθωτικά.

4.6.4. Υπάρχουν λύσεις;

Η χρόνια διαρθρωτική ανεργία αποτελεί ενδημικό φαινόμενο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι δυνάμεις της εργασίας καθιστά την ανεργία ακόμη πιο επώδυνη για την εργατική τάξη. Μιαν εργατική τάξη κατακερμα-

210. Ο τίτλος είναι δανεισμένος από το βιβλίο του Ν. Παναγιωτόπουλου, εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2005.

211. Αναφέρεται στο Κ. Μάτσα, ό.π., σελ. 65.

212. Δ. Κατσορίδας, «Η απώλεια της εργασίας ως μορφή θρήνου», ηλεκτρονικό περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Απρίλιος 2012, τεύχος 193.

τισμένη και, μονίμως, επανακαταρτιζόμενων και διαθέσιμων μισθωτών και ανέργων, προς κάθε χρήση του κεφαλαίου.

Κατά συνέπεια, για την υπέρβαση των καταστροφικών και αυτοκαταστροφικών τάσεων που δημιουργούνται εξαιτίας της ανεργίας, μια καταρχήν βασική προϋπόθεση είναι η διερεύνηση του προβλήματος της ανεργίας από ομάδα εργασίας, η οποία θα απαρτίζεται από ψυχολόγους, ψυχιάτρους, κοινωνιολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς, οικονομολόγους, πολιτικούς επιστήμονες και τους άμεσα ενδιαφερόμενους (π.χ. από εργαζόμενους, ανέργους και συνδικαλιστές), οι οποίοι θα προωθήσουν μια *κοινωνική συμβουλευτική*[213] που θα επιδιώκει και θα αναζητά να φέρει στην επιφάνεια όχι μόνο τις μικρές προσωπικές αλλαγές, μέσω μόνο μιας ατομικοκεντρικής προσέγγισης, αλλά θα αποκαλύπτει ποιες κοινωνικές αιτίες και δυνάμεις ευθύνονται για την ανεργία και την οικονομική κρίση, αναζητώντας τα αίτια στην *ολότητα* των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων και όχι, όπως κάνει το σύστημα, στις «προσωπικές ιδιομορφίες». Που θα προσεγγίζει τους εργαζόμενους και τους άνεργους, όχι ως παθητικούς δέκτες, άλλα θα τους βάζει να συμμετέχουν, ωθώντας τους ταυτόχρονα σε δράσεις, όπως η εθελοντική συμμετοχή σε δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης και ομάδες αυτοβοήθειας. Μια *κοινωνική συμβουλευτική*, η οποία θα προσπαθεί να απεγκλωβίσει τους ανθρώπους από την κυρίαρχη σκέψη -που επιδιώκει να τους μεταβάλει σε άβουλα και παθητικά όντα- ώστε να αποφασίζουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους και έτσι να μπορούν να πάρουν την τύχη στα χέρια τους, δρώντας με στόχο την κοινωνική και ατομική χειραφέτηση-απελευθέρωση.

Επιπλέον, όπως έδειξε η εμπειρία του Μεσοπολέμου (και θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο), μία από τις λύσεις είναι η δημιουργία δικτύου-κινήματος κατά της ανεργίας και της επισφαλούς απασχόλησης, όπου οι εργαζόμενοι και οι άνεργοι δεν θα αισθάνονται μόνοι τους, αλλά θα έχουν την αίσθηση της συλλογικότητας και της ένταξης σε μια κοινωνική ομάδα, μέσω της οποία θα αντισταθούν και θα διεκδικήσουν την επίλυση των προβλημάτων τους. Διότι, το μοίρασμα της εμπειρίας και της αλληλεγγύης βοηθούν στον περιορισμό της απομόνωσης, προωθούν το αίσθημα του ανήκειν, ωθούν τα άτομα να αξιοποιήσουν δημιουργικά και άλλες πλευρές τους,[214] και ακόμη έχουν ιαματική επίδραση στον ψυχισμό τους, εφόσον έτσι αλλάζουν τους όρους της ζωής τους.[215]

213. Α. Αργυριάδης, «Κοινωνική Συμβουλευτική: Ριζοσπαστικοποιώντας την ερμηνεία των ψυχικών φαινομένων ενάντια στο καθεστώς εξαίρεσης», περιοδικό *Βαβυλωνία*, Ιούλιος-Αύγουστος 2012, τεύχος 7.

214. Μαρία Κακογιάννη, «Η κοινοτική δουλειά μέσα σε ακραίες συνθήκες κρίσης: αιτήματα, ανάγκες, απαντήσεις από την εμπειρία στο Κέντρο Ψυχικής Υγείας Αγίων Αναργύρων», περιοδικό *Ουτοπία*, Μάρτιος-Απρίλιος 2012, τεύχος 99, σελ. 103.

215. Κ. Μάτσα, ό.π., σελ. 69.

Τέλος, άλλη πρόταση, προς υλοποίηση, θα μπορούσε να είναι η δημιουργία, από τα συνδικάτα, Συμβουλευτικών Κοινωνικών Κέντρων Υποστήριξης των Εργαζομένων, των Ανέργων και των Νέων, μέσα από ομάδες στήριξης, με στόχο την αποφυγή θυματοποίησής τους, καθώς οι άνεργοι και οι εργαζόμενοι θα έχουν την ευκαιρία να εκφραστούν, να μιλήσουν, να μοιραστούν συναισθήματα, να έρθουν σε επαφή με ανθρώπους που αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα και έτσι όχι μόνο να δεχτούν, αλλά και να δώσουν βοήθεια, ώστε να μην οδηγηθούν, εξαιτίας των καθημερινών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν, στην περιθωριοποίηση και στην αντικοινωνική συμπεριφορά.[216]

4.7. Συνδικάτα και δομές αλληλεγγύης[217]

Η ανάπτυξη κοινωνικών δράσεων, η αλληλοβοήθεια και η αλληλεγγύη δεν είναι μόνο γραπτώς αποτυπωμένα στα καταστατικά των συνδικάτων, αλλά αποτελούσαν πάντα το βασικό συστατικό τους στοιχείο.

Ιστορικά, να θυμίσουμε ότι η πρώτη ταξική οργάνωση αλληλεγγύης, η Εργατική Βοήθεια Ελλάδος (ΕΒΕ), φτιάχτηκε το 1924 και αποτελούσε τμήμα της Διεθνούς Οργάνωσης Βοήθειας Εργαζομένων. Επίσης, το 1934 δημιουργήθηκε και άλλη μια αντίστοιχη οργάνωση με τίτλο, Εργατική Αλληλεγγύη, ενώ το 1937 δημιουργείται και η Επιτροπή Ταξικής Αλληλεγγύης.

Η ΕΒΕ, ως η πρώτη οργάνωση εργατικής βοήθειας, διαμορφώνει και εκπαιδεύει τους εργάτες ότι η αλληλεγγύη μεταξύ τους είναι βασικό στοιχείο της πάλης τους. Η ΕΒΕ ήταν μια οργάνωση πλατιά, ενώ ταυτόχρονα εξέδιδε και ένα περιοδικό, το «Δελτίο ΕΒΕ», μέσω του οποίου συγκέντρωνε και οικονομική ενίσχυση. Δεκάδες αγωνιστές δικηγόροι πρόσφεραν αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες τους, μεταξύ αυτών οι Π. Πουλιόπουλος, Γ. Μοναστηρώτης, Ν. Μαρινόπουλος, Μ. Πορφυρογένης και άλλοι.

Η Εργατική Βοήθεια φρόντιζε τους φυλακισμένους και εξόριστους εργάτες και συνδικαλιστές, καθώς επίσης τις οικογένειές τους, μαζεύοντας χρήματα, ρούχα και άλλα απαραίτητα πράγματα. Επίσης, η Εργατική Βοήθεια επεδίωκε, μεταξύ άλλων, να φτιάχνει και δικούς της ομίλους μέσα στις επιχειρήσεις, στα εργοστάσια, στα καταστήματα, στα χωριά, στο στρατό, στο στόλο, παντού, καθορίζοντας και ένα ποσό συνδρομής.

216. Δ. Κατσορίδας - Γ. Λεχουρίτης, «Οι κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας», ό.π.

217. Μια προγενέστερη μορφή του εν λόγω κειμένου είχε δημοσιευτεί στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, 3 Ιουνίου 2015.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι τι ακριβώς έχει απομείνει από αυτές τις ιστορικές παραδόσεις του εργατικού κινήματος.

Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι αρκετά συνδικάτα, ανά διαστήματα, διοργανώνουν εθελοντική αιμοληψία, προσφέρουν πολιτική, ηθική και υλική στήριξη σε άλλα σωματεία, όταν αυτά έχουν ανάγκη ή βρίσκονται σε μακρές απεργιακές κινητοποιήσεις (π.χ. η απεργία στην Ελληνική Χαλυβουργία 2012-13), προσφέρουν δωρεάν νομικές συμβουλές σε εργαζομένους οι οποίοι αντιμετωπίζουν διάφορα προβλήματα (όπως κάνει, για παράδειγμα, το ΚΕΠΕΑ της ΓΣΕΕ) ή ακόμη συμβουλές σε υπερχρεωμένα νοικοκυριά και δανειολήπτες (όπως κάνει η Ένωση Εργαζόμενων Καταναλωτών της ΓΣΕΕ), συγκεντρώνουν τρόφιμα και ρουχισμό τα οποία προσφέρουν σε διάφορες δομές δήμων, διαθέτουν τις κτιριακές τους υποδομές σε δίκτυα αλληλεγγύης, συμβάλλουν σε σιωπηλές επανασυνδέσεις ρεύματος ή και μπορεί να αναπτύσσουν τα ίδια τα συνδικάτα δίκτυα αλληλεγγύης.

Σχετικά με το τελευταίο, δηλαδή ότι αναπτύσσουν τα ίδια τα συνδικάτα δίκτυα αλληλεγγύης, μπορούμε να πούμε ότι από την επιβολή των Μνημονίων, το 2010 και μετά, οι κοινωνικές δράσεις των συνδικάτων δεν ήταν οι απαιτούμενες, ενώ όσες έχουν γίνει πραγματοποιούνται, κατά κύριο λόγο, με δική τους πρωτοβουλία και όχι οργανωμένα ως κεντρική πολιτική επιλογή. Αν θέλαμε να περιγράψουμε την κατάσταση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το συνδικαλιστικό κίνημα απουσίαζε από τις δομές αλληλεγγύης που ξεπήδησαν σχεδόν παντού στη χώρα.

Παρ' όλ' αυτά, υπάρχουν και εξαιρέσεις. Παρακάτω θα αναφέρουμε, ενδεικτικά, ορισμένα συνδικάτα που είχαν προβεί ή συμμετείχαν σε δράσεις αλληλεγγύης.

Ένα από αυτά είναι το *Εργατικό Κέντρο Λιβαδειάς*, με πολλαπλές δράσεις αλληλεγγύης. Συγκεκριμένα, οργάνωσε κοινωνικό παντοπωλείο και κοινωνικό φαρμακείο, προσφέροντας φάρμακα σε ανέργους και ανασφάλιστους. Επίσης, οργάνωσε κοινωνικό φροντιστήριο (σε συνεργασία με την ΕΛΜΕ Ν. Βοιωτίας), με το όνομα, «Μαθήματα και στέγη για τα παιδιά», καθώς επίσης δίκτυο δωρεάν παροχής υπηρεσιών υγείας σε ανασφάλιστους πολίτες, στο οποίο οι ασθενείς παίρνουν παραπεμπτικό για να επισκεφθούν έπειτα από ραντεβού τους ιδιώτες γιατρούς δωρεάν. Μία από τις σκέψεις του Εργατικού Κέντρου Λιβαδειάς, ήταν η δημιουργία ομάδων εμψύχωσης, οι οποίες θα παρείχαν δωρεάν συμβουλευτική στήριξη σε όσους αντιμετωπίζουν ψυχικές δυσκολίες, είτε είναι άνεργοι είτε εργαζόμενοι, οι οποίοι κατόπιν θα αναλάμβαναν δράσεις μέσα από δικές τους πρωτοβουλίες αυτοοργάνωσης. Τέλος, κάθε Σεπτέμβρη απηύθυνε έκκληση τόσο σε πολίτες όσο και σε επιχειρήσεις, προκειμένου να προσφέρουν σχολικά είδη εν όψει της νέας σχολικής χρονιάς, με σκοπό την κάλυψη μαθητών άπορων οικογενειών.

Επίσης, το *Εργατικό Κέντρο Χίου* ανέπτυξε ανάλογες δράσεις αλληλεγγύης, όπου μεταξύ άλλων διέθετε τους χώρους του για να λειτουργεί κοινωνικό ιατρείο και φαρμακείο. Επιπλέον, σε συνεργασία με την Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης Χίου, ανέπτυξε δράση, με τίτλο, «Το καλάθι του ανέργου», μαζεύοντας τρόφιμα έξω από τα σούπερ μάρκετ, τα οποία κατόπιν μοίραζε σε κατόχους κάρτας ανεργίας του ΟΑΕΔ, ενώ πριν από τις γιορτές των Χριστουγέννων συγκέντρωνε παιχνίδια για τα παιδιά των ανέργων, τα οποία κατόπιν μοίραζε σε μια γιορτή στους χώρους του Εργατικού Κέντρου. Ταυτοχρόνως, συμμετείχε σε πρωτοβουλίες στήριξης ανέργων που είχαν οφειλές στη ΔΕΗ ή στη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευση Χίου.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πρωτοβάθμιου σωματείου, το οποίο από το ξέσπασμα της κρίσης και μετά προέβη σε πολλές δράσεις αλληλεγγύης, είναι *το Σωματείο Εργαζομένων του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ.* Συγκεκριμένα, το 2012 συγκέντρωσε παιδικά παιχνίδια και τρόφιμα που διέθεσε στο praxis, ενώ ενίσχυσε οικονομικά, προσφέροντας το συμβολικό ποσό των 500 ευρώ στους απεργούς στην Ελληνική Χαλυβουργία, καθώς οι οικογένειές τους παρέμειναν χωρίς εισόδημα λόγω της απεργίας τους, διάρκειας εννέα μηνών. Το 2013 και το 2014 ενίσχυσε οικονομικά το Δίκτυο Αλληλεγγύης Βύρωνα, το οποίο βοηθούσε με τρόφιμα περισσότερες από 600 οικογένειες, το σωματείο των 595 απολυμένων καθαριστριών του υπουργείου Οικονομικών, την Κιβωτό του Κόσμου, τον Σύλλογο Καρκινοπαθών Εθελοντών Φίλων και Ιατρών (ΚΕΦΙ), τον Σύλλογο Γονιών Παιδιών με Νεοπλασματική Ασθένεια «Φλόγα», τους εργαζόμενους της Coca Cola Θεσσαλονίκης οι οποίοι από την 1η Οκτωβρίου 2013 είχαν ξεκινήσει ένα μεγάλο αγώνα, για να επαναλειτουργήσει το εργοστάσιο και να ακυρωθούν οι απολύσεις, την καμπάνια αλληλεγγύης, «Παιδεία Για Όλους», με την προσφορά σχολικών ειδών, ενώ συγχρόνως, στο εσωτερικό του, ενισχύει χρηματικά κάθε συνάδελφο/-ισσα, όταν βρίσκεται σε μεγάλη προσωπική ανάγκη.

Τέλος, άλλα παραδείγματα συνδικάτων που έχουν προβεί σε δράσεις αλληλεγγύης είναι το Εργατικό Κέντρο Δράμας, το Εργατικό Κέντρο Αρκαδίας, το Εργατικό Κέντρο Εύβοιας, το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης (με νομική υπηρεσία και φιλοξενία κοινωνικού ιατρείου), το Σωματείο Εργαζομένων στη Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων Καβάλας, το οποίο δώρισε στο Κέντρο Εκπαίδευσης Κοινωνικής Υποστήριξης & Κατάρτισης Ατόμων με Αναπηρίες Καβάλας (ΚΕΚΥΚΑΜΕΑ) τρεις φορητούς ηλεκτρονικούς υπολογιστές, για να οργανωθεί αίθουσα Η/Υ ώστε να εκπαιδευτούν σε νέες τεχνολογίες ΑΜΕΑ, με σκοπό την επαγγελματική τους ένταξη, καθώς επίσης και άλλα συνδικάτα, τα οποία ακόμη δεν έχουν καταγραφεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ

5.1. Οι πρώτες διεκδικήσεις για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της εργασίας

Οι αγώνες της εργατικής τάξης στην Ελλάδα για την ικανοποίηση των κοινωνικών της αναγκών την ώθησε από τα πρώτα της βήματα να οργανωθεί σε συνδικάτα και να συγκροτηθεί ως τάξη, προκειμένου να υπερασπιστεί τις άμεσες ανάγκες αυτών που εκπροσωπεί (καλύτερες συνθήκες εργασίας και αμοιβών, βελτίωση του βιοτικού της επιπέδου, ικανοποίηση των μορφωτικών της αναγκών κ.λπ.) απέναντι στην πολιτική του κεφαλαίου και του κράτους.

Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας από το 1880 κι εξής, και ιδιαίτερα τη μετά το 1909 περίοδο, με την προσάρτηση νέων εδαφών μέχρι και τη Μικρασιατική Καταστροφή, το 1922, έθεσε τις προϋποθέσεις για την περαιτέρω βιομηχανική ανάπτυξη, η οποία συνέπεσε και με τη μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών αλλά και τη μεγάλη

καταναλωτική αγορά.[218] Όμως, η εν λόγω οικονομική ανάπτυξη δεν επέφερε και την ανάλογη βελτίωση των όρων ζωής της εργατικής τάξης. Οι μισθοί είναι χαμηλοί, η ανεργία υψηλή, η μετανάστευση μεγάλη,[219] οι ώρες απασχόλησης στη βιομηχανία-βιοτεχνία κυμαίνονται από 12 έως 16 ώρες την ημέρα, η εργασία είναι κουραστική και βέβαια δεν υπάρχει κανενός είδους κοινωνική ασφάλιση για το σύνολο των εργαζομένων.

Έτσι, η συγκρότηση της βιομηχανίας, ο καταμερισμός της εργασίας και η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργατών στον ίδιο χώρο εργασίας, συνεπικουρούμενη από τις άθλιες κοινωνικές και εργασιακές συνθήκες (κακή διατροφή, κακή κατοικία, χαμηλοί μισθοί, μεγάλος χρόνος εργασίας, έλλειψη ψυχαγωγίας, υψηλή ανεργία, φτώχεια, αλκοολισμός, υπερεκμετάλλευση των παιδιών και των γυναικών, πολλά εργατικά ατυχήματα, παντελής έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ.), καθώς επίσης η αντίληψη του οικονομικού φιλελευθερισμού, ο οποίος αρνούνταν κάθε κρατική ρύθμιση στην οικονομική διαδικασία, ευνόησαν τη δημιουργία των πρώτων συνδικάτων.

Από τους πρώτους αγώνες της εργατικής τάξης, τη δεκαετία του 1870, για μια καλύτερη ζωή, για δημοκρατικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, μέχρι τις σύγχρονες κινητοποιήσεις για τη διατήρηση των εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων των εργαζομένων, το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα έχει δώσει μεγάλες μάχες και μακροχρόνιους αγώνες, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις ήταν και αιματηροί. Κατάφερε μεγάλες νίκες και κατοχύρωσε μια σειρά δικαιωμάτων που βελτίωσαν την ποιότητα ζωής των μισθωτών.

Όμως, όλα αυτά τα κεκτημένα αμφισβητούνται και αποδομούνται από τους κρατούντες, οι οποίοι τα θέλουν πίσω. Πράγματι, πόσο διαφορετικά μπορούν να περιγραφούν οι σημερινές συνθήκες εργασίας των χιλιάδων μισθωτών, Ελλήνων και μεταναστών, σε σχέση με το παρελθόν; Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι σε πάρα πολλά σημεία οι εργατικές κατακτήσεις και τα δικαιώματα επιστρέφουν στις αρχές του 20ού αιώνα στην προ του 1910 περίοδο. Μια μικρή ιστορική επισκόπηση θα πείσει για του λόγου το αληθές.

---

218. Βλέπε Ξ. Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964 (δεύτερη έκδοση). Πρώτη έκδοση από τον εκδοτικό οίκο «Ελευθερουδάκης», Αθήνα 1926.

219. Τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα η μετανάστευση παίρνει χαρακτηριστικά μαζικής εξόδου, προσανατολισμένη κατά κύριο λόγο προς τις ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον Μοσκώφ, μετανάστευσε το 1/3 των αγροτών από τα χωριά τους μεταξύ 1890-1909. Βέβαια, η έξοδος και η αναχώρηση του πληθυσμού σε άλλες χώρες λειτούργησε και ως ασφαλιστική δικλίδα του συστήματος, εφόσον διοχέτευε την ανεργία και την ένταξη στο περιθώριο στο εξωτερικό και άρα μείωνε τις κοινωνικές εντάσεις και εξεγέρσεις στο εσωτερικό. Δες Κ. Μοσκώφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. 30.

5.2. Τα πρώτα βήματα της εργατικής νομοθεσίας

Τα πρώτα προστατευτικά νομοθετικά μέτρα ελήφθησαν από το 1882 και αφορούσαν, κυρίως, τους εργάτες ορυχείων. Έτσι, με Βασιλικό Διάταγμα ιδρύθηκε ταμείο περίθαλψης για τους μεταλλωρύχους, οι οποίοι έχουν πάθει κάποιο ατύχημα.[220] Όμως, εργατική νομοθεσία, η οποία θα αφορά όλους τους κλάδους, άρχισε να υπάρχει στην Ελλάδα από το 1910. Η κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου λαμβάνει αρκετά μέτρα για την ανάπτυξη της βιομηχανικής και της αγροτικής παραγωγής, τροποποιεί το Σύνταγμα, παρέχει ελευθερίες και διαμορφώνει για πρώτη φορά μια σημαντική εργατική νομοθεσία, παρά τη συνεχή καταπάτησή της από την εργοδοτική πλευρά και το κράτος.[221]

Συγκεκριμένα, το 1909 ψηφίζεται ο Νόμος 3455, ο οποίος καθιερώνει την Κυριακή αργία και το 1911 ο Νόμος «Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας». Τα αποτελέσματα των μακροχρόνιων εργατικών αγώνων, σχετικά με το χρόνο εργασίας, συνεπικουρούμενα από την προαναφερθείσα νομοθεσία, φαίνεται ότι απέδωσαν τους αναμενόμενους καρπούς: από το 1914 έως το 1920 μειώνεται κατά δύο ώρες ο χρόνος εργασίας, δηλαδή από σχεδόν 11 ώρες σε 9 ώρες ημερησίως. Μέχρι το 1920 η οκτάωρη εργασία είχε καθιερωθεί στο γκάζι, στους φορτοεκφορτωτές, στους ανθρακείς των πλοίων, στους οικοδόμους, στους ναυτικούς, στους ναυπηγούς, στους αλευροποιούς, στους υαλουργούς και στα ορυχεία Λαυρίου. Παρ' όλ' αυτά, οι παραβιάσεις του ωραρίου εξακολουθούσαν να υπάρχουν και ιδιαίτερα στα βιοτεχνικά εργαστήρια παρά στα εργοστάσια, καθώς επίσης στις μικρότερες πόλεις σε σχέση με τα μεγάλα αστικά κέντρα. Μέχρι το 1920 υπήρχαν επαγγέλματα με εργάσιμη ημέρα από 14-15 ώρες, όπως οι ξυλουργοί, οι μακαρονοποιοί, οι γαιανθρακείς και τα γκαρσόνια. Σε άλλα, όπως μηχανουργοί, ναυπηγοί, εργάτες ηλεκτρισμού, κιβωτοποιοί στην Πάτρα κ.λπ., η εργάσιμη ημέρα διαρκούσε από 12-14 ώρες, ενώ από 10-12 ώρες εργάζονταν στα τυπογραφεία, στις μεταφορές, στα κλωστοϋφαντουργεία, καθώς και οι εργάτες του Δημοσίου. Στις καπναποθήκες, τα μεταλλεία, τα ορυχεία και τα λατομεία εργάζονταν 10 ώρες, ενώ οι εμποροϋπάλληλοι εργάζονταν από 8-10 ώρες. Σε όλα δε τα επαγγέλματα υπήρ-

220. Ξ. Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, ό.π., σελ. 99.

221. Τα πρώτα μεμονωμένα νομοθετήματα, τα οποία αφορούσαν την προστασία των εργαζομένων άρχισαν να αναπτύσσονται από το 19ο αιώνα στις πιο αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες της Ευρώπης. Αρχικά, η εργατική νομοθεσία επιδίωξε την προστασία των ανηλίκων. Στην Αγγλία το 1802, 1819, 1833, 1847. Στη Γερμανία το 1839, στη Γαλλία το 1810-1813, στην Αυστρία το 1842, στην Ελβετία το 1815 και 1846 κ.ο.κ. Τα στοιχεία αναφέρονται από τον Γ. Μαντζούφα, «Γενικαί Αρχαί Εργατικού Δικαίου», το οποίο περιλαμβάνεται στο συλλογικό τόμο *Επιστημονική Επετηρίς 1960-1961*, έκδοση της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, σελ. 134.

χαν μεσημβρινές διακοπές, των οποίων το χρονικό διάστημα διέφερε από 2,5 ώρες το καλοκαίρι σε ορισμένα επαγγέλματα έως μισή ώρα το χειμώνα σε κάποια άλλα.[222] Το 1912 συστήνεται η Επιθεώρηση Εργασίας, επιφορτισμένη με την εποπτεία τήρησης της εργατικής νομοθεσίας και ψηφίζεται ο Νόμος «Περί πληρωμής των ημερομισθίων των εργατών και περί των μισθών των υπηρετών και υπαλλήλων». Θεσμοθετείται ειδική προστατευτική νομοθεσία που απαγορεύει την εργασία για παιδιά κάτω των 12 ετών, καθώς επίσης και σε γυναίκες εγκύους τέσσερις εβδομάδες πριν και 3-4 εβδομάδες μετά τον τοκετό. Επιπλέον, απαγορεύει τη νυκτερινή εργασία γυναικών και παιδιών και ορίζει ως χρονικό όριο για την ημερήσια εργασία γυναικών και ανηλίκων τις 10 ώρες. Το 1914 ψηφίζεται ο Νόμος «Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχήματος παθόντων εργατών και υπαλλήλων», καθώς επίσης και ο Νόμος «Περί σωματείων», ο οποίος κατοχυρώνει το δικαίωμα του «συνεταιρίζεσθαι» για τους εργάτες, αναγνωρίζοντας τα σωματεία τους και αποκλείοντας από αυτά τους εργοδότες, επειδή μέχρι τότε ιδρύονταν οργανώσεις μεικτές, από εργάτες και εργοδότες μαζί.[223] Μάλιστα, ο εν λόγω νόμος απαγόρευε στους εργοδότες να εμποδίζουν τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών, να τους αναγκάζουν να εγγραφούν σε ορισμένα σωματεία ή να τους ζητούν δηλώσεις μη συμμετοχής ή αποκήρυξης των σωματείων.[224] Όπως, επισημαίνει ο Α. Λιάκος, μια άλλη καινοτομία του νόμου ήταν πως εξουσιοδοτούσε τα σωματεία να συνάπτουν συλλογικές συμβάσεις και προέβλεπε τη δυνατότητα ίδρυσης ομοιοεπαγγελματικών ομοσπονδιών. Όμως, απαγόρευε την ίδρυση μεικτών σωματείων από εργάτες διαφορετικών κλάδων, με αποτέλεσμα να ενισχύεται ο επαγγελματικός κατακερματισμός του συνδικαλισμού και εμπόδιζε να αποκτήσουν συνδικαλιστική οργάνωση οι εργάτες σε αστικά κέντρα, στα οποία δεν υπήρχε δυνατότητα πολλών σωματείων. Εντούτοις, για εκείνη την εποχή, ο Νόμος για τα σωματεία ήταν αρκετά φιλελεύθερος, αν λάβουμε υπόψη τις

> «...δυνατότητες ανοχής του κράτους προς το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα. Αν πριν από τον πόλεμο ο νόμος ανταποκρινόταν στις προσδοκίες των

222. Βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, εκδόσεις Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σελ. 97.

223. Τα στοιχεία σχετικά με την εργατική νομοθεσία αναφέρονται στον Ξ. Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, ό.π., σελ. 99-101 και Κ. Σεφέρη, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975, σελ. 46-47. Επίσης, βλέπε Γ. Μαντζούφας, «Γενικαί Αρχαί Εργατικού Δικαίου», ό.π., σελ. 136.

224. Για περισσότερα σχετικά με το Νόμο «Περί σωματείων» και γενικά την εργατική νομοθεσία εκείνης της περιόδου, βλέπε Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 160-177.

> Φιλελευθέρων για ένα συνδικαλισμό που δεν θα τους προκαλούσε και δεν θα υπερέβαινε τα πλαίσιά τους, η αυτονομία του εργατικού κινήματος μετά τον πόλεμο διέψευσε τις προσδοκίες αυτές και οδήγησε όχι στη χαλάρωση των μέτρων επιτήρησης αλλά στην ενίσχυσή τους.
>
> Εξάλλου το 1914 δεν είχε αποσαφηνιστεί ακόμα η δυναμική του εργατικού κινήματος και οι δυνατότητες ανοχής της φιλελεύθερης ηγεσίας και του κράτους γενικότερα».[225]

Εν τω μεταξύ, υπό την πίεση των συνδικάτων επεκτείνεται η εργατική νομοθεσία και ψηφίζεται, το 1920, η εργάσιμη ημέρα των οκτώ (8) ωρών, η οποία τίθεται σε εφαρμογή από τον Ιούλιο του 1923. Επίσης, το 1920 ψηφίζεται ο νόμος περί «καταγγελίας συμβάσεως υπαλλήλων, εργατών, υπηρετών», ο οποίος ορίζει το χρόνο προειδοποίησης και το ποσό αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης. Το 1922 ψηφίζεται ο νόμος περί «υποχρεωτικής ασφάλισης εργατών και υπαλλήλων» και το 1931 ο νόμος περί «ιδρύσεως εργατικής εστίας», ενώ το 1934 ψηφίζεται ο νόμος περί «ενιαίας κοινωνικής ασφαλίσεως», ο οποίος τέθηκε σε εφαρμογή τον Σεπτέμβριο του 1936 επί δικτατορίας του Ι. Μεταξά.[226] Εν τω μεταξύ, από το 1935 αρχίζει να εφαρμόζεται το σύστημα των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας.

Σ' αυτό το σημείο χρειάζεται μια διευκρίνιση σχετικά με τη μυθολογία που προπαγάνδισε το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά ότι το ΙΚΑ ήταν δικό του δημιούργημα. Ουσιαστικά, το πρώτο νομοσχέδιο περί κοινωνικών ασφαλίσεων κατατέθηκε στις 19/5/1932 από την κυβέρνηση Βενιζέλου και ψηφίστηκε στις 10/10/1934, με νέο νομοσχέδιο που έφερε στη Βουλή η κυβέρνηση Τσαλδάρη, δηλαδή μετά δύο χρόνια από την κατάθεσή του, εξαιτίας διάφορων πολιτικών γεγονότων. Μετά τη δημοσίευση του Νόμου 6298 «περί κοινωνικών ασφαλίσεων», συγκροτήθηκε το πρώτο συμβούλιο του ΙΚΑ, με πρώτο πρόεδρο τον Π. Κανελλόπουλο.

Τελικά, τι ήταν αυτό που ώθησε το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά να προβεί στη λειτουργία του ΙΚΑ; Ο βασικότερος λόγος ήταν ότι ο Μεταξάς, προκειμένου να προσεταιριστεί την εργατική τάξη, προέβη σε κάποιες παραχωρήσεις, οι οποίες όμως ήταν πάγια αιτήματα του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος και είχαν ωριμάσει από πολύ καιρό οι προϋποθέσεις για την επίλυσή τους. Και όπως ήδη είπαμε, τα πιο σημαντικά από αυτά

225. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 165.

226. Για περισσότερα βλέπε Γ. Μαντζούφας, *Γενικαί Αρχαί Εργατικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 136-137.

ήταν η τήρηση του οκταώρου και η λειτουργία του ΙΚΑ, όπου ουσιαστικά ήταν η εφαρμογή του νόμου περί κοινωνικών ασφαλίσεων του 1934.[227]

Επίσης, σ' αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να υπενθυμίσουμε το σημαντικότατο ρόλο των καπνεργατών, όσον αφορά το θεσμό των κοινωνικών ασφαλίσεων, οι οποίοι αποτελούσαν τον πολυπληθέστερο, μαχητικότερο και τον πλέον συμπαγή κλάδο την εποχή του Μεσοπολέμου, εμπνέοντας και στους εργάτες άλλων κλάδων το αίσθημα της συμμετοχής και της αλληλεγγύης. Διότι, μέσα από αυτή τους τη δράση, αναπτύχθηκε ένας πρότυπος θεσμός: το Ταμείο Ασφαλίσεως Καπνεργατών (ΤΑΚ), στη βάση του οποίου σχεδιάστηκε και συγκροτήθηκε αργότερα το ΙΚΑ. Ήταν ο πρώτος ασφαλιστικός οργανισμός ο οποίος ανέπτυξε μια υπηρεσία περίθαλψης, δημιούργησε 15 ιατρεία, απασχολούσε 162 γιατρούς, ίδρυσε κλινικές στη Θεσσαλονίκη και τη Δράμα, σανατόρια και εξοχικά αναρρωτήρια για τους φυματικούς καπνεργάτες, θερινές κατασκηνώσεις, κέντρα μητρότητας, φαρμακαποθήκη, καθώς επίσης και λουτρά για τους ασφαλισμένους.[228]

5.3. Οι εξελίξεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδρύεται το υπουργείο Εργασίας και το Ταμείο Ανεργίας (1946), ως μια προσπάθεια από μεριάς του κράτους να απορροφήσει τους κοινωνικούς κραδασμούς και να περιορίσει την άνοδο των εργατικών αγώνων.

Μέσα στο ασφυκτικό πολιτικό πλαίσιο εκείνης της περιόδου, που το κράτος και οι μηχανισμοί του επεμβαίνουν ανοιχτά στα εσωτερικά του συνδικαλιστικού κινήματος, με διώξεις συνδικαλιστών, φυλακίσεις, εξορίες, εργοδοτική τρομοκρατία κ.λπ., το εργατικό κίνημα, κατόπιν μακροχρόνιων κινητοποιήσεων κατά τη δεκαετία του 1960, μέχρι την επικράτηση της δικτατορίας το 1967, προσπαθεί να ανασυντάξει τις δυνάμεις του.

Καρπός της αντεπίθεσης του μαχόμενου συνδικαλιστικού κινήματος μετά το 1960 είναι η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης. Οι διεκδικήσεις εκείνης της περιόδου είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των μισθών κατά 31,6% την τριετία 1964-66, την καθιέρωση του επιδόματος αδείας και του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας σε αρκετούς κλάδους, τη μείωση του ορίου συνταξιοδότησης σε πολλά επαγγέλματα που θεωρήθηκαν βαριά και ανθυγιεινά, ενώ με νόμο του 1964 καθιερώνεται η 1η Μάη ως αργία.

227. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ΙΚΑ βλέπε Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, Δ΄ τόμος, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994, σελ. 65.

228. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σελ. 435.

Η επικράτηση της δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1967 έχει ως συνέπεια τη διάλυση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, καθώς επίσης διώξεις εκατοντάδων συνδικαλιστών.

5.4. Η εργατική νομοθεσία μετά το 1974

Μετά την πτώση της δικτατορίας, το 1974, η κυβέρνηση Καραμανλή επαναφέρει τις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Όμως, οι παρεμβάσεις στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος συνεχίζονται, με αποκορύφωμα τον αντεργατικό νόμο 330/1976. Με βάση αυτόν νομιμοποιείται η ανταπεργία (λοκ άουτ), καθώς επίσης και οι απεργοσπαστικοί μηχανισμοί, με το πρόσχημα της προστασίας της ελευθερίας στην εργασία. Απαγορεύεται η πολιτική απεργία, όπως και η απεργία αλληλεγγύης, ενώ περιορίζεται η δυνατότητα συμμετοχής των νέων στη διοίκηση των σωματείων και νομιμοποιείται η οργανωτική διάσπαση των συνδικάτων, εφόσον παρέχεται η δυνατότητα ίδρυσης εργατικών κέντρων και ομοσπονδιών από δύο, μόνο, σωματεία. Το αποτέλεσμα είναι οι περισσότερες απεργίες να κηρύσσονται παράνομες με τη δικαιολογία ότι δεν τηρούνται οι τυπικές πλευρές του νόμου (π.χ. η τυπικότητα στη σύγκληση των συνελεύσεων, στο προσωπικό ασφαλείας, στην εγκυρότητα κάποιας ενέργειας κ.ά.).

Η ομαλότητα στο εσωτερικό του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος επετεύχθη με το Ν. 1264/1982, που ψήφισε η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, καταργώντας τον Ν. 330 και τον χουντικό ΟΔΕΠΕΣ (Οργανισμός Διαχειρίσεως Ειδικών Πόρων Εργασιακών Σωματείων), που απέβλεπε στην οικονομική εξάρτηση των συνδικάτων από το κράτος. Ταυτοχρόνως, θεσμοθετήθηκαν αρκετές μεταρρυθμίσεις προς όφελος των εργαζομένων, όπως ο νόμος για τον έλεγχο των απολύσεων (Ν. 1387/ 1983) ή οι κλαδικές συμβάσεις εργασίας με βελτιωμένες αμοιβές και θεσμικές παροχές για τους εργαζόμενους, ενώ εισάγονται ευνοϊκές ρυθμίσεις για τις μητέρες, τους πολύτεκνους και τα άτομα με ειδικές ανάγκες, καθώς επίσης κοινωνικά κριτήρια για τη μοριοδότηση και τις προσλήψεις δημοσίων υπαλλήλων και εργαζομένων στις ΔΕΚΟ.

Τέλος, το 1990, επί οικουμενικής κυβέρνησης, ψηφίστηκε ο νόμος 1876, με τον οποία κατοχυρώνονται βασικά συλλογικά εργατικά δικαιώματα και εισάγεται ένα ολοκληρωμένο και δημοκρατικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων. Επίσης, με τον ίδιο νόμο θεσπίζεται ο Οργανισμός Μεσολάβησης Διαιτησίας (ΟΜΕΔ). Ο εν λόγω νόμος έδινε στους εργαζόμενους το δικαίωμα της μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία, καθώς επίσης διεύρυνε το περιεχόμενο των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, δημιουργώντας νέα είδη, όπως οι επιχειρησιακές και κλαδικές συλλογικές συμβάσεις. Πα-

ράλληλα, αναθεωρεί τον αναχρονιστικό νόμο 3239/1955, ο οποίος έλυνε τις εργατικές διαφορές με διαιτητικά δικαστήρια, επιβάλλοντας την υποχρεωτική διαιτησία. Κατά συνέπεια, ο νόμος 1876/1990 αποτελεί ένα από τα καλύτερα θεσμικά πλαίσια στην Ευρώπη, ο οποίος σήμερα βάλλεται από τη νεοφιλελεύθερη επίθεση.

Πολλοί από αυτούς τους νόμους, με τις απαραίτητες συμπληρώσεις και τροποποιήσεις, ίσχυαν μέχρι πρόσφατα. Όμως, η κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών κατά τη δεκαετία του 1990, οι καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις εις βάρος της εργασίας και η επιβολή των Μνημονίων καταργούν το οικοδόμημα των κοινωνικών, εργασιακών και ασφαλιστικών κατακτήσεων, οι οποίες είχαν αρχίσει να θεσπίζονται στην Ελλάδα από τις κυβερνήσεις του Ε. Βενιζέλου τη δεκαετία του 1910.

Ωστόσο, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι τα εργασιακά δικαιώματα ποτέ δεν εκχωρήθηκαν οικειοθελώς από τους κρατούντες, ούτε ήταν πάντα το αποτέλεσμα ενός ειρηνικού κοινωνικού διαλόγου ανάμεσα στους εκπροσώπους των συνδικάτων και του κεφαλαίου. Απεναντίας, οι κατακτήσεις της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η νομοθετική κατοχύρωσή τους ήταν αποτέλεσμα σκληρών αγώνων, όπου το κεφάλαιο και το κράτος επιχειρούν να μην τους αναγνωρίσουν, κατεδαφίζοντας με συνοπτικές διαδικασίες ό,τι κατοχυρώθηκε στη διάρκεια 100 χρόνων, με αποτέλεσμα να γυρίζει τις δυνάμεις της εργασίας στην προ του 1910 περίοδο.

5.4.1. Ο Νόμος 1264/1982 και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις[229]

Όπως, προείπαμε, ένας από τους βασικούς σταθμούς στην ιστορία των εργατικών αγώνων στην Ελλάδα ήταν η υιοθέτηση του Νόμου 1264 του 1982, ο οποίος αναδιοργάνωσε εκ βάθρων το συνδικαλιστικό κίνημα, συμπεριέλαβε αρκετά μέτρα εκδημοκρατισμού του και θεσμοθέτησε μεταρρυθμίσεις προς όφελος των εργαζομένων. Έτσι, τα συνδικάτα μπόρεσαν να προβούν σε εκκαθάριση των μητρώων τους από σωματεία-σφραγίδες, επιτεύχθηκε η οργανωτική τους ενότητα, καθιερώθηκε η απλή αναλογική στις εκλογικές τους διαδικασίες, ενώ ενισχύθηκε η συμμετοχή των εκπροσώπων των εργαζομένων στα κέντρα λήψης των πολιτικών αποφάσεων.

Όμως, ταυτοχρόνως, αυτή η πρόσβαση στην εξουσία προκάλεσε πολλαπλές αλλοιώσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα, όπως για παράδειγμα την αυξημένη παρέμβαση των

229. Μια προγενέστερη μορφή αυτού του κειμένου είχε δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Οθόνη*, έκδοση της Ένωσης Εργαζομένων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης ΟΤΕ (ΕΕΤΕ-ΟΤΕ), Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2016, αρ. φύλλου 104, σελ. 9, με τίτλο: «Συνδικάτα: επείγουσα ανάγκη η ανασυγκρότησή τους...».

πολιτικών κομμάτων στη ζωή των συνδικάτων. Γι' αυτό είδαμε, σε αρκετές περιπτώσεις, συνδικαλιστικά στελέχη να κάνουν σταδιοδρομία ως βουλευτές και υπουργοί. Και το πρόβλημα δεν είναι τόσο η μεταπήδηση σε πολιτικά αξιώματα, ιδιαίτερα στα κόμματα εξουσίας, όσο ότι αυτά που έπρατταν ως πολιτευτές έρχονταν σε αντίθεση με όσα έλεγαν, πριν, ως εκπρόσωποι των εργαζομένων.

Επίσης, ο Νόμος 1264/82 έδωσε τη δυνατότητα, ώστε τα συνδικαλιστικά στελέχη να μπορούν να απέχουν κάποιο χρονικό διάστημα από την εργασία τους, προκειμένου να ασκήσουν τα καθήκοντά τους πιο αποτελεσματικά, λόγω του μεγάλου χρόνου που απαιτεί η συνδικαλιστική δραστηριότητα. Βέβαια, αυτό από μόνο του δεν είναι κατ' ανάγκη κακό, εκτός και εάν γίνεται κατάχρηση αυτών των αδειών για να απουσιάζουν συστηματικά από τη θέση εργασίας τους. Ωστόσο, κάτι τέτοιο θα μπορούσε να λυθεί με την *καθιέρωση των περιορισμένων θητειών στα όργανα*, ώστε να μην αποκόβονται οι συνδικαλιστές από το χώρο εργασίας τους. Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να υποτιμηθεί το γεγονός ότι οι ανάγκες της συνδικαλιστικής δράσης απαιτούν την παρουσία έμπειρου επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού, το οποίο θα ασχολείται αποκλειστικά και μόνο με το καθημερινό έργο των συνδικάτων.

Οι κυβερνώντες, εκμεταλλευόμενοι τις αδυναμίες και παθογένειες των συνδικάτων και κυρίως των συνδικαλιστικών τους εκπροσώπων, και με πρόσχημα ότι τους πιέζουν οι δανειστές, επιχειρούν να επιβάλουν ανατροπές οι οποίες θα αλλάξουν το χάρτη του συνδικαλισμού.

Όμως, γιατί θέλουν οι κρατούντες να αλλάξουν το Ν.1264;

Είναι γεγονός ότι τα χρόνια των Μνημονίων αναιρέθηκαν σχεδόν οι περισσότερες κατακτήσεις του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος**.** Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απαξίωση, από το κράτος και τους εργοδότες, του συνδικαλισμού της λογικής των «κοινωνικών εταίρων» και της διαμεσολάβησης, επειδή δεν υπάρχουν, πλέον, οι υλικές προϋποθέσεις πάνω στις οποίες στηρίχτηκαν οι σχέσεις μεταξύ κράτους-εργοδοτών και συνδικάτων (π.χ. συναινετικά στοιχεία, ένα επαρκές αν και όχι ισχυρό νομοθετικό προστατευτικό πλαίσιο, ισχυρά συνδικάτα στις ΔΕΚΟ, χαμηλή ανεργία κ.λπ.). Είναι αυτοί ακριβώς οι λόγοι που οι κρατούντες θέλουν να διαρρήξουν εντελώς τις σχέσεις εκπροσώπησης που είχαν διαμορφωθεί την προηγούμενη περίοδο, πριν από τα Μνημόνια, με τμήματα της μισθωτής εργασίας.

Όλα αυτά, συνεπικουρούμενα από την κατάργηση, ουσιαστικά, των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και την επίσης κατάργηση της Εργατικής Εστίας, τα οποία έκαναν οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας-ΠΑΣΟΚ και διατήρησε ο ΣΥΡΙΖΑ, μειώνοντας σημαντικά τους πόρους συντήρησης των συνδικάτων, αποδυναμώνουν το ρόλο τους ως

μεσολαβητή, για τον απλούστατο λόγο ότι δεν παρέχουν στο αστικό σύστημα καμία χρησιμότητα. Και δεν αποδυναμώνει, το σύστημα, τον παλιό συνδικαλισμό μόνο σε επίπεδο εργατικών κατακτήσεων, αλλά θέλει να του δώσει και τη χαριστική βολή, χτυπώντας τον και στον ίδιο το μηχανισμό του, τόσο με τα συνεχή προβλήματα που δημιουργούνται ανά διαστήματα όσον αφορά τη χρηματοδότηση των συνδικάτων, ακόμη και από αυτούς τους κουτσουρεμένους πόρους, οι οποίοι δικαιωματικά τους ανήκουν, εφόσον προέρχονται μόνο από την εισφορά των εργαζομένων, όσο και με την αλλαγή επί το συντηρητικότερο του συνδικαλιστικού Νόμου 1264 του 1982.

Κατά συνέπεια, ο συνδικαλισμός όπως τον ξέραμε μέχρι τώρα, δεν υπάρχει. Επίσης, τα πράγματα μέσα στην κοινωνία και στα συνδικάτα, λόγω της οικονομικής καταστροφής που έχει συντελεστεί και των μνημονιακών πολιτικών, έχουν τελειώσει: οι πελατειακές σχέσεις, οι εξυπηρετήσεις, οι συναινετικές διαδικασίες μεταξύ συνδικάτων-εργοδοσίας-κράτους, ο επαγγελματικός συνδικαλισμός, οι ίδιες οι εργατικές κατακτήσεις. Αντιθέτως, οι πλατείες και οι λαϊκές συνελεύσεις, το 2011-12, τα δίκτυα της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, οι νέοι συνεταιρισμοί, τα εναλλακτικά πολιτιστικά δρώμενα, μια νέα γενιά συνδικαλιστών/-τριών που έχει ζυμωθεί σε αντίξοες συνθήκες, οι κινήσεις ανέργων, τα πειράματα εργατικής αυτοδιαχείρισης (π.χ. BIOME, ΕΡΤ, *«Η Εφημερίδα των Συντακτών»*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων κ.ά.) δείχνουν μια τάση που αναζητά το νέο και αρνείται το παλιό.

Την ίδια στιγμή, όμως, προκύπτουν μια σειρά ερωτήματα: Θα σταθεροποιηθούν αυτές οι τάσεις; Θα ενισχυθούν; Θα καταφέρουν να ηγεμονεύσουν; Υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να εκπροσωπηθεί ο λαϊκός παράγοντας; Ποια η σχέση του με τους κρατικούς θεσμούς; Η εν λόγω σχέση θα είναι εναλλακτική, συμπληρωματική ή ανταγωνιστική;

Σε ό,τι αφορά τη δράση της εργατικής τάξης και των συνδικάτων, προκύπτει το εξής ερώτημα: Γιατί, ύστερα από τρία Μνημόνια, δεν υπάρχουν κινητοποιήσεις ή κοινωνικές δράσεις μαζικής έκτασης; Γιατί υπάρχει μακροχρόνια ύφεση της συλλογικής διαμαρτυρίας;

Παρ' όλα αυτά, να υπενθυμίσουμε ότι αν και τα συνδικάτα έχουν πολλές αδυναμίες, αν και καταλογίζονται πολλά σε κάποιους από τους συνδικαλιστικούς τους εκπροσώπους, εντούτοις *είναι απαραίτητη η ύπαρξή τους*. Διότι, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι κοινωνικές κατακτήσεις και η υπεράσπιση της δημοκρατίας συντελέστηκαν πάντα μέσω αυτών· και, το κυριότερο, αποτελούν επίτευγμα της εργατικής τάξης και γενικότερα των μισθωτών εργαζομένων, διότι είναι το εργαλείο μέσω του οποίου οι εργαζόμενοι οργανώνουν τη συλλογική προώθηση των συμφερόντων τους. Μπορούμε, λοιπόν, να φανταστούμε μια κοινωνία χωρίς συνδικάτα; Τι κοινωνία θα ήταν αυτή;

5.4.2. Η θεσμική αποτύπωση της εργασιακής πραγματικότητας κατά τη διάρκεια των Μνημονίων (2010-18)

Η επιδίωξη των κρατούντων να απορρυθμιστούν οι εργασιακές σχέσεις, ώστε να μπορούν να προσαρμόζονται στις ανάγκες του κεφαλαίου, ήταν διαχρονική. Τελικά, αυτό έγινε κατορθωτό με τα Μνημόνια, τα οποία χρησιμοποίησαν ως πρόσχημα την «κρίση χρέους», επιβάλλοντας μια οικονομική πολιτική-σοκ στις δυνάμεις της εργασίας. Πράγματι, τα Μνημόνια υπηρέτησαν και υπηρετούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αυτήν τη στόχευση, επιταχύνοντας συνάμα την όλη διαδικασία ριζικής απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων.[230]

Παρακάτω θα επιχειρήσουμε εν τάχει να παρουσιάσουμε τις αλλαγές που έγιναν στην εργατική νομοθεσία εις βάρος της εργασίας.[231]

ΠΡΩΤΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ

Ν. 3845/2010

- Σε περίπτωση που ισχύουν ταυτοχρόνως όροι διαφορετικών συλλογικών συμβάσεων, υπερισχύουν οι δυσμενέστεροι για τον εργαζόμενο και όχι οι ευνοϊκότεροι.

Ν. 3863/2010

- Καθιέρωση ειδικής σύμβασης μαθητείας για νέους ηλικίας 15-18 ετών, με αμοιβή του 70% του γενικού κατώτατου μισθού.

230. Για την επίδραση των Μνημονίων στις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα βλέπε μεταξύ άλλων σε Ioannou, 2012· Koukiadaki & Krestsos, 2012· Kornelakis & Voskeritsian, 2014· Yannakourou & Tsimpoukis, 2014· Economakis *et al.,* 2016· Koukiadaki & Kokkinou, 2016· Kouzis, 2018· Katsaroumpas & Koukiadaki, 2019.

231. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από τον Α. Καψάλη, «Κωδικοποίηση εργατικής νομοθεσίας: Πίνακας μεταρρυθμίσεων της εργατικής νομοθεσίας στην εποχή των Μνημονίων», *Ενημέρωση* ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, τεύχος 220, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2014. Επιπρόσθετες πληροφορίες σχετικά με την επίδραση του πρώτου και δεύτερου Μνημονίου στο ελληνικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων βλ. και σε Zisimopoulosetal. (2019), καθώς και Ζησιμόπουλος & Οικονομάκης (2018).

- Μείωση κατά 20% της αμοιβής της υπερεργασίας και κάθε μορφής υπερωριακής απασχόλησης.[232]
- Μείωση μέχρι και κατά 3/4 (από 24 μήνες σε 6) του χρόνου προειδοποίησης της απόλυσης. Με την έγκαιρη προειδοποίηση δίνεται μόνο η μισή αποζημίωση, γεγονός που διευκολύνει τον εργοδότη να κάνει απολύσεις, αφού αυτές κοστίζουν λιγότερο. Επίσης, οι ατομικές απολύσεις διευκολύνονται και επειδή ο εργοδότης μπορεί να καταβάλει την αποζημίωση σε μεγαλύτερο από πριν χρονικό διάστημα.
- Αύξηση του ορίου των ομαδικών απολύσεων από 4 σε 6 μηνιαίως για τις επιχειρήσεις που απασχολούν από 20 έως 150 εργαζόμενους και από 2% στο 5% για τις επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 150 εργαζόμενους (το όριο του 2% ίσχυε για τις επιχειρήσεις με πάνω από 200 εργαζόμενους).

Ν. 3871/2010

- Απαγόρευση οποιασδήποτε μισθολογικής αύξησης, μέσω του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ), για την περίοδο 2010-2012, που ήταν μεγαλύτερη από την αύξηση που όριζε η Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ) στην ίδια περίοδο. Και επειδή η ΕΓΣΣΕ για το 2010 δεν προέβλεπε καμία αύξηση, η απαγόρευση αυτή σήμανε πάγωμα μισθών.

Ν. 3899/2010

- Επέκταση της δοκιμαστικής περιόδου από τους 2 μήνες στους 12 για τους εργαζομένους του ιδιωτικού τομέα. Σε περίπτωση απόλυσης εντός της περιόδου αυτής ή με τη λήξη της ο εργαζόμενους δεν δικαιούται αποζημίωση. Έτσι, ο εργοδότης μπορεί να εκμεταλλεύεται ένα νεοπροσληφθέντα επί έναν χρόνο και να τον απολύει αμέσως μετά, αφού η απόλυση δεν κοστίζει. Το μέτρο αυτό διευκολύνει την ανακύκλωση φθηνού εργατικού δυναμικού.

232. Σύμφωνα με τα άρθρα 1 και 2 του Ν. 3385/2005 και το άρθρο 74 του Ν. 3863/2010, στις επιχειρήσεις με εβδομαδιαίο ωράριο εργασίας έως 40 ώρες, ο εργοδότης δικαιούται να απαιτήσει από τους εργαζόμενους την παροχή έως και πέντε επιπλέον ωρών εργασίας την εβδομάδα. Αυτές οι επιπλέον ώρες εργασίας πέραν του 40ώρου ορίζονται ως υπερεργασία και αμείβονται με το καταβαλλόμενο ωρομίσθιο προσαυξημένο κατά 20%. Στις επιχειρήσεις με εξαήμερο σύστημα εργασίας, η υπερεργασία μπορεί να φτάσει τις οκτώ επιπλέον ώρες (41η έως 48η την εβδομάδα). Ως *υπερωριακή*, ορίζεται η εργασία *πέραν* της υπερεργασίας (46η ώρα και εφεξής για την πενθήμερη και 49η ώρα και εφεξής για την εξαήμερη εργασία). Η υπερωριακή εργασία αμείβεται με το καταβαλλόμενο ωρομίσθιο προσαυξημένο κατά 40%, εφόσον δεν υπερβαίνει τις 120 ώρες ανά έτος για τους υπαλλήλους και τις 30 ώρες ανά εξάμηνο για τους εργατοτεχνίτες, ενώ σε περίπτωση που τις υπερβεί, αμείβεται προσαυξημένη κατά 60% για την πέραν των παραπάνω ορίων υπερωριακή εργασία.

- Επέκταση της ανώτατης διάρκειας «δανεισμού» εργαζομένων από τους 18 μήνες στους 36.
- Επέκταση της ανώτατης διάρκειας της επιβαλλόμενης εκ περιτροπής εργασίας από 6 μήνες σε 9 μήνες ανά ημερολογιακός έτος. Ο εργοδότης έχει τη δυνατότητα να επιβάλει στους εργαζόμενους για ακόμα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μείωση των ημερών και των ωρών εργασίας. Αυτό σημαίνει μειωμένες αποδοχές για τους εργαζόμενους, αφού ο εργοδότης προσαρμόζει απολύτως το εργατικό δυναμικό στις ανάγκες της παραγωγής.
- Κατάργηση της προσαύξησης στο ωρομίσθιο της μερικής απασχόλησης σε περίπτωση υπερωρίας και απασχόλησης με εβδομαδιαία εργασία κάτω των 20 ωρών.
- Εισαγωγή των Ειδικών Επιχειρησιακών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ΕΕΣΣΕ) για το χτύπημα του κατώτατου κλαδικού μισθού. Αυτή ήταν η πρώτη προσπάθεια να επιβληθεί μείωση των αποδοχών κάτω από τα όρια που προβλέπουν οι κλαδικές και ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις.

Ν. 3986/2011

- Επέκταση της ανώτατης διάρκειας των συμβάσεων ορισμένου χρόνου έπειτα από τρεις διαδοχικές ανανεώσεις, από τους 24 μήνες στους 36. Διευρύνεται έτσι το χρονικό διάστημα κατά το οποίο εργοδότης δεν υποχρεούται να απασχολεί εργαζόμενους με συμβάσεις αορίστου χρόνου. Ωστόσο, ο ανωτέρω περιορισμός των 36 μηνών αίρεται μέσω ρύθμισης, η οποία δικαιολογεί τη χωρίς όρια δυνατότητα ανανέωσης των συμβάσεων ορισμένου χρόνου σε περίπτωση που ο εργοδότης επικαλεστεί «αντικειμενικούς λόγους».
- Ενίσχυση της διευθέτησης του χρόνου εργασίας. Δίνεται η δυνατότητα στον εργοδότη να αυξάνει τον ημερήσιο χρόνο εργασίας, πέραν του 8ώρου, για διάστημα 6 μηνών ανά έτος (αντί για 4 που ήταν πριν). Αυτός ο χρόνος δεν αμείβεται ως υπερωρία.
- Μείωση της επιδότησης των ανέργων σε 450 ημερήσια επιδόματα ανά τετραετία από το 2011 και σε 400 από το 2012-2015, κάτι που συνεπάγεται περιορισμό του δικαιώματος λήψης του επιδόματος ανεργίας.

Ν. 4024/2011

- Με διάταξη προβλεπόταν μέχρι το τέλος του 2012 η κατάργηση της αρχής της επέκτασης των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ, που ίσχυε μέχρι τότε. Δηλαδή, οι εργοδότες που δεν υπογράφουν τη σύμβαση δεν είναι πια υποχρεωμένοι να την εφαρμόσουν. Επίσης, επιτρέπει τη δημιουργία Ενώσεων Προσώπων, που μπορούν

να υπογράφουν επιχειρησιακές συμβάσεις. Σε συνδυασμό με την εισαγωγή των Ενώσεων Προσώπων, το άρθρο αυτό αποτελεί ενεργοποίηση της ειδικής επιχειρησιακής συλλογικής σύμβασης εργασίας (Ν. 3899/2010) και της υπερίσχυσης δυσμενέστερων συλλογικών συμβάσεων εργασίας (Ν. 3845/2010).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ

Ν. 4046/2012

- Μείωση του γενικού κατώτατου μισθού κατά 22% και κατάργηση της ΕΓΣΣΕ 2010-2012. Έτσι, ο βασικός μεικτός μισθός από 751 ευρώ μειώνεται στα 586 ευρώ και το ημερομίσθιο από 33,57 ευρώ στα 26,18 μεικτά.
- Μείωση του γενικού κατώτατου μισθού κατά 32% για τους νέους μέχρι 25 ετών και για τους μαθητευόμενους. Ο μισθός διαμορφώνεται από 751 ευρώ μεικτά, στα 511 ευρώ και το ημερομίσθιο από 33,57 ευρώ στα 22,83 ευρώ. Οι ανωτέρω δύο διατάξεις προέρχονται από την Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου αρ. 6/2012 και οι μειώσεις που προβλέπουν γίνονται μονομερώς από τον εργοδότη, χωρίς τη συναίνεση του εργαζόμενου. Καθορίζεται επίσης για πρώτη φορά από το κράτος ο κατώτατος μισθός/ημερομίσθιο.
- Μείωση του χρόνου της μετενέργειας,[233] μετά τη λήξη της ΣΣΕ, από 6 μήνες σε 3. Διατηρείται μόνον ο βασικός μισθός και αν υπάρχουν τέσσερα επιδόματα. Οι υπόλοιποι όροι των προηγούμενων ΣΣΕ καταργούνται χωρίς τη συναίνεση του εργαζόμενου. Συγκεκριμένα, εάν με το πέρας του τριμήνου της αναγκαστικής παράτασης μιας ΣΣΕ δεν έχει υπογραφεί νέα ΣΣΕ, εξακολουθούν να ισχύουν από τους κανονιστικούς όρους αποκλειστικά εκείνοι που αφορούν α) το βασικό μισθό ή το βασικό ημερομίσθιο και β) τα επιδόματα ωρίμανσης, τέκνων, σπουδών και επικίνδυνης εργασίας, εφόσον αυτά τα επιδόματα προβλέπονται από τη ΣΣΕ που έληξε ή καταγγέλθηκε.
- Κατάργηση του δικαιώματος για μονομερή προσφυγή στον Οργανισμό Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ) και καθιέρωση της από κοινού προσφυγής σ' αυτήν. Έτσι, τα συνδικάτα δεν μπορούν πια να προσφεύγουν στον ΟΜΕΔ χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του εργοδότη. Περιορισμός της διαιτητικής απόφασης στον καθορισμό του βασικού μισθού και ημερομισθίου. Κριτήρια της απόφασης είναι οι οικονομικές συνθήκες, η

233. *Μετενέργεια* είναι η περίοδος ισχύος όρων της συλλογικών συμβάσεων εργασίας, μετά τη χρονολογική της λήξη, με σκοπό τη διατήρηση κάποιων εργασιακών δικαιωμάτων, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων των δύο πλευρών για την ανανέωσή της.

ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και η μείωση του μοναδιαίου κόστους εργασίας κατά την περίοδο του δεύτερου Μνημονίου.

- «Πάγωμα» των αυξήσεων σε μισθούς και ωριμάνσεις μέχρι τη μείωση του ποσοστού ανεργίας στη χώρα κάτω από 10%.

Ν. 4093/2012

«Οι ΕΓΣΣΕ καθορίζουν τους ελάχιστους μη μισθολογικούς όρους εργασίας, οι οποίοι ισχύουν για τους εργαζόμενους όλης της χώρας. Βασικοί μισθοί, βασικά ημερομίσθια, κάθε είδους προσαυξήσεις αυτών και γενικά κάθε άλλος μισθολογικός όρος ισχύουν μόνο για τους εργαζόμενους που απασχολούνται από εργοδότες των συμβαλλόμενων εργοδοτικών οργανώσεων...» (άρθρο 1, υποπαράγραφος ΙΑ.11). Επίσης, επαναδιατυπώνει παλαιές διατάξεις και προσθέτει ορισμένες νέες, όπως:

- Επαναβεβαιώνει το νέο τρόπο καθορισμού του κατώτατου μισθού και ημερομισθίου.
- Ευνοεί τους εργοδότες, οι οποίοι δεν είναι μέλη των εργοδοτικών οργανώσεων, καθώς δεν δεσμεύονται από την ΕΓΣΣΕ, για κατάργηση του επιδόματος γάμου.
- Επιδεινώνει το καθεστώς της αποζημίωσης λόγω απόλυσης υπαλλήλων, «παγώνοντας» το χρόνο προϋπηρεσίας και περιορίζοντας τον αριθμό των μισθών που δίνονται για αποζημίωση, ιδίως για εργασία άνω των 16 ετών στον ίδιο εργοδότη.
- Παρέχει τη δυνατότητα απασχόλησης των εργαζομένων στα εμπορικά καταστήματα και για τις ώρες που δεν λειτουργούν.
- Παρέχει τη δυνατότητα στους εργοδότες που δραστηριοποιούνται στο εμπόριο να παρακάμπτουν το πενθήμερο και να περιβάλλουν εξαήμερη εργασία.

ΤΡΙΤΟ ΜΝΗΜΟΝΙΟ:
Τα εργατικά δικαιώματα στην κλίνη του Προκρούστη[234]

Η νέα κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, παρότι είχε υποσχεθεί ότι θα καταργήσει τα Μνημόνια και θα επαναφέρει ένα σταθερό πλαίσιο εργασιακών σχέσεων, καθώς επίσης και την εργατική νομοθεσία στην προ Μνημονίων κατάσταση, εντούτοις με τη μεταστροφή της, μετά το δημοψήφισμα της 5 Ιουλίου 2015, υπέβαλε αίτημα προς τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ΕΜΣ), στις 8 Ιουλίου 2015, προκειμένου να υπάρξει νέα χρηματο-

234. Σε μια προγενέστερη μορφή, με τον ίδιο τίτλο, είχε δημοσιευτεί στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, 24 Ιουλίου 2017.

δοτική διευκόλυνση της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, στις 11 Αυγούστου, οι εκπρόσωποι των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε., του ΔΝΤ και της ελληνικής κυβέρνησης κατέληξαν σε ένα πλαίσιο μεταρρυθμιστικών δράσεων και πολιτικών που θα συνοδεύουν το πρόγραμμα χρηματοδοτικής διευκόλυνσης την περίοδο 2015-2018. Με την υπογραφή του 3ου Μνημονίου, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να λάβει το σύνολο των μέτρων που απαιτούνται για την επιτυχία του προγράμματος, να διαβουλεύεται και να συμφωνεί με του θεσμούς για όλες τις αποφάσεις πολιτικής που σχετίζονται με τους στόχους του Μνημονίου, πριν από την οριστικοποίηση και τη νομική τους έγκριση.

Όσον αφορά τα εργασιακά θέματα, η κυβέρνηση δεσμεύτηκε να προβεί στις αλλαγές που επιβάλλει το 3ο Μνημόνιο και να μπει σε διαδικασία διαβούλευσης με τους «κοινωνικούς εταίρους», για τα θέματα που αφορούν την αδήλωτη εργασία, τις ομαδικές απολύσεις, τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και τη συλλογική δράση (συνδικαλιστικός νόμος 1264).

Το φθινόπωρο του 2017 ψηφίζεται ο Νόμος 4488, ο οποίος επιχειρεί να ρυθμίσει ζητήματα της απλήρωτης και αδήλωτης εργασίας. Το εν λόγω νομοσχέδιο θεσπίζει μια σειρά κυρώσεων στους εργοδότες, οι οποίοι εκμεταλλεύονται εργαζόμενους που τους έχουν αδήλωτους.

Όμως, παρότι οι εν λόγω ρυθμίσεις είναι σε θετική κατεύθυνση, επειδή ανακουφίζουν κάπως τους εργαζόμενους από την εργοδοτική αυθαιρεσία, εντούτοις τέσσερις μήνες πριν είχε ψηφιστεί ο νέος αντεργατικός νόμος (Ν. 4472/17), ενώ λίγο μετά, τον Ιανουάριο του 2018, ψηφίστηκε ο περιορισμός του δικαιώματος απεργίας στα πρωτοβάθμια σωματεία.

Όταν, λοιπόν, η κυβέρνηση, μετά τη 2η Αξιολόγηση, διακήρυττε σε όλους τους τόνους ότι μέσα από τις διαπραγματεύσεις με τους δανειστές κατάφερε να διατηρήσει τα εργατικά κεκτημένα και πως από το δεύτερο εξάμηνο του 2018 θα επανέλθουν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις (μόνο οι επιχειρησιακές και οι κλαδικές και όχι η ΕΓΣΣΕ), δημιουργούσε μια εικόνα, η οποία κάθε άλλο παρά πραγματική είναι. Διότι, παρακολουθώντας κάποιος με προσοχή τι έχει συμφωνηθεί στη 2η Αξιολόγηση, θα διαπιστώσει μια διαφορετική και δυσοίωνη εικόνα για το παρόν και το μέλλον των εργατικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Σε γενικές γραμμές οι αλλαγές που έχουν επέλθει είναι οι εξής:

1) *Απελευθερώνεται πλήρως η κυριακάτικη εργασία* για έξι μήνες κάθε έτος σε γεωγραφικές περιοχές, όπου, ειδικά την τουριστική περίοδο (Μάης-Οκτώβρης), απασχολείται η πλειονότητα των εμποροϋπαλλήλων της χώρας (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη). Η κατάργηση της κυριακάτικης αργίας εντάσσεται στην προσπάθεια καθιέρωσης ενός μοντέλου εργασίας, στο οποίο οι εργοδότες θα έχουν εργαζόμενους που θα δουλεύουν

όποτε τους χρειάζονται, για όσο χρόνο τους χρειάζονται, και οποιαδήποτε ημέρα και ώρα της εβδομάδας. Οι εμποροϋπάλληλοι, έρμαια ενός συστήματος εκφοβισμού, θα αναγκαστούν να θυσιάσουν τη μοναδική ημέρα ανάπαυσης και μαζί την κοινωνική και οικογενειακή ζωή τους, προκειμένου να μη ρισκάρουν την απόλυσή τους. Διαλύεται, έτσι, με αυτόν τον τρόπο η προσωπική ζωή των ανθρώπων. Επιπλέον, η κατάργηση της κυριακάτικης αργίας εντάσσεται στο πλαίσιο της βίαιης αναδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων, προκειμένου το κεφάλαιο να διατηρήσει υψηλή την κερδοφορία του. Τα μεγάλα εμπορικά καταστήματα, προκειμένου να πιάσουν μεγάλους τζίρους, θα υποχρεώνουν τους εργαζόμενους σε ένα ατελείωτο-συνεχές 12ωρο εργασίας, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις δεν θα ανταμειφθεί. Ο καταναλωτής από την άλλη μεριά μπορεί να ακυρώσει στην πράξη την αναχρονιστική «μεταρρύθμιση» του ανοίγματος των καταστημάτων τις Κυριακές, με το να μην πηγαίνει να ψωνίζει.

2) *Διευκολύνονται οι ομαδικές απολύσεις*, εφόσον καταργείται η διοικητική έγκριση (βέτο) του υπουργού Εργασίας, ενώ παράλληλα καταργείται και η αντίστοιχη αρμοδιότητα των περιφερειαρχών (Νόμος 4472/2017). Επίσης, λόγω κατάργησης του βέτο του υπουργού, έχουν απαλειφθεί από τη νέα ρύθμιση τα τρία κριτήρια που συνεκτιμούσε ο υπουργός, προκειμένου να παρατείνει τις διαβουλεύσεις ή να μην εγκρίνει (μερικά ή ολικά) τις ομαδικές απολύσεις: α) τις συνθήκες της αγοράς εργασίας, β) την κατάσταση της επιχείρησης, γ) το συμφέρον της εθνικής οικονομίας. Αντίθετα, το ζήτημα παραπέμπεται σε ειδικό τμήμα του Ανώτατου Συμβουλίου Εργασίας (ΑΣΕ), το λεγόμενο Τμήμα Ελέγχου Ομαδικών Απολύσεων, στο οποίο η εργατική πλευρά είναι μειοψηφία, εφόσον στην τριμερή σύνθεσή του εκπροσωπούνται ισομερώς κράτος, εργαζόμενοι και εργοδότες. Το ΑΣΕ, μέσω αυτού του Τμήματος, ως μόνη αρμοδιότητα έχει να ελέγχει αποκλειστικά την τυπική διαδικασία, δηλαδή αν τηρήθηκαν οι υποχρεώσεις του εργοδότη για ενημέρωση και διαβούλευση με τους εκπροσώπους των εργαζομένων, καθώς και η υποχρέωση κοινοποίησης των σχετικών εγγράφων. Όσον αφορά την εκπόνηση εναλλακτικού κοινωνικού πλάνου προστασίας των απολυμένων, αυτή είναι προαιρετική και αφηρημένη. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν ο εργοδότης δεν τηρήσει έστω κι αυτές τις προαιρετικές υποχρεώσεις, οι ομαδικές απολύσεις πραγματοποιούνται κανονικά.

3) *Επεκτείνονται οι λόγοι νόμιμης απόλυσης προστατευόμενων συνδικαλιστικών στελεχών* και προστίθενται οι εξής περιπτώσεις: α) τέλεσης κλοπής ή υπεξαίρεσης εις βάρος του εργοδότη ή του εκπροσώπου του και β) αδικαιολόγητης αποχής από την εργασία για διάστημα μεγαλύτερο των τριών ημερών. Συνδικαλιστές έχουν πικρή εμπειρία για το πώς στοιχειοθετούνταν ψευδείς κατηγορίες από την εργοδοσία εις βάρος τους, ώστε μετά αυτή να έχει το πρόσχημα να τους απολύσει.

4) Ο Νόμος 1264/82 έδωσε τη δυνατότητα, ώστε τα συνδικαλιστικά στελέχη να μπορούν να λαμβάνουν κάποιες άδειες, προκειμένου να ασκήσουν τα καθήκοντά τους πιο αποτελεσματικά, λόγω του μεγάλου χρόνου που απαιτεί η συνδικαλιστική δραστηριότητα, και αυτό από μόνο του δεν είναι κατ' ανάγκη κακό. Όμως, με το άρθρο 19 του Νόμου 4472/2017 μειώνεται ο αριθμός των ημερών αμειβόμενης συνδικαλιστικής άδειας για κάποιες περιπτώσεις συνδικαλιστών σε μη αντιπροσωπευτικές οργανώσεις, κυρίως του ιδιωτικού τομέα, εμποδίζοντας έτσι τη δράση σε χώρους που επικρατεί εργασιακό γκούλαγκ και στους οποίους η συνδικαλιστική δράση και η κάλυψη είναι αναγκαίες, προκειμένου να αντιμετωπισθεί η εργοδοτική αυθαιρεσία.

5) Νομιμοποιείται ρητά η έμμεση *ανταπεργία* (Νόμος 4472/2017) από μεριάς του εργοδότη και μάλιστα η πλέον σκληρή εκδοχή της, το μισθολογικό lock-out, δηλαδή η δυνατότητα μη καταβολής μισθού σε αυτούς που δεν απεργούν, ωθώντας τους έτσι σε φαινόμενα «κοινωνικού αυτοματισμού» με βίαιες αντιπαραθέσεις με τους απεργούς για να σπάσει η απεργία. Το επόμενο βήμα είναι η δημιουργία εργοδοτικών στρατών, όπου το ένα κομμάτι των εργαζομένων θα στρέφεται απέναντι στο άλλο, σε μια λογική ανθρωποφαγίας.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι πριν από την υπογραφή του τρίτου Μνημονίου, στο πλαίσιο της πρώτης κυβέρνησης των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, επιχειρείται η αποκατάσταση της κανονικότητας στις συλλογικές συμβάσεις με την επεξεργασία σχετικού νομοσχεδίου που έλαβε από την ΟΚΕ σχετική γνώμη, αλλά δεν κατατέθηκε στη Βουλή για να ακολουθήσει την κοινοβουλευτική διαδικασία.[235] Στη συνέχεια η αναβίωση, του συστήματος των συλλογικών συμβάσεων εργασίας εξαρτήθηκε άμεσα από την επίτευξη των οικονομικών στόχων του Τρίτου Μνημονίου, στο πλαίσιο του οποίου ρυθμίζονται τα εξής:[236]

α) με το Ν. 4472/2017 διατηρείται η αναστολή της επέκτασης των κλαδικών και ομοιεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων, καθώς και της ευνοϊκότερης ρύθμισης σε περίπτωση συρροής των συλλογικών συμβάσεων μέχρι το τέλος του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής (αρθρ. 16, παρ 1,2).

235 Γ. Κουζής, Α. Καψάλης, Σέργιος Σερμπέτης, Αλ. Νικολούζος, «Το μετέωρο βήμα της αποκατάστασης της συλλογικής αυτονομίας», *Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου*, Ιούλιος-Αύγουστος 2016, τεύχος 7, τόμος 75, σελ. 786.

236. Γ. Κουζής και Α. Καψάλης, *Οι εργασιακές σχέσεις στο πλαίσιο του τρίτου Μνημονίου: Τα επίμαχα πεδία της διαπραγμάτευσης με τους δανειστές και το ευρωπαϊκό περιβάλλον*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων), Μελέτες 50, Αθήνα 2020.

β) με το Ν. 4475/2017, τέλος, επαναλαμβάνονται οι διατάξεις του παραπάνω νόμου αποσαφηνίζοντας το χρονικό όριο εφαρμογής τους. Στο πλαίσιο αυτό διατηρείται η ισχύς των επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων έναντι των κλαδικών σε περίπτωση συρροής, καθώς και η αναστολή της επέκτασης των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων μέχρι την ολοκλήρωση του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής (αρθρ. 5, παρ 1, 2).

Επίσης, να υπενθυμίσουμε ότι στο κείμενο του 3ου Μνημονίου, η ελληνική πλευρά δεσμεύτηκε ρητά να απόσχει από οποιαδήποτε βελτιωτική παρέμβαση στην αγορά εργασίας, από την οποία θα μπορούσε να προέλθει η επαναφορά της εργατικής νομοθεσίας στα προ Μνημονίου επίπεδα.[237] Για την ακρίβεια, δεσμεύτηκε ρητά ότι οι αλλαγές δεν μπορούν να οδηγούν σε επαναφορά ρυθμίσεων που είναι ασύμβατες με τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής.

Όσον αφορά την επαναφορά της επεκτασιμότητας των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας (ΣΣΕ) και της ευνοϊκότερης ρύθμισης, τα οποία τέθηκαν σε ισχύ μετά το πέρας του τρίτου Μνημονίου, στις 20 Αυγούστου 2018, ναι μεν είναι ένα θετικό μέτρο (σε συνδυασμό με το θέμα της κατάργησης του υποκατώτατου μισθού κάτω των 24 ετών και της αύξησης του κατώτατου μισθού στο 11%, όπως επίσης και με το νόμο για τις υπεργολαβίες ή την αδήλωτη εργασία ή την αιτιολογημένη απόλυση), όμως, ταυτοχρόνως, ενέχει και μια βασική αντίφαση. Αυτό που ίσχυε παλιότερα ήταν ότι ο/η υπουργός είχε τη δυνατότητα να κηρύξει υποχρεωτική για ένα κλάδο μια ΣΣΕ που έχουν υπογράψει οι εργοδότες, οι οποίοι απασχολούν συνολικά το 51% των εργαζομένων του κλάδου. Ωστόσο, αυτό που έγινε, συγχρόνως με την επαναφορά της επεκτασιμότητας των κλαδικών ΣΣΕ, είναι ότι συγκεκριμενοποιείται επί το αρνητικότερο για να έχει ισχύ η επέκταση μιας ΣΣΕ. Διότι, επαφίεται αποκλειστικά στη διακριτική ευχέρεια των εργοδοτικών οργανώσεων και στη διάθεσή τους να καταθέσουν το μητρώο μελών τους. Συγκεκριμένα, ο Νόμος 1876/90 αναφέρει απλώς (και χωρίς καμία περαιτέρω εξειδίκευση) ότι ο υπουργός Εργασίας μπορεί να επεκτείνει μια κλαδική σύμβαση, εφόσον βεβαίως τα μέλη της εργοδοτικής οργάνωσης απασχολούν το 51% των εργαζομένων του κλάδου και υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει σύμφωνη γνώμη του Ανώτατου Συμβουλίου Εργασίας (ΑΣΕ), στο οποίο θα πρέπει να σημειωθεί ότι εκπροσωπούνται ισομερώς κατά 1/3 η κυβέρνηση, οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι.[238] Το υπουργείο Εργασίας, με εγκύκλιό

237. Για περισσότερα δες Α. Καψάλης, «Τα εργατικά δικαιώματα μετά το 4ο Μνημόνιο: εχθρός του κακού το χειρότερο!», περιοδικό *Ουτοπία*, Απρίλιος-Ιούνιος 2017, τεύχος 121.

238. Δες Π. Κυριακούλιας, «"Δώρον άδωρον" η επεκτασιμότητα των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 7 και 8 Ιουλίου 2018.

του (13 Ιουνίου 2018) ζητά, επιπλέον, από την εργοδοτική οργάνωση να καταθέσει το μητρώο μελών της, δηλαδή τις επιχειρήσεις που είναι μέλη της, ώστε να διαπιστωθεί εάν αυτές απασχολούν το 51% των εργαζομένων του κλάδου. Όμως, η κατάθεση του μητρώου δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα και άρα εφόσον η εργοδοτική οργάνωση δεν καταθέσει το μητρώο μελών, δεν μπορεί να υπάρξει επέκταση της κλαδικής σύμβασης εργασίας. Συγκεκριμένα, η εγκύκλιος αναφέρει ότι «σε περίπτωση μη υποβολής από την εργοδοτική οργάνωση του μητρώου μελών της και της συνακόλουθης αδυναμίας τήρησης της προβλεπόμενης διαδικασίας, η επέκταση της συλλογικής σύμβασης δεν είναι δυνατή».[239] Κατά συνέπεια, η επαναφορά της επεκτασιμότητας των κλαδικών συμβάσεων, που είχε ανασταλεί εξαιτίας των Μνημονίων, δέχεται ισχυρό πλήγμα πριν ακόμη επανατεθεί σε ισχύ, εφόσον επί της ουσίας παραχωρείται δικαίωμα βέτο στην εργοδοτική οργάνωση.[240]

Επιπροσθέτως, με το άρθρο 211 του Ν. 4512/2018 νομοθετήθηκαν συγκεκριμένα αντι-απεργιακά μέτρα, όσον αφορά στα πρωτοβάθμια σωματεία μη πανελλαδικής εμβέλειας, στα οποία προβλέπεται ότι για να έχει απαρτία μια συνέλευση, η οποία θα αποφασίζει για απεργία, θα απαιτείται η παρουσία του 50%+1 των οικονομικά τακτοποιημένων μελών, σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε μέχρι τότε, που λαμβάνονταν αποφάσεις στη βάση της απαρτίας (1/3 των μελών), με βάση τα καταστατικά των σωματείων. Ο σκοπός αυτού του μέτρου είναι επί της ουσίας να καταργήσει όλες τις καταστατικές λειτουργίες των συνδικάτων και να δυσκολέψει έως να ακυρώσει οποιαδήποτε μορφή αντίστασης. Αν σε αυτό το μέτρο προστεθεί και η έμμεση επαναφορά της ανταπεργίας, όπως είδαμε παραπάνω, τότε το δικαίωμα στην απεργία δέχεται σοβαρό πλήγμα, παράλληλα με τη γενικότερη επίθεση που δέχονται τα συλλογικά εργασιακά δικαιώματα χάριν των ατομικών συμβάσεων εργασίας.

Τέλος, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ δεν επανέφερε την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), αλλά ο κατώτατος μισθός εξακολουθούσε να καθορίζεται πάλι από το κράτος, όπως ορίζει ο νόμος Βρούτση (Ν. 4172 του 2013). Επίσης, δεν επανέφερε τη διαδικασία του ΟΜΕΔ που θα μπορούσε να βοηθήσει στο να κερδηθούν κάποιες συμβάσεις από την πλευρά των εργαζομένων.

---

239. Αναφέρεται στο Δελτίο Τύπου, της ΓΣΕΕ, 15 Ιουνίου 2018, με τίτλο: «Άνθρακες ο θησαυρός των υποσχέσεων της κυβέρνησης για αποκατάσταση της αρχής της επέκτασης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας».

240. Για την περιορισμένη επίδραση που είχε η θεσμική αναβίωση της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης και της επεκτασιμότητας των κλαδικών/ομοιοεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων μετά την 20ή Αυγούστου 2018, βλ. σε Zisimopoulos et al. (2019).

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι η πολυπόθητη ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού θα γίνεται μόνο στη βάση της συνεχούς υποβάθμισης του κόσμου της εργασίας, ανακυκλώνοντας τη στασιμότητα και την ύφεση. Συνδυαζόμενα όλα αυτά με τη διόγκωση της ανεργίας και της εργασιακής επισφάλειας, μετά την επικράτηση των Μνημονίων και την οικονομική κρίση, η οποία επανήλθε δριμύτατη με την κρίση του κορονοϊού και την περαιτέρω απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων από την κυβέρνηση της Ν.Δ., καθώς επίσης η συναρτώμενη, με όλα τα παραπάνω, μείωση της συμμετοχής των μισθωτών στα συνδικάτα, η οποία έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της διαπραγματευτικής τους ισχύος, συνθέτουν αυτό που όλοι γνωρίζουμε ως κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Τα καθήκοντα που αναλαμβάνουν τα συνδικάτα είναι ιστορικής σημασίας. Η ανασυγκρότηση του εργατικού κινήματος, καθώς επίσης η αναβάθμιση του περιεχομένου της συνδικαλιστικής παρέμβασης και διεκδίκησης, τίθενται με επιτακτικό τρόπο και γι' αυτό είναι αναγκαίο να ανιχνευτούν και νέες μορφές οργάνωσης του κόσμου της εργασίας. Υπ' αυτήν την έννοια, *είναι αναγκαίο τα συνδικάτα να ανοίξουν τη συζήτηση*, μεταρρυθμίζοντας την ατζέντα και τις θεσμικές τους πρακτικές, *με τους δικούς τους όρους*, ώστε να μην επιβάλλει το κράτος, κάθε φορά, το δικό του πλαίσιο συζήτησης.

5.5. Απεργιακοί αγώνες και ανεργία την εποχή των Μνημονίων[241]

Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρήσουμε να δούμε πώς η μείωση της μισθωτής εργασίας και η διόγκωση της ανεργίας επέδρασαν στην εξέλιξη των απεργιακών αγώνων την περίοδο των Μνημονίων.

5.5.1. Οικονομικός κύκλος και απεργίες

«Οι απεργίες απεικονίζουν την εξέλιξη και τις ιδιαιτερότητες των οικονομικών και πολιτικών δεδομένων της χώρας. Επηρεάζονται σοβαρά από την πορεία του οικονομικού κύκλου και ιδιαίτερα τις αυξομειώσεις των επιπέδων της ανεργίας, καθώς και άλλους μη οικονομικούς παράγοντες. Επιπλέον, οι απεργίες, οι αυξομειώσεις και η διάρκειά τους συνιστούν καθοριστικό δείκτη και δείγμα γραφής για τις εργασιακές σχέσεις». Αυτά με-

241. Σε προγενέστερη μορφή υπάρχει στο Δ. Κατσορίδας, «Απεργιακοί αγώνες και ανεργία», εφημερίδα *Εργατική Αριστερά*, 26 Οκτώβρη 2016, φύλλο Νο 370, σελ. 7.

ταξύ άλλων αναφέρει ο Θ. Κατσανέβας, προκειμένου να προσδιορίσει, σε γενικές γραμμές, από ποιους παράγοντες εξαρτάται η απεργιακή δραστηριότητα.[242]

Ο Τρότσκι, μελετώντας την απεργιακή δράση στη Γαλλία, την εποχή του Μεσοπολέμου, συνέδεε την ανάπτυξη των απεργιών όχι μόνο με τον οικονομικό κύκλο, αλλά και με πολιτικά ζητήματα. Έλεγε χαρακτηριστικά:

> «Η ανάπτυξη της συνείδησης του εργάτη, ιδιαίτερα μέσω του απεργιακού κινήματος σε όλη την ιστορία του καπιταλισμού, είναι στενά συνδεδεμένη με την εξέλιξη του οικονομικού κύκλου. Δεν είναι απαραίτητη, ωστόσο, αυτή η σχέση να γίνεται αντιληπτή μηχανιστικά. Κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, που ξεφεύγουν από τα όρια του εμπορικού-βιομηχανικού κύκλου (απότομες αλλαγές του παγκόσμιου οικονομικού ή πολιτικού περιβάλλοντος, απότομες κοινωνικές κρίσεις, πόλεμοι και επαναστάσεις), σε ένα απεργιακό κύμα δεν βρίσκουν την έκφρασή τους οι τρέχουσες διεκδικήσεις των μαζών που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία, αλλά και τα επαναστατικού χαρακτήρα, βαθιά ιστορικά τους καθήκοντα».[243]

Από διάφορες μελέτες, οι οποίες δείχνουν την απεργιακή εξέλιξη, έχει υποστηριχτεί ότι κατά τη *μετάβαση* από τη φάση της οικονομικής ανάπτυξης στη φάση της ύφεσης και αντίστροφα υπάρχει ένταση των κοινωνικών αγώνων. Κατά πώς φαίνεται, η απεργιακή δράση μειώνεται σε περιόδους αυξημένης ανεργίας, εξαιτίας της απροθυμίας των εργαζομένων να οργανωθούν στα συνδικάτα, κυρίως λόγω του φόβου της απόλυσης, ενώ, αντίθετα, η απεργιακή δραστηριότητα εντείνεται σε περιόδους αύξησης της απασχόλησης, διότι τότε τα συνδικάτα διεκδικούν μισθολογικές αυξήσεις από θέση ισχύος.

Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι ισχυροποιούνται τα συνδικάτα κατά τη φάση ανάπτυξης του οικονομικού κύκλου, ενώ αντίθετα υπάρχει διαρροή μελών, με αποτέλεσμα την πτώση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, κατά τη διάρκεια καθόδου της οικονομικής δραστηριότητας εξαιτίας *αφενός* της αδυναμίας του συστήματος, λόγω της οικονομικής κρίσης, να δεχτεί τα αιτήματα των εργαζομένων και *αφετέρου* της παρουσίας μεγάλου αριθμού

242. Θ. Κατσανέβας, «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 1996, τεύχος 3.

243. Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, εκδόσεις Μαρξιστική Φωνή, Αθήνα 2016, σελ. 43-44.

ανέργων διατεθειμένων να χρησιμεύσουν ως εφεδρικός στρατός εργασίας, ασκώντας ουσιαστικά πίεση σε όσους έχουν απασχόληση.[244]

Όσον αφορά τους μη οικονομικούς παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν την εξέλιξη των απεργιών, ως τέτοιους μπορούμε να αναφέρουμε την περίοδο πριν ή μετά τις εκλογές,[245] την εισοδηματική πολιτική, το πολιτικό κλίμα, τις επικρατούσες ιδεολογικές τάσεις, την κυβερνητική πολιτική, τη συνδικαλιστική ισχύ, τις αυξήσεις των μισθών σε επιμέρους κλάδους κ.λπ.[246]

Το πώς και μέσα από ποιες διεργασίες θα ανακάμψει το απεργιακό κίνημα δεν μπορεί να απαντηθεί με ακρίβεια. Ένας σημαντικός αριθμός απεργιών διεξάγεται με κεντρικό αίτημα την καταβολή των δεδουλευμένων ή την ανάκληση των απολύσεων. Αυτές οι απεργίες έχουν καθαρά αμυντικό χαρακτήρα. Επίσης, δεν υπάρχει κάποια αυτόματη μεταβίβαση μεταξύ κρίσης και ριζοσπαστικοποίησης. Όπως επισήμανε ο Τρότσκι,

> «Δεν είναι αλήθεια ότι μια κρίση ριζοσπαστικοποιεί, κάτω από όλες τις συνθήκες, τις μάζες. [...] Δεν είναι αλήθεια ότι αυτή η ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης συνδέεται αναγκαία με την περίοδο παρακμής του καπιταλισμού.
>
> [...] Το πρόβλημα είναι ότι η αύξηση της εκμετάλλευσης δεν ανεβάζει κάτω από όλες τις περιστάσεις το μαχητικό πνεύμα του προλεταριάτου. Έτσι σε μια φθίνουσα οικονομική συγκυρία, με την αύξηση της ανεργίας, ειδικά ύστερα από χαμένες μάχες, η αυξανόμενη εκμετάλλευση δεν γεννά ριζοσπαστικοποίηση στις μάζες, αλλά ακριβώς το αντίθετο, την πτώση της διάθεσης, τη διασπορά και την αποσύνθεση».[247]

244. Δ. Κατσορίδας, «Οικονομικοί κύκλοι και απεργιακά κύματα», περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Απρίλιος 2000, τεύχος 58.

245. Ορισμένοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι κατά την προεκλογική περίοδο μπορεί να υπάρξει έντονη απεργιακή κινητικότητα. Ο βασικός λόγος είναι ότι τα συνδικάτα θεωρούν ότι μπορούν να εκμεταλλευτούν το εκλογικό κλίμα, επειδή τότε οι κυβερνώντες είναι πιο ευάλωτοι σε παραχωρήσεις και να ασκήσουν πιέσεις για να βελτιώσουν το μισθολογικό και θεσμικό πλαίσιο των αιτημάτων τους.

246. Δες Θ. Κατσανέβας, α) «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», ό.π., και β) «Αιτίες και τάσεις της απεργιακής δράσης στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην Ελλάδα», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Οκτώβριος 1998, τεύχος 12.

247. Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, ό.π., σελ. 27 και 28 αντίστοιχα.

Γι' αυτό, από μια παρατεταμένη κρίση δεν παράγονται εύκολα οικονομικοί αγώνες. Αντίθετα, μια οικονομική άνθηση, ακόμη και εάν αρχικά προέρχεται μόνο από ορισμένους κλάδους, βοηθά στην ανάπτυξη των οικονομικών διεκδικήσεων και άρα στην αναγέννηση των απεργιακών αγώνων και ενδεχομένως σε πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και αντεπίθεση, αν και αυτή μπορεί να μη γίνει αμέσως ορατή εξαιτίας της αποδυνάμωσης του πολιτικού ενδιαφέροντος των εργαζομένων από τις προηγούμενες ήττες. Υπ' αυτήν την έννοια, είναι πολύ σημαντικό να παρακολουθούνται τα στατιστικά στοιχεία, η οικονομική εξέλιξη, οι κινήσεις των αγορών, οι ισολογισμοί των επιχειρήσεων, οι εκθέσεις διάφορων οργανισμών, η ανάπτυξη ανά κλάδους κ.λπ., επειδή έχει σημασία για τη διατύπωση των οικονομικών διεκδικήσεων και άρα για την ανάπτυξη των ανάλογων δράσεων. Επίσης, σημαντικό στοιχείο είναι ο προσδιορισμός της διάθεσης των εργαζομένων, η οποία εκφράζεται από την πυκνότητα των συνδικάτων, από την αυξομείωση του αριθμού των μελών των οργανώσεων και των κομμάτων που θέλουν να εκπροσωπήσουν τον κόσμο της εργασίας, από τη συμμετοχή των ανθρώπων στην εσωτερική ζωή των οργανισμών (π.χ. συνελεύσεις), από την κυκλοφορία του τύπου, από τη συμμετοχή στις κάθε είδους εκλογικές διαδικασίες (είτε των βουλευτικών εκλογών είτε των δημοτικών είτε των συνδικαλιστικών οργανώσεων κ.ά.), από την προσέλευση στις συγκεντρώσεις και στις διαδηλώσεις, από τη συμμετοχή στις απεργίες κ.λπ.

Ωστόσο, «η διάθεση των μαζών δεν πέφτει από τον ουρανό. Αλλάζει κάτω από την επίδραση συγκεκριμένων νόμων της ψυχολογίας των μαζών, οι οποίες τίθενται σε κίνηση από αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες», υποστήριζε ο Τρότσκι.[248] Γι' αυτό θεωρούσε απαραίτητο να καθοριστεί προς ποια κατεύθυνση και υπό την επίδραση ποιων αιτιών αλλάζει η διάθεση της εργατικής τάξης, συνδυάζοντας τα υποκειμενικά δεδομένα με τα αντικειμενικά, ούτως ώστε να εισαχθούν έγκαιρα οι κατάλληλες τακτικές ή οι διορθωτικές κινήσεις.[249] Θεωρούσε σημαντικό προς ποια κατεύθυνση κινείται η οικονομική συγκυρία για να μελετηθεί η εκάστοτε περίοδος, διότι μόνο έτσι δύναται να της δοθεί ο ανάλογος χαρακτηρισμός, όσον αφορά το συσχετισμό των δυνάμεων, αν υπάρχει ή όχι δεξιά στροφή των μαζών κ.λπ. Καταλάβαινε ότι η άνοδος του απεργιακού κινήματος προκαλείται συνήθως από τη βελτίωση του οικονομικού κλίματος, και γι' αυτό έλεγε ότι «αν συνεχίσουν καθημερινά να απολύουν τους εργάτες στα εργοστάσια, τότε αυτοί που δουλεύουν δεν θα έχουν την ίδια διάθεση, η οποία πάντα αναζωογονείται από την πρό-

248. Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, ό.π., σελ. 52.

249. Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, ό.π., σελ. 53.

σληψη νέων εργατών, έστω και σε περιορισμένο αριθμό».[250] Το ζητούμενο, συνεπώς, δεν είναι εάν θα υπάρχουν κινητοποιήσεις, αλλά η κάθε φορά εκτίμηση της συγκυρίας, η επεξεργασία των ανάλογων διεκδικήσεων, η προετοιμασία των δράσεων και η ικανότητα να υπάρχουν επιτυχίες.

5.5.2. Η απεργιακή δραστηριότητα της περιόδου 2010-16

Με βάση την προαναφερθείσα προσέγγιση, μπορούμε να δούμε και την απεργιακή εξέλιξη, στην Ελλάδα, την περίοδο 2010-16.[251] Συγκεκριμένα, από της 5 Μάη 2010, όταν και άρχισαν να εφαρμόζονται τα Μνημόνια, μέχρι τα τέλη του 2016, έγιναν από τη ΓΣΕΕ 24 εικοσιτετράωρες και 4 σαρανταοκτάωρες απεργίες. *Συνολικά* 32 εικοσιτετράωρες πανελλαδικές απεργίες (βλ. τους πίνακες και τα διαγράμματα στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου).

Εδώ να διευκρινίσουμε ότι στις απεργίες που οργάνωσε η ΓΣΕΕ δεν έχουμε υπολογίσει τις πρωτομαγιάτικες απεργίες, οι οποίες είναι θεσμοθετημένες έτσι και αλλιώς, καθώς επίσης τις στάσεις εργασίας και τα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας. Βέβαια, αυτές οι μορφές κινητοποιήσεων έχουν ληφθεί υπόψη στις εμπειρικές έρευνες του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ).[252]

Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται από τον πίνακα 5.3. και το διάγραμμα 5.3α-5.3β, όταν μιλάμε για «Σύνολο Συμβάντων» εννοούμε όλες τις μορφές διαμαρτυρίας, δηλαδή τις απεργίες, τις στάσεις εργασίας, τις καταλήψεις χώρων εργασίας, τα συλλαλητήρια κ.λπ.[253] Όμως, και εδώ, έχουν γίνει οι απαραίτητοι διαχωρισμοί, ώστε να δούμε όσο καλύτερα γίνεται την εξέλιξη των απεργιών. Έτσι, από το «Σύνολο των Συμβάντων» ξεχωρίζουμε την εξέλιξη των απεργιακών κινητοποιήσεων με βάση τα εμπειρικά στοιχεία

250. Λ. Τρότσκι, *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, ό.π., σελ. 58.

251. Σχετικά με τη διαχρονική εξέλιξη των απεργιών, από τη Μεταπολίτευση (1974) μέχρι το 1999, που υπάρχουν επίσημα διαθέσιμα στοιχεία, βλέπε Δ. Κατσορίδας-Γ. Κολλιάς, «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», στο συλλογικό τόμο *ΕΡΓΑΣΙΑ 2002*, του Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 297-308.

252. Για περισσότερα δες στη σειρά Μελέτες, του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (Νο 37, 38, 41, 45, 47, 48), από το 2011 μέχρι το 2017, στο Δ. Κατσορίδας κ.ά., *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα.*

253. Δ. Παπανικολόπουλος, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιάς, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2011-2017*, (Επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/Τεκμηρίωση 48, Αθήνα 2018. Για περισσότερα βλέπε ιδιαίτερα το κεφάλαιο, με τίτλο: «Τα χαρακτηριστικά των εργατικών κινητοποιήσεων (2011-2017)», σελ. 23-42.

του ΙΝΕ, ενώ επίσης έχουμε λάβει υπόψη και τις 24ωρες απεργίες που έχει προκηρύξει η ΓΣΕΕ (βλ. την ένδειξη: «σύνολο απεργιών» στον πίνακα 5.1., διάγραμμα 5.1.).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα στοιχεία, φαίνεται ότι ενώ μέχρι το 2012 είχαμε ένα μεγάλο απεργιακό κύμα, σχεδόν σε όλους τους τομείς (ιδιωτικός τομέας, Κοινή Ωφέλεια, δημόσιος τομέας), εντούτοις, από εκεί και μετά παρατηρούμε μια συνεχή κάμψη των απεργιακών αγώνων (πίνακας 5.2., διάγραμμα 5.2. και πίνακας 5.3., διάγραμμα 5.3α-5.3β). Επίσης, φαίνεται ότι η απεργιακή δράση μειώνεται την ίδια στιγμή που αυξάνεται η ανεργία και μειώνεται η απασχόληση των μισθωτών. Και εδώ κομβικό σημείο είναι πάλι το έτος 2012, στο οποίο τέμνονται όλες οι μεταβλητές, ενώ από εκεί και μετά υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις (βλ. πίνακα 5.1. και διάγραμμα 5.1.).

5.5.3. Αιτίες της κάμψης των απεργιακών αγώνων

Κατά πώς φαίνεται, το 2012 είναι σημείο καμπής των απεργιακών αγώνων. Μέχρι τότε η εργατική τάξη και τα συνδικάτα προσπάθησαν να διατηρήσουν τα κεκτημένα, τα οποία η εφαρμογή των Μνημονίων πήρε πίσω. Έκτοτε, και εξαιτίας των αποτυχιών και της ήττας που δέχτηκε το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα, ο κόσμος της εργασίας εναπόθεσε τις ελπίδες του στο πολιτικό επίπεδο, με την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ στην κυβέρνηση, προκειμένου να καταργηθούν τα Μνημόνια και να επανέλθουν τα εργατικά δικαιώματα.

Ξέχωρα ότι αυτή η αποκλιμάκωση των εργατικών κινητοποιήσεων, ως ένα βαθμό, οφείλεται στις προσδοκίες που δημιούργησε ο ΣΥΡΙΖΑ, αρχής γενομένης από τις βουλευτικές εκλογές του 2012, στις οποίες αναδείχτηκε σε αξιωματική αντιπολίτευση, μέχρι τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015, στις οποίες ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, καθώς επίσης στην καλλιέργεια της «στρατηγικής της ανάθεσης»[254] για αντιστροφή της οικονομικής ύφεσης μέσω της κατάργησης των Μνημονίων, εντούτοις εξακολουθούν να υπάρχουν όλοι οι βασικοί παράγοντες της μη κινητοποίησης. Σε γενικές γραμμές αυτοί είναι οι εξής: η ήττα που έχει δεχτεί το κίνημα μετά την πρώτη φάση ανόδου των απεργιακών αγώνων (2010-12), η διόγκωση της ανεργίας, η εργασιακή επισφάλεια-ανασφάλεια, συνεπικουρούμενες όλες αυτές και από τις παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος. Επιπρόσθετοι παράγοντες είναι η κόπωση (φυσική και οικονομική) των κινητοποιούμενων ότι δεν υπάρχουν απτά αποτελέσματα από τις συλλογικές δράσεις,

254. Για περισσότερα, δες Δ. Παπανικολόπουλος, «Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων την εποχή των Μνημονίων. Από την παλίρροια στην άμπωτη», στο Δ. Κατσορίδας - Γ. Κολλιάς - Σοφία Λαμπουσάκη - Δ. Παπανικολόπουλος, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014*, (Συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/Τεκμηρίωση 45, Αθήνα 2015, σελ. 27-32.

η απογοήτευση και η απόσυρση, το χαμηλό επίπεδο συνείδησης, η έλλειψη στόχων και ηγεσίας στο συνδικαλιστικό επίπεδο, οι ανταγωνισμοί, καθώς επίσης η εξανέμιση των προσδοκιών και η γενικευμένη απογοήτευση που προκάλεσε η μνημονιακή μεταστροφή της κυβέρνησης των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ.[255]

Εδώ, βέβαια, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε πως, ενώ οι απεργίες συνιστούν ένα βασικό στοιχείο της ταξικής πάλης, εντούτοις όλοι οι ταξικοί αγώνες δεν σημαίνουν, κατ' ανάγκη, και απεργίες. Ενδιάμεσα, μπορεί να υπάρξει αναμονή, συζητήσεις (με όλα τα διαθέσιμα μέσα), ανάπτυξη της θεωρητικής εργασίας, διαπραγματεύσεις, προώθηση αιτημάτων με κάθε τρόπο, εξάσκηση πιέσεων μέσω της νομοθετικής οδού, επεξεργασία θέσεων, ανάπτυξη νέων συμμαχιών, ανασύνταξη των δυνάμεων κ.λπ.

Η πτώση της απεργιακών κινητοποιήσεων οφείλεται στις τακτικές ήττες που έχει υποστεί η εργατική τάξη, από την εφαρμογή των Μνημονίων, δηλαδή εξαιτίας της επικράτησης των περιοριστικών οικονομικών μέτρων που εφάρμοσαν όλες οι κυβερνήσεις από το 2010 και μετά, της διόγκωσης της ανεργίας, της εργασιακής επισφάλειας-ανασφάλειας, συνεπικουρούμενα όλα αυτά και από τις παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος.

Έτσι, παρά τη σχετική μαζικότητα που είχαν οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων, σχεδόν σε όλους τους τομείς (ιδιωτικός τομέας, Κοινή Ωφέλεια, δημόσιος τομέας), μεταξύ 2010-12, εντούτοις από εκεί και μετά παρατηρούμε μια συνεχή πτώση των απεργιακών αγώνων.

Κατά συνέπεια, και με δεδομένο τον σημερινό αρνητικό συσχετισμό για τις δυνάμεις της εργασίας, ήταν επόμενο να αποδιαρθρωθούν τα σωματεία, να διαλυθούν πολλές συνδικαλιστικές οργανώσεις και να επέλθει «παθητικοποίηση» του κόσμου της εργασίας.

255. Δ. Κατσορίδας, «Κυβέρνηση, διαπραγμάτευση και λαϊκός παράγοντας», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 20 Οκτωβρίου 2016.

Πίνακας 5.1.: Απεργιακοί αγώνες και απασχόληση

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	**Σύνολο** (2011-16)
ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ* (σύνολο απεργιών)		356 (201)	409 (232)	373 (160)	323 (142)	256 (97)	359 (97)	**2.076 (929)**
Απεργίες ΓΣΕΕ (24ωρες)	5	8	6	5	2	2	4	**32**
Μισθωτοί (μισθωτοί σε 100δες)	2.826,9 28,269	2.586,4 25,864	2.341,0 23,410	2.213,7 22,137	2.264,3 22,643	2.348,5 23,485	2.421,2 24,212	
% ανεργίας	12,7	17,9	24,4	27,5	26,5	24,9	23,5	

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ˙ Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)˙ Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017)

* Τα στοιχεία προέρχονται από τις εμπειρικές μελέτες του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2011-16, με τίτλο: *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα*. Ως «Σύνολο Συμβάντων» εννοούμε τις απεργίες, τις στάσεις εργασίας, τις καταλήψεις χώρων εργασίας, τα συλλαλητήρια κ.λπ. (βλ. πίνακα 3). Εδώ, από το σύνολο των συμβάντων, ξεχωρίζουμε την εξέλιξη των απεργιακών κινητοποιήσεων με βάση τα εμπειρικά στοιχεία του ΙΝΕ, ενώ επίσης έχουμε λάβει υπόψη τις 24ωρες απεργίες που έχει προκηρύξει και η ΓΣΕΕ.

Διάγραμμα 5.1.: Απεργιακοί αγώνες και απασχόληση

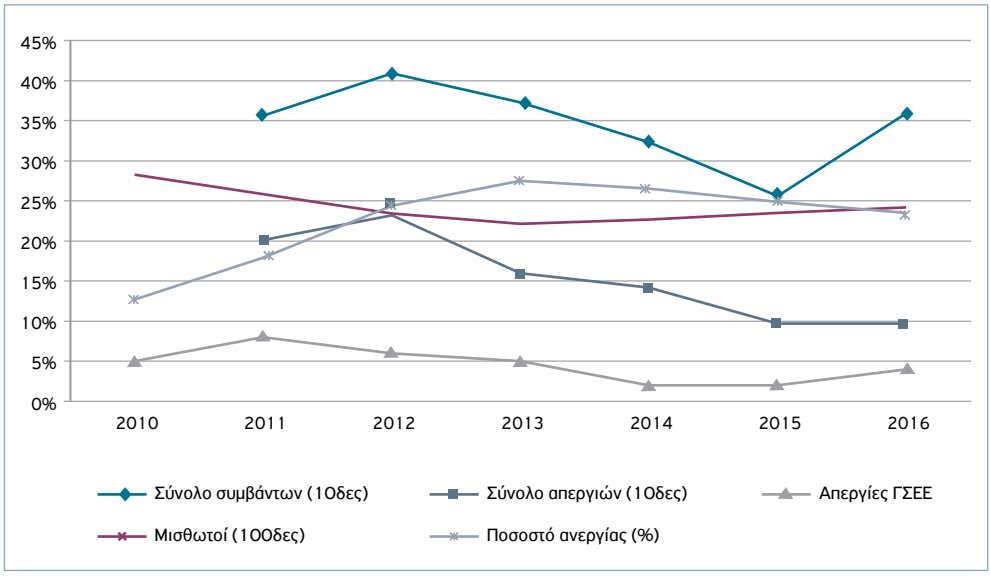

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ˙ Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)˙ Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Πίνακας 5.2.: Συμβάντα διαμαρτυρίας

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Σύνολο
Σύνολο συμβάντων	356	409	373	323	256	359	2.076
Δημόσιος τομέας	79	143	150	132	99	126	729
Ευρύτερος δημόσιος τομέας	84	30	58	20	22	50	264
Ιδιωτικός τομέας	217	262	198	179	146	205	1.207

Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)˙ Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Διάγραμμα 5.2.: Συμβάντα διαμαρτυρίας

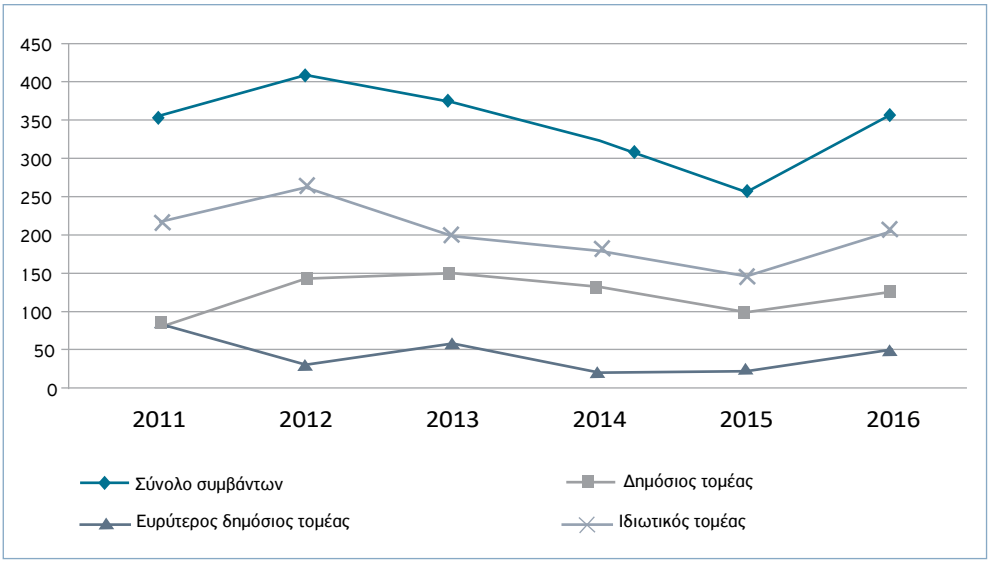

Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)˙ Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Πίνακας 5.3.: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Σύνολο
Απεργία	201	232	160	142	97	97	929
Στάση εργασίας	116	104	86	93	89	104	592
Επίσχεση εργασίας	14	18	15	5	7	10	69
Κατάληψη	21	25	5	11	7	12	81
Συγκέντρωση	16	28	87	70	30	99	330
Παρεμποδιστική συγκέντρωση (περιφρούρηση)	15	6	7	1	1	3	33
Πορεία	8	16	22	19	10	17	92
Παράσταση διαμαρτυρίας	2	6	22	15	27	41	113
Άλλη	1	8	5	0	1	0	15

Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)˙ Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Διάγραμμα 5.3α.: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας)

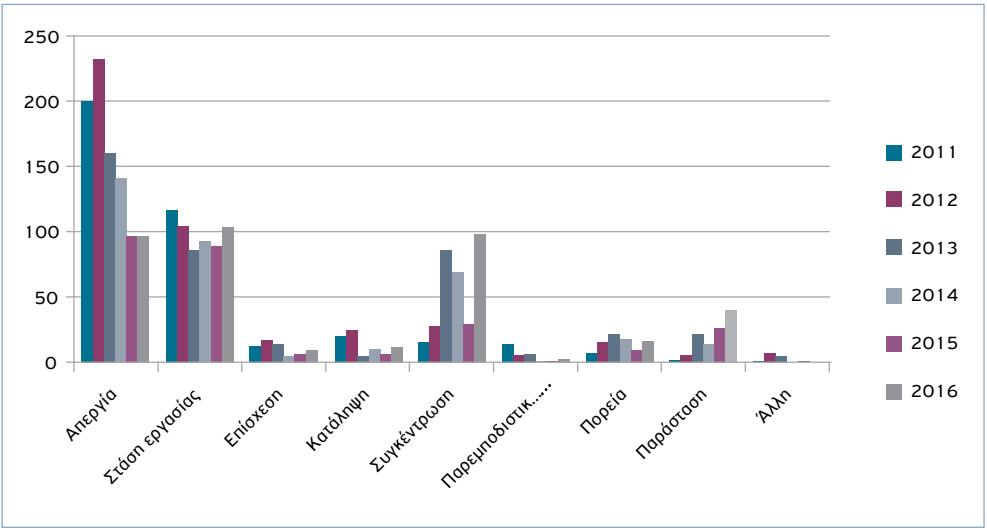

Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)˙ Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

Διάγραμμα 5.3β.: Μορφές δράσης (σύνολο συμβάντων διαμαρτυρίας)

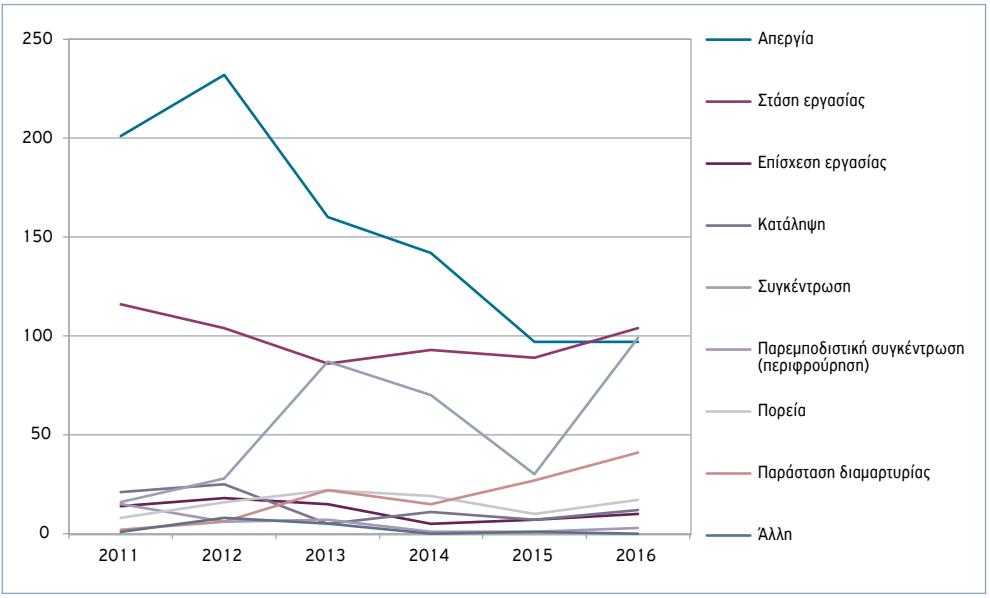

Πηγή: Κατσορίδας & Λαμπουσάκη (2012, 2013)˙ Κατσορίδας κ.ά. (2014, 2015, 2017, 2018)

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6
ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ

6.1. Εισαγωγή

Τα συνδικάτα αποτελούν τη βασική έκφραση της συλλογικής εκπροσώπησης των μισθωτών, με στόχο την ικανοποίηση των συμφερόντων τους, δηλαδή την ικανοποίηση των άμεσων αναγκών αυτών που εκπροσωπούν απέναντι στην πολιτική του κεφαλαίου και του κράτους.

Έτσι, εκείνο το οποίο, κατά κύριο λόγο, ωθεί τους μισθωτούς στο συνδικαλιστικό αγώνα είναι η κοινή τους επιθυμία για βελτίωση των κοινωνικών τους αναγκών και για καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Επιθυμία η οποία, με τη σειρά της, τους ωθεί να οργανωθούν στα συνδικάτα, προκειμένου να υπερασπίσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα έναντι αυτών του κεφαλαίου.

Ο όρος «συνδικάτο» και «συνδικαλισμός» προέρχεται από τις λατινικές λέξεις syndikatus και syndicus («αξιωματούχος πόλεως»), από τις οποίες διαμορφώθηκαν οι όροι syndicat και syndicalisme στα γαλλικά και syndicate στα αγγλικά, που σημαίνουν «σύνολο προσώπων ενωμένων για

την επίτευξη ενός σκοπού».[256] Στην προκειμένη περίπτωση, συνδικάτο και συνδικαλισμός είναι η ένωση ή η οργάνωση ατόμων με σχέση εξαρτημένης εργασίας, δηλαδή μισθωτών, η οποία μέσω της συλλογικής δράσης έχει ως σκοπό την εξυπηρέτηση των επαγγελματικών τους συμφερόντων: καλύτερες συνθήκες εργασίας και αμοιβών, βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου, προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων, ικανοποίηση των μορφωτικών τους αναγκών κ.λπ. Θεμελιώδες γνώρισμα των συνδικάτων είναι ότι αυτά που διεκδικούν δεν τα διεκδικούν μόνο για όσους είναι μέλη τους, αλλά για το σύνολο των εργαζομένων. Διότι τα συνδικάτα δεν είναι ατομικιστικές οργανώσεις, ούτε λειτουργούν εγωιστικά, αλλά έχουν βαθύτατο κοινωνικό χαρακτήρα και γι' αυτό προσπαθούν να εκπροσωπούν το σύνολο των εργαζομένων.

Όμως, ο σκοπός των συνδικάτων δεν είναι μόνο διεκδικητικός αλλά και παιδαγωγικός, με την έννοια ότι προσπαθούν να αναπτύξουν το μορφωτικό επίπεδο των μελών τους και όσων εκπροσωπούν και να συμβάλουν ώστε να αποκτήσουν οι εργαζόμενοι συνείδηση της ταξικής τους θέσης μέσα στην κοινωνία, να καταλάβουν τα συμφέροντά τους, να πειστούν για το δίκαιο των αιτημάτων τους και να κατανοήσουν την ανάγκη της κοινής δράσης με τους συναδέλφους τους, όχι μόνο της ίδιας επιχείρησης, αλλά και άλλων κλάδων, για την κατάκτηση των επιδιώξεών τους. Γι' αυτό σε πολλές περιπτώσεις τα συνδικάτα πρωτοστάτησαν στη δημιουργία εργατικών κομμάτων, ως ανώτερη μορφή πολιτικής οργάνωσης, με σκοπό όχι μόνο τη βελτίωση της εργασιακής τους θέσης, αλλά και την ουσιαστική αλλαγή της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής θέσης των εργαζομένων μέσα στην κοινωνία.

Όσον αφορά την Ελλάδα, υπάρχουν ιδιαίτερα ζητήματα που ταλάνισαν τα συνδικάτα στο παρελθόν και τα οποία εξακολουθούν να τα ταλαιπωρούν, όπως θα δούμε αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια. Έτσι, εκτός από την παραδοσιακή πρακτική των κρατικών παρεμβάσεων στο εσωτερικό τους, τα συνδικάτα στην Ελλάδα δέχονταν και εξακολουθούν να δέχονται έντονες πιέσεις και από την εμπλοκή των πολιτικών κομμάτων στην εσωτερική τους ζωή. Οι πιέσεις αυτές είναι ένα από τα ιδιαίτερα στοιχεία που χαρακτη-

256. Ο εν λόγος ορισμός αναφέρεται από τον Θ. Κατσανέβα, «Η πορεία του ελληνικού συνδικαλισμού κατά την τελευταία εικοσιπενταετία», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Απρίλιος 1998, τεύχος 10, σελ. 16-17, υποσημείωση 9. Επίσης, στην ίδια επεξήγηση τονίζεται: «Ο όρος "συνδικάτο" και "συνδικαλισμός" προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη "σύνδικος" που σημαίνει "τρίτο πρόσωπο που βοηθάει κατά τη δίκη". [...] Για να προσέρχεται όμως ο τρίτος ως συμπαραστάτης στη δίκη, υποτίθεται ότι συνδέεται με το βοηθούμενο πρόσωπο ή ομάδα προσώπων με ορισμένη κοινότητα συμφερόντων. Αυτή η έννοια της κοινότητας συμφερόντων αποτελεί βέβαια και το κύριο χαρακτηριστικό της συνδικαλιστικής λειτουργίας». Στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, του Γ. Μπαμπινιώτη (1998), *σύνδικος* είναι αυτός που εκπροσωπεί ομάδα, σωματείο ή εταιρεία στις υποθέσεις τους ενώπιον δικαστηρίου.

ρίζουν το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα. Ταυτοχρόνως, η ανομοιογένεια της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, η οποία αντανακλάται και στον πολυκερματισμό των συνδικάτων, οι συντεχνιακές λογικές, η ανισόμετρη ανάπτυξη μεταξύ των συνδικάτων του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, η έλλειψη οικονομικής αυτοτέλειας, η ανεπάρκεια των ενδιάμεσων οργανωτικών βαθμίδων και η αυτόνομη λειτουργία της ηγεσίας, σε σχέση με τη βάση, υπήρξαν παράγοντες που δεν ενίσχυαν απλώς και μόνο το ρόλο και τη σημασία των συνδικαλιστικών παρατάξεων ως ενδιάμεσων κρίκων εκπροσώπησης, αλλά έθεσαν και σε κρίση και τον ίδιο το θεσμό των συνδικάτων.

Όλα αυτά είναι θέματα με τα οποία θα καταπιαστούμε αμέσως παρακάτω.

6.2. Νεολαία: στον αστερισμό της εργασιακής ανασφάλειας

Πολλά και μεγάλα είναι τα προβλήματα που απασχολούν τους νέους και τις νέες εργαζόμενους/-ες. Το κορυφαίο, βέβαια, είναι η ανεργία και η υποαπασχόληση. Επιπλέον, το βιοτικό επίπεδο των εργαζόμενων νέων είναι χαμηλότερο από τους μεγαλύτερους σε ηλικία εργαζόμενους, καθώς στο ξεκίνημα της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα, τα οποία χωρίς την οικογενειακή βοήθεια θα είχαν οξυνθεί ακόμη περισσότερο.

Όμως, μαζί μ' αυτά και άλλα σοβαρά προβλήματα, όπως το ύψος των αμοιβών, οι συνθήκες εργασίας, οι διακρίσεις εις βάρος των νέων εργαζόμενων, τα εμπόδια στη μόρφωση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό, το μεγάλο πρόβλημα των ανήλικων εργαζόμενων, η ψυχαγωγία και τόσα άλλα, καλλιεργούν καθημερινά στη νεολαία την αβεβαιότητα για το αύριο.

Συνεπώς, οι λύσεις των προβλημάτων των νέων εργαζόμενων εντάσσονται στα γενικότερα προβλήματα όλων των εργαζομένων, ενώ συγχρόνως αποτελούν ουσιαστικές προϋποθέσεις τόσο για τη συμμετοχή και τη δράση τους στους θεσμούς όσο και για την ανάπτυξη μαζικού συνδικαλιστικού κινήματος.

6.2.1. Στοιχεία σχετικά με την εργαζόμενη νεολαία

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, το 2017, οι νέοι ηλικίας 15-29 ετών φθάνουν τα 1.633.700 άτομα και αποτελούν το 15,2% του συνολικού πληθυσμού της χώρας και το 23,7% του παραγωγικού πληθυσμού ηλικίας 15-64 ετών. Το εργατικό

δυναμικό των νέων μέχρι 29 ετών ανέρχεται σε 752.120 άτομα, τα οποία αναλογούν στο 46% του συνολικού πληθυσμού των νέων και στο 15,6% του εργατικού δυναμικού της χώρας. Στις αστικές περιοχές, όπου υπάρχει το 67% του συνολικού πληθυσμού, συγκεντρώνεται η πλειονότητα των νέων προς αναζήτηση ευκολότερης εξεύρεσης απασχόλησης ή λόγω σπουδών, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η προσφορά εργασίας και κατά συνέπεια η ανεργία των νέων σε περιόδους οικονομικής ύφεσης.

Η απασχόληση των νέων μέχρι 29 ετών ανέρχεται στα 488.865 άτομα, αριθμός που αναλογεί στο 25,9% της συνολικής απασχόλησης. Η κατανομή της απασχόλησης των νέων ηλικίας 15-29 ετών, κατά *τομέα οικονομικής δραστηριότητας*, δείχνει ότι η συντριπτική πλειονότητα των νέων εργάζεται στον τριτογενή τομέα της οικονομίας (78,5%), ενώ στο δευτερογενή το 13,8% και στον πρωτογενή το 7,8%. Η μεγαλύτερη παρουσία των νέων σε σχέση με την *οικονομική δραστηριότητα*, σύμφωνα πάντα με τα στατιστικά στοιχεία, εντοπίζεται στο εμπόριο, τα ξενοδοχεία-εστιατόρια, τη μεταποιητική βιομηχανία (βιομηχανία-βιοτεχνία) και τη γεωργία-κτηνοτροφία. Έτσι, περίπου, σχεδόν ένας στους τέσσερεις νέους απασχολούμενους εργάζεται στο εμπόριο και ένας στους πέντε νέους απασχολούμενους εργάζεται στα ξενοδοχεία-εστιατόρια, ενώ ένας στους δέκα νέους εργάζεται στις μεταποιητικές βιομηχανίες και ένας στους οκτώ στη γεωργία-κτηνοτροφία. Η πλειονότητα των νέων (390.640 άτομα) σε σχέση με τη *θέση στο επάγγελμα* είναι με μισθό ή ημερομίσθιο, δηλαδή το 80% της απασχόλησης των νέων και το 15,6% του συνόλου των μισθωτών.

Ο φόβος της ανεργίας και η ανάγκη της επιβίωσης αναγκάζουν πολλούς νέους να εργάζονται με την ώρα (μερική απασχόληση), με συμβάσεις ορισμένου χρόνου και σε αρκετές περιπτώσεις χωρίς κοινωνικοασφαλιστικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα (μαύρη εργασία). Ιδιαίτερα στον επισιτισμό, το εμπόριο και τις υπηρεσίες, το οκτάωρο γίνεται 12ωρο ή 3ωρο, το πενθήμερο κόβεται σε τετραήμερο με μειωμένες αποδοχές, οι ατομικές συμβάσεις αντικαθιστούν τις Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας, η εντατικοποίηση δυναμώνει και η ευελιξία στην εργασία γίνεται καθεστώς.

6.2.2. Οι νέοι, τα κατεξοχήν θύματα της ανεργίας

Ως άνεργος νέος ορίζεται ο νέος εργαζόμενος, ο οποίος αναζητά εργασία και δεν βρίσκει, μεταξύ των οποίων περιέχεται ένας σημαντικός αριθμός πτυχιούχων ανωτέρων και ανωτάτων σχολών.

Απ' όλες τις μέχρι τώρα έρευνες διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο πλήγμα από την ανεργία το δέχονται οι νεότερες ηλικιακά ομάδες του πληθυσμού. Οι χώρες με τα υψη-

λότερα ποσοστά ανεργίας των νέων κάτω των 25 ετών είναι η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ιταλία, η Γαλλία, η Ιρλανδία.

Στην *Ελλάδα*, σύμφωνα με τα στοιχεία, η ανεργία αυξήθηκε κατά τα έτη 2008-2017. Τα διαθέσιμα στοιχεία, όμως, δεν αποτυπώνουν με ακρίβεια το πραγματικό μέγεθος της ανεργίας, αφενός γιατί δεν συμπεριλαμβάνουν τη «συγκαλυμμένη ανεργία» στον αγροτικό τομέα, αυτούς που εργάζονται με ελαστικές μορφές απασχόλησης, τους ανασφάλιστους, τους αλλοδαπούς εργάτες και αφετέρου δεν καταγράφουν τα φαινόμενα της υποαπασχόλησης, της εποχικής ανεργίας και γενικά την απασχόληση στην παραοικονομία.

Ιδιαίτερα σοβαρό έχει γίνει το πρόβλημα της ανεργίας των νέων, καθώς πολλές επιχειρήσεις έχουν αναστείλει τη λειτουργία τους, σε συνδυασμό με την παύση των προσλήψεων στη δημόσια διοίκηση, δυσχεραίνοντας την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας, τη στιγμή που χιλιάδες απόφοιτοι Γυμνασίων, Λυκείων, ΑΕΙ και ΤΕΙ αναζητούν για πρώτη φορά απασχόληση.

Τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ δείχνουν ότι η ανεργία των νέων κάτω των 30 ετών εξακολουθεί να παραμένει σε υψηλά επίπεδα, η οποία ανήλθε το 2017 στα 263.250 άτομα ή 35% (2013:440.050 ή 49,5% και 2008: 163.490 ή 15,5%). Όσον αφορά την ανεργία των νέων κατά φύλο, οι *νέες γυναίκες* εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας, φθάνοντας το 2017 τα 142.760 άτομα ή 40,7% (2013: 217.720 ή 53,2% και 2008: 95.800 ή 20,5%). Αντιθέτως, ο αριθμός των *νέων άνεργων ανδρών* ανήλθε το 2017 στα 120.490 άτομα ή 30% (2013: 222.330 ή 46,3% και το 2008: 67.690 ή 11,5%).

Επίσης, όπως προκύπτει από τα μέχρι τώρα διαθέσιμα στοιχεία, το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας συγκεντρώνουν οι νέοι και οι νέες ηλικίας 20-24 ετών. Συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι ενώ το 2008 ο αριθμός των ανέργων ηλικίας 20-24 ετών ήταν 63.220, αναρριχάται στον αριθμό των 98.700 το 2017. Όμως και σ' αυτήν την ηλικία (20-24 ετών), οι νέες γυναίκες παρουσιάζουν μεγαλύτερη ανεργία από τους νέους άνδρες (2008: 25,9% - 2017: 45,9%). Για τους άνδρες ο αριθμός των ανέργων αυτής της ηλικίας (20-24 ετών) από 25.935 το 2008 (14,3%) ανήλθε στον αριθμό των 47.055 το 2017 (38,5%).

Επίσης, 774.370 άτομα (ή 76,2% των ανέργων) ήταν άνεργοι μακράς διάρκειας, δηλαδή περισσότερο από 12 μήνες. Απ' αυτούς οι 169.110 ήταν νέοι κάτω των 24 ετών.

Επιπλέον, από τους 1.016.570 ανέργους στο σύνολο της χώρας, όπως ήδη αναφέραμε, οι 204.350 ή το 20,1% υπάγονται στην κατηγορία «ΝΕΟΙ», στην οποία ανήκουν όλοι αυτοί που δεν εργάστηκαν ποτέ στο παρελθόν και αναζητούν πρώτη φορά εργασία.

Μάλιστα, προκύπτει ότι το μεγαλύτερο αριθμό ανέργων, αυτής της κατηγορίας, συγκεντρώνουν οι νέοι και οι νέες ηλικίας κάτω των 29 ετών (138.820 άτομα και αναλογούν στο 68,0% του συνόλου των «ΝΕΩΝ».

Τέλος, η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της οποίας το ποσοστό των ανέργων που λαμβάνουν επίδομα ή βοήθεια είναι το χαμηλότερο σε σύγκριση με αυτό των άλλων χωρών.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι η ανεργία πλήττει, κατά κύριο λόγο, τη νεολαία, ενώ η υποαπασχόληση και η ετεροαπασχόληση, δηλαδή η εργασία που είναι άσχετη με τις γνώσεις και την ειδικότητα του εργαζόμενου, αποτελούν τις βασικές μορφές απορρόφησης των νέων. Επίσης, γίνεται φανερό ότι οι άνεργοι νέοι δεν αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία από τους υπόλοιπους ανέργους, ούτε βρίσκεται *«στην άλλη όχθη»* απ' αυτούς που εργάζονται.

Κατά συνέπεια, το πρόβλημα της ανεργίας δεν είναι πρόβλημα μόνο των ανέργων, αλλά όλων των εργαζομένων συνολικά. Διότι, χιλιάδες άνεργοι αποτελούν το τίμημα των εφαρμοζόμενων μνημονιακών οικονομικών πολιτικών, οδηγούμενοι στην οικονομική εξαθλίωση, στη φτώχεια, την ανέχεια και τη μετανάστευση.

Η ανεργία είναι το έδαφος που επάνω του ξετυλίγεται η επίθεση του κεφαλαίου στις εργαζόμενες τάξεις για την πλήρη ευελιξία της αγοράς εργασίας και για την ανασυγκρότηση σε πιο συντηρητική κατεύθυνση των εργασιακών σχέσεων. Ακρογωνιαίος λίθος είναι η ένταξη των νέων εργαζόμενων στην παραγωγική διαδικασία στη βάση ενός «νέου» πλαισίου ευέλικτων εργασιακών σχέσεων. Έτσι, η νεολαία αποτελεί το ζωντανό «πειραματόζωο» στο οποίο δοκιμάζονται και πραγματοποιούνται οι αναδιαρθρωτικές κινήσεις του κεφαλαίου και οι αλλαγές στην εργασία.

6.2.3. Εργαζόμενη νεολαία και συνδικάτα

Πάντα, η σημασία του ρόλου της νέας γενιάς εργαζομένων, εκτός από την πλευρά της βιολογικής ανανέωσης του εργατικού δυναμικού, είναι ότι φέρνει μαζί της και το καινούργιο, το νέο. Τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει, οι αντιλήψεις της για τη ζωή, ο τρόπος ζωής της, οι ανησυχίες, οι προβληματισμοί, τα οράματά της, οι κρίσεις της για την κοινωνία και την εργασία είναι ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της.

Παρ' όλα αυτά, *οι σχέσεις των εργαζόμενων νέων με το συνδικαλιστικό κίνημα (σ.κ.) είναι υποβαθμισμένη, ενώ η συμμετοχή τους στα συνδικάτα είναι πολύ μικρή*. Χαρακτηριστικό είναι ότι από τους 488.865 νέους εργαζόμενους στη χώρα μας, κάτω των 29 ετών, και τους 752.120 που υπάγονται στο συνολικό εργατικό δυναμικό (απασχολούμενοι +

άνεργοι), η πλειονότητα όχι μόνο δεν είναι γραμμένη στα συνδικάτα, αλλά δεν έχει καμία σχέση με αυτά. Αυτό δείχνει ότι *η συντριπτική πλειονότητα των νέων εργαζόμενων βρίσκεται έξω από την εμβέλεια του σ.κ., με συνέπεια να προκύπτει ένα μεγάλο πρόβλημα επικοινωνίας των σωματείων με τους νέους*. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει επίσης και έρευνα πανελλαδικής εμβέλειας, η οποία έλαβε χώρα το τέταρτο τρίμηνο του 2015.[257] Από τα στοιχεία, προκύπτει ότι το 82,42% των μελών των συνδικάτων έχει ηλικία ίση ή μεγαλύτερη από 40 έτη, υποδεικνύοντας ένα συνδικαλιστικό κίνημα αποτελούμενο κατά βάση από μισθωτούς που έχουν διατρέξει το ήμισυ και πλέον του εργασιακού τους βίου. Επίσης, είναι αναγκαίο να σημειωθεί πως η ηλικιακή κατηγορία 25-29 ετών, αν και αποτελεί το 20,38% του συνόλου των μισθωτών, εντούτοις εκπροσωπείται στο συνδικαλιστικό κίνημα με ποσοστό μόλις 1,73%. Τα προαναφερθέντα δείχνουν ένα «γερασμένο» συνδικαλιστικό κίνημα, αλλά και την αδυναμία του υπαρκτού συνδικαλισμού να εντάξει στους κόλπους του τις νεότερες γενιές μισθωτών.

Αν όλα τα παραπάνω στοιχεία τα συγκρίνουμε με τα συμπεράσματα από παλαιότερη έρευνα της ΓΣΕΕ (1989-90),[258] τότε είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι το πρόβλημα της εκπροσώπησης των νεότερων ηλικιακών ομάδων στα συνδικάτα είναι διαχρονικό. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη εν λόγω έρευνα της ΓΣΕΕ:

- Μόνο 1 στους 4 νέους ήταν μέλος εργατικού σωματείου, με αποτέλεσμα η άρνηση των νέων να συμμετέχουν στο σωματείο να τους οδηγεί και σε ηθελημένη άγνοια ή αδιαφορία. Συχνότερα γίνονται μέλη του σωματείου οι εργαζόμενοι στο δημόσιο σε σχέση με τον ιδιωτικό τομέα και περισσότερο οι άνδρες σε σχέση με τις γυναίκες.
- Συνολικά οι νέοι ασκούν κριτική στα συνδικάτα περισσότερο για την κομματικοποίηση-παραταξιοποίησή τους και λιγότερο για συντεχνιασμό, συμβιβασμό με την εργοδοσία, μη δημοκρατικές λειτουργίες κ.λπ. Οι τάσεις απομάκρυνσης των νέων από την πολιτική και κύρια από την πολιτική πρακτική των κομμάτων είναι φαινόμενο πασιφανές.
- Για τους νέους εργαζόμενους, όπως και για τις μεγαλύτερες ηλικίες, κυριαρχεί η *απαίτηση* να ασχοληθεί το συνδικαλιστικό κίνημα με τα πραγματικά προβλήματα των εργαζομένων και κυρίως με τα καυτά που οι ίδιοι έχουν επιλέξει. Απαιτούν μια δυνα-

257. Ι. Ζησιμόπουλος, *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα.* Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πάτρα 2018, σελ. 379-381.

258. ΔΗΜΕΛ, *Ο σύγχρονος Έλληνας εργαζόμενος*. Έρευνα η οποία πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της ΓΣΕΕ το χρονικό διάστημα Δεκέμβριος 1989-Ιανουάριος 1990.

μική παρέμβαση όχι μόνο στα εργασιακά προβλήματα, αλλά και σ' εκείνα που ταλαιπωρούν τους εργαζομένους έξω από τον χώρο εργασίας, όπως αυτά της ποιότητας ζωής. Επίσης, μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση στην αξιολόγηση των γενικών προβλημάτων δείχνουν οι νέοι στην ανεργία, την ακρίβεια, το συγκοινωνιακό, τη στέγη, τους μισθούς και φυσικά τις ανθρώπινες σχέσεις.

Το γεγονός ότι το πιο σημαντικό κομμάτι του οικονομικά ενεργού πληθυσμού είναι έξω από το οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα, αποτελεί πρόκληση προς κάθε κατεύθυνση.

Επίσης, από τα προαναφερθέντα είναι δυνατό να συμπεράνουμε ότι η αδυναμία εκπροσώπησης των νέων εργαζόμενων στα συνδικάτα (σωματεία, εργατικά κέντρα, ομοσπονδίες), εξαιτίας της γενικότερης κρίσης του συνδικαλιστικού κινήματος, της μη ύπαρξης διεκδικητικών αγώνων, καθώς επίσης της έλλειψης σωματείων στον ιδιωτικό τομέα, μειώνει τις δυνατότητες για ιδεολογική και οργανωτική ανασυγκρότηση του συνδικαλιστικού κινήματος, εφόσον δεν εισβάλλουν δυναμικά σε όλα τα επίπεδα των συνδικάτων οι νέοι με τις φρέσκιες και ριζοσπαστικές ιδέες τους.

Όσο, λοιπόν, τα συνδικάτα αφήνουν έξω από τις δομές τους τη νεολαία (νέους εργάτες, νέους επιστήμονες, νέους υπαλλήλους, μερικά απασχολούμενους, υποαπασχολούμενους, εργαζόμενους στη μαύρη εργασία, ανέργους και γενικά τους νέους εργαζόμενους) τόσο περισσότερο θα αποδυναμώνεται ο ρόλος τους. Με τη σειρά του, αυτό σημαίνει ότι το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα θα πρέπει να αναπροσαρμόσει τις οργανωτικές του δομές, προκειμένου να υποδεχθεί, να επικοινωνήσει και να εντάξει στις δομές του όλους τους ανέργους και επισφαλώς απασχολούμενους νέους, γυναίκες, αλλοδαπούς εργάτες κ.λπ., οι οποίοι εργάζονται στη μαύρη εργασία, το φασόν, τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις ή οπουδήποτε αλλού.[259] Διότι, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι νέοι δεν ασφαλίζονται από τους εργοδότες, καθώς επίσης οι άνεργοι νέοι, οι οποίοι ολοένα αυξάνονται και δεν καλύπτονται συνδικαλιστικά από κανένα φορέα. Σε μεγάλο βαθμό το συνδικαλιστικό κίνημα παραμένει με την παραδοσιακή δομή οργάνωσης.

259. Δ. Κατσορίδας, «Εργαζόμενη νεολαία: Στον αστερισμό της κρίσης». Εισήγηση στη διεθνή συνδιάσκεψη που διοργάνωσε η Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», στο διάστημα 17-18 Σεπτεμβρίου 1998, στη Θεσσαλονίκη, με γενικό τίτλο: *Από την ανεργία στο νεο-ναζισμό; Συνθήκες ζωής και συστήματα προσανατολισμού των νέων στην Ευρώπη.* (Αδημοσίευτο κείμενο).

6.2.4. Προτάσεις

Υπάρχει πλέον η ανάγκη πέρα από την ανάδειξη των προβλημάτων να δοθούν αξιόπιστες λύσεις και να ληφθούν γενικότερα μέτρα. Πιο συγκεκριμένα, προς αυτήν την κατεύθυνση διάφοροι φορείς (συνδικάτα, σύλλογοι, πολιτικές νεολαίες κ.λπ.), έχουν επεξεργαστεί ανάλογες προτάσεις, οι οποίες σε γενικές γραμμές είναι οι εξής:

- Ίση αμοιβή για ίση εργασία μέσα από την εφαρμογή των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ΣΣΕ) και σε καθεστώς πλήρους και σταθερής απασχόλησης. Όλοι οι μαθητευόμενοι να αμείβονται με τον κατώτερο μισθό της ΕΓΣΣΕ.
- Μείωση του ορίου συνταξιοδότησης και εφαρμογή της μείωσης των ωρών εργασίας στις 35 ώρες και λιγότερο, χωρίς μείωση των αποδοχών, επειδή το εν λόγω μέτρο θα συμβάλει στην αύξηση της απασχόλησης, ενώ ταυτόχρονα θα διασωθούν επαπειλούμενες θέσεις εργασίας.
- Οι νέοι που ζητούν πρώτη φορά εργασία, καθώς επίσης οι απόφοιτοι όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης, να θεωρούνται άνεργοι και να δικαιούνται επίδομα ανεργίας. Συγχρόνως, να υπάρξει κοινωνική πολιτική, ιδιαίτερα για τους ανέργους (περίθαλψη, δωρεάν μετακίνηση, ψυχαγωγία κ.λπ.).
- Απαγόρευση της παιδικής εργασίας.
- Για τους εργαζόμενους μαθητές, σπουδαστές και φοιτητές να καθιερωθεί η εξάωρη εργασία χωρίς μείωση των αποδοχών και να δίνεται άδεια μετ' αποδοχών στις περιόδους των εξετάσεων, χωρίς περιορισμό ορίου ηλικίας.
- Να δημιουργηθεί δημόσιο σύστημα συνεχούς εκπαίδευσης και επιμόρφωσης.
- Να δημιουργηθούν μέσα στους χώρους εργασίας αίθουσες ψυχαγωγίας με βιβλιοθήκη, μουσική, παιχνίδια κ.ά., ώστε να πάψουν οι νέοι και οι νέες εργαζόμενοι/-ες να υποσιτίζονται πνευματικά και για να μπορούν να καλύψουν τον ελεύθερο χρόνο τους δημιουργικά.

Τέλος, όσον αφορά την εργαζόμενη νεολαία, θα πρέπει να γίνουν προσπάθειες, από μεριάς των συνδικάτων, προκειμένου να δραστηριοποιηθεί στις συνδικαλιστικές οργανώσεις (πρωτοβάθμια σωματεία, δευτεροβάθμιες ομοσπονδίες και εργατικά κέντρα), με τη *δημιουργία Επιτροπών Νέων Εργαζόμενων παντού*, στις οποίες οι νέοι θα προωθούν τις διεκδικήσεις τους. Κάθε Επιτροπή Νέων θα έχει μόνιμες επιτροπές ανέργων, καθώς επίσης επιτροπές για τους εργαζόμενους σε άτυπες μορφές εργασίας, για τους ανήλικους εργαζόμενους και για τους άνεργους επιστήμονες.

Επίσης, άλλοι τρόποι έκφρασης των αναγκών της νέας γενιάς θα μπορούσαν να είναι οι κινήσεις νέων εργαζόμενων ανά ειδικότητα και κλάδο, οι οποίες μπορούν να συσπειρώσουν νέους των ίδιων ειδικοτήτων. Ή, ακόμη, να υπάρξουν πρωτοβουλίες για τη συγκρότηση επιτροπών ή ενώσεων σε επίπεδο συνοικίας ή πόλης, οι οποίες θα επιδιώκουν τη συσπείρωση των νέων εργαζομένων, ανέργων, αποφοίτων, εργαζόμενων μαθητών, καθώς και συνδικαλιστών, με κέντρο δράσης συγκεκριμένα κομβικά ζητήματα (π.χ. ωράριο εργασίας, ασφάλιση, ανεργία, πολιτισμός, κ.λπ.).

6.3. Γυναίκες και συνδικάτα

6.3.1. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης

Με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, ως οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο, επήλθαν μεγάλες αλλαγές στον τομέα της εργασίας, οι οποίες με την εφαρμογή των Μνημονίων από το 2010 και μετά ανέτρεψαν πλήρως το εργασιακό μοντέλο της σταθερής απασχόλησης. Η αποδιάρθρωση της αγοράς εργασίας με την επικράτηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, τη μείωση των εισοδημάτων των εργαζομένων και τη διόγκωση της ανεργίας είναι τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η εργαζόμενη γυναίκα γίνονται ακόμη οξύτερα, καθώς μαζί με τη νεολαία είναι οι δύο κοινωνικές ομάδες οι οποίες πλήττονται περισσότερο, ιδιαιτέρως όταν ξεσπά οικονομική κρίση. Αυτό με τη σειρά του επιφέρει ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα στην ήδη προβληματική εκπροσώπηση των γυναικών στα συνδικάτα. Διότι, αν δεχτούμε ότι η εργασία αποτελεί βασικό κριτήριο για τη θέση του ατόμου στην κοινωνία, μπορούμε να καταλάβουμε πόσο σημαντική είναι, από την άποψη της χειραφέτησης της γυναίκας, η ένταξή της στην αγορά εργασίας. Η υποβάθμιση των γυναικών σε επισφαλείς θέσεις εργασίας ή ο αποκλεισμός τους γενικά από την εργασία υπονομεύουν και τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα.

Πιο συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά της παρουσίας των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας δείχνουν χαμηλή συμμετοχή στην απασχόληση και υψηλά ποσοστά ανεργίας, ενώ ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, ο οποίος αναπαράγει τα στερεότυπα και τις διακρίσεις ενός συντηρητικού παραδοσιακού ρόλου που σχετίζεται με την οικογένεια, τη φροντίδα και το νοικοκυριό, ωθεί τις γυναίκες στη μερική απασχόληση, στην άτυπη και υποαμειβόμενη εργασία, στην αυτοαπασχόληση και στην κατ' οίκον εργασία. Δεν είναι τυχαίο ότι η υποβάθμιση των δημόσιων κοινωνικών υπηρεσιών (π.χ. περίθαλψης, φροντίδας κ.λπ.) έχει μεγαλύτερες επιπτώσεις στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες, επειδή κατά κύριο λόγο οι γυναίκες αναλαμβάνουν τη φροντίδα συγγενών προ-

σώπων που έχουν ανάγκη βοήθειας λόγω αδυναμίας.[260] Έτσι, πολλές γυναίκες, λόγω του περιορισμού του οικογενειακού εισοδήματος και της ακρίβειας των υπηρεσιών φροντίδας, αναγκάζονται να αποσυρθούν από την αγορά εργασίας και οδηγούνται να παρέχουν υπηρεσίες εντός της οικογένειας, χωρίς αμοιβή. Δηλαδή, αναλαμβάνουν υπηρεσίες, οι οποίες είτε θα έπρεπε να παρέχονται από ένα κοινωνικό κράτος είτε θα έπρεπε να είναι επί πληρωμή.

Όσον αφορά αυτές που ακόμη εργάζονται, φαίνεται ότι η εργασία τους συγκεντρώνεται σε κλάδους ως επί το πλείστον κακοπληρωμένους (π.χ. εμπόριο), βρίσκονται σε δυσμενέστερη κατάσταση σχετικά με τη θέση που κατέχουν στο χώρο απασχόλησης, έχουν χαμηλότερες απολαβές από τους άνδρες, οι θέσεις εργασίας με συμβάσεις ορισμένου χρόνου προσφέρονται πιο συχνά σε γυναίκες απ' ό,τι σε άνδρες, οι άνδρες εργαζόμενοι με σύμβαση ορισμένου χρόνου έχουν περισσότερες πιθανότητες στο να μετατραπεί η σύμβασή τους σε αορίστου χρόνου απ' ό,τι έχουν οι γυναίκες, και, τελικά, το αποτέλεσμα είναι η έλλειψη ασφάλειας, δικαιωμάτων, επαγγελματικής εξέλιξης και η απομάκρυνση από την εργασία. Αν σε όλα αυτά προστεθούν η χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας και η πλήρης απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, εξαιτίας των μνημονιακών πολιτικών, που έχει να κάνει με τη μη καταβολή των δεδουλευμένων, το φόρτο εργασίας, την εντατικοποίηση χωρίς πρόσθετη αμοιβή, το φόβο εξαιτίας της απόλυσης και της ανεργίας, την έλλειψη σωματείων στους χώρους εργασίας, τη σεξουαλική παρενόχληση, την πίεση που ασκούν οι εργοδότες να μην κάνουν χρήση των γονικών αδειών που προβλέπονται από την εργατική νομοθεσία, την έλλειψη χρόνου κ.λπ., είναι δυνατό να παρατηρήσουμε το ζοφερό τοπίο που βιώνουν όλοι οι εργαζόμενοι και την ακόμη πιο μειονεκτική θέση που βρίσκονται οι γυναίκες.

Η πραγματικότητα, μέσω της δολοφονικής επίθεσης που δέχτηκε το 2008 η συνδικαλίστρια Κωνσταντίνα Κούνεβα, έδωσε με τον πιο σκληρό τρόπο τον ορισμό των πολλών ρόλων και πολλαπλών διακρίσεων που υφίσταται οι γυναίκες. «Κωνσταντίνα Κούνεβα: γυναίκα, μόνη, μητέρα, μετανάστρια, συνδικαλίστρια».[261]

260. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ήρα Παπαγεωργίου, *Η Συμμετοχή των Γυναικών στα Όργανα Διοίκησης των Συνδικαλιστικών Οργανώσεων Δομής της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες 46, Αθήνα 2015, σελ. 28-32.

261. Αυτό ήταν το σύνθημα που προωθούσαν οι φεμινιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα, μετά τη δολοφονική επίθεση της Κούνεβα, προκειμένου να δείξουν τι υφίσταται, ιδιαιτέρως το πιο καταπιεσμένο κομμάτι των γυναικών.

6.3.2. Τα χαρακτηριστικά της γυναικείας παρουσίας στα συνδικάτα

Όμως, εκτός από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στην αγορά εργασίας, τα οποία όπως είπαμε υπονομεύουν την ήδη προβληματική εκπροσώπησή τους στα συνδικάτα, δεν πρέπει να παραβλέπουμε και τα ψυχολογικά εμπόδια που δημιουργούνται, δηλαδή τις τύψεις, τις ενοχές και την κριτική που ασκούν στον εαυτό τους ως προς το αν είναι σωστό να υπερβούν το ρόλο που τους έχει ανατεθεί. Εμπόδια που οφείλονται σε στερεότυπα, τα οποία συμβάλλουν στην εμπέδωση συγκεκριμένων πεποιθήσεων, αξιών και αντιλήψεων για το ρόλο των γυναικών, τα οποία με τη σειρά τους διαμορφώνουν μια συνείδηση υποτίμησης για τον εαυτό τους ως προς τη συμμετοχή τους στα κοινά.

Λειτουργώντας σε μια κοινωνία, όπου τις περισσότερες δραστηριότητες μονοπωλούν οι άνδρες, κάτι το οποίο φαίνεται και στη συνδικαλιστική δράση, παρατηρείται ότι οι γυναίκες, σε σχέση με τους άνδρες,

> «έχουν λιγότερη αυτοπεποίθηση για τις ικανότητές τους και ιδιαίτερα για την ανάληψη ηγετικών ρόλων. Όταν αναλαμβάνουν ευθύνες, τείνουν να έχουν αυξημένες απαιτήσεις από τον εαυτό τους, θέτουν αυστηρά κριτήρια αυτο-αξιολόγησης, είναι επιρρεπείς στην αρνητική κριτική που καλλιεργείται από το περιβάλλον τους και επιδεικνύουν περιορισμένη μαχητικότητα και φιλοδοξία. Αυτή η διάσταση της κοινωνικοποίησής τους τις αποτρέπει από την ενεργό συμμετοχή σε συνδικαλιστικές οργανώσεις».[262]

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο, κάνουν αποτρεπτική τη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα. Το αποτέλεσμα είναι οι γυναίκες να υποεκπροσωπούνται στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγει επίσης και η προαναφερθείσα έρευνα πανελλαδικής εμβέλειας του Ζησιμόπουλου, η οποία έλαβε χώρα το τέταρτο τρίμηνο του 2015.

Σε αυτή, με βάση την κατανομή των μελών των συνδικάτων ως ποσοστό του συνόλου των μελών με βάση το φύλο, φαίνεται ότι οι άνδρες εκπροσωπούνται στο συνδικαλιστικό κίνημα με ποσοστό που είναι σχεδόν κατά 13 ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό εκπροσώπησης των γυναικών.

Όσον αφορά τη συνδικαλιστική πυκνότητα, προκύπτει πως το ποσοστό συνδικαλιστικής πυκνότητας των ανδρών ανέρχεται σε 23,93% και είναι μεγαλύτερο συ-

262. Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ήρα Παπαγεωργίου, ό.π., σελ. 61.

γκριτικά με εκείνο των γυναικών, το ποσοστό συμμετοχής των οποίων ανέρχεται σε 19,61%.[263]

Επιπροσθέτως, παραθέτουμε κάποια στοιχεία, πάλι από την έρευνα της ΓΣΕΕ, με βάση ερωτηματολόγια, τα οποία δείχνουν τις βασικές αιτίες, για τη μη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα. Ο πλέον σημαντικός, αποτρεπτικός παράγοντας είναι η έλλειψη χρόνου λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων (το 85,8% των ερωτηθεισών). Ένας δεύτερος παράγοντας είναι ο φόβος για αντίποινα από τον εργοδότη λόγω της συμμετοχής σε συνδικαλιστική οργάνωση (ποσοστό 60% των ερωτηθεισών γυναικών και το 57,4% του συνόλου), γεγονός που αντανακλά την κατάλυση των δικαιωμάτων των εργαζομένων. Ένας άλλος παράγοντας είναι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες λόγω των ευέλικτων/άτυπων μορφών εργασίας (το 38,7% των ερωτηθεισών γυναικών και το 36,2% του συνόλου που ρωτήθηκαν). Επίσης, τα στερεότυπα και η νοοτροπία που κυριαρχούν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Η επικράτηση των ανδρών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και στις ηγεσίες τους, η πίεση και η αποθαρρυντική συμπεριφορά εκ μέρους του συντρόφου ή και της οικογένειας λόγω της υπέρβασης των ορίων που επιβάλλει ο καθεστωτικός ρόλος της οικογένειας και η απαξίωση από τους συναδέλφους είναι επιπρόσθετοι παράγοντες που αποτρέπουν τις γυναίκες από τη συμμετοχή τους στα συνδικάτα (51%, 49%, 38,3%, αντίστοιχα). Τέλος, ένας επιπλέον παράγοντας για τη μη συμμετοχή των γυναικών είναι ότι δεν έλκονται από τα συνδικάτα, τα οποία θεωρούν ότι έχουν «γεράσει» και είναι παρωχημένα (36%).[264]

Σε ό,τι αφορά στις γυναίκες που συνδικαλίζονται, τα στοιχεία από την έρευνα της ΓΣΕΕ δείχνουν ότι οι παράγοντες που περιορίζουν την παρουσία τους στα όργανα λήψης των αποφάσεων, σύμφωνα με τους άνδρες και τις γυναίκες, αντίστοιχα, είναι οι παρακάτω: α) η έλλειψη χρόνου από τις συνδικαλίστριες, εξαιτίας της άνισης κατανομής των οικογενειακών υποχρεώσεων (το 74,2% σύμφωνα με τους άνδρες και το 69% σύμφωνα με τις γυναίκες), β) η έλλειψη υποστηρικτικών δομών για τη φροντίδα των παιδιών (το 71% σύμφωνα με τους άνδρες και το 60,6% σύμφωνα με τις γυναίκες), γ) η αποθάρρυνση ή η αρνητική συμπεριφορά από το σύντροφο ή και την οικογένεια (το 56,5% σύμφωνα με τους άνδρες και το 50,7% σύμφωνα με τις γυναίκες), δ) η ανδροκεντρική αντίληψη που υπάρχει μέσα στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, η οποία αποθαρρύνει τη συμμετοχή των γυναικών (το 46,8% σύμφωνα με τους άνδρες και το 47,9% σύμφωνα

263. Για περισσότερα, δες τη διδακτορική διατριβή του Ι. Ζησιμόπουλου, *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 382-383.

264. Τα στοιχεία της έρευνας της ΓΣΕΕ αναφέρονται στο Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ήρα Παπαγεωργίου, ό.π., σελ. 174-175.

με τις γυναίκες), ε) η έλλειψη υποστηρικτικών δομών για τη φροντίδα των ηλικιωμένων (το 45% σύμφωνα με τους άνδρες και το 43,7% σύμφωνα με τις γυναίκες), στ) οι στερεοτυπικές προκαταλήψεις για το ρόλο των γυναικών (το 45% σύμφωνα με τους άνδρες και το 42% σύμφωνα με τις γυναίκες), ζ) η έλλειψη εμπιστοσύνης των γυναικών στις ικανότητές τους (το 30,6% σύμφωνα με τους άνδρες και το 35% σύμφωνα με τις γυναίκες).[265]

Από τα στοιχεία της έρευνας της ΓΣΕΕ παρατηρούμε ότι τόσο οι παράγοντες που κάνουν αποτρεπτική τη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα όσο και οι παράγοντες που περιορίζουν την παρουσία των συνδικαλιστριών γυναικών στα όργανα λήψης των αποφάσεων έχουν κάποια κοινά, εκ των οποίων τα πιο βασικά είναι η έλλειψη χρόνου λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων, οι στερεοτυπικές προκαταλήψεις για το ρόλο των γυναικών, η αποθαρρυντική έως αρνητική συμπεριφορά από το σύντροφο ή και την οικογένεια, η ανδροκεντρική αντίληψη που επικρατεί στα συνδικάτα και η αποθαρρυντική συμπεριφορά από συναδέλφους.

6.3.3. Οι επιπτώσεις των Μνημονίων στην απασχόληση των γυναικών

Εδώ να πούμε ότι η Ελλάδα, εξαιτίας του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής και δημοσιονομικής πειθαρχίας, δηλαδή τα Μνημόνια, εξαιρείται από τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσον αφορά την προώθηση μέτρων τα οποία σχετίζονται με την ισότητα των δύο φύλων, την καταπολέμηση του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών, την παροχή υπηρεσιών φροντίδας των παιδιών, την άρση φορολογικών αντικινήτρων για την εργασία δεύτερου μέλους του νοικοκυριού κ.λπ. Δεν είναι τυχαίο ότι το 2013, κατά τη διάρκεια εφαρμογής του εν λόγω προγράμματος, απειλήθηκε η λειτουργία της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ).[266]

Η προαναφερθείσα κατάσταση αποδιάρθρωσης της αγοράς εργασίας έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην απασχόληση των γυναικών και γενικά στη ζωή των ζευγαριών, εφόσον ωθεί τις γυναίκες σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, υποβαθμίζεται η οικογενειακή ζωή λόγω της ανεπάρκειας των υποστηρικτικών δομών φύλαξης και φροντίδας των παιδιών, διαλύεται ο οικογενειακός προγραμματισμός για την απόκτηση παιδιών εξαιτίας της οικονομικής επισφάλειας που βιώνουν τα νέα ζευγάρια, οξύνει τις διακρίσεις σε όλα

265. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ήρα Παπαγεωργίου, ό.π., σελ. 175-177.

266. Βλ. στο Έλλη Βαρχαλαμά-Κ. Μπουκουβάλας-Ήρα Παπαγεωργίου, ό.π., σελ. 44-45.

τα επίπεδα, όπως το ρόλο των φύλων στις οικογενειακές υποχρεώσεις και τη φροντίδα των πιο αδύναμων μελών (παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με ειδικές ανάγκες), ενισχύει τις διακρίσεις λόγω φυλετικής-εθνοτικής καταγωγής κ.λπ., με κίνδυνο όλα αυτά να συμβάλουν στον περαιτέρω κοινωνικό αποκλεισμό.

Εν κατακλείδι, αυτό που χαρακτηρίζει την εργασία των γυναικών είναι η προσωρινότητα, η οποία με τη σειρά της καθορίζει τη στάση τους απέναντι στην εργασία, στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτική, στον εργοδότη, στο συνδικάτο, στην επαγγελματική καριέρα.[267]

Η εν λόγω κατάσταση έχει επιπτώσεις όχι μόνο εις βάρος των γυναικών, αλλά έχει και αλυσιδωτές συνέπειες εις βάρος συνολικά του συνδικαλιστικού κινήματος, τόσο σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή των γυναικών, όσο και στο ότι κάνει πιο δυσμενή τη διαπραγματευτική δύναμη των συνδικάτων σχετικά με τους όρους απασχόλησης και το είδος της σύμβασης εργασίας. Επιπροσθέτως, θέτει επιτακτικά τα ζητήματα που έχουν να κάνουν με την ισότιμη παρουσία των γυναικών στη λήψη αποφάσεων, τη συμμετοχή τους στα συνδικάτα και κατ' επέκταση στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Διότι η δυσμενέστερη θέση τους στην εργασία και η προσωρινότητα που αυτή ενέχει επηρεάζουν ποιοτικά και ποσοτικά τη συμμετοχή τους στα συνδικάτα, με συνέπεια να μην τους επιτρέπουν να πάρουν αποφάσεις για δραστηριοποίηση. Από την άλλη, λόγω αυτής της δυσμενούς θέσης των γυναικών, είναι αναγκαίο και τα συνδικάτα να προσεγγίσουν τα θέματα αυτά από την *οπτική του φύλου*. Και όταν λέμε οπτική του φύλου δεν αναφερόμαστε στην τυπική απόδοση ίσων δικαιωμάτων, αλλά στη δημιουργία κινήτρων για ουσιαστική συμμετοχή των γυναικών, η οποία σημαίνει συνδιαμόρφωση θέσεων και προτάσεων σε όλα τα επίπεδα, λαμβάνοντας πάντα υπόψη και τη διάσταση του φύλου. Όμως, πάνω απ' όλα σημαίνει λειτουργίες και πρακτικές που συμβάλλουν στην επίτευξη της ισότητας.

267. Φωτεινή Σιάνου, «Η θέση των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο: *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα*, εισαγωγή-επιμέλεια: Κούλα Κασιμάτη, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ. 157. Παρότι οι σκέψεις που διατυπώνει η Φ. Σιάνου, στο εν λόγω κείμενο, έχουν γραφτεί σε άλλη πολιτική, κοινωνική και οικονομική συγκυρία, εντούτοις κάποιες διαπιστώσεις που κάνει σχετικά με την προσωρινότητα στην απασχόληση των γυναικών ή την υποεκπροσώπησή τους στα συνδικάτα εξακολουθούν να ισχύουν και στον 21ο αιώνα και μάλιστα έχουν ενταθεί μετά την εφαρμογή των Μνημονίων. Υπ' αυτήν την έννοια έχει διαχρονικό ενδιαφέρον το κείμενό της.

6.3.4. Η πολιτική των συνδικάτων για τις γυναίκες

Τα συνδικάτα στην Ελλάδα, μέσω των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), καθώς επίσης των κλαδικών και επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων εργασίας (ΣΣΕ.), εκτός από μισθολογικές αυξήσεις, διεκδικούσαν, και σε αρκετές περιπτώσεις διασφάλιζαν, θεσμικά ζητήματα που αφορούν την ισότητα των φύλων και την προστασία της οικογένειας. Μάλιστα, οι ρυθμίσεις αυτές σε αρκετές περιπτώσεις ήταν πρωτοποριακές, παίζοντας ταυτόχρονα και διαπαιδαγωγικό ρόλο όσον αφορά την υπεράσπιση των κοινωνικών αναγκών. Για παράδειγμα, οι ρυθμίσεις αυτές αφορούν θέματα σχετικά με τη συμφιλίωση της οικογενειακής με την επαγγελματική ζωή, την παρένθετη μητρότητα, την προστασία των μονογονεϊκών οικογενειών, τους ανάδοχους γονείς, τους γονείς παιδιών με αναπηρία, το σεβασμό της εθνικής-θρησκευτικής-πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των εργαζομένων από τους εργοδότες, την προστασία των εργαζομένων ΑμεΑ με ειδικά μέτρα για την εργασία τους, τους εργαζόμενους με HIV-AIDS, την προστασία της απασχόλησης εργαζομένων που μετέχουν σε προγράμματα απεξάρτησης κ.λπ.

Βέβαια, με την εφαρμογή των Μνημονίων και την αναστολή, μέσω νομοθετικών παρεμβάσεων, της λειτουργίας των συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε όλα τα επίπεδα, έθεσαν σε κίνδυνο αυτό το συλλογικό μέτρο εκπροσώπησης των εργαζομένων, το οποίο διασφάλιζε κάποιους βασικούς κανόνες προστασίας των αμοιβών. Εντούτοις, η έστω και υποβαθμισμένη λειτουργία των ΣΣΕ εξακολουθεί να βοηθά στη διασφάλιση των όποιων θεσμικών κατακτήσεων ή στη διεκδίκηση άλλων και είναι σημαντικό να υπάρχουν στο πλαίσιο ενός ευρύτερου συνδικαλιστικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος και δράσης.

6.3.5. Προτάσεις για την τόνωση της συμμετοχής των γυναικών στις διαδικασίες του συνδικαλιστικού κινήματος

Όπως και να έχουν τα πράγματα, μένουν πολλά ακόμη να γίνουν για την ουσιαστική ισότητα των φύλων, την ανάδειξη των προβλημάτων των γυναικών και την ενεργό συμμετοχή τους στα συνδικάτα, με την ανάδειξή τους στα όργανα λήψης αποφάσεων, στα οποία οι γυναίκες υποαντιπροσωπεύονται. Και για να υπάρξει μεταβολή αυτής της νοοτροπίας, χρειάζεται να διαμορφωθεί μια *νέα κουλτούρα*, η οποία θα μετασχηματίσει τις δομές του συνδικαλιστικού κινήματος σε πιο δημοκρατικές και συμμετοχικές, κυρίως για τις κατηγορίες των ανθρώπων που δεν εκπροσωπούνται από τα συνδικάτα, όπως είναι η πλειονότητα των γυναικών, των νέων, των μεταναστών και των ευέλικτα απασχολούμε-

νων. Η υποτίμηση αυτού του στόχου έρχεται σε αντίθεση με την αντίληψη για μαζικοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος και τη δημοκρατική ανασυγκρότησή του. Αντίθετα, το άνοιγμά του σε αυτές τις πολυπληθείς κατηγορίες εργαζομένων θα συμβάλει στην ανανέωση και αναζωογόνηση των γραμμών του.

Σε ό,τι αφορά στις γυναίκες, είναι πολύ σημαντικό να υπάρχουν ομάδες ή τμήματα γυναικών σε όλες τις βαθμίδες των συνδικάτων, τα οποία θα μπορούσαν να συμβάλουν στην κατανόηση της ανάγκης για εξειδικευμένη δουλειά με βάση την *οπτική του φύλου*, καθώς στο μπόλιασμα του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος με τις αξίες της ισότητας και της δικαιοσύνης, και έτσι να αποτελέσουν ένα δίαυλο επικοινωνίας για την προσέλκυση των γυναικών στη συνδικαλιστική δράση.

Βέβαια, οι λόγοι και οι διαδικασίες, μέσω των οποίων κάποιος/-α επηρεάζεται για να συμμετέχει στα κοινά, διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο και εξαρτώνται από μια σειρά παράγοντες, όπως η κοινωνική καταγωγή, το μορφωτικό επίπεδο, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στοιχεία κάθε ανθρώπου, οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που μεγαλώνει, ζει και εργάζεται κ.λπ. Όμως, όταν πρόκειται για τις γυναίκες, τότε προστίθενται και τα βάρη που είναι επιφορτισμένες, τα οποία τους επιτρέπουν ή τις αποκλείουν από τη συμμετοχή στα κοινά.

> «Γι' αυτό ακριβώς η φεμινιστική οπτική του θέματος αυτού έχει διατυπώσει την ανάγκη λήψης *μακροπρόθεσμων* και *άμεσης εφαρμογής μέτρων*, τα οποία διευκολύνουν τη συμμετοχή των γυναικών. Στα πρώτα εντάσσονται τα ειδικά μέτρα εκπαίδευσης, κυρίως ως προς την επαγγελματική κατάρτιση, ενώ στα δεύτερα, θέματα κοινωνικής προστασίας και υποδομών (παιδικοί σταθμοί, ολοήμερα σχολεία κ.ά.), τα οποία επιτρέπουν στη γυναίκα να έχει ελεύθερο χρόνο, διαθέσιμο για κοινωνική συμμετοχή. Σ' αυτά, εξάλλου, περιλαμβάνεται και το αίτημα διευκόλυνσης από τις ίδιες τις συνδικαλιστικές οργανώσεις της συμμετοχής των γυναικών, με κατάλληλο προγραμματισμό της δράσης τους ώστε να εξυπηρετούν τις γυναίκες».[268]

Για παράδειγμα, θα μπορούσαν οι συναντήσεις ή οι συνεδριάσεις να λαμβάνουν υπόψη τις υποχρεώσεις και την οικογενειακή κατάσταση των γυναικών, καθώς επίσης και

268. Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Γυναίκες και συνδικαλισμός», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007, σελ. 186.

των ανδρών που συμμετέχουν στις οικογενειακές υποχρεώσεις, να μην έχουν μεγάλη χρονική διάρκεια, να διακρίνονται από συνέπεια στην προκαθορισμένη ώρα έναρξης και λήξης των συναντήσεων, κ.ά., ούτως ώστε να μην είναι απαγορευτικές για την παρουσία ειδικά των γυναικών. Ένα άλλο μέτρο είναι η εμπλοκή των γυναικών στις διαπραγματευτικές ομάδες για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, η οποία βοηθά τόσο στη διαμόρφωση νέων προσεγγίσεων στις διεκδικήσεις από την οπτική του φύλου όσο και στην περαιτέρω συμμετοχή των γυναικών, ώστε μαζί με τους άνδρες να προστατεύσουν και να διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας. Επίσης, άλλοι τρόποι για την προώθηση της ισότητας των φύλων στις συνδικαλιστικές οργανώσεις είναι η συνδικαλιστική εκπαίδευση ανδρών και γυναικών σε ζητήματα που αφορούν τη διάσταση του φύλου και όχι μόνο (π.χ. σε ζητήματα που αφορούν τις τεχνικές των διαπραγματεύσεων, το εργατικό δίκαιο, την επίλυση διαφορών, την ιστορία του εργατικού κινήματος κ.λπ.), η προώθηση εκστρατειών-καμπανιών μέσα από τη διανομή ενημερωτικού υλικού για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των γυναικών στα συνδικάτα, προγράμματα ευαισθητοποίησης ανδρών και γυναικών στα προβλήματα του φύλου, ο καθορισμός ελάχιστου ποσοστού γυναικών τόσο στην κάλυψη των ψηφοδελτίων όσο και στη συμμετοχή τους στα συλλογικά όργανα, η συνεργασία τους με τις δυνάμεις του φεμινισμού, οι διεθνείς επαφές με τις αντίστοιχες γυναικείες συνδικαλιστικές ομάδες και φεμινιστικές οργανώσεις, δίκτυα συνδικαλιστριών, καθώς επίσης η εκπόνηση μελετών, η διοργάνωση σεμιναρίων, συνεδρίων, ανοιχτών εκδηλώσεων κ.λπ., τα οποία θα αναδεικνύουν και θα προωθούν τα ζητήματα της ισότητας,

Τέτοιου τύπου διευκολύνσεις και πρακτικές, επειδή ταυτοχρόνως είναι ελκυστικές για τις γυναίκες, ιδιαιτέρως για τις νεότερες σε ηλικία, θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην παρουσία και συμμετοχή τους στα κοινά, συνεπικουρούμενες από την ενθάρρυνση για συμμετοχή σε θέσεις ευθύνης, στις οποίες εννοείται ότι περιλαμβάνονται και ηγετικές θέσεις, ασχέτως αν διαθέτουν μεγάλη εμπειρία ή όχι. Διότι η εμπειρία δεν είναι έμφυτη σε κανέναν, αλλά αποκτάται μέσα από την καθημερινή δραστηριοποίηση και επιμόρφωση. Αντιθέτως, η υποτίμηση αυτών των πρακτικών, το μόνο πρότυπο-στερεότυπο που αναπαράγουν είναι αυτό του άνδρα συνδικαλιστή, το οποίο συνήθως διέπεται από ανταγωνισμό, υποτίμηση της διαφορετικής άποψης, έλλειψη ουσιαστικού διαλόγου και σε αρκετές περιπτώσεις από σεξιστικές συμπεριφορές.[269]

269. Σεξισμός είναι ο όρος που χρησιμοποιήθηκε από το φεμινιστικό κίνημα για να δηλώσει την εξουσιαστική τάση των ανδρών πάνω στις γυναίκες, καθώς επίσης τις διακρίσεις, τη νοοτροπία, τις αντιλήψεις και τις υποτιμητικές συμπεριφορές εις βάρος τους.

Πέραν όλων αυτών, είναι επίσης αναγκαίο να ληφθεί υπόψη ότι έχει αλλάξει άρδην η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, μετά την εφαρμογή των Μνημονίων, συνειδητοποιώντας ότι δεν κυριαρχεί ο εργαζόμενος/-η με συμβάσεις αορίστου χρόνου πλήρους απασχόλησης, αλλά οι κάθε είδους ευέλικτες και επισφαλείς μορφές κακοπληρωμένης εργασίας, εκ των οποίων η πλειονότητα όσων εργάζεται σε αυτές είναι γυναίκες, νέοι και μετανάστες. Και ως προς αυτό, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι τα συνδικάτα δεν έχουν απευθυνθεί επαρκώς σε αυτές τις πολυπληθείς κατηγορίες εργαζομένων, ώστε να βρεθούν τρόποι ένταξής τους στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Οι επιπτώσεις που έχει στο συνδικαλισμό η εν λόγω πραγματικότητα είναι πλέον πασιφανείς και η ολιγωρία είναι θανάσιμη, διότι επιφέρει διαλυτικά και απαξιωτικά φαινόμενα, τα οποία δεν συμβάλλουν στις διαδικασίες ανασυγκρότησης, του συνδικαλιστικού κινήματος και στην ανακάλυψη νέων πρακτικών.

6.4. Συνδικαλιστικό κίνημα και μετανάστες[270]

6.4.1. Εισαγωγή - Η ελληνική εμπειρία

Το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών εξακολουθεί να απασχολεί όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και κυρίως χώρες όπως η Ελλάδα, η οποία δεν έχει πολλά χρόνια που μετατράπηκε από χώρα εξαγωγής εργατικού δυναμικού σε χώρα μαζικής υποδοχής αλλοδαπών πολιτών. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα των 10.816.000 κατοίκων διαμένουν, πλέον, -επίσημα, τουλάχιστον- 912.000 αλλοδαποί, αριθμός που αντιστοιχεί περίπου στο 8,4% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.[271] Η πλειονότητα αυτών είναι αλβανικής καταγωγής, ήτοι 480.851 άτομα, ενώ οι προερχόμενοι από κράτη-μέλη της Ε.Ε. ανέρχονται σε 199.121 άτομα, κυρίως από Βουλγαρία και Ρουμανία (75.917 και 46.524 άτομα αντίστοιχα), και από Ασία 138.274 άτομα κυρίως από Πακιστάν και Γεωργία (34.178 και 27.407 αντίστοιχα).

Στην Ελλάδα η μετανάστευση, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά, εκδηλώθηκε, κυρίως, με τη μορφή της μαζικής και άτακτης εισόδου μη προσκεκλημένων αλλοδαπών, κυρίως από τις γειτονικές χώρες των Βαλκανίων, με βασικό σκοπό την αναζήτηση εργασίας. Το μεγάλο ποσοστό απορρόφησής τους στην αγορά εργασίας, καθ' όλη

270. Μια προγενέστερη μορφή αποτέλεσε εισήγηση σε ημερίδα που διοργάνωσε το Εργατικό Κέντρο Αθήνας σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), στις 30 Ιανουαρίου 2015, με θέμα: «Συνδικάτα και μετανάστες: νέες προκλήσεις στην εποχή της κρίσης».

271. Τα στοιχεία προέρχονται από την απογραφή πληθυσμού, η οποία έγινε το 2011.

τη χρονική διάρκεια μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης στην ελληνική οικονομία το 2010, μαρτυρά αφενός τις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας για νέα εργατικά χέρια αφετέρου τη γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα των αλλοδαπών και την προσαρμοστικότητά τους σε αυτές τις ανάγκες.[272]

Οι μετανάστες που έρχονται κατά τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα, αποδεχόμενοι να εργασθούν με επαχθείς όρους εργασίας και αμοιβής σε θέσεις απασχόλησης αναντίστοιχες και υποδεέστερες του μορφωτικού και επαγγελματικού επιπέδου τους, και μετακινούμενοι όποτε και όπου κάθε φορά υπάρχει ανάγκη για εργατικά χέρια, δεν αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα αποκλεισμού κατά την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας. Σε αυτό συνετέλεσαν οι ανάγκες της ελληνικής οικονομίας για νέα και ευέλικτα εργατικά χέρια, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στα μεγάλα αστικά κέντρα και ιδίως στην πρωτεύουσα, ιδιαιτέρως με αφορμή τα ολυμπιακά έργα, συμβάλλοντας κατά πολύ στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.[273]

Εντούτοις, το καίριο ζήτημα της προσβασιμότητας στην εργασία έχει ήδη τεθεί, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης που βρίσκεται η ελληνική οικονομία, με αποτέλεσμα να δυσκολεύουν την απορροφητικότητα των μεταναστών από την επίσημη ή ανεπίσημη αγορά εργασίας.

Η πλειονότητα των αλλοδαπών εργάζεται σε μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις και κυρίως στους κλάδους των κατασκευών, της μεταποίησης και της κατ' οίκον εργασίας. Οι εν λόγω τομείς δέχτηκαν καταστροφικές συνέπειες λόγω της κρίσης, επηρεάζοντας άμεσα την απασχόληση των μεταναστών, με εξαίρεση τις αγροτικές επιχειρήσεις και τον τριτογενή τομέα.

Συγκεκριμένα, η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) καταγράφει συρρίκνωση πληθυσμού, ενώ η Τράπεζα της Ελλάδος εκροή καταθέσεων[274] και το ΙΚΑ μείωση στον αριθμό των ασφαλισμένων.[275] Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, μέσα σε ένα μόλις χρόνο, μεταξύ

272. Για μια μελέτη περίπτωσης βλ. Α. Καρασαβόγλου, Δ. Μαδυτινός, Μ. Νικολαίδης, Δ. Κατσορίδας, *Ξένοι εργάτες στον Νομό Καβάλας. Επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία*, έκδοση του ΤΕΙ Καβάλας, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Καβάλα 1996.

273. Για περισσότερα δες Δ. Κατσορίδας, «Μετανάστες εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (επιμέλεια: Απόστολος Καψάλης), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2007, σελ. 97-135.

274. Σε ό,τι αφορά στη μείωση καταθέσεων, δεν αποδεικνύεται κατ' ανάγκη εκροή προς τις χώρες καταγωγής, αλλά ότι λόγω της κρίσης και της ανεργίας αντλούν χρήματα από τις καταθέσεις τους, όπως και οι γηγενείς, προκειμένου να επιβιώσουν.

275. Τα στοιχεία που ακολουθούν αναφέρονται στην εφημερίδα *Καθημερινή της Κυριακής*, 15-8-2014, με τίτλο: «Εγκαταλείπουν μαζικά την Ελλάδα οι οικονομικοί μετανάστες».

2011-12, στις αρχές περίπου της εφαρμογής των μνημονιακών πολιτικών, οι υπήκοοι χωρών εκτός Ε.Ε. οι οποίοι ζουν στην Ελλάδα μειώθηκαν κατά 164.959 άτομα, δηλαδή από 817.850 το 2011 περιορίστηκαν σε 650.825 άτομα το 2012, ενώ εκτιμάται ότι η τάση επιστροφής στις χώρες καταγωγής συνεχίστηκε και μετά. Η μεγαλύτερη τάση επιστροφής προέρχεται από πολίτες αλβανικής καταγωγής, αν και αυτό που παρατηρείται είναι μια τάση κινητικότητας των εργατών γης στα διαστήματα που συρρικνώνεται η εποχική εργασία. Η τάση επιστροφής που αποτυπώνουν τόσο η ΕΛΣΤΑΤ όσο και η Τράπεζα της Ελλάδος οφείλεται στην κατάρρευση της ελληνικής αγοράς εργασίας και ιδιαίτερα της οικοδομικής δραστηριότητας, ενώ τα διαθέσιμα στοιχεία του ΙΚΑ δείχνουν ότι μέσα στην πενταετία της ύφεσης (2009-2013) χάθηκε το 33% των θέσεων εργασίας που κατείχαν αλλοδαποί.

Παρότι μετά το 2009 η αύξηση της ανεργίας των μεταναστών οφείλεται κυρίως στους προαναφερθέντες κλάδους, εντούτοις παρουσιάζεται μια διαφοροποίηση στους άλλους τομείς. Ορισμένοι συγγραφείς διαπιστώνουν αλλαγή κατανομής της απασχόλησης των μεταναστών, εφόσον το 2013 το ποσοστό των μεταναστών στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας έχει διπλασιαστεί σε σχέση με το 2008 (από 5,4% στο 13,5%), έχει σημαντικά συρρικνωθεί στο δευτερογενή τομέα από 49,6% στο 29% και έχει αυξηθεί στον τριτογενή τομέα από 45% στο 57%. Την περίοδο από το 2008-2017, στο σύνολο των μεταναστών, το ποσοστό εργασίας σε γεωργία-κτηνοτροφία-αλιεία τριπλασιάζεται από 4,8% στο 13,3%, καθώς επίσης διπλασιάζεται στον κλάδο εστίασης από 9,7% στο 21,4%, ενώ μειώνεται δραματικά στον κλάδο των κατασκευών από 34% στο 12,8%.[276] Γι' αυτό ο Καψάλης υποστηρίζει ότι δεν έχουμε μαζική επιστροφή στις χώρες καταγωγής, αλλά προσωρινές μετακινήσεις.[277]

6.4.2. Ο ρόλος των ελληνικών συνδικάτων στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών

Κατ' αρχάς, είναι χρήσιμο να επισημάνουμε ότι η Ελλάδα γνωρίζει και τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό σε ευρεία κλίμακα, λόγω της πολιτικής των Μνημονίων και της παραγωγικής καταστροφής που συντελέστηκε στη χώρα από το 2010 και εξής.

276. Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα. Εργασιακές σχέσεις και μεταναστευτική πολιτική στην εποχή των Μνημονίων*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2018, σελ. 83-87.

277. Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 65-70.

Εν τω μεταξύ, τα υπαρκτά κρούσματα περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού έχουν τροφοδοτήσει φαινόμενα έξαρσης του ρατσισμού και της ξενοφοβίας και έβαλαν στο Κοινοβούλιο ένα νεοναζιστικό μόρφωμα, τη Χρυσή Αυγή.

Είναι πλέον αναγκαίο να αναληφθούν πολιτικές πρωτοβουλίες και συγκεκριμένα μέτρα αποτροπής τέτοιου είδους καταστάσεων στην ελληνική κοινωνία. Η συνδρομή των συνδικάτων είναι σημαντική, τόσο για την πρόληψη όσο και για την καταπολέμηση των κρουσμάτων του κοινωνικού αποκλεισμού. Η συμβολή τους, όσον αφορά την υπεράσπιση των μεταναστών, έγινε από την πρώτη στιγμή, παρά τη μικρή και πολύ πρόσφατη εμπειρία της Ελλάδας στη μαζική εισροή μεταναστών.

Τα συνδικάτα, μέσα από την ενασχόλησή τους με τα εργασιακά ζητήματα της χώρας, κατέθεσαν έγκαιρα προτάσεις οι οποίες εξασφαλίζουν την προστασία των δικαιωμάτων των μεταναστών, όπως για παράδειγμα να τους χορηγείται άδεια παραμονής και εργασίας αορίστου χρόνου, όταν αποδεικνύεται ότι διαμένουν πάνω από πέντε χρόνια στη χώρα, να έχουν πλήρη ασφαλιστικά δικαιώματα, ώστε να συμβάλλουν ευεργετικά στην οικονομική κατάσταση των ασφαλιστικών ταμείων, να έχουν δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές. Επίσης διοργάνωσαν ημερίδες και συνέδρια, προκειμένου να αναδείξουν το θέμα, εκπόνησαν μελέτες, ήρθαν σε επαφή με κοινότητες μεταναστών, εξέδωσαν οδηγούς στις γλώσσες τους, ώστε να ενημερωθούν για τα δικαιώματά τους, εξέδωσαν οδηγούς αντιρατσιστικής εκπαίδευσης, ανέλαβαν δράσεις ενάντια σε φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας, οργάνωσαν υπηρεσίες για παροχή νομικής συμβουλευτικής στήριξης σε αλλοδαπούς εργαζόμενους, πραγματοποίησαν τηλεφωνική ή επιτόπου παρέμβαση σε αρμόδιες υπηρεσίες ή σε εργοδότες για την άμεση επίλυση προβλημάτων κ.λπ. Οι εργαζόμενοι στα νοσοκομεία αρνήθηκαν να εφαρμόσουν, το 2000, εγκύκλιο του υπουργείου Υγείας, η οποία υποχρέωνε το προσωπικό των δημόσιων νοσοκομείων να μη συναλλάσσεται με παράνομους αλλοδαπούς, αλλά να ειδοποιεί την Αστυνομία όταν διαπιστώνει ότι δεν είναι νόμιμοι, ενώ κάτι ανάλογο έκαναν τα συνδικάτα των εκπαιδευτικών, τα οποία αρνήθηκαν να εφαρμόσουν άρθρο του νόμου, το οποίο έβαζε ως όρο ότι για την εγγραφή των παιδιών των αλλοδαπών στα ελληνικά σχολεία απαιτούντο δικαιολογητικά ίδια με αυτά των γηγενών, με συνέπεια να κινδυνεύουν να μείνουν εκτός της εκπαιδευτικής διαδικασίας πολλά παιδιά μεταναστών, επειδή οι γονείς τους δεν εκπλήρωναν τις προϋποθέσεις της νομιμότητας.[278]

278. Για περισσότερα, σχετικά με τις δράσεις των συνδικάτων, δες το κείμενο του Α. Καψάλη, «Τα εργατικά συνδικάτα και η μετανάστευση», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (επιμέλεια: Α. Καψάλης), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2007, σελ. 262-327.

Γενικά, τα συνδικάτα προώθησαν το αίτημα να υπάρχει δίκαιη και ισότιμη μεταχείριση των μεταναστών, εφόσον αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Καψάλης, φαίνεται ότι είναι υποδειγματική διακηρυκτικά, συνεπής ιδεολογικά, όμως αδύναμη οργανωτικά η στάση των ελληνικών συνδικάτων σε ό,τι αφορά στις επιμεταναστεύσεις, καθ' όλη τη διάρκεια της 25ετίας 1990-2016. Και συμπληρώνει πως σε αντίθεση με ό,τι παρατηρείται σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες,

> «[...] τα ελληνικά συνδικάτα υιοθετούν διαχρονικά μια στάση αλληλέγγυα και υποστηρικτική των δικαιωμάτων των μεταναστών, είτε πρόκειται για περιόδους οικονομικής κρίσης είτε όχι.
>
> Ειδικότερα, το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα διαμορφώνει τις θέσεις του για τη μετανάστευση με γνώμονα τις αξίες του διεθνισμού και της συναδέλφωσης των εργαζομένων, ανεξαρτήτως ιθαγένειας ή καταγωγής τους. Παράλληλα, δεν επιδιώκει ποτέ να καθορίσει ή να επηρεάσει την ποσοτική διάσταση ή τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του φαινομένου και δεν αξιώνει ούτε τη θέσπιση συστήματος ποσοστώσεων, σε συνάρτηση με συγκεκριμένα μεγέθη της απασχόλησης και της οικονομίας, ούτε την έγκριση εθνικών προγραμμάτων οργανωμένης ή κυκλικής μετανάστευσης, με κριτήριο την ειδικότητα των μεταναστών ή τις διαπιστωμένες ανάγκες σε εργατικά χέρια και σε συγκεκριμένους κλάδους».[279]

Ο ρόλος των συνδικάτων στην υπεράσπιση των μεταναστών αποδεικνύεται εξαιρετικά σπουδαίος, επειδή η αντιμετώπιση του ζητήματος αυτού εκτείνεται από διεκδικήσεις, οι οποίες αξιώνουν την ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία που ζουν και εργάζονται, πράγμα το οποίο συνεπάγεται τη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων και ευκαιριών και άρα την αποτροπή ενός κλίματος ξενοφοβίας και ρατσισμού, που έχει καλλιεργηθεί στην ελληνική κοινωνία και όχι μόνο.

Υπ' αυτήν την έννοια, είναι μεγάλης σημασίας να αναγνωριστεί το πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος του συνδικαλιστικού κινήματος, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κοινωνικού διαλόγου, με απώτερο στόχο την ανάληψη των ενδεδειγμένων πολιτικών πρόληψης του κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών και γενικά όλων των εργαζομένων. Και κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί, εάν σε κάθε αναθεώρηση του νομικού πλαισίου

279. Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 327.

για τη μετανάστευση, η διαβούλευση με τους ενδιαφερόμενους κοινωνικούς φορείς και η επίσημη συνεργασία θεωρούνται περιττές ενέργειες εκ μέρους των κυβερνώντων, με συνέπεια να μην ερωτώνται τα συνδικάτα και να μη συμμετέχουν με τις προτάσεις τους στη διαμόρφωση των πιο ενδεδειγμένων πολιτικών.

6.4.3. Η συμμετοχή των μεταναστών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις

Η σχέση του συνδικαλιστικού κινήματος με τους μετανάστες έχει διαχρονικά προβλήματα, ιδιαιτέρως όσον αφορά την ένταξή τους στα σωματεία, τα οποία οφείλονται κατά κύριο λόγο στις παθογένειες των συνδικάτων στην Ελλάδα, άλλα και στο χαμηλό επίπεδο συνδικαλιστικής συνείδησης των μεταναστών.

Η ένταξη των οικονομικών μεταναστών στις τάξεις των συνδικάτων χαρακτηρίζεται από πολλές ιδιαιτερότητες, αντίστοιχες με τη συμμετοχή τους στα μεγέθη της απασχόλησης και στους κλάδους δραστηριότητας. Γενικότερα, εκτιμάται ότι η συμμετοχή των μεταναστών στα συνδικάτα των εργαζομένων στην Ελλάδα παραμένει διαχρονικά σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, μολονότι κατά κανόνα οι ελληνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν συγκεντρώνουν στοιχεία για την ιθαγένεια ή για την καταγωγή των μελών τους. Παρά το γεγονός ότι από την πλευρά των συνδικάτων δεν εντοπίζονται περιορισμοί με κριτήριο την ιθαγένεια ως προς τη συμμετοχή και την εκλογή σε θέσεις διοίκησης, η σχέση του συνδικαλιστικού κινήματος με τους μετανάστες χαρακτηρίζεται διαχρονικά προβληματική.[280] Αυτό φαίνεται και από το περιεχόμενο των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι μετανάστες αντιπροσωπεύουν το 20% των μισθωτών της χώρας, εντούτοις είναι απολύτως αόρατοι σε επίπεδο συλλογικών ρυθμίσεων από την πλευρά των κοινωνικών συνομιλητών, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες και μάλιστα στο περιβάλλον της ύφεσης και της κρίσης, όπως ενδεικτικά στην Ιταλία.[281]

Ένα βασικό ερώτημα που θέτει ο Καψάλης, το οποίο θα εξυπηρετούσε την αναζήτηση της ερμηνείας της χαμηλής συμμετοχής των μεταναστών στα συνδικάτα στην Ελλάδα, είναι σε ποια ακριβώς σωματεία αντιστοιχεί η αντικειμενική δυνατότητα εγγραφής τους.[282]

Όπως ο ίδιος λέει και φαίνεται και από τα στατιστικά στοιχεία, οι μισοί περίπου άνδρες απασχολούντο, προ της οικονομικής κρίσης, στις κατασκευές και ένα σημαντικό

280. Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π.. σελ. 325.

281. Α. Καψάλης, *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, ό.π.. σελ. 329-330.

282. Α. Καψάλης, «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: ποτέ δεν είναι νωρίς...», *Η Εποχή*, 14-2-2011.

ποσοστό στη μεταποίηση, κυρίως στην ένδυση. Επίσης, ένα άλλο ποσοστό απασχολείτο στον κλάδο του επισιτισμού-τουρισμού και στη γεωργία-κτηνοτροφία. Στους κλάδους αυτούς, με εξαίρεση τη γεωργία-κτηνοτροφία, δραστηριοποιούνται ισχυρά πρωτοβάθμια συνδικάτα και ομοσπονδίες που πρόσκεινται στο ΠΑΜΕ, τα οποία είχαν αναλάβει σημαντικές δράσεις και παρεμβάσεις στα ζητήματα τα οποία απασχολούν τους μετανάστες εργάτες.

Διαφορετική είναι η κατάσταση στις μετανάστριες. Η πλειονότητά τους απασχολείται στην κατ' οίκον μισθωτή εργασία, στον ευρύτερο κλάδο του καθαρισμού σε υπεργολαβικές εταιρείες και στην υγεία-πρόνοια. Τα συνδικάτα που καλύπτουν αυτούς τους τομείς, εκτός του τομέα υγείας-πρόνοιας, είναι λίγα και με χαμηλά ποσοστά συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Όσον αφορά τις μετανάστριες οι οποίες εργάζονται στον κλάδο του επισιτισμού-τουρισμού και της μεταποίησης ισχύουν ό,τι και για τους άνδρες, με τη διαφορά ότι έχουν πολύ μικρότερη συμμετοχή στις εκεί συνδικαλιστικές οργανώσεις. Οι λόγοι αφορούν περισσότερο το φύλο παρά την εθνικότητα.

Θεωρητικά, μπορούμε να πούμε ότι οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές για την ανάπτυξη ισχυρών σχέσεων με τους μαζικά εισερχόμενους οικονομικούς μετανάστες, κυρίως με όσους προέρχονταν από τις γειτονικές χώρες των Βαλκανίων.[283]

Γενικά, το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα επέδειξε υψηλό βαθμό αλληλεγγύης στα ιδιαίτερα προβλήματα και αιτήματα των μεταναστών. Όμως, εξαιτίας των παθογενειών του, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να παραμείνουν σε ισχύ τα διαχρονικά προβλήματα στο ζήτημα της σχέσης του με τους μετανάστες και της συμμετοχής τους στα συνδικάτα. Οι ίδιοι λόγοι που εξηγούν τη χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα στις ευάλωτες εργασιακά ομάδες, δηλαδή, στις γυναίκες, στους νέους και στους ευέλικτα απασχολούμενους στον ιδιωτικό τομέα και ειδικά στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, οι ίδιοι λόγοι ευθύνονται εξίσου και στην περίπτωση των μεταναστών/μεταναστριών.[284]

Είναι, επιπροσθέτως, ένας από τους λόγους που δεν έχουμε συνδικαλιστικές οργανώσεις μεταναστών, που θα υπερασπίζονται τα δικαιώματά τους, ούτε η συμμετοχή τους στα συνδικάτα είναι ικανοποιητική, παρότι σε αρκετές περιπτώσεις τα ελληνικά συνδικάτα στηρίζουν, φιλοξενούν ή διαθέτουν τα γραφεία τους σε συλλόγους μεταναστών.

Ωστόσο, η ίδρυση αρκετών «εργατικών» εθνοτικών συλλογικοτήτων, ιδίως στις μεγάλες πόλεις, οι οποίες λειτουργούν και ως άτυπες συνδικαλιστικές οργανώσεις, εκτός

283. Α. Καψάλης, «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: ποτέ δεν είναι νωρίς...», ό.π.

284. Α. Καψάλης, «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: ποτέ δεν είναι νωρίς...», ό.π.

επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος, έχουν ως στόχο την πλήρωση της έλλειψης συλλογικής εργατικής εκπροσώπησης που δημιουργείται από την απουσία εμπιστοσύνης ή σχέσεων με τα τυπικά αναγνωρισμένα εργατικά συνδικάτα. Επιπροσθέτως, αυτοί οι σύλλογοι μεταναστών σε αρκετές περιπτώσεις στηρίζονται ή επηρεάζονται από πολιτικούς-κομματικούς οργανισμούς της Αριστεράς και των κοινωνικών κινημάτων και δεν επικεντρώνουν τη δράση τους μόνο σε εργασιακά ζητήματα, αλλά αναλαμβάνουν ευρύτερες πολιτικές, πολιτιστικές και κινηματικές δράσεις γύρω από καίρια ζητήματα που τους αφορούν.[285]

6.4.4. Επίλογος

Τα χρονικά περιθώρια ανάκαμψης και αντιστροφής του κλίματος είναι ασφυκτικά. Οι συνέπειες της ύφεσης και των Μνημονίων έχουν κάνει αδυσώπητη την εμφάνισή τους στο βίο των φτωχών και μεσαίων στρωμάτων της εργατικής τάξης. Τα πογκρόμ στη Γαλλία, οι ναζιστικές παρελάσεις στην Ουγγαρία και η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση που είχε η Χρυσή Αυγή στην Ελλάδα σπέρνουν εφιάλτες για το σύνολο της Ευρώπης.

Επίσης, ο κατακερματισμός των μεταναστευτικών συλλόγων, η μικρή συμμετοχή των μεταναστών στα συνδικάτα, καθώς επίσης οι παθογένειες του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος δεν επιτρέπουν εφησυχασμό.

Καθίσταται, λοιπόν, κατεπείγουσα η σφυρηλάτηση ειλικρινών δεσμών αυθεντικής αλληλεγγύης και ταξικής ενότητας μεταξύ όλων των συνιστωσών του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος και ένταξης όλων των κατηγοριών εργαζομένων στα συνδικάτα, ως ο μόνος τρόπος τόσο για να επιλυθούν και τα χρονίζοντα προβλήματα των μεταναστών όσο και για να καταπολεμηθούν φαινόμενα ρατσισμού, ξενοφοβίας και φασιστικών πρακτικών που ενυπάρχουν στην κοινωνία.

285. Α. Καψάλης, Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα, ό.π., σελ. 326. Επίσης, σχετικά με αυτό δες Kambouri Nelli, Liapi Maria, Vouyioukas Anna,Qualitative research to identify enabling and constraining factors of migrants' participation in local governance, trade unions and school councils with a gender perspective, National Report for Greece, July 2014.

6.5. Η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ενάντια στην ανεργία[286]

6.5.1. Εισαγωγή

Η ύπαρξη της ανεργίας, σε ολόκληρο τον κόσμο, είναι ένα από τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι και η νεολαία.

Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, εξαιτίας της εφαρμογής των Μνημονίων, ο αριθμός των μακροχρόνια ή μερικώς ανέργων αυξήθηκε με μεγάλη ταχύτητα. Το μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι νέοι κάτω των 25 ετών, γυναίκες και ανειδίκευτοι εργάτες.

Στην προκειμένη περίπτωση, η πιο επικίνδυνη προοπτική από τη διόγκωση της ανεργίας είναι ότι αξιοποιείται από την εργοδοτική πλευρά για την περαιτέρω συμπίεση του εισοδήματος των εργαζομένων, με αύξηση της εντατικοποίησης της εργασίας, με αυταρχισμό και συνεχή έλεγχο, ενώ ταυτόχρονα προωθείται η διαίρεση της εργατικής τάξης με τη «μαύρη εργασία», χωρίς κοινωνικοασφαλιστικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα.

Όμως, ακόμη πιο άσχημη εξέλιξη είναι εκείνη στην οποία οι εργαζόμενοι τίθενται αντιμέτωποι μεταξύ τους, διαιρεμένοι σε αυτούς που έχουν εργασία και σε αυτούς που αναζητούν εργασία, ο λεγόμενος «εφεδρικός στρατός», ο οποίος πολλές φορές χρησιμοποιείται και ως απεργοσπαστικός μηχανισμός, προκειμένου να αφαιρεθούν κατακτήσεις των εργαζομένων.

Ο Κ. Μαρξ, εξετάζοντας τις επιπτώσεις του ανταγωνισμού μέσα στις γραμμές της εργατικής τάξης, αναφέρει τα εξής:

> «Η υπερβολική εργασία του απασχολημένου μέρους της εργατικής τάξης πληθαίνει τις γραμμές της εφεδρείας της, ενώ αντίθετα η αυξημένη πίεση, που η εφεδρεία ασκεί με το συναγωνισμό της στους απασχολημένους εργάτες, τους υποχρεώνει να εργάζονται υπερβολικά και να υποτάσσονται

286. Τα βασικά σημεία και προτάσεις του κειμένου που ακολουθεί δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά στο περιοδικό *Εκτός Ορίων*, με τίτλο: «Οι διαστάσεις της ανεργίας στην Ελλάδα και η ανάγκη οργάνωσης των ανέργων», Φεβρουάριος 1992, τεύχος 4-5, και στην εφημερίδα *Πριν* με αρχικό τίτλο: «Ήρθε η ώρα για ένα πραγματικό κίνημα ανέργων», 4 Ιουλίου 1993. Μια προγενέστερη μορφή του εν λόγω κεφαλαίου περιλαμβάνεται στο Δ. Κατσορίδας, «Αιτίες και συνέπειες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ανέργων» (σελ. 31-92), το οποίο είναι μέρος του συλλογικού τόμου με γενικό τίτλο, *Ανεργία: Μύθοι και πραγματικότητα*, σε συνεργασία με Μ. Χλέτσο, Α. Καρασαββόγλου, Χ. Ναξάκη, Η. Ιωακείμογλου, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

στις προσταγές του κεφαλαίου. Η καταδίκη ενός μέρους της εργατικής τάξης σε αναγκαστική αργία εξαιτίας της υπερβολικής εργασίας του άλλου μέρους και, αντίστροφα, μετατρέπεται σε μέσο πλουτισμού του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη και επιταχύνει ταυτόχρονα τη δημιουργία του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού σε κλίμακα που να ανταποκρίνεται στην πρόοδο της κοινωνικής συσσώρευσης». [...] «Όσο μεγαλύτερος είναι ο κοινωνικός πλούτος, το κεφάλαιο που λειτουργεί, η έκταση και η ένταση της αύξησής του, επομένως και το απόλυτο μέγεθος του προλεταριάτου και η παραγωγική δύναμη της εργασίας του, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός... Όσο μεγαλύτερος όμως είναι αυτός ο εφεδρικός στρατός σε σχέση με τον εν ενεργεία εργατικό στρατό, τόσο μαζικότερος είναι ο σταθεροποιημένος υπερπληθυσμός, που η φτώχεια του είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τα βάσανα της δουλειάς του». [...] «Επομένως, η συσσώρευση πλούτου στον ένα πόλο είναι ταυτοχρόνως συσσώρευση αθλιότητας, βασάνου εργασίας, σκλαβιάς, αμάθειας, αποκτήνωσης και ηθικής κατάπτωσης στον απέναντι πόλο, δηλαδή στην πλευρά της τάξης η οποία παράγει με τη μορφή του κεφαλαίου το δικό της προϊόν».[287]

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο που, μέσα σ' αυτές τις συνθήκες της καπιταλιστικής επίθεσης, τα πρώτα θύματα είναι οι πιο αδύναμες ομάδες ανθρώπων: οι νέοι, οι γυναίκες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι μειονότητες, οι μετανάστες, οι ηλικιωμένοι.

Ο τελικός σκοπός είναι ένας: Να χτυπηθεί η οργανωμένη εργατική τάξη και να πέσει το εργατικό κόστος ως τα αποφασιστικά μέτρα για την πειθάρχηση των εργαζομένων.

Οι *συνέπειες* από την ανεργία είναι οδυνηρές: επιδεινώνονται οι συνθήκες ζωής των εργαζομένων, σπάει η ενότητα και η συλλογικότητα της εργατικής τάξης, ενισχύονται οι συντεχνιακές τάσεις στις γραμμές του εργατικού κινήματος, μειώνονται οι δυνατότητες οργανωμένης παρέμβασής του, μετατρέπεται ο συσχετισμός δύναμης υπέρ του κεφαλαίου, αναβιώνουν τα πιο αντιδραστικά ανακλαστικά μερίδων της εργατικής τάξης (π.χ. ρατσισμός και ξενοφοβία), τα αιτήματα γίνονται αμυντικά για την υπεράσπιση της θέσης εργασίας και μπαίνει σε λειτουργία η διαδικασία απο-κοινωνικοποίησης μιας σειράς ανθρώπων.

Για την εργοδοτική πλευρά και τις κυβερνήσεις δεν τίθεται ζήτημα εξάλειψης της ανεργίας. Μπορούμε, μάλιστα, να ισχυριστούμε ότι δεν εκπλήσσονται καθόλου από τη

287. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 659, 667, 669.

μαζική ανάπτυξη της ανεργίας, για τον πολύ απλό λόγο ότι την προβλέπουν και σε αρκετές περιπτώσεις τη σχεδιάζουν. Το όλο πρόβλημα γι' αυτούς είναι ζήτημα ρύθμισης του όγκου της ανεργίας, του χρόνου παραμονής κάθε ανέργου στις στρατιές της εφεδρείας, της κινητικότητας των εργαζομένων κ.λπ.

6.5.2. Το στρατηγικής σημασίας ζήτημα της ανεργίας

Οι εργαζόμενοι είναι αναγκαίο να προσανατολιστούν στην ανάπτυξη ενός κινήματος εναντίον των συνεπειών της οικονομικής κρίσης και της ανεργίας. *Αυτή η αλλαγή είναι αναγκαία για να μην υπάρξει μια συντριπτική ήττα του εργατικού κινήματος και χάσει ό,τι κέρδισε μέχρι τώρα.*

Η ανεργία, λοιπόν, είναι *ζήτημα στρατηγικής σημασίας*, τόσο για την εργατική τάξη όσο και για το κεφάλαιο. Και ζητήματα στρατηγικής σημασίας δεν επιδέχονται μόνο λύσεις τακτικού χαρακτήρα (π.χ. επιδόματα, επανακατάρτιση κ.λπ.), αλλά προτάσεις και λύσεις στρατηγικού χαρακτήρα, όπως είναι η μείωση του χρόνου εργασίας, χωρίς μείωση των αποδοχών.

Τα συνθήματα που είναι αναγκαίο να προβάλει ένα τέτοιο κίνημα θα μπορούσαν να είναι τα εξής: «Γενικευμένο επίδομα ανεργίας για όλους χωρίς προϋποθέσεις, ίσο με το μεροκάματο» και «λιγότερη δουλειά, δουλειά για όλους». Το αίτημα «χωρίς προϋποθέσεις» τίθεται διότι τα πρώτα θύματα της ανεργίας είναι οι νέοι και οι γυναίκες, δηλαδή κυρίως αυτοί που μπαίνουν για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας και άρα δεν έχουν τις προϋποθέσεις.

Οι διεκδικήσεις αυτές ενοποιούν τις διάσπαρτες δυνάμεις των ανέργων και προφυλάσσουν από την εξαθλίωση ένα μεγάλο κομμάτι εργαζομένων, το οποίο δίχως επίδομα ανεργίας κινδυνεύει να περιθωριοποιηθεί ή ακόμα και να φασιστικοποιηθεί.

Βέβαια, για τη διεκδίκηση αυτών των αιτημάτων, *το εργατικό κίνημα θα πρέπει να αναπροσαρμόσει τις οργανωτικές του δομές*. Και επειδή ο μεγαλύτερος αριθμός των ανέργων χρησιμοποιείται ως όπλο από την εργοδοτική πλευρά, προκειμένου να αφαιρεθούν οι κατακτήσεις του συνδικαλιστικού κινήματος, είναι επιτακτική ανάγκη η οργάνωση κινήματος κατά της ανεργίας και της επισφάλειας στη μαύρη εργασία, στο φασόν, τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και οπουδήποτε αλλού. Διότι, οι άνεργοι δεν έχουν να αντιμετωπίσουν μόνο τη στενότητα που υπάρχει στην αγορά εργασίας, στην οποία δεν δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας, αλλά και τη δυσκολία συγκρότησης οργανωμένης ομάδας, προκειμένου να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους. Η δυσκολία έγκειται στο γεγο-

νός ότι ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες, κοινωνικές ομάδες, επαγγέλματα, περιοχές, φύλο, έχουν διαφορετική μόρφωση κ.λπ.

Κατά συνέπεια, το εν λόγω κίνημα των ανέργων και των «απασχολήσιμων» θα είναι ένα πρώτο βήμα, ώστε να πάψουν αυτές οι κατηγορίες ανθρώπων να νιώθουν περιθωριοποιημένοι. Γι' αυτό

> «μόλις οι εργάτες ανακαλύψουν πως ο βαθμός εντατικοποίησης του συναγωνισμού μεταξύ τους εξαρτιέται ολότελα από την πίεση του σχετικού υπερπληθυσμού, επομένως, μόλις επιχειρήσουν με τα εργατικά σωματεία κ.λπ. να οργανώσουν μια σχεδιασμένη συνεργασία εργαζομένων και ανέργων για να σπάσουν ή να εξασθενίσουν τις καταστρεπτικές για την τάξη τους συνέπειες αυτού του φυσικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, -βάζουν τις φωνές το κεφάλαιο και ο συκοφάντης οικονομολόγος του για καταπάτηση του "αιώνιου" και σαν να λέμε "ιερού" νόμου της ζήτησης και της προσφοράς. Γιατί κάθε αλληλεγγύη ανάμεσα στους εργαζόμενους και τους άνεργους διαταράσσει το "καθαρό" παιχνίδι αυτού του νόμου». [288]

Από τη μέχρι τώρα προσέγγισή μας είναι δυνατό να διαπιστωθεί ότι τα συνδικάτα είναι, πλέον, αναγκαίο να συμβάλουν στη συγκρότηση ενός κινήματος ενάντια στην ανεργία, άμεσα συνδεδεμένο με αυτά, το οποίο θα ενοποιεί τις διάσπαρτες δυνάμεις των ανέργων και των επισφαλώς απασχολουμένων.

Σχετικά με το κίνημα των ανέργων, η ΓΣΕΕ από παλαιά είχε υιοθετήσει την εν λόγω πρόταση, την οποία δεν υλοποίησε ποτέ, θεωρώντας ως σοβαρό ζήτημα την εξεύρεση ενός κεντρικού κοινού σημείου επαφής με τους ανέργους. Τέτοιο σημείο είναι «η ενίσχυση των πρωτοβουλιών ομάδων ανέργων και η διευκόλυνσή τους από το συνδικαλιστικό κίνημα ώστε να διεκδικήσουν μορφές συμμετοχής σε όλες τις διαδικασίες που εμπλέκονται με τους φορείς που προωθούν αναπτυξιακούς στόχους, τις υπηρεσίες πρόνοιας, τις δημόσιες υπηρεσίες και το κυριότερο τον ΟΑΕΔ».[289]

288. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, ό.π., σελ. 663.

289. Απόφαση της διοίκησης της ΓΣΕΕ, 12 Φεβρουαρίου 1997, σελ. 43, με γενικό τίτλο: *Η παρέμβαση του συνδικαλιστικού κινήματος για την ανεργία.*

6.5.3. Πρόγραμμα διεκδικήσεων

Το κίνημα κατά της ανεργίας είναι κατ' εξοχήν ριζοσπαστικό κίνημα. Γι' αυτό η μελέτη και η εφαρμογή των καλύτερων μεθόδων και μορφών για την οργάνωση ενός τέτοιου κινήματος είναι ένα από τα κεντρικότερα και πιο σπουδαία καθήκοντα.

Όμως, το βασικότερο ερώτημα που θέτει στο συνδικαλιστικό κίνημα η κρίση της ανεργίας είναι το εξής: Πώς μπορεί να οργανωθεί ένα πλατύ και μαζικό κίνημα ανέργων και εργαζομένων στη μαύρη εργασία και την επισφαλή απασχόληση και πώς θα εξασφαλιστεί ο αδιάσπαστος *συμμαχικός* δεσμός τους με τους εργαζόμενους, οι οποίοι εξακολουθούν να έχουν σταθερή απασχόληση;

Πρώτα απ' όλα χρειάζεται να χαραχθεί ένα σαφέστατο και καλά μελετημένο *πρόγραμμα διεκδικήσεων* για τους ανέργους και τους επισφαλώς απασχολουμένους, το οποίο σε γενικές γραμμές μπορεί να περιλαμβάνει τα εξής ζητήματα:

- Δραστική μείωση των ωρών εργασίας, χωρίς μείωση των αποδοχών.
- Γενικευμένο επίδομα ανεργίας για όλους του ανέργους.
- Ασφάλιση όλων των ανέργων, με πλήρη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για όσο χρόνο διαρκεί η ανεργία.
- Συνυπολογισμός της περιόδου ανεργίας στα συντάξιμα χρόνια.
- Πρόγραμμα για την εκτέλεση ευρύτατου δικτύου κοινωφελών έργων φιλικών προς το περιβάλλον, το οποίο θα δημιουργήσει πολλές, νέες θέσεις εργασίας.

Στο πλαίσιο αυτών των διεκδικήσεων, το εν λόγω κίνημα χρειάζεται να προβάλει και πολλές άλλες μερικότερες διεκδικήσεις, προσαρμοσμένες, κάθε φορά, στις τοπικές συνθήκες. Συγκεκριμένα:

- Άμεσα και εφάπαξ βοηθήματα, όπως η χορήγηση κάρτας απεριορίστων διαδρομών για τα μέσα μαζικής μεταφοράς, δωρεάν εισιτήρια για κινηματογράφο και θέατρο, μερική ή ολοκληρωτική πληρωμή από το κράτος των ενοικίων, του νερού, του τηλεφώνου, του ρεύματος κ.λπ.
- Ίδρυση δημόσιων εστιατορίων και, όπου αυτό δεν είναι δυνατό να υπάρξει, δωρεάν παροχή ορισμένων ποσοτήτων τροφίμων με διανομή και έλεγχο από τις ίδιες επιτροπές των ανέργων.
- Αξιοποίηση των κρατικών, δημοτικών, εκκλησιαστικών κ.λπ. οικημάτων, όπου θα μπορούν να κατοικούν άποροι, άστεγοι, άνεργοι, πρόσφυγες κ.λπ.

Ιδιαίτερη προσοχή απαιτεί η κατάρτιση σε κάθε περιφέρεια του καταλληλότερου προγράμματος διεκδικήσεων. Το πρόγραμμα είναι αναγκαίο να είναι σαφέστατο, κατανοητό, να κερδίσει την εμπιστοσύνη, ώστε να μπορεί να δημιουργεί την ευρύτερη δυνατή κοινωνική συσπείρωση.

6.5.4. Οι οργανωτικές μορφές

Οι οργανωτικές μορφές ενός τέτοιου κινήματος, σε γενικές γραμμές θα μπορούσαν να είναι οι παρακάτω:

- Κατ' αρχάς, η οργάνωση κατά συνοικία, πόλη, εργοστάσιο, κλάδο κ.λπ. με τη δημιουργία τοπικών *Δικτύων Ενάντια στην Ανεργία*, τα οποία θα είναι ανοιχτά σε όλους τους άνεργους της περιοχής και τους επισφαλώς απασχολούμενους, καθώς επίσης και σε *όλους τους εργαζόμενους* που θέλουν να εργαστούν για τις ανάγκες και τα συμφέροντα των ανέργων.
- Επιτροπές εκλεγμένες από τις γενικές συνελεύσεις των τοπικών δικτύων. Στόχος των τοπικών δικτύων θα πρέπει να είναι ο συντονισμός όλων των επιμέρους οργανώσεων από μια Πανελλαδική Συντονιστική Επιτροπή, εκλεγμένη και άμεσα ανακλητή.
- Οι επιτροπές αυτές θα καταγράφουν σε *ειδικό δελτίο,* με όλες τις λεπτομέρειες (οικογενειακή κατάσταση, μορφωτικό επίπεδο, διάρκεια ανεργίας κ.λπ.), τον κάθε «απασχολήσιμο» και θα τον βοηθούν σε κάθε αίτηση και προσφυγή του στις κρατικές ή δημοτικές αρχές. Παράλληλα, θα εξασφαλίζουν και τον απαραίτητο δεσμό του κινήματος των ανέργων με τα συνδικάτα και τους εργαζόμενους στους χώρους εργασίας.

  Εδώ, όμως, είναι αναγκαία μια εξήγηση, προκειμένου να μην υπάρχουν παρανοήσεις.

Η οργάνωση Δικτύων Ανέργων και Επισφαλώς Απασχολουμένων δεν θα είναι ένα «γραφείο ευρέσεως εργασίας», αλλά ένα *όργανο μάχης*, το οποίο θα συσπειρώνει αυτόματα όλους όσοι έχασαν τη δουλειά τους, όσοι κινδυνεύουν να τη χάσουν, καθώς, επίσης, όσοι για πρώτη φορά μπαίνουν στην αγορά εργασίας και είναι άνεργοι/-ες ή πολλές φορές εργάζονται στη μαύρη εργασία. Θα συντονίζει τη δράση των ανέργων με τα σωματεία και τους εργαζόμενους οι οποίοι έχουν ακόμη εργασία, θα προβαίνει σε οικονομικές καμπάνιες για την οικονομική βοήθεια των ανέργων, θα μπορεί να εκδίδει και να διακινεί περιοδικό ή εφημερίδα, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στους ανέργους να λαμβάνουν ένα μικρό εισόδημα από τη διακίνηση του εν λόγω εντύπου, ενώ ταυτοχρό-

νως θα παραμένουν μάχιμοι[290] και φυσικά *θα εκπροσωπούνται στις διοικήσεις των συνδικάτων* και στη ΓΣΕΕ ως αναπόσπαστο τμήμα του εργατικού κινήματος.

Αυτά και άλλα ακόμα που οι ίδιοι οι άνεργοι σε συνεργασία με τους εργαζόμενους και τα συνδικάτα μπορούν να αποφασίσουν, είναι τα πρώτα αναγκαία βήματα στην κατεύθυνση της οργάνωσής τους.

6.5.5. Η εμπειρία της οργάνωσης των ανέργων στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η μεγάλη άνοδος των απεργιακών αγώνων ήταν το αποτέλεσμα της έντασης των κοινωνικών προβλημάτων. Η χρόνια ανεργία, ο υποσιτισμός, η έλλειψη περίθαλψης και κοινωνικής ασφάλισης, η μάστιγα πολλών ασθενειών (φυματίωση, ελονοσία, δυσεντερία κ.ά.), οι άθλιες συνθήκες κατοικίας και εργασίας είχαν ως συνέπεια την καταπόνηση του εργατικού δυναμικού από τη χρόνια ανέχεια. Σε όλα αυτά προστέθηκαν και οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης από το χρηματιστηριακό κραχ του 1929, με συνέπεια μια σειρά τομέων να πληγούν και να διογκωθεί η ανεργία. Επαγγέλματα και κλάδοι που επηρεάστηκαν από την οικονομική κρίση ήταν πρώτα η ναυτιλία και συνεπακόλουθα οι ναυτικοί, οι λιμενεργάτες, οι φορτοεκφορτωτές, οι βαρκάρηδες και άλλα συναφή. Άλλος κλάδος που χτυπήθηκε από την ανεργία ήταν οι οικοδόμοι, οι εργαζόμενοι στα έργα οδοποιίας, οι καπνεργάτες, οι τσαγκάρηδες, οι αρτεργάτες, τα εμπορικά καταστήματα, τα εργοστάσια κ.λπ. Οι άνεργοι ξεπέρασαν τις 200.000 και μαζί με τις οικογένειές τους έφταναν τις 800.000 άτομα, δηλαδή το 1/8 του πληθυσμού πεινούσε.[291]

Ήταν τόσο έντονη η λαϊκή δυσαρέσκεια, ώστε ωθούσε τα αποκλεισμένα τμήματα της εργατικής τάξης και της φτωχολογιάς να οργανωθούν και να κινητοποιηθούν. Ένα

290. Κάτι ανάλογο γίνεται με τα περιοδικά δρόμου, των οποίων η διανομή και η πώληση γίνονται αποκλειστικά από ανθρώπους που έχουν άμεσο βιοποριστικό πρόβλημα, είναι άνεργοι ή άστεγοι, εισπράττοντας ένα αντίτιμο από την πώληση των περιοδικών. Δηλαδή, τα περιοδικά δρόμου είναι μια εναλλακτική πρόταση για την απόκτηση ενός μικρού εισοδήματος. Φιλοδοξία τους είναι η δημιουργία κοινωνικού ιστού και αλληλεγγύης στην πόλη και η δημιουργία αμφίδρομης σχέσης μεταξύ πωλητών, αναγνωστών και συντακτών.

291. Τα στοιχεία αναφέρονται στην εφημερίδα των αρχειομαρξιστών, *Η Πάλη των Τάξεων*. Αναδημοσιεύονται στο ένθετο Νο 142, της εφημερίδας *Σοσιαλιστική Προοπτική*, Ιανουάριος 2013, Νο 285, με τίτλο: «Το κίνημα των ανέργων του Μεσοπολέμου υπό την ηγεσία των κομμουνιστών-τροτσκιστών», μέρος 2ο, σελ. 7, άρθρο 4ο.

τέτοιο παράδειγμα σημαντικής λαϊκής μαχητικότητας είναι οι άνεργοι, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1930, οι οποίοι ιδιαιτέρως κατά το 1931 ήταν το πιο μαχητικό τμήμα του πληθυσμού. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η έντονη συνδικαλιστική δραστηριότητα που ανέπτυξαν, ως επί το πλείστον κάτω από την ηγεσία των αρχειομαρξιστών. Σύμφωνα με αναφορά της ΓΣΕΕ, οι οργανώσεις των ανέργων, το 1926, είχαν 4.800 μέλη, ενώ το 1934 ιδρύθηκε η Πανελλήνιος Ομοσπονδιακή Ένωσις Ανέργων, με έδρα τη Θεσσαλονίκη και 7.000 μέλη οργανωμένα σε 23 πρωτοβάθμια σωματεία.[292]

Εν τω μεταξύ, είχαν δημιουργηθεί δύο επιτελικά όργανα, προκειμένου να συντονίσουν και να οργανώσουν το κίνημα των ανέργων: η 5Ομελής Επιτροπή Αθηνών-Πειραιώς και η 3Ομελής Επιτροπή της Θεσσαλονίκης.[293] Παράλληλα, ιδρύθηκαν τμήματα και επιτροπές ανέργων σε πολλές περιοχές, όπως για παράδειγμα στην Αθήνα, στους Αμπελοκήπους, στο Παγκράτι, στον Βοτανικό, στους Ποδαράδες (Νέα Ιωνία), στη Θεσσαλονίκη, στην Καβάλα, στον Βόλο, στα Τρίκαλα, στη Λαμία κ.λπ. Επίσης, δημιουργήθηκαν τμήματα ανέργων σε αρκετά σωματεία, όπως αυτά των οικοδόμων, των αρτεργατών, του Συλλόγου Υπαλλήλων Α.Ε. και Τραπεζών κ.λπ., και με μια σειρά πρωτότυπες και τολμηρές μεθόδους κατάφεραν να κινητοποιήσουν αρκετούς ανέργους.

Τα βασικά αιτήματα των επιτροπών ανέργων ήταν τα εξής: επιδόματα ανεργίας, δωρεάν ιατρική περίθαλψη, συσσίτια για ανέργους τα οποία θα τα διαχειρίζονται οι ίδιοι με τις επιτροπές τους και όχι η Αστυνομία ή οι διάφορες υπηρεσίες που πλουτίζουν απ' αυτά,[294] ακύρωση των χρεών, να φτηνύνει το ψωμί, να σιτίζονται και οι ετεροδημότες,

292. Οι πληροφορίες σχετικά με τη μαχητικότητα της εργαζόμενης φτωχολογιάς και την οργάνωση των ανέργων, κατά τη δεκαετία του 1930, αναφέρονται στο Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936), *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1995, τεύχος 6, σελ. 60-61. Εκτεταμένη αναφορά στις σελ. 55-66.

293. Τα στοιχεία που θα παραθέσουμε για τις δράσεις των ανέργων εκείνη την εποχή προέρχονται από τα ένθετα Νο 141, 142, 143, της εφημερίδας *Σοσιαλιστική Προοπτική*, Δεκέμβριος 2012 (τεύχος 284), Ιανουάριος 2013 (τεύχος 285), και Φεβρουάριος 2013 (τεύχος 286), με τίτλο: «Το κίνημα των ανέργων του Μεσοπολέμου υπό την ηγεσία των κομμουνιστών-τροτσκιστών».

294. Σε άρθρο που υπάρχει στην εφημερίδα, *Η Πάλη των Τάξεων*, σχετικά με αυτό αναφέρουν τα εξής: «Με τα συσσίτια δίνεται αφορμή να πλουτίσουν όλοι οι φίλοι και σταυραδερφοί του Μερκούρη. [ο Σπυρίδων Μερκούρης διετέλεσε δήμαρχος Αθηναίων από το 1899-1914 και από το 1929-1934]. Οι χασάπηδες πουλάνε τα σάπια τους κρέατα, οι μπακάληδες τα παμπάλαιά τους φασόλια και τα σκουληκιασμένα μακαρόνια. Όλη η βρώμα και τα κατακάθια της αγοράς πηγαίνουν στα συσσίτια. Στη διανομή των συσσιτίων επιστατούν όλοι οι τραμπούκοι, οι χασικλήδες και εν γένει οι παλιοί μερκουρικοί φρουροί. Οι άνεργοι δέχονται τις βρισιές τους και την κακομεταχείρισή τους, γιατί νομίζουν ότι τους δίνεται το συσσίτιο από καλοσύνη του δήμου». Αναφέρεται στο ένθετο Νο 143, εφ. *Σοσιαλιστική Προοπτική*, ό.π., σελ. 6.

να μην επιβάλλεται φόρος 5% στους λογαριασμούς των πελατών στα εστιατόρια και τα ζαχαροπλαστεία επειδή λειτουργεί αποθαρρυντικά με αποτέλεσμα να μειώνεται η πελατεία και άρα το προσωπικό των καταστημάτων,[295] να εφαρμοστεί το 7ωρο εργασίας, να καταργηθούν οι εξοπλισμοί, να υπάρχει ελεύθερη λειτουργία των επαγγελματικών και πολιτικών οργανώσεων των εργατών κ.ά.

Βέβαια, οι κρατούντες αρνούνταν να παράσχουν επιδόματα και όσες φορές το έκαναν έγινε κάτω από την πίεση των συνδικάτων και των επιτροπών ανέργων. Μάλιστα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος έλεγε ότι τα επιδόματα ανεργίας είναι βλαβερά, γιατί ωθούν τους εργάτες στην τεμπελιά.

Οι επιτροπές ανέργων αντιμετώπισαν πολλές φορές τη βία του κράτους από τις δυνάμεις καταστολής, απαγορεύοντας τις συγκεντρώσεις τους, τρομοκρατώντας τις συνοικίες, κατάσχοντας καταλόγους τους, κάνοντας επιθέσεις σε τοπικά κέντρα και διαλύοντας βίαια τις συγκεντρώσεις τους. Παρ' όλ' αυτά, ως αποτέλεσμα των αγώνων τους ήταν να κερδηθούν τα πρώτα, έστω και πενιχρά, επιδόματα ανεργίας, συνήθως στις γιορτές (π.χ. των Χριστουγέννων) και να γίνουν κάποια συσσίτια. Μια τέτοια κινητοποίηση ήταν των άνεργων αρτεργατών Αθηνών-Πειραιώς, η οποία με πρωτοβουλία του σωματείου πέτυχε οικονομική ενίσχυση από το κράτος. Συγκριμένα, ενώ το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας δήλωνε απερίφραστα ότι δεν δέχεται συζήτηση για την επιχορήγηση επιδόματος για τις γιορτές, τελικά δέχτηκε την απαίτηση των αρτεργατών και χορήγησε 100 δραχμές επίδομα για τους εργένηδες και 50 δραχμές για κάθε μέλος της οικογένειας στους οικογενειάρχες.[296]

Όμως, το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι επιτροπές ανέργων ήταν η παθητικότητα των ανέργων και η άρνησή τους, πολλές φορές, να συνδεθούν με τα αντίστοιχα συνδικάτα. Από την άλλη, οι επιτροπές πάντα φρόντιζαν για την όσο το δυνατό καλύτερη ενημέρωση. Η διοργάνωση, για παράδειγμα, τοπικών συγκεντρώσεων γινόταν αφού πρώτα είχε προηγηθεί εντατική προετοιμασία με τη διανομή προκηρύξεων, με συσκέψεις, με επισκέψεις στα σπίτια ή στους χώρους που σύχναζαν οι εργάτες και οι άνεργοι κ.λπ.

---

295. Σχετικά με την επιβολή φόρου 5%, *Η Πάλη των Τάξεων*, αναφέρει: «...Το 5% θα υποχρεωθούν να το πληρώσουν οι εργάτες, οι υπάλληλοι, οι βιοπαλαιστές, οι φοιτητές. Ακόμα πιο πολύ θα το πληρώσουν τα γκαρσόνια, που, μη έχοντας σταθερό μεροκάματο, περιμένουν να ζήσουν από το "προαιρετικό" πουρμπουάρ 10%, γιατί ο πελάτης που δεν θα του φτάνουν τα λεφτά του για να πληρώσει τη φασουλάδα του ή θα πληρώσει τον υποχρεωτικό φόρο 5% και δεν θα δώσει το προαιρετικό 10% στο γκαρσόνι ή θα του δώσει το 10% και θα ζητήσει να πληρώσει το ίδιο το γκαρσόνι το φόρο 5% για τους ανέργους». Αναφέρεται στο ένθετο Νο 143, εφ. *Σοσιαλιστική Προοπτική*, ό.π., σελ. 8.

296. Αναφέρεται στο ένθετο Νο 141, εφ. *Σοσιαλιστική Προοπτική*, Δεκέμβριος 2012 (τεύχος 284), σελ. 11.

Τέλος, να πούμε ότι η ιστορική εμπειρία των επιτροπών ανέργων του Μεσοπολέμου, η οργάνωσή τους, οι μέθοδοι δράσης τους, οι τακτικές και τα συνθήματά τους μπορούν να δώσουν σπουδαία παραδείγματα και για το σήμερα, προσαρμοζόμενα στις σημερινές συνθήκες.

6.5.6. Η εμπειρία της οργάνωσης των ανέργων κατά τη δεκαετία του 1990

Όσοι βιάστηκαν να κηρύξουν μαζί με το τέλος των ιδεολογιών και το τέλος της ταξικής πάλης, ανησυχούν ιδιαίτερα στην προοπτική συγκρότησης κινήματος κατά της ανεργίας και της επισφάλειας. Διότι, έχουν γνώση του γεγονότος πως το κ*ίνημα των ανέργων* θέτει, ουσιαστικά, σε αμφισβήτηση την πολιτική του νεοφιλελευθερισμού, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι μπορεί να *ανατρέψει* τους πολιτικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς δυνάμεων εις βάρος του κεφαλαίου και υπέρ των δυνάμεων της εργασίας.

Μια τέτοια εμπειρία υπάρχει από το κίνημα των Γάλλων ανέργων τη δεκαετία του 1990.[297] Μάλιστα, ακόμη και σε αναφορές του κυρίαρχου μιντιακού συστήματος στην Ελλάδα, επειδή οι κρατούντες την εξουσία είχαν θορυβηθεί από τη διάσταση αυτού του κινήματος, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι οι οργανώσεις που ηγούντο σ' αυτό ήταν ανεξάρτητες και/άρα ανεξέλεγκτες από τα παραδοσιακά κόμματα, προειδοποιούσαν, προφανώς την τότε ελληνική κυβέρνηση, να μην εφησυχάζει και να λάβει πολύ σοβαρά υπόψη το εν λόγω φαινόμενο, επειδή «εάν αποδειχθεί μεταδοτικό, θα μπορούσε να δημιουργήσει απρόβλεπτες καταστάσεις».[298] Το εν λόγω κίνημα είχε και μεταγενέστερες δράσεις. Συγκεκριμένα, στις 3 Απριλίου 2010 πραγματοποιήθηκε α*περγία των ανέργων* στο Παρίσι. Η συγκεκριμένη ενέργεια ήταν ένας παν-γαλλικός συντονισμός, ο οποίος συγκέντρωσε κόσμο της επισφάλειας και της ανεργίας από το Παρίσι και άλλες πόλεις. Επιπροσθέτως, ο συντονισμός παίρνει πρωτοβουλίες για δράσεις και μορφές πάλης, όπως οι καταλήψεις των αντίστοιχων γραφείων του ΟΑΕΔ, καταλήψεις δημαρχείων, πορείες, δημιουργία τρόπων «αυτο-εκπτώσεων» με χρήση προϊόντων κ.λπ.[299] Όμως, και στην Ιταλία, τον Γενάρη του 2004, αναπτύχθηκαν παρόμοιες μορφές δικτύω-

297. Για μια πιο αναλυτική παρουσία του γαλλικού κινήματος ανέργων βλέπε Γ. Νταγιάντης, «Το κίνημα των ανέργων στη Γαλλία», περιοδικό *Άρδην*, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1998, τεύχος 16.

298. Από κεντρικό ανυπόγραφο μονόστηλο άρθρο της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, με τίτλο: «Η μεγάλη απειλή», 15 Ιανουαρίου 1998.

299. Κατερίνα Σταυρούλα, «Απεργία των ανέργων: πρωτότυπη μορφή δράσης», *Πριν*, 18 Ιουλίου 2010, σελ. 15.

σης και οργάνωσης των ανέργων και των επισφαλώς εργαζομένων, φέροντας τον τίτλο, Σαν Πρεκάριο (Άγιος Επισφαλής), όπου με ευφάνταστο τρόπο τον περιγράφουν ως τον άγιο-προστάτη των υποαπασχολουμένων, των ενοικιαζόμενων, των απολυμένων, των ανασφάλιστων, των εργαζομένων χωρίς σωματείο κ.λπ.[300]

Κάτι ανάλογο έγινε και στην Αργεντινή, όταν ξέσπασε η κρίση, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1990, όπου σε συνδυασμό με τα μέτρα που πρότεινε το ΔΝΤ, έμεινε χωρίς εργασία σχεδόν το μισό του πληθυσμού. Εκεί αναπτύχθηκε ένα ιδιαίτερο κίνημα ανέργων, το οποίο ονομάστηκε «πικετέρος», λόγω του ότι κρατούσαν πικέτες (χαρτονένιες επιφάνειες, στις οποίες επάνω τους αναγράφονται συνθήματα ή αιτήματα που κρατούσαν οι διαδηλωτές). Το κίνημα των πικετέρος αποτέλεσε το επίκεντρο του αγώνα του λαού της Αργεντινής και της εξέγερσης που ονομάστηκε Αργεντινάτζο, η οποία κορυφώθηκε το διήμερο 19-20 Σεπτέμβρη του 2001 και οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης και τη φυγή της με ελικόπτερο.[301] Οι πικετέρος ήταν οργανωμένοι από τη βάση, με οριζόντιες και αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες, με στόχο την ενδυνάμωση μορφών αλληλεγγύης μεταξύ εργαζομένων και ανέργων, ενώ συμμετείχαν ή συμπαραστέκονταν σε καταλήψεις εργοστασίων ή σε κινήματα για την εκπαίδευση, την υγεία, το περιβάλλον, τα ανθρώπινα δικαιώματα κ.λπ., διατυπώνοντας αιτήματα μέχρι τη διαγραφή ενός μέρους του δημόσιου χρέους.[302]

Μια μικρή εμπειρία για οργάνωση των ανέργων είχαμε και στην Ελλάδα την ίδια δεκαετία, όπως στο Μαντούδι της Εύβοιας, η *Επιτροπή Αγώνα Ανέργων Αθήνας*, η *Επιτροπή Ανεργίας και Κοινωνικών Προβλημάτων* του Εργατικού Κέντρου Αθήνας (ΕΚΑ), το τοπικό *Δίκτυο Αλληλοβοήθειας Ανέργων* στο Μπραχάμι, ενώ αντίστοιχες επιτροπές κατά της ανεργίας είχαν δημιουργηθεί στο Περιστέρι, την Πάτρα, την Πρέβεζα, τη Θεσσαλονίκη.[303]

Σε μια προσπάθεια να δικτυωθούν μεταξύ τους πανελλαδικά οι άνεργοι, οι επισφαλώς απασχολούμενοι και γενικά όσοι ήταν ενάντια στην ανεργία, πραγματοποίησαν το Σάββατο 11 Σεπτέμβρη 1999 συνάντηση στην Αθήνα, στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι από το σωματείο ανέργων της Πάτρας, του Μαντουδίου, το Στέκι Ανέργων Θεσσαλονίκης, την

300. Κατερίνα Σταυρούλα, «Στην Ιταλία η γενιά της επισφάλειας έχει τον άγιό της», *Πριν*, ό.π.

301. Για περισσότερα σχετικά με το κίνημα των πικετέρος και το Αργεντινάζο, δες http://www.neakriti.gr/?page=newsdetail&DocID=878515

302. Κατερίνα Σταυρούλα, «Αργεντινή. Οι καταλήψεις των δρόμων», *Πριν*, ό.π.

303. Για περισσότερα σχετικά με τις κινήσεις κατά της ανεργίας στην Ελλάδα, τη δεκαετία του 1990, βλέπε Δ. Κατσορίδας, «Το κίνημα κατά της ανεργίας από τον Μεσοπόλεμο μέχρι την εποχή των Μνημονίων», περιοδικό *Τετράδια Μαρξισμού*, άνοιξη 2019, τεύχος 9.

Ένωση Δυτικής Αθήνας κατά της Ανεργίας, το σωματείο εργαζομένων στο MINION, τα συνδικάτα της Ζώνης του Περάματος, η Πανελλήνια Ένωση Αδιόριστων Εκπαιδευτικών, καθώς επίσης το ελληνικό τμήμα του Δικτύου Ευρωπορειών και το Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο (ΠΑΜΕ).[304] Από την εν λόγω σύσκεψη έγινε κατανοητό ότι εξαιτίας των διαφορετικών συνθηκών, ανά περιοχή, το κίνημα των ανέργων μπορεί να αναπτυχθεί *μόνο* μέσα από μια πολύμορφη ανάπτυξη των οργάνων πάλης, όπως για παράδειγμα συνδικάτα ανέργων, επιτροπές ανέργων σε εργασιακά σωματεία, δημιουργία στεκιών κ.λπ., τα οποία θα συντονίζουν τη δράση τους και θα σέβονται τις διαφορετικές απόψεις.

Η ίδρυση σωματείων ανέργων ήταν μια *πανευρωπαϊκή πρωτοτυπία* και αποτέλεσε, ουσιαστικά, τα πρωτοβάθμια όργανα στην προσπάθεια συγκρότησης *πανελλαδικού κινήματος ενάντια στην ανεργία*. Ένας από τους λόγους που αυτό δεν έγινε κατορθωτό, ξέχωρα από την ιδιομορφία και ιδιαιτερότητα των ίδιων των ανέργων ως κοινωνικής ομάδας, είναι ότι δεν μπόρεσαν να ανακαλύψουν τρόπους για να συναντηθούν μεταξύ τους, καθώς επίσης και με όλο τον πληθυσμό (μαθητές, φοιτητές, μισθωτοί, συνταξιούχοι κ.λπ.) και να οργανωθούν, βγαίνοντας από την προσωπική αδράνεια που τους είχε επιφέρει η ανεργία.

6.5.7. Κινητοποιήσεις κατά της ανεργίας στα χρόνια των Μνημονίων

Μπορεί, κατά τη δεκαετία του 1990, να έγιναν κάποιες κινήσεις για την οργάνωση των ανέργων, όμως, στα χρόνια των Μνημονίων, παρότι η ανεργία διογκώθηκε, φτάνοντας κάποια στιγμή το 30%, δεν ευοδώθηκαν σε μαζική έκταση ανάλογες κινήσεις και αυτό είναι κάτι που αξίζει ιδιαίτερης προσοχής. Παρ' όλ' αυτά, έγιναν κάποιες προσπάθειες, όπως είναι η *Επιτροπή για την Ανεργία* του ΠΑΜΕ, η Πρωτοβουλία Ανέργων Περιστερίου, το Σωματείο Βάσης Ανέργων (ΣΩΒΑ), η Συνέλευση Ανέργων Σωματείου Μισθωτών Τεχνικών, η Ανοιχτή Συνέλευση Ανέργων Βόλου, η Λέσχη Εργαζομένων και Ανέργων Θεσσαλονίκης, το Δίκτυο Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων Θεσσαλονίκης, η Επιτροπή Ανέργων και Επισφαλώς Εργαζομένων των περιοχών Ιλίου-Πετρούπολης-Αγίων Αναργύρων-Καματερού, οι συλλογικότητες «Άνεργοι-Άνεργες από τις γειτονιές της Αθήνας», «Ενεργοί Άνεργοι για μαζικό κίνημα κατά της ανεργίας» και «attack στην ανεργία και την επισφάλεια».[305]

304. Κ. Σβόλης, «Συντονίζονται οι άνεργοι. Πραγματοποιήθηκε σύσκεψη για ένα πανελλαδικό κίνημα ανέργων», *Η Εποχή*, 19 Σεπτεμβρίου 1999.

305. Για περισσότερα σχετικά με τις κινήσεις κατά της ανεργίας στην Ελλάδα, την περίοδο των Μνημονίων, βλέπε Δ. Κατσορίδας, «Το κίνημα κατά της ανεργίας από τον Μεσοπόλεμο μέχρι την εποχή των Μνημονίων», ό.π.

Όλες οι πρωτοβουλίες επέδειξαν πολύμορφες δράσεις και αυτό ήταν ένα σχετικά νέο στοιχείο των εργατικών αγώνων εκείνης της περιόδου (π.χ. πορείες, δωρεάν-απλήρωτη μετακίνηση στα ΜΜΜ, συγκεντρώσεις στο υπουργείο Εργασίας κ.λπ.). Οι βασικές τους διεκδικήσεις ήταν η χορήγηση επιδόματος ανεργίας για όλους/-ες χωρίς προϋποθέσεις, κάρτα απεριορίστων διαδρομών, πλήρης ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λπ.

Οι πιο γνωστές κινητοποιήσεις, οι οποίες είχαν λάβει μεγάλες διαστάσεις, ήταν των 595 καθαριστριών που υπάγονταν στο υπουργείο Οικονομικών, οι οποίες, όταν τέθηκαν σε διαθεσιμότητα, μετατράπηκαν σε ένα είδος «σωματείου ανέργων», των οποίων οι δράσεις ήταν υποδειγματικές, καθώς επίσης οι εργαζόμενοι/-ες στα πεντάμηνα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας. Επίσης, η συλλογικότητα, «Άνεργοι-Άνεργες από τις γειτονιές της Αθήνας» είχε κυκλοφορήσει ένα οκτασέλιδο φυλλάδιο-οδηγό επιβατών με τίτλο, *Ελεύθερη μετακίνηση στα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς*, στο οποίο, αφού πρώτα εξηγούσαν ότι η μετακίνηση είναι κοινωνικό αγαθό, όπως η υγεία και η παιδεία, προέτρεπαν το κοινό σε άρνηση πληρωμής εισιτηρίου και άρα για ελεύθερες μετακινήσεις, καθώς επίσης τι πρέπει να κάνει κάποιος/-α σε περίπτωση ελέγχου από ελεγκτές.

Επιπλέον, σημαντική εντύπωση δημιούργησε η Μεγάλη Πορεία για την Ανεργία, από την Πάτρα στην Αθήνα, την οποία διοργάνωσε ο Δήμος Πάτρας. Ξεκίνησε την Κυριακή 3-4-2016 και είχε ως κεντρικό σύνθημα, «Δουλειά για όλους, δουλειά με δικαιώματα». Η απόφαση να διανυθούν μέσα σε οκτώ ημέρες περίπου 220 χιλιόμετρα είχε ως σκοπό να σταλεί το μήνυμα ότι η κατάσταση της ανεργίας δεν μπορεί να συνεχιστεί. Την εν λόγω πορεία στήριξαν δεκάδες συνδικάτα από την Ελλάδα και το εξωτερικό, καθώς πάρα πολλοί μαζικοί φορείς και πλήθος κόσμου. Η πορεία έφτασε στην Αθήνα στις 10-4-2016, στις 6 μ.μ., όπου έγινε συγκέντρωση στο Σύνταγμα και συναυλία από τον Πανελλήνιο Μουσικό Σύλλογο, με τη συμμετοχή εργατικών σωματείων και άλλων κοινωνικών φορέων.[306]

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προηγούμενα, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι το πρόβλημα της ανεργίας φέρνει μπροστά μας μία από τις σημαντικότερες όψεις του φασιστικού κινδύνου. Διότι, η προσπάθεια των φασιστικών και ρατσιστικών οργανώσεων να αποκτήσουν μαζική βάση σε μια σειρά ευρωπαϊκές χώρες, στήνει τις δημαγωγικές της παγίδες, κατά κύριο λόγο, γύρω από τη μάζα των ανέργων. Ιδιαίτερα, στην Ελλάδα, μετά την καταστροφική εφαρμογή των μνημονιακών πολιτικών και τη διόγκωση της ανεργίας, το ζήτημα της οργάνωσης των ανέργων καθίσταται επιτακτική ανάγκη.

306. Για περισσότερα, δες το αφιέρωμα στον *Ριζοσπάστη*, 12-4-2016, σελ. 11-13, καθώς και στο Ν. Χατζητσάκος, «Ηχηρό μήνυμα κατά της ανεργίας από την πορεία Πάτρα-Αθήνα. Πώς συρρικνώθηκε η αγορά εργασίας επί Μνημονίων», *Η Εποχή*, 10 Απριλίου 2016.

Συνεπώς, *η αυτοοργάνωση των ανέργων*, καθώς επίσης των αλλοδαπών εργατών, των εργατών στη μαύρη αγορά εργασίας και των άλλων στρωμάτων εργαζομένων με επισφαλή απασχόληση θα πρέπει να είναι η προσπάθεια για να μεταβληθεί η καπιταλιστική κρίση σε ένα νέο πεδίο παρέμβασης και νέων κοινωνικών κατακτήσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7
ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ[307]

7.1. Οι αλλαγές στην αγορά εργασίας και οι επιπτώσεις τους στα συνδικάτα: το γενικό πλαίσιο

Είναι πλέον γεγονός αναμφισβήτητο ότι η μη ύπαρξη σταθερής εργασίας, η αποκέντρωση της παραγωγής, η μετάλλαξη του Εργατικού Δικαίου, η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, η επίθεση κατά του κράτους πρόνοιας, η εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων και η συμπίεση των αμοιβών έχουν ως αποτέλεσμα την ένταση της ανασφάλειας για τους εργαζόμενους, η οποία, σε συνδυασμό με την αύξηση της ανταγωνιστικότητας μεταξύ τους, καθιστά πιο δύσκολη τη διάθεση για συλλογική δράση.

307. Το παρόν κεφάλαιο, επεξεργασμένο εκ νέου και συμπληρωμένο σε αρκετά σημεία, βασίστηκε σε παλαιότερο κείμενο. Βλ. Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», εισήγηση στο 10ο επιστημονικό συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, με θέμα: *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο, Αθήνα 2007.

Ταυτοχρόνως, οι αλλαγές στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού, η υποχώρηση της απασχόλησης στη μεταποίηση και στις χειρωνακτικές δραστηριότητες, η ανάπτυξη της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα της οικονομίας που κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις, με συνέπεια να αποτρέπει τη συγκέντρωση της εργατικής τάξης, η αύξηση της ανεργίας και της επισφαλούς απασχόλησης, η συρρίκνωση του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα με την εκχώρηση βασικών υπηρεσιών στον ιδιωτικό τομέα, καθώς επίσης οι διαχωρισμοί και οι διαστρωματώσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης δημιουργούν δυσκολίες στην κατεύθυνση της ενοποίησης και οργάνωσής της στα συνδικάτα.[308]

Έτσι, οι εξελίξεις και οι αλλαγές που δρομολογούνται στο χώρο των εργασιακών σχέσεων ασκούν σοβαρές επιδράσεις και συμβάλλουν με το δικό τους τρόπο στην κρίση που βιώνουν τα συνδικάτα. Κρίση που, ενώ κύριο σύμπτωμά της είναι η απο-συνδικαλιστικοποίηση, επικεντρώνεται, κυρίως, στην αδυναμία των συνδικάτων να απαντήσουν στις προκλήσεις που τίθενται από τις αλλαγές που συντελούνται στην αγορά εργασίας, καθώς και στην αδυναμία τους να εκπροσωπήσουν τον «τύπο» του εργαζόμενου που απασχολείται «ευέλικτα». Παράλληλα, η διεθνοποίηση των οικονομιών και η απειλή εκ μέρους πολλών επιχειρήσεων για μετακίνησή τους σε άλλες χώρες εντείνει τη μείωση των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων και υπονομεύει τις συνθήκες ανάπτυξης συλλογικής διαπραγμάτευσης και συλλογικής δράσης.[309]

Όσον αφορά τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, είναι γεγονός ότι αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της μείωσης της δύναμης των συνδικάτων να προστατεύσουν τα μέλη τους και να οργανώσουν καινούργια. Αυτό συμβαίνει, κυρίως, γιατί τα ίδια τα συνδικάτα δείχνουν αδυναμία να εκπροσωπήσουν το τμήμα αυτό του εργατικού δυναμικού που παραμένει άνεργο.

Η μείωση της δύναμης των συνδικάτων ήταν και αποτέλεσμα της εξασθένησης της νομικής κατοχύρωσης και προστασίας των εργαζομένων, καθώς και της εξασθένησης της θεσμικής αναγνώρισης των εκπροσώπων των εργαζομένων.

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με ενδογενείς παράγοντες και αδυναμίες των συν-

308. Για περισσότερα βλέπε Visser J. (2006), Union Membership Statistics in 24 Countries, Monthly Labor Review, January, 38–49, και Western B. (1995), A Comparative Study of Working-Class Disorganization: Union Decline in Eighteen Advanced Capitalist Countries. American Sociological Review, 60(2): 179-201.

309. Ν. Γραμματικός-Δ. Κατσορίδας-Γ. Κολλιάς, «Οι επιπτώσεις της "παγκοσμιοποίησης" στον κόσμο της εργασίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Ιούλιος-Αύγουστος 2000, τεύχος 61-62.

δικάτων, οι οποίες σχετίζονται με τα ζητήματα δημοκρατικής και οργανωτικής συγκρότησής τους, με τη μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, καθώς και με το περιεχόμενο της δράσης τους, συνθέτουν αυτό που όλοι αναγνωρίζουν ως κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Τέλος, ένας ακόμη λόγος για τη μείωση της δύναμης και της αποτελεσματικότητας των συνδικάτων οφείλεται στην υποχώρηση των κινημάτων, των κοινωνικών και εργατικών διεκδικήσεων, καθώς και στην έλλειψη οραμάτων, τα οποία θα πρόσφεραν στο εργατικό κίνημα τη δυνατότητα προβολής διεκδικήσεων, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο.[310]

7.2. Η συνδικαλιστική έκφραση

Τα ελληνικά συνδικάτα εκφράζονται μέσα από δύο μεγάλες συνδικαλιστικές οργανώσεις: τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) και την Ανώτατη Διεύθυνση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ). Η ΓΣΕΕ περιλαμβάνει τα συνδικάτα του ιδιωτικού και του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ) και η ΑΔΕΔΥ περιλαμβάνει τα συνδικάτα των δημοσίων υπαλλήλων του χώρου της δημόσιας διοίκησης. Η διάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος (σ.κ.) ρυθμίζεται από το Ν. 1264/1982, ο οποίος προβλέπει ως τρόπο οργάνωσης τρία επίπεδα: πρωτοβάθμιο, δευτεροβάθμιο και τριτοβάθμιο.

Συγκεκριμένα, η συνδικαλιστική διάρθρωση στον ιδιωτικό και ευρύτερο δημόσιο τομέα καθώς και στο στενό δημόσιο τομέα έχει ως εξής:

Α. Ο ιδιωτικός και ο ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ)

Ανήκουν και οργανώνονται οι εργαζόμενοι με σχέση εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου και η εκπροσώπησή τους στις συνδικαλιστικές οργανώσεις διαρθρώνεται, όπως είπαμε, σε τρία επίπεδα:

α) *τα πρωτοβάθμια σωματεία*, τα οποία είναι αυτοτελή-αυτόνομα νομικά πρόσωπα και μπορούν να έχουν τοπικό ή και πανελλαδικό, επιχειρησιακό, ομοιοεπαγγελματικό ή κλαδικό χαρακτήρα. Σκοπός τους είναι η οργάνωση των εργαζομένων τόσο στις ιδιωτικές επιχειρήσεις όσο και σε αυτές του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ). Επίσης, μια νέα μορφή οργάνωσης εργαζομένων, η οποία προέκυψε με την εφαρμογή των Μνημονίων είναι οι Ενώσεις Προσώπων (Νόμος 4024/2011).

310. Ν. Γραμματικός-Δ. Κατσορίδας-Γ. Κολλιάς, «Οι επιπτώσεις της "παγκοσμιοποίησης" στον κόσμο της εργασίας», ό.π.

β) *οι δευτεροβάθμιες οργανώσεις*, οι οποίες αφορούν τις Ομοσπονδίες και τα κατά τόπους Εργατικά Κέντρα και συγκροτούνται από δύο ή περισσότερα πρωτοβάθμια σωματεία.

γ) *η τριτοβάθμια οργάνωση* που είναι η ΓΣΕΕ, η οποία συγκροτείται από τις δευτεροβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις (εργατικά κέντρα και ομοσπονδίες), οι οποίες με τη σειρά τους συγκροτούνται από τα πρωτοβάθμια σωματεία. Η εκπροσώπηση των εργαζομένων στα συνέδρια της ΓΣΕΕ γίνεται μέσω των ομοσπονδιών και των εργατικών κέντρων.

Β. Ο δημόσιος τομέας

Οργανώνονται οι εργαζόμενοι του στενού δημόσιου τομέα, των Ν.Π.Δ.Δ. και των ΟΤΑ και η εκπροσώπησή τους διαρθρώνεται επίσης σε τρία επίπεδα:

α) *οι πρωτοβάθμιοι σύλλογοι* προσωπικού που μπορεί να έχουν τοπικό, ομοιοεπαγγελματικό ή κλαδικό χαρακτήρα.

β) *οι δευτεροβάθμιες οργανώσεις*, οι οποίες συγκροτούνται από τους πρωτοβάθμιους συλλόγους των εργαζομένων και έχουν αποκλειστικά «κλαδική» διάσταση με την κατά υπουργείο ή ΝΠΔΔ συγκρότηση και λειτουργία ομοσπονδιών. Κατ' εξαίρεση, επειδή επί της ουσίας πρόκειται για πρωτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση, θεωρείται ως δευτεροβάθμια και η πανελλαδικής εμβέλειας οργάνωση των υπαλλήλων ενός υπουργείου ή μιας δημόσιας υπηρεσίας, εφόσον είναι μία και ενιαία (π.χ. ο Πανελλήνιος Σύλλογος Υπαλλήλων Υπουργείου Υγείας Πρόνοιας, κ.λπ.).

γ) *η τριτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση*, που είναι η ΑΔΕΔΥ, συγκροτείται από τις δευτεροβάθμιες οργανώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, μέσω των οποίων γίνεται και η εκπροσώπηση των εργαζομένων στα συνέδρια της ΑΔΕΔΥ.

Γενικά, στην οργανωτική δύναμη της ΑΔΕΔΥ ανήκουν 46 ομοσπονδίες. Επιπλέον, στην έδρα κάθε νομού λειτουργούν ως παραρτήματα της ΑΔΕΔΥ, τα νομαρχιακά τμήματα, συγκροτούμενα από τοπικά πρωτοβάθμια σωματεία ή αντίστοιχα τοπικά παραρτήματα, τα οποία όμως έχουν μόνο συντονιστικό χαρακτήρα. Τα νομαρχιακά τμήματα, τα οποία ανέρχονται σε 51, δεν εκπροσωπούνται στο συνέδριο της ΑΔΕΔΥ, ενώ η λειτουργία τους καθορίζεται από εσωτερικό κανονισμό, ο οποίος εγκρίνεται από το Γενικό Συμβούλιο της ΑΔΕΔΥ. Επίσης, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι από το σύνολο των ομοσπονδιών που υπάγονται στην ΑΔΕΔΥ, οι τέσσερις μόνο από αυτές, δηλαδή οι ομοσπονδίες των δασκάλων (ΔΟΕ), των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ), των εργαζομένων στα δημόσια νοσοκομεία (ΠΟΕΔΗΝ) και των εργαζομένων στην Τοπική Αυτοδιοίκηση (ΠΟΕ-ΟΤΑ) αντιπροσωπεύουν πάνω από το 65% της συνολικής δύναμης της

ΑΔΕΔΥ, ενώ το υπόλοιπο 35% κατανέμεται στις άλλες 42 ομοσπονδίες.[311] Σε ό,τι αφορά τον ιδιωτικό τομέα, καθώς και τις ΔΕΚΟ, κυριαρχεί η κλαδική ή η ομοιοεπαγγελματική συνδικαλιστική οργάνωση, με αυξημένη όμως τη μορφή του επιχειρησιακού σωματείου τόσο σε πρωτοβάθμιο επίπεδο όσο και σε επίπεδο εκπροσώπησης στις Ομοσπονδίες και στα Εργατικά Κέντρα, ενώ στις ΔΕΚΟ υπάρχει το παράδοξο της ύπαρξης ομοσπονδιών σε επίπεδο επιχειρήσεων (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΟΣΕ, ΕΥΔΑΠ κ.λπ.), που συγκροτούνται από ομοιοεπαγγελματικά σωματεία. Αποτέλεσμα είναι ένας πολλαπλός οργανωτικός κατακερματισμός στις προαναφερθείσες συνδικαλιστικές οργανώσεις. Συγκεκριμένα, στη ΓΣΕΕ, σύμφωνα με στοιχεία του 36ου Συνεδρίου της, το 2016, συμμετείχαν με αντιπροσώπους τους σε αυτό 1.875 ψηφίσαντα πρωτοβάθμια σωματεία, 69 ομοσπονδίες, εκ των οποίων οι τρεις είναι συνταξιούχων, και 79 εργατικά κέντρα.

Επιπλέον, είναι σημαντικό να επισημάνουμε μια ιδιαιτερότητα των ελληνικών συνδικάτων σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Αυτή δεν είναι άλλη από το γεγονός ότι η οργανωτική τους ενότητα συνδυάζεται με την παρουσία και τη συνύπαρξη, στο ίδιο συνδικάτο, διαφορετικών συνδικαλιστικών παρατάξεων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των παρατάξεων είναι η στενή τους σύνδεση με τα κόμματα, τα οποία κατά κύριο λόγο εκπροσωπούνται στο ελληνικό Κοινοβούλιο. Έτσι, η λειτουργία τους δεν εξαντλείται σε μια απλή διαπάλη ιδεολογικών ρευμάτων, αλλά, όπως επισημαίνει ο Γ. Κουζής, λειτουργούν με κάθετη οργανωτική δομή, με τους δικούς τους κανόνες οργάνωσης και λειτουργίας, διατηρούν αυτόνομη παρουσία στις συνδικαλιστικές αρχαιρεσίες που διεξάγονται με το σύστημα της απλής αναλογικής, κατέρχονται με σχετικό ξεχωριστό ψηφοδέλτιο/συνδυασμό, λαμβάνουν αποφάσεις για τα ζητήματα που άπτονται των συμφερόντων και των παρεμβάσεων των συνδικάτων, διεξάγουν άτυπες διαδικασίες διαπραγμάτευσης και ουσιαστικά λειτουργούν ως οργανωμένες δυνάμεις στο εσωτερικό των συνδικάτων. Το χαρακτηριστικό αυτό, πλήττει ουσιαστικά την πραγματική ενότητα του συνδικαλιστικού κινήματος και αποτελεί έκφραση μιας ιδιότυπης διάσπασης.[312] Το αποτέλεσμα είναι η έντονη παραταξιοποίηση και κομματικοποίηση της συνδικαλιστικής ζωής.

311. Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, *Εμπειρικά θεμελιωμένη μελέτη των αναγκών, των προσδοκιών και των στάσεων των δυνάμει ωφελούμενων αναφορικά με τη διαβούλευση*, Αθήνα 2011. Αναφέρεται στη μελέτη των Πέννυ Γεωργιάδου-Στάθη Τήκου, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις* (επιστημονικός υπεύθυνος: Γ. Κουζής), ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2013, σελ. 18 (αδημοσίευτη εργασία).

312. Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο*, εκδόσεις Gutemberg, Αθήνα 2007, σελ. 190-204 και 215-220.

Η ΓΣΕΕ, λαμβάνοντας υπόψη τα προβλήματα του σ.κ. και τον πολυκερματισμό των δομών του, ήδη από το 26ο Συνέδριό της, το 1990, και ιδιαίτερα από το 31ο Συνέδριό της, το 2002, το οποίο εξειδίκευσε ακόμη περισσότερο αυτά που συζητήθηκαν στο 26ο Συνέδριο, πήρε κάποιες αποφάσεις για την οργανωτική ανασυγκρότηση των συνδικάτων, οι οποίες σε γενικές γραμμές εδράζονται στο εξής τετράπτυχο: 1) ένα σωματείο σε κάθε επιχείρηση και σε κάθε κλάδο παραγωγής, 2) μία ομοσπονδία ανά κλάδο παραγωγής, 3) ένα εργατικό κέντρο σε κάθε νομό, και 4) μία ενιαία τριτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων με την ενοποίηση της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ. Επιπροσθέτως, προκειμένου να υπάρξει και οικονομική αυτοτέλεια, αποφασίστηκε να κατακτηθεί σταδιακά η πλήρης οικονομική αυτοδυναμία του σ.κ., με στόχο την απαγκίστρωσή του από τις κρατικές παρεμβάσεις.

Το πρόβλημα είναι ότι από τις προαναφερθείσες αποφάσεις δεν έχει υλοποιηθεί καμία. Για παράδειγμα, ενώ από το 26ο Συνέδριο είχε ληφθεί η απόφαση να μειωθούν οι ομοσπονδίες από 84 που υπήρχαν τότε σε 21 κλαδικές ομοσπονδίες, καθώς και η δημιουργία 52 εργατικών κέντρων αντί των 86, διαπιστώνεται ότι επί της ουσίας η επιδιωκόμενη αναδιάρθρωση του σ.κ. δεν έχει επιτευχθεί. Το ίδιο έχει συμβεί με τα εργατικά κέντρα, αλλά και με το θέμα της οικονομικής αυτοτέλειας των συνδικάτων.[313]

7.3. Η συνδικαλιστική πυκνότητα στις χώρες του ΟΟΣΑ και στην Ευρώπη

Η αποτελεσματικότητα των συνδικάτων εξαρτάται από το βαθμό συμμετοχής των εργαζομένων σε αυτά και αναφέρεται με τον όρο *συνδικαλιστική πυκνότητα*,[314] ο οποίος είναι ένας σημαντικός δείκτης μέτρησης της δύναμης των συνδικάτων στο συσχετισμό δύναμης με το κράτος και το κεφάλαιο και αντανακλά αλλαγές τόσο στη βάση (οικονομία, κοινωνία) όσο και στο εποικοδόμημα (νομοθεσία, πολιτικοί συσχετισμοί κ.λπ.). Οι έρευνες δείχνουν ότι στη Δυτική Ευρώπη, την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

313. Για περισσότερα σχετικά με αυτά δες Πέννυ Γεωργιάδου-Στάθης Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 21-27.

314. Σύμφωνα με τον ορισμό που παραθέτει ο Θ. Τσακίρης, «''Συνδικαλιστική πυκνότητα'' είναι ο λόγος του αριθμού των συνδικαλισμένων προς το σύνολο των εργαζομένων ενός κλάδου ή του συνόλου του εργατικού δυναμικού». Δες Θ. Τσακίρης, «Συνδικάτα και εργασιακές σχέσεις. Από την κρίση στην αποσυνδικαλιστικοποίηση», στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων. Χώρος και κοινωνία* (επιμέλεια: Χριστόφορος Βερναρδάκης), εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005, σελ 402.

(1950-1975), ενώ υπήρξε σημαντική αύξηση της συμμετοχής στα συνδικάτα (η συνδικαλιστική πυκνότητα ανήλθε στο 34,2% το 1975), εντούτοις από την περίοδο μετά το 1980 άρχισε να υπάρχει μια σημαντική *μείωση* της δύναμής τους, τόσο στην Ευρώπη όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο (Διάγραμμα 7.1.), πέφτοντας στο 17% το 2013.[315]

Διάγραμμα 7.1.: Συνδικαλιστική πυκνότητα στις χώρες του ΟΟΣΑ, 1960-2013

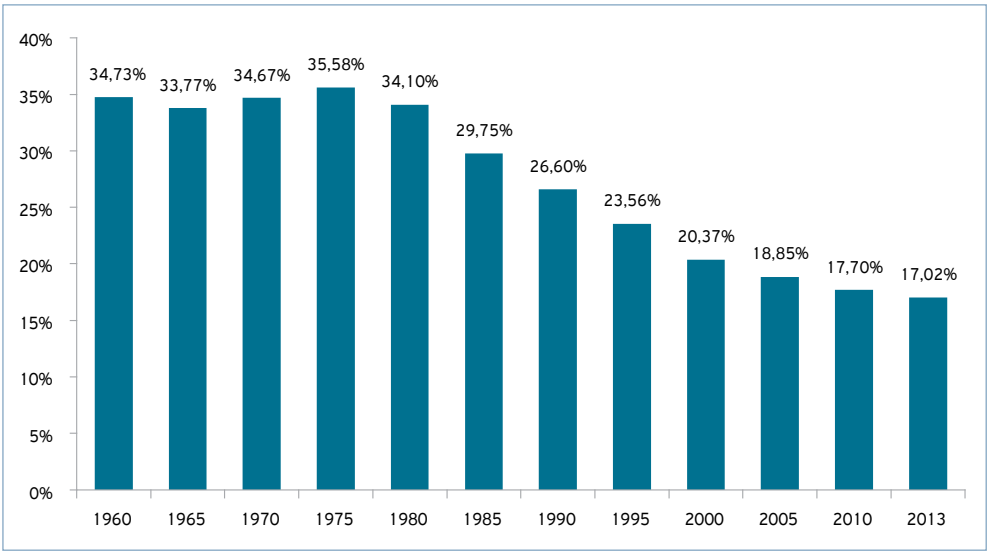

Πηγή: OECD, Employment database, παρατίθεται σε Ζησιμόπουλος, 2018: 200.

Ιδιαιτέρως στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία, Πορτογαλία, Ελλάδα) υπήρξε η μεγαλύτερη μείωση (βλ. πίνακες 7.1. & 7.2.). Είναι μια τάση, η οποία δεν έχει ανακοπεί και συνιστά το βασικότερο πρόβλημα, επειδή αφορά τη συλλογική εκπροσώπηση των συμφερόντων των εργαζομένων και τις γενικότερες αρνητικές εξελίξεις που αυτό επιφέρει στις εργασιακές σχέσεις.

315. Αναφέρεται στη διδακτορική διατριβή του Ι. Ζησιμόπουλου, *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πάτρα 2018, σελ. 200.

Πίνακας 7.1.: Μεταβολές της πυκνότητας των συνδικαλισμένων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού από το 1950-2000 (%)

Χώρα	1950	1955	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000*
Αυστρία	61	64	63	62	56	58	58	46	43	39,8
Βέλγιο	37	-	-	40	53	57	54	51	53	-
Γαλλία	33	21	19	21	23	17	15	10	9	9,1
Γερμανία**	36	38	38	38	37	41	39	33	28,9	29
Δανία	53	59	63	64	67	80	73	71	82	87,5
Ελλάδα***	-	-	-	36	-	37	37	34	24,3	-
Ηνωμένο Βασίλειο	44	45	43	49	52	55	49	39	32	29
Ιρλανδία	37	-	-	53	55	57	56	50	38	-
Ισπανία	-	-	-	-	30	14	14	17	15	15
Ιταλία	45	43	29	38	43	54	51	39	39	35,4
Ολλανδία	43	41	40	40	38	35	29	25	26	27
Πορτογαλία	-	-	-	59	52	59	52	32	32	-
Σουηδία	67	71	68	73	75	88	92	82	83	79
Φινλανδία	34	33	42	51	67	70	69	72	81	-
ΗΠΑ****				25,9		20,2		15,6	14,2	13,5
Ιαπωνία				34,5		30,3		25,4		21,5

Πηγή: «Ευρωπαϊκό Δελτίο Πληροφοριών Συνδικαλιστικών Οργανώσεων των Εργαζομένων», τεύχος 1, 1998

** Τα στοιχεία για το έτος 2000 προέρχονται από το Ινστιτούτο Γερμανικής Οικονομίας (Κολωνία) και τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας. Αναφέρεται στην εφημερίδα Κόσμος του Επενδυτή, 13-14 Μαρτίου 2004, σελ. 16. Παρότι τα ποσοστά προέρχονται από διαφορετικές πηγές, εντούτοις τα παραθέτουμε διότι οι αποκλίσεις μεταξύ τους είναι μικρές και κατά τη γνώμη μας δεν δημιουργούν πρόβλημα όσον αφορά τις μεταβολές στη συνδικαλιστική πυκνότητα.*

*** Τα ποσοστά που αναφέρονται στη Γερμανία αφορούν το δυτικό τμήμα της χώρας.*

**** Το ποσοστό του έτους 1995 προέρχεται από τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (δες πίνακα 2).*

***** Για τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία, τα ποσοστά των ετών 1970 και 1980 προέρχονται από το Lange & Scruggs (1998), «Where Have All the Members Gone? Union Density in the Era of Globalization», σελ. 5, ενώ για τα έτη 1990, 1995 και 2000 τα ποσοστά προέρχονται από το Ινστιτούτο Γερμανικής Οικονομίας (Κολωνία) και τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (βλέπε Κόσμος του Επενδυτή, 13-14 Μαρτίου 2004, σελ. 16). Αν και τα ποσοστά προέρχονται από διαφορετικές πηγές και άρα υπάρχει ο κίνδυνος να έχουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους, ο λόγος που τα παραθέτουμε είναι διότι δεν βρήκαμε κάποια πηγή που να παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη της συνδικαλιστικής πυκνότητας στις εν λόγω χώρες.*

Πίνακας 7.2.: Συνδικαλιστική πυκνότητα 1985-2003 (%)

	Α	Β	Γ
Χώρα	**Συνδικαλιστική πυκνότητα (1995)**	**Ποσοστιαία μεταβολή (1985-95)**	**Ποσοστιαία μεταβολή (1993-2003)***
Αυστρία	41,2%	-19,2%	
Σουηδία	91,1%	+8,7%	-7,2%
Δανία	80,1%	+2,3%	+1,7%
Φινλανδία	79,3%	+16,15%	+2,6%
Γερμανία	28,9%	-17,6%	-23,9%
Γαλλία	9,1%	-37,2%	**
Ελλάδα	24,3%	-33,8%	-11,4%
Ισπανία	18,6%	+62,1%	***
Πορτογαλία	25,6%	-50,2%	+1,3%
Ισλανδία	83,3%	+6,3%	
Ιταλία	44,1%	-7,4%	+6,3%
Μάλτα	65,1%	-35,8%	+17,6%
Ολλανδία	25,6%	-11,0%	
Νορβηγία	-	+3,6%	+13,1%
Ελβετία	22,5%	-21,7%	
Ην. Βασίλειο	32,9%	-27,7%	

Πηγή: ΔΟΕ

** EIRO (Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Εργασιακών Σχέσεων)*

*** Στη Γαλλία υπήρξε αύξηση τόσο της CGT (+4,5%) όσο και της CFDT (+44%).*

**** Παρότι στην Ισπανία δεν υπάρχουν πληροφορίες για τη CGT, εντούτοις επειδή όλες οι άλλες συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες της χώρας παρουσίασαν αύξηση του ποσοστού συνδικαλισμένων, άρα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπάρχει συνολική αύξηση του ποσοστού των συνδικαλισμένων.*

Βέβαια, ο βαθμός συνδικαλιστικής πυκνότητας διαφοροποιείται σημαντικά από χώρα σε χώρα. Για παράδειγμα, ενώ παρατηρείται υψηλή συμμετοχή στα συνδικάτα των σκανδιναβικών χωρών και στο Βέλγιο, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ενεργό συμμετοχή των συνδικάτων, λόγω παράδοσης «κοινωνικού εταιρισμού», στην εκπόνηση και υλοποίηση πολιτικών για την απασχόληση και την αγορά εργασίας, καθώς στη

διαχείριση των επιδομάτων ανεργίας, εντούτοις δεν ισχύει το ίδιο για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, όπως ήδη είπαμε.[316]

Σύμφωνα με τις εκθέσεις του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ και του Eurofound για τις «Εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και την Ελλάδα», την περίοδο 2011-2012, που αφορούν τις τάσεις της συνδικαλιστικής πυκνότητας στις χώρες της Ευρώπης των 27, παρατηρείται μια στασιμότητα, η οποία όμως συντελείται εν μέσω μιας γενικότερης τάσης μείωσης των ποσοστών των μελών των συνδικάτων στο σύνολο της μισθωτής απασχόλησης σε πιο μακροχρόνια βάση.[317]

Πιο συγκεκριμένα, καταγράφονται οι εξής τάσεις (πίνακας 7.3.):

- μια σχετική σταθερότητα της συνδικαλιστικής πυκνότητας, σε εννέα (9) χώρες της Ε.Ε. (Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Δανία, Εσθονία, Φινλανδία, Ουγγαρία, Μάλτα, Σουηδία),
- μια συνολική μείωση της συνολικής συνδικαλιστικής πυκνότητας σε έντεκα (11) χώρες της Ε.Ε. (Βουλγαρία, Κύπρος, Τσεχία, Ελλάδα, Λετονία, Ολλανδία, Πολωνία, Σλοβενία, Σλοβακία, Ρουμανία, Βρετανία), και
- μια συνολική αύξηση σε δύο χώρες της Ε.Ε. (Βέλγιο, Γαλλία)

Πίνακας 7.3.: Τάσεις εθνικής συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ε.Ε. 2011-12

Τάση	Χώρες (2011)	Χώρες (2012)
Εθνική συνολική μείωση αριθμού μελών συνδικάτων	Γερμανία, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Κύπρος, Ουγγαρία,	Βουλγαρία, Κύπρος, Τσεχία, Ελλάδα, Λετονία, Ολλανδία, Πολωνία, Σλοβενία, Σλοβακία, Ρουμανία, Ηνωμένο Βασίλειο
Εθνική συνολική σταθερότητα αριθμού μελών συνδικάτων ή χωρίς στοιχεία	Βέλγιο, Βουλγαρία, Εσθονία, Φινλανδία, Γαλλία, Ελλάδα, Λετονία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Νορβηγία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία, Ισπανία Ιρλανδία, Πορτογαλία	Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Δανία, Εσθονία, Φινλανδία, Ουγγαρία, Μάλτα, Σουηδία
Εθνική συνολική αύξηση μελών συνδικάτων	Αυστρία, Τσεχία, Δανία, Μάλτα, Σουηδία	Βέλγιο, Γαλλία

Πηγή: EUROFOUND, Industrial relations and working conditions developments in Europe 2011 & 2012

316. Πέννυ Γεωργιάδου - Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 28.

317. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Πέννυ Γεωργιάδου-Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 30-31.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι τάσεις συνδικαλιστικής πυκνότητας καταγράφουν μείωση του αριθμού των μελών των συνδικάτων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και χώρες με ισχυρή συνδικαλιστική παράδοση. Αυτό επιτείνεται και από τον οργανωτικό κατακερματισμό των ευρωπαϊκών συνδικάτων, όπου σε ένα αρκετά μεγάλο αριθμό χωρών μπορεί να υπάρχουν δύο ή τρεις ή και παραπάνω γενικές συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες σε εθνικό επίπεδο, οι οποίες συνήθως συγκροτούνται σε ιδεολογικοπολιτική βάση, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία που υπάρχουν πέντε εθνικά συνδικάτα (CGT, CFDT, Unsa, FSu, Solidaires). Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην Ισπανία, την Πορτογαλία, την Κύπρο, την Ολλανδία, την Πολωνία κ.λπ. Υπάρχουν, βέβαια, και συνδικάτα που συγκροτούνται σε εθνικό επίπεδο με βάση τα διαφορετικά επαγγέλματα ή κατηγορίες εργαζομένων (π.χ. σε άλλη συνομοσπονδία είναι οι εργάτες και σε άλλη οι υπάλληλοι ή οι δημόσιοι υπάλληλοι). Η Ελλάδα, ανήκει μεν στην κατηγορία των οργανώσεων που συγκροτούνται στη βάση των διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων, εφόσον διαθέτει μια κεντρική συνδικαλιστική οργάνωση, τη ΓΣΕΕ, για τον ιδιωτικό και ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ) και μια αντίστοιχη για το δημόσιο, την ΑΔΕΔΥ. Όμως, η ιδιαιτερότητά της έγκειται σε αυτό που προείπαμε, δηλαδή ότι εντός και των δύο συνδικαλιστικών οργανώσεων εκφράζονται και λειτουργούν όλες οι ιδεολογικές ή συνδεδεμένες με κόμματα συνδικαλιστικές παρατάξεις. Το ιδιότυπο αυτό καθεστώς οργανωτικής έκφρασης αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα, η οποία δεν συναντάται με την ίδια ακριβώς εκδοχή σε καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα.[318]

Η οργανωτική διάσπαση της ενότητας της εργατικής τάξης με την πολλαπλότητα των ευρωπαϊκών συνδικαλιστικών οργανώσεων σε εθνικό επίπεδο, παρότι αποτελεί αρνητικό παράγοντα για την αποτελεσματική παρέμβασή τους και την προώθηση των εργατικών συμφερόντων, εντούτοις δεν αποτελεί πανάκεια. Κι αυτό διότι υπάρχουν περιπτώσεις, όπως η Ελλάδα,

> «...όπου η οργανωτική ενότητα δυναμιτίζεται σε σημαντικό βαθμό στην πράξη, όταν αδυνατεί να συνδυαστεί με την ουσιαστική και δυναμική σύνθεση των διαφορετικών απόψεων. Στον αντίποδα, στις χώρες που το συνδικαλιστικό κίνημα χαρακτηρίζεται από οργανωτικό πλουραλισμό, είτε μπορεί να ωθείται σε πλήρη κατακερματισμό και δραματική απομαζικοποίηση, με ακραίο το παράδειγμα της Γαλλίας, είτε να χαρακτηρίζεται, παρά τη διάσπασή του, από υψηλό βαθμό συνεργασίας και συντονισμού δράσης, με αποκορύφωμα τη βελγική εμπειρία...».[319]

318. Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π.

319. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη»,

7.4. Ανασκόπηση ερευνών για τη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα

Στο προηγούμενο κεφάλαιο (7.3.) είδαμε ότι οι ίδιες εξελίξεις στη συνδικαλιστική πυκνότητα που ισχύουν στην Ευρώπη ισχύουν και για την Ελλάδα, με τη διαφορά ότι οι μεταβολές και οι τάσεις μείωσης άρχισαν μια δεκαετία αργότερα, δηλαδή από το 1990 και μετά (πίνακας 7.1.). Επίσης, και στον πίνακα 7.2., ο οποίος έχει ως βάση άλλες περιόδους (1985-95 και 1993-2003), φαίνονται και εκεί οι αλλαγές που συμβαίνουν στο ποσοστό συνδικαλισμένων. Για την Ελλάδα, παρουσιάζεται μια πτώση της τάξης του 33,8% κατά τη δεκαετή περίοδο 1985-1995 και 11,4% την περίοδο 1993-2003. Βέβαια, για την περίοδο 1985-1995 θα πρέπει να δούμε με επιφύλαξη το εν λόγω στοιχείο, διότι είναι υπερβολικά μεγάλη η ποσοστιαία μείωση.

Πάντως, όπως και να έχει, η τάση δείχνει μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας. Τις εν λόγω διεργασίες επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία του ΟΟΣΑ (πίνακας 7.4.), τα οποία καταγράφουν τη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα, από το 1999 έως το 2011, όπως επίσης και το διάγραμμα 7.2., στο οποίο παρουσιάζεται η εξέλιξη από το 1977 έως το 2013. Από τα στοιχεία, γίνεται φανερή η μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, πράγμα που σημαίνει ότι στην Ελλάδα συμβαίνει ό,τι και στις άλλες χώρες, δηλαδή ακολουθείται η διεθνή τάση μείωσης των μελών των συνδικάτων.

στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Η μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας* (επιμέλεια: Θ. Σακελλαρόπουλος), εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1999, σελ. 268.

Πίνακας 7.4.: Εξέλιξη συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα (1999-2011)

ΕΛΛΑΔΑ			
Έτος	**Σύνολο μισθωτών (000)**	**Σύνολο συνδικαλισμένων (000)**	**Συνδικαλιστική πυκνότητα (%)**
1999	2337,4	626,1	26,79
2000	2378,7	630,6	26,51
2001	2466,3	635,2	25,75
2002	2545,3	647,9	25,45
2003	2616,0	660,7	25,26
2004	2746,2	673,4	24,52
2005	2785,0	686,1	24,64
2006	2834,0	698,9	24,66
2007	2896,4	709,8	24,51
2008	2974,8	713,0	23,97
2009	2922,1	699,4	24,51
2010	2853,9	686,0	25,21
2011	2645,9	672,9	25,43

Πηγή: OECD, Dataset: Trade Union Density, 2013

Διάγραμμα 7.2.: Συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα, 1977-2013

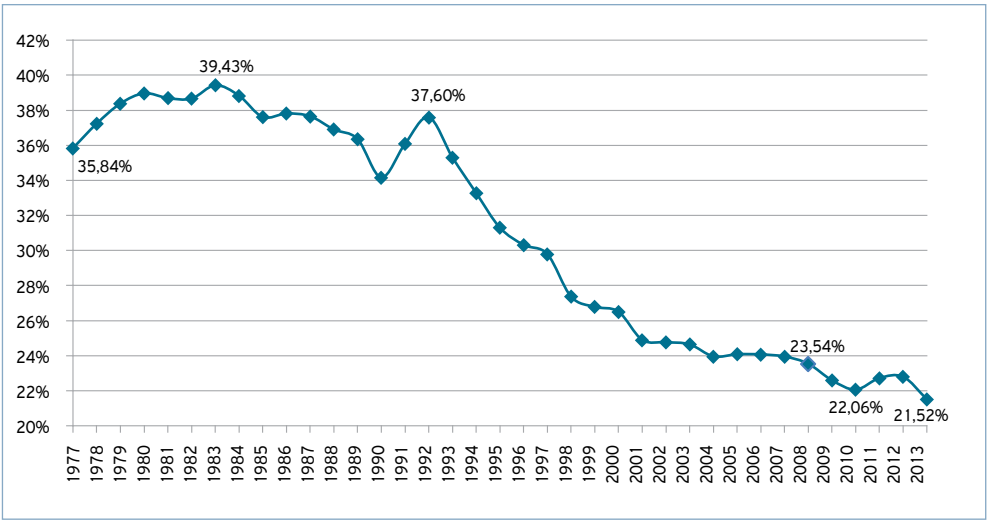

Πηγή: Visser, 2013, παρατίθεται σε Ζησιμόπουλος, 2018: 213. Η συνδικαλιστική πυκνότητα υπολογίζεται ως ποσοστό του αριθμού των μισθωτών συνδικαλισμένων προς το σύνολο της μισθωτής απασχόλησης (καθαρή συνδικαλιστική πυκνότητα). Στα μέλη δεν συμπεριλαμβάνονται οι αυτοαπασχολούμενοι, οι συνταξιούχοι, οι άνεργοι και οι φοιτητές. Τα δεδομένα για τον υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας προέρχονται από στοιχεία των συνδικαλιστικών οργανώσεων (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ) και από βιβλιογραφικές αναφορές (Visser, 2013: 1-4).

Όπως διαπιστώνει η μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ενώ το σύνολο των μισθωτών αυξάνεται το 2011 σε ποσοστό 13,2% (308.500) σε σχέση με το 1999, το σύνολο των συνδικαλισμένων μελών αυξάνεται κατά 7,5% (46.800) σε σχέση με το 1999. Αυτό υποδηλώνει ότι μόνο το 15% των επιπλέον εργαζόμενων γίνονται μέλη μιας συνδικαλιστικής οργάνωσης.[320]

Σε ό,τι αφορά στη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα, μία ακόμη διαπίστωση που μπορεί να γίνει είναι η σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα. Συγκεκριμένα, στον καθαυτό ιδιωτικό τομέα, το ποσοστό συνδικαλισμού δεν υπερβαίνει το 15% ή και λιγότερο, όπως θα δούμε παρακάτω, από την ανάλυση σε επίπεδο κλάδων και ομοσπονδιών, ενώ αντίθετα στο δημόσιο τομέα, σε κάποιες περιπτώσεις, υπερβαίνει το 90%. Οι λόγοι αυτής της έντονης διαφοροποίησης οφείλονται

320. Πέννυ Γεωργιάδου - Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 28.

αφενός ότι *στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας η εργοδοτική πλευρά έδειχνε πάντα εχθρική στάση στο συνδικαλισμό*, ενώ αφετέρου η διόγκωση της ανεργίας, καθώς επίσης και η επιφυλακτική στάση που έχουν οι Έλληνες εργαζόμενοι στα συνδικάτα συνετέλεσαν στην περιορισμένη ανάπτυξη του συνδικαλισμού στον εν λόγω τομέα. Αντίθετα, ο υψηλός δείκτης συνδικαλισμού στο δημόσιο τομέα οφείλεται στην εργασιακή ασφάλεια που αισθάνονται οι μισθωτοί αυτού του τομέα, εξαιτίας της μονιμότητας στην απασχόληση.[321]

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα προαναφερθέντα, φαίνεται ότι στο σύνολο των εργαζομένων το ποσοστό των μισθωτών που είναι μέλη συνδικαλιστικών οργανώσεων (συνδικαλιστική πυκνότητα) είναι από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη (κυμαίνεται περίπου στο 21%).

Βεβαίως, υπάρχουν επιφυλάξεις για τα στοιχεία που παρουσιάζουν οι διεθνείς οργανισμοί, επειδή πιθανόν να μην έχουν επαρκή εικόνα για τον αριθμό των συνδικαλισμένων μισθωτών και γι' αυτό υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις όσον αφορά στη συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα. Για του λόγου το αληθές, θα αξιοποιήσουμε, πάλι, τα στοιχεία από την προαναφερθείσα μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

7.4.1. Η μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

Η εν λόγω μελέτη[322] έλαβε υπόψη της τα στοιχεία των δύο ανώτατων συνδικαλιστικών οργανώσεων, της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ, σχετικά με τον αριθμό των μελών τους, όπως αυτά προέκυψαν από τα συνέδριά τους, το 2013, μέσω των οποίων έγινε η ανάδειξη των συνδικαλιστικών ηγεσιών για την τριετία 2013-16.[323] Επίσης, στηρίχτηκε στα δεδομένα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), για το συνολικό αριθμό των μισθωτών, έχοντας, όμως, ως έτος αφετηρίας το 2011 για τον υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας, διότι οι διαδικασίες για την ανάδειξη των συνδικαλιστικών οργάνων στηρίχτηκαν σε εκλογές στα μέλη τους μεταξύ των ετών 2010-13. Επιπροσθέτως, οι διαδικασίες των συνεδρίων της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ, οι οποίες έλαβαν χώρα το 2013,

321. Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», ό.π.

322. Πέννυ Γεωργιάδου - Στάθης Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 40-73.

323. Για τον υπολογισμό του αριθμού των συνδικαλισμένων μελών, που είναι ο αριθμητής του κλάσματος, ελήφθη υπόψη ο αριθμός των ψηφισάντων μελών και όχι η κατηγορία των οικονομικώς τακτοποιηθέντων μελών. Αυτό έγινε επειδή ο αριθμός των ψηφισάντων μελών υποδηλώνει ενεργότερη συμμετοχή ενός μέλους στις δραστηριότητες του συνδικάτου στο οποίο ανήκει.

στηρίζονται στην εκλογή αντιπροσώπων από τα σωματεία-μέλη και προκύπτουν από την καταγεγραμμένη δύναμη των συνδικάτων με βάση, κατά κύριο λόγο, τα στοιχεία του 2011 και δευτερευόντως του 2012.

Με βάση, λοιπόν, τα δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ προκύπτει ότι για το 2011 ο συνολικός αριθμός μισθωτών, με οποιαδήποτε μορφή σχέσης εξαρτημένης εργασίας, ήταν 2.645.866 άτομα. Όμως, για τον όσο πιο ακριβή υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας, η μελέτη του ΙΝΕ έκανε κάποιες αφαιρέσεις. Έτσι, αφαιρέθηκαν ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων, οι οποίοι διέπονται από ένα ειδικό καθεστώς ως προς την άσκηση των συνδικαλιστικών τους δικαιωμάτων ή εκκρεμούν δικαστικές αποφάσεις για το εάν δικαιούνται να μπορούν να συνδικαλίζονται. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται το ένστολο προσωπικό των ενόπλων δυνάμεων, καθώς επίσης ο κλήρος και οι δικαστικοί λειτουργοί. Αν και δεν μπορεί να εξακριβωθεί επακριβώς ο αριθμός του ένστολου μόνιμου προσωπικού των ενόπλων δυνάμεων, υπολογίζονται στις 85.000 στελέχη. Ο κλήρος στη χώρα, όλων των δογμάτων που αναγνωρίζονται από την ελληνική πολιτεία, και ο οποίος μισθοδοτείται απ' αυτή, υπολογίζεται στα 10.200 άτομα, ενώ οι δικαστικοί λειτουργοί όλων των βαθμίδων υπολογίζονται στα 4.000 άτομα. Άρα, το σύνολο των παραπάνω μισθωτών που αφαιρείται προσεγγίζει τις 99.200 άτομα.

Επίσης, η μελέτη του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ αφαιρεί και εκείνες οι κατηγορίες των μισθωτών, οι οποίες, ενώ έχουν συστήσει συνδικαλιστικές οργανώσεις και δυνητικά μπορούν να εκπροσωπηθούν από τις δύο ανώτατες οργανώσεις της χώρας, τη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ, εντούτοις για κάποιους λόγους, οι οποίοι κυρίως άπτονται των σχέσεων που διαμορφώνονται στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος, τα συγκεκριμένα συνδικάτα δεν ανήκουν στη δύναμη ούτε της ΓΣΕΕ ούτε της ΑΔΕΔΥ. Πρόκειται αφενός για το προσωπικό και τα συνδικάτα της Ελληνικής Αστυνομίας, του Λιμενικού Σώματος και του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, το οποίο ως δημόσιοι υπάλληλοι θα ανήκε στη δύναμη της ΑΔΕΔΥ, αφετέρου για τους μισθωτούς από το χώρο της δημοσιογραφίας, οι οποίοι, επειδή είναι ιδιωτικός τομέας, θα μπορούσαν να ανήκουν στη ΓΣΕΕ. Ο συνολικός αριθμός των συγκεκριμένων κατηγοριών μισθωτών προσεγγίζει τις 92.400 μισθωτούς (περί τις 61.000 το ένστολο προσωπικό της ΕΛ.ΑΣ., περί τις 7.400 το ένστολο προσωπικό του Λιμενικού Σώματος, περί τις 12.000 το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της χώρας και περίπου 12.000 οι μισθωτοί δημοσιογράφοι).

Κατά συνέπεια, εφόσον αφαιρεθούν οι παραπάνω κατηγορίες εργαζομένων (191.600 άτομα) από το συνολικό αριθμό των μισθωτών (2.645.866 άτομα), τότε ο συνολικός αριθμός των μισθωτών που εντάσσονται στον υπολογισμό της συνολικής

συνδικαλιστικής πυκνότητας της χώρας και σε εργασιακούς χώρους που δραστηριοποιούνται οι οργανώσεις-μέλη της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ είναι 2.454.266 άτομα. Το συγκεκριμένο μέγεθος αποτελεί και τον παρονομαστή, με βάση τον ορισμό που δώσαμε για τον υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας, το οποίο προκύπτει ως ο αριθμός των συνδικαλισμένων μελών μιας οργάνωσης προς το συνολικό αριθμό των εργαζομένων στους οποίους απευθύνεται.

Σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, ο αριθμός των ψηφισάντων μελών που έβγαλε αντιπροσώπους για το 35ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το 2013, είναι 417.247 άτομα (τα οικονομικώς τακτοποιηθέντα μέλη ανέρχονται σε 538.257 άτομα), εκ των οποίων τα 239.926 άτομα προέρχονται από τις ομοσπονδίες (με οικονομικώς τακτοποιηθέντα μέλη 301.934 άτομα) και τα υπόλοιπα 177.321 από τα εργατικά κέντρα της χώρας (με οικονομικώς τακτοποιηθέντα μέλη 236.323 άτομα).

Όσον αφορά στους εργαζόμενους που υπάγονται στις συνδικαλιστικές οργανώσεις-μέλη της ΑΔΕΔΥ, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το Συνέδριό της, το 2013, ανέρχονται σε 264.498 ψηφίσαντα άτομα. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και ένας επιπλέον αριθμός μισθωτών-μελών που ανήκουν σε ομοσπονδίες, οι οποίες για διάφορους λόγους δεν απέστειλαν αντιπροσώπους στο συνέδριο της ΑΔΕΔΥ. Ειδικότερα, προκύπτει ότι δεν υπήρξαν αντιπρόσωποι από οκτώ (8) ομοσπονδίες-μέλη της ΑΔΕΔΥ. Κατά συνέπεια, μια δύναμη περί τις 273.000 ψηφίσαντα μέλη της ΑΔΕΔΥ ανταποκρίνεται εγγύτερα στην πραγματικότητα.

Με βάση αυτές τις εκτιμήσεις, αν προστεθούν τα ψηφίσαντα μέλη και των δύο ανώτατων συνδικαλιστικών οργανώσεων (ΓΣΕΕ: 417.247 άτομα + ΑΔΕΔΥ: 273.000 άτομα), τότε διαμορφώνεται ένας συνολικός αριθμός περί των 690.247 μισθωτών που μπορεί να θεωρηθούν ως ενεργά μέλη των δύο συνδικάτων της χώρας. Ως εκ τούτου, η συνολική συνδικαλιστική πυκνότητα της χώρας είναι 28,1% αντί 25,4% που δείχνουν τα στοιχεία του ΟΟΣΑ στον πίνακα 7.4. (δηλαδή, τα 690.247 ψηφίσαντα μέλη διαιρούμενα με τους 2.454.266 μισθωτούς που εντάσσονται στον υπολογισμό της συνολικής συνδικαλιστικής πυκνότητας μας δίνουν το ποσοστό της συνδικαλιστικής πυκνότητας).

Η μελέτη του ΙΝΕ, προχωρώντας σε περαιτέρω επιμερισμό, υπολογίζει και τη συνδικαλιστική πυκνότητα κάθε συνομοσπονδίας ξεχωριστά (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ). Έτσι, όσον αφορά το στενό δημόσιο τομέα, οι υπολογισμοί δείχνουν ότι ο αριθμός των μισθωτών, το 2011, στον οποίο απευθύνονται οι οργανώσεις-μέλη της ΑΔΕΔΥ, κυμαίνεται σε 500.476 άτομα.[324] Επομένως, μπορεί να ειπωθεί ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα

324. Ο αριθμός αυτός προκύπτει αφαιρώντας, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, τις κατηγορίες των μισθωτών

της ανώτατης συνδικαλιστικής οργάνωσης των δημοσίων υπαλλήλων προσεγγίζει το 54,5% (δηλαδή, τα 273.000 ψηφίσαντα μέλη στο Συνέδριο της ΑΔΕΔΥ διαιρούμενα με τους 500.476 μισθωτούς που απευθύνεται η ΑΔΕΔΥ μάς δίνουν το ποσοστό της συνδικαλιστικής πυκνότητας).

Με ανάλογο τρόπο υπολογίζεται και η συνδικαλιστική πυκνότητα της ΓΣΕΕ, η οποία εκπροσωπεί τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα και τις ΔΕΚΟ. Έτσι, αν από τους 2.454.266 που είναι αριθμός των μισθωτών που εντάσσονται στον υπολογισμό της συνολικής συνδικαλιστικής πυκνότητας της χώρας σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ μαζί (υπενθυμίζουμε ότι 2.645.866 είναι ο συνολικός αριθμός των μισθωτών πριν γίνουν οι απαραίτητες αφαιρέσεις, όπως είδαμε παραπάνω), αφαιρεθούν οι 500.476 που είναι ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων που απευθύνονται οι οργανώσεις της ΑΔΕΔΥ, τότε ο συνολικός αριθμός εργαζομένων που απευθύνονται οι οργανώσεις-μέλη της ΓΣΕΕ είναι 1.953.790 μισθωτοί. Με βάση την παραπάνω παραδοχή, η συνδικαλιστική πυκνότητα της ΓΣΕΕ κυμαίνεται περί το 21,3% (ήτοι 417.247 που είναι τα ψηφίσαντα μέλη για το 35ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, το 2013, διαιρούμενα με τους 1.953.790 μισθωτούς, μας δίνεται το ποσοστό της συνδικαλιστικής πυκνότητας).

Όμως, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζεται όταν η συνδικαλιστική πυκνότητα εξειδικεύεται, ακόμη περισσότερο, σε επίπεδο κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, έχοντας ως βάση τη δύναμη των ομοσπονδιών-μελών της ΓΣΕΕ, οι οποίες απέστειλαν αντιπροσώπους στο 35ο Συνέδριο της συνομοσπονδίας.

Έτσι, έχουμε τα εξής αποκαλυπτικά στοιχεία. *Τη μεγαλύτερη συνδικαλιστική πυκνότητα παρουσιάζουν οι ΔΕΚΟ*, με πρώτο τον *τομέα της ύδρευσης* (ΕΥΔΑΠ συν ΔΕΥΑ), ο οποίος έχει 6.147 εργαζόμενους, εκ των οποίων οι ψηφίσαντες είναι 5.451 άτομα, με συνδικαλιστική πυκνότητα να προσεγγίζει το 88,6%. Ακολουθούν, η ΔΕΗ (20.601 μισθωτοί

που δεν μπορούν να υπαχθούν στη δύναμη της ΑΔΕΔΥ, είτε επειδή αυτοί είναι συμβασιούχοι και άρα μη τακτικό προσωπικό (περίπου 70.000 άτομα) είτε συμβασιούχοι γιατροί, οι οποίοι ταυτόχρονα απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα ως ιδιοκτήτες ιατρείων (περίπου 10.000 άτομα) είτε διέπονται από ειδικό καθεστώς, όπως είναι το ένστολο προσωπικό των ενόπλων δυνάμεων, ο κλήρος και οι δικαστικοί είτε τέλος επειδή είναι εκείνες οι κατηγορίες, οι οποίες ενώ έχουν συνδικαλιστικές οργανώσεις, εντούτοις δεν ανήκουν στη δύναμη της ΑΔΕΔΥ, όπως είναι το προσωπικό της Ελληνικής Αστυνομίας, του Λιμενικού Σώματος και του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Έτσι, αν από το σύνολο των μισθωτών που υπάγονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο στενό δημόσιο τομέα και κυμαίνεται περίπου σε 760.076 άτομα, αφαιρεθούν οι παραπάνω κατηγορίες, τότε προκύπτει ο συνολικός πληθυσμός που απευθύνεται η ΑΔΕΔΥ (ήτοι 500.476 άτομα). Για περισσότερα δες Πέννυ Γεωργιάδου-Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 52-55.

εκ των οποίων οι ψηφίσαντες είναι 15.625 άτομα) με συνδικαλιστική πυκνότητα να προσεγγίζει το 60%, ο ΟΤΕ (16.932 μισθωτοί - 10.170 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα να προσεγγίζει το 76% και τα ΕΛΤΑ (13.829 μισθωτοί - 7.911 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα στο 57,2%.

Μετά τις ΔΕΚΟ, ακολουθεί ο κλάδος του πετρελαίου και φυσικού αερίου (6.629 μισθωτοί - 4.583 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 69%, οι τράπεζες (77.220 μισθωτοί - 43.584 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 56,4%, ο ασφαλιστικός κλάδος (12.100 μισθωτοί - 4.188 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 34,6%, ο κλάδος του καπνού (3.523 μισθωτοί - 1.059 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 30%, ο κλάδος των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης και ψυχαγωγίας (18.900 μισθωτοί - 5.397 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 28,6%, ο κλάδος των μεταφορών (120.145 μισθωτοί - 23.739 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα περίπου 20%, ο κλάδος του φαρμάκου (12.287 μισθωτοί - 2.316 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 19%, ο κλάδος του μετάλλου (50.775 μισθωτοί - 7.562 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 15%, ο κλάδος των κατασκευών (167.700 μισθωτοί - 24.883 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 13,5%, ο κλάδος της ένδυσης (22.148 μισθωτοί - 2.989 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 13,5%, ο κλάδος της εκτύπωσης (28.000 μισθωτοί - 3.490 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα 12,5%, ο κλάδος των τροφίμων και του επισιτισμού (260.426 μισθωτοί - 13.415 ψηφίσαντες) με συνδικαλιστική πυκνότητα περίπου 5% και τέλος ο κλάδος του εμπορίου και της παροχής υπηρεσιών, ο οποίος συγκεντρώνει 579.000 μισθωτούς, εκ των οποίων το σύνολο των ψηφισάντων στο μεγαλύτερο συνδικάτο, που αποτελεί η Ομοσπονδία Ιδιωτικών Υπαλλήλων Ελλάδας (ΟΙΥΕ), είναι 28.253 μισθωτοί, πράγμα που σημαίνει ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα προσεγγίζει περίπου το 5%.[325]

Όμως, αυτό που παρατηρούμε, από τα προαναφερθέντα στοιχεία, είναι ότι οι μεγαλύτεροι κλάδοι, από την άποψη ότι εκεί απασχολείται ο μεγαλύτερος αριθμός εργαζομένων, δηλαδή αυτός του εμπορίου και παροχής υπηρεσιών και των τροφίμων-επισιτισμού, εμφανίζουν τη χαμηλότερη συνδικαλιστική πυκνότητα. Αποδεικνύεται ότι αφενός η πανσπερμία των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων που δραστηριοποιείται εκεί, όπου απασχολείται μικρός αριθμός εργαζομένων, καθώς επίσης η επισφάλεια, η μαύ-

325. Για περισσότερα και πιο αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τη συνδικαλιστική πυκνότητα της ΓΣΕΕ, καθώς και τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας στους οποίους απευθύνεται, δες Πέννυ Γεωργιάδου-Σ. Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις*, ό.π., σελ. 55-73, από όπου αντλήθηκαν εν τάχει τα στοιχεία που παραθέσαμε.

ρη-αδήλωτη εργασία, η έλλειψη συνδικαλιστικών δικαιωμάτων και ο φόβος της απόλυσης δεν βοηθούν στην οργάνωση των εργαζομένων στα πρωτοβάθμια κλαδικά και επιχειρησιακά σωματεία.

7.4.2. Άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες συμμετοχής στα συνδικάτα. Αποτελέσματα μιας εμπειρικής διερεύνησης

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει η μελέτη του Ζησιμόπουλου, η οποία έλαβε χώρα το τέταρτο τρίμηνο του 2015, δηλαδή κατά τη διάρκεια εφαρμογής των Μνημονίων.[326] Το δείγμα αποτελείται από 529 πλήρως απαντημένα ερωτηματολόγια από μισθωτούς, ενώ το ελάχιστο επαρκές δείγμα με βάση τον προαναφερόμενο πληθυσμό των μισθωτών είναι 384. Ο πληθυσμός της έρευνας ήταν οι μισθωτοί, οι οποίοι κατά το δ' τρίμηνο του 2015 ήταν 2.393.760 (ΕΛΣΤΑΤ). Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας προέκυψε πως μέλη των συνδικάτων είναι 145 μισθωτοί στο σύνολο των 529 μισθωτών του δείγματος. Επίσης, προέκυψε ότι η συμμετοχή των μισθωτών στα συνδικάτα (συνδικαλιστική πυκνότητα) είναι 21,82% και εμφανίζεται μειωμένη συγκριτικά με την τελευταία μέτρηση πριν από την τρέχουσα κρίση το 2008, κατά την οποία το ποσοστό συνδικαλιστικής πυκνότητας ήταν 23,54%. Το δ' τρίμηνο του 2008 οι μισθωτοί στην Ελλάδα ήταν 2.980.131 και το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015 ήταν 2.393.760. Συντελέστηκε δηλαδή μια συρρίκνωση της μισθωτής απασχόλησης της τάξεως του 19,68%. Με βάση τα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας τα έτη 2008 και 2015, προκύπτει, κάνοντας αναγωγή στο σύνολο των μισθωτών, πως το 2008 τα μέλη των συνδικάτων ήταν 701.522 και το 2015 ήταν 522.318. Συντελέστηκε δηλαδή μια συρρίκνωση της συμμετοχής της τάξεως του 25,54%.

326. Η ανάλυση και παράθεση των συμπερασμάτων βασίζεται σε Ι. Ζησιμόπουλος, *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 365-442. Όσον αφορά την εν λόγω έρευνα, η διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων της συνδικαλιστικής πυκνότητας βασίστηκε σε πρωτογενή δεδομένα, ακολουθώντας τη μέθοδο της δομημένης συνέντευξης (ερωτηματολόγιο). Ο πληθυσμός της έρευνας ήταν οι μισθωτοί. Ακολουθήθηκε η μέθοδος της απλής, τυχαίας δειγματοληψίας. Το δείγμα σταθμίστηκε ως προς το φύλο, την ηλικία, τη γεωγραφική περιοχή και τους τομείς παραγωγής, καθώς και ως προς τις μισθωτές κοινωνικές τάξεις βάσει των στοιχείων της. Η συνδικαλιστική πυκνότητα υπολογίστηκε ως ποσοστό του συνόλου των μελών στην πολιτική απασχόληση ως προς τη συνολική μισθωτή απασχόληση, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται το στρατιωτικό προσωπικό των ενόπλων δυνάμεων. Επιλέχτηκε ο εν λόγω δείκτης της συνδικαλιστικής πυκνότητας, επειδή αυτός αναφέρεται στα μέλη που επηρεάζονται περισσότερο από τις δραστηριότητες των σωματείων και άρα είναι καταλληλότερος για συγκρίσεις. Για περισσότερα, σχετικά με τον τρόπο υπολογισμού, βλ. Ι. Ζησιμόπουλος, όπ., παραπάνω σελ. 352.

Επιπροσθέτως, από την παραπάνω έρευνα προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα. Σε σχέση με την επίδραση του φύλου, οι άνδρες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας. Σε σχέση με το επίπεδο εκπαίδευσης, προέκυψε ότι οι μισθωτοί που είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών τείνουν να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό στα συνδικάτα έναντι των υπόλοιπων μισθωτών. Οι σταθεροί δεσμοί με την απασχόληση -που είναι εντονότεροι όσο μεγαλύτερη είναι η προϋπηρεσία στην ίδια απασχόληση- επιδρούν θετικά στη συνδικαλιστική πυκνότητα, δηλαδή διαπιστώνεται ότι ένας βασικός παράγοντας που καθορίζει το ύψος της συνδικαλιστικής πυκνότητας είναι τα έτη προϋπηρεσίας στη σημερινή απασχόληση. Έτσι, το προφίλ του συνδικαλιζόμενου, βάσει των προσωπικών χαρακτηριστικών, είναι: μισθωτός με προϋπηρεσία στην ίδια απασχόληση μεγαλύτερη των 15,5 ετών, ηλικίας άνω των 40 ετών και υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου.

Επίσης, οι μισθωτοί που εργάζονται σε επιχειρήσεις και οργανισμούς από 50-250 εργαζόμενους, είτε του ιδιωτικού είτε του δημόσιου τομέα, τείνουν να συμμετέχουν πιο πολύ στα συνδικάτα, ενώ αντίθετα στις μικρού μεγέθους επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, οι οποίες απασχολούν από 1 έως 19 εργαζόμενους, η τάση συμμετοχής είναι αρνητική. Βέβαια, αποθαρρυντικός παράγοντας, μεταξύ άλλων, είναι και το νομικό πλαίσιο, το οποίο θέτει ως όρο για τη δημιουργία σωματείου τη συμμετοχή 21 μισθωτών.

Αντίθετα, τα ποσοστά συμμετοχής αυξάνονται όσο μεγαλώνει το μέγεθος της επιχείρησης/οργανισμού, που απασχολεί περισσότερους από 250 μισθωτούς, δηλαδή στις πολύ μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, στις κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις (ΔΕΚΟ) και στο στενό δημόσιο τομέα. Τα υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας εμφανίζουν οι μισθωτοί του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ), έπονται οι μισθωτοί του στενού δημόσιου τομέα, ενώ τα ποσοστά συμμετοχής για τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα είναι σχεδόν υπο-πολλαπλάσια συγκριτικά με τους μισθωτούς του στενού και ευρύτερου δημόσιου τομέα. Συγκεκριμένα, τα 2/3 της δύναμης του συνδικαλιστικού κινήματος προέρχονται από το στενό δημόσιο τομέα και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα.

Όσον αφορά την επίδραση των *προσωπικών χαρακτηριστικών* στη συνδικαλιστική πυκνότητα, φαίνεται ο «γερασμένος» χαρακτήρας των συνδικάτων, καθώς και η αδυναμία τους να ενσωματώσουν στις δομές τους τη νεότερη γενιά μισθωτών, όπως και τις γυναίκες.

Επιπλέον, από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προέκυψε πως οι μισθωτοί με μερική απασχόληση και οι μισθωτοί με προσωρινή απασχόληση συμμετέχουν οριακά στα συνδικάτα και σε ιδιαιτέρως χαμηλά ποσοστά έναντι των μισθωτών πλήρους

απασχόλησης. Το ίδιο ισχύει και για όσους μισθωτούς εργάζονται στη μαύρη-αδήλωτη εργασία. Αυτή η πραγματικότητα υποδεικνύει να βρεθούν τρόποι ένταξης των επισφαλώς εργαζομένων στα συνδικάτα, που κυρίως εντοπίζονται στους κόλπους της νέας γενιάς μισθωτών.

Από την ανάλυση των *συμπεριφορικών παραγόντων* προέκυψε πως οι μισθωτοί σε ποσοστό άνω του 50% θεωρούν πως τα συνδικάτα σε μικρό βαθμό (ή καθόλου) προστατεύουν τους μισθωτούς έναντι των απολύσεων και υπερασπίζονται τα εργασιακά δικαιώματα. Η συνδικαλιστική πυκνότητα αυξάνεται όσο αυξάνεται ο βαθμός στον οποίο θεωρούν οι μισθωτοί ότι τα συνδικάτα παρέχουν προστασία έναντι των απολύσεων και υπερασπίζονται τα εργασιακά δικαιώματα. Σε σχέση με την *εμπιστοσύνη* έναντι των ηγεσιών των συνδικάτων και των δύο συνομοσπονδιών (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ), προέκυψε πως οι μισθωτοί εμπιστεύονται τις ηγεσίες σε ποσοστά μικρότερα του 16%. Η συνδικαλιστική πυκνότητα αυξάνεται όσο μεγαλύτερα είναι τα επίπεδα εμπιστοσύνης έναντι των συνδικαλιστικών ηγεσιών. Ωστόσο, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι σχετικά υψηλό ποσοστό συνδικαλιστικής πυκνότητας εμφανίζουν όσοι δηλώνουν χαμηλό βαθμό εμπιστοσύνης έναντι των συνδικαλιστικών ηγεσιών της ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ, γεγονός που υποδεικνύει την πιθανή ύπαρξη ενός πολιτικοποιημένου τμήματος των μισθωτών το οποίο επιλέγει να συμμετέχει στα συνδικάτα, παρά το γεγονός ότι δεν εμπιστεύεται της πλειοψηφίες σε επίπεδο ηγεσίας.

Από τους συμπεριφορικούς παράγοντες, *τη μεγαλύτερη επίδραση στη συνδικαλιστική πυκνότητα ασκεί η εμπιστοσύνη έναντι της ηγεσίας του πρωτοβάθμιου σωματείου.* Έτσι, με βάση τους συμπεριφορικούς παράγοντες, ένα ιδιαίτερο προφίλ μέλους του συνδικάτου που διαμορφώνεται είναι: μισθωτός με υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης στην ηγεσία του πρωτοβάθμιου συνδικάτου, ο οποίος θεωρεί τα συνδικάτα ισχυρά έναντι των εργοδοτών και ικανά να προστατεύουν τους εργαζόμενους έναντι των απολύσεων. Υπ' αυτήν την έννοια, δεν είναι τυχαίο πως από το δείκτη συνολικής στάσης των μισθωτών έναντι του συνδικαλιστικού κινήματος, μόλις ένας στους τέσσερις -τόσο από τα μέλη όσο και από τα μη μέλη των συνδικάτων- εκδηλώνει θετική στάση απέναντί του, παρότι τα μέλη των συνδικάτων εκδηλώνουν θετικότερη στάση συγκριτικά με τους μισθωτούς που δεν είναι μέλη τους.

Όμως, το πιο σημαντικό είναι ότι από το σύνολο των προσδιοριστικών παραγόντων της συνδικαλιστικής πυκνότητας που μελετήθηκαν, προέκυψε πως *ο παράγοντας με τη σημαντικότερη επίδραση είναι η ύπαρξη ή επίσκεψη εκπροσώπου σωματείου στο χώρο εργασίας των μισθωτών.*

7.5. Η συνδικαλιστική πυκνότητα στην Ελλάδα. Η κρίση εμπιστοσύνης

Στο παρόν κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να δώσουμε και τη δική μας εκδοχή, όσον αφορά τον υπολογισμό της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα, στην οποία ως βάση υπολογισμού πήραμε τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ.

Σύμφωνα με τον πίνακα 7.5., φαίνεται ότι υπάρχει μόνο μια μικρή μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας (χωρίς να υπολογίζονται οι άνεργοι) παρά το γεγονός ότι ο αριθμός των μισθωτών εργαζομένων παρουσιάζει μεγάλη πτώση από το 2004 μέχρι το 2016, ιδιαιτέρως από την εφαρμογή των Μνημονίων, το 2010, και μετά.

Πίνακας 7.5.: Μισθωτοί, σύνολο μελών των συνδικαλιστικών οργανώσεων και ποσοστό συνδικαλισμένων μισθωτών (συνδικαλιστική πυκνότητα)

	Α	Β	Γ	Δ	Ε
Έτος*	**Σύνολο μισθωτών****	**Σύνολο μισθωτών κατόπιν αφαιρέσεων*****	**Συνδικαλισμένοι μισθωτοί σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ**	**Συνδικαλιστική πυκνότητα (%) Δ=Γ/Α**	**Συνδικαλιστική πυκνότητα (%) Ε=Γ/Β**
2004	2.812.045	2.679.212	737.879	26,20%	27,50%
2007	2.947.371	2.823.156	781.611	26,50%	27,70%
2010	2.877.094	2.752.178	783.249	27,20%	28,40%
2013	2.231.001	2.106.540	682.747	30,60%	32,40%
2016	2.439.976	2.314.070	599.161	24,50%	25,90%

** Έτη Συνεδρίων της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ*

*** Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας*

**** Σε αυτήν την κατηγορία (στήλη Β) υπάγεται το σύνολο των μισθωτών εργαζομένων της στήλης Α, μετά την αφαίρεση των υπαλλήλων των κατασταλτικών μηχανισμών (π.χ. αστυνομικοί κ.λπ.) και του στρατιωτικού προσωπικού (βλ. και πίνακα 17α, στο τρίτο κεφάλαιο), οι οποίοι δεν εκπροσωπούνται στη δύναμη της ΑΔΕΔΥ, ώστε να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε πιο ορθά τη συνδικαλιστική πυκνότητα. Επεξεργασία στοιχείων δική μας.*

Βεβαίως, ανάμεσα σε κλάδους, τομείς της οικονομίας, επαγγέλματα και επιχειρήσεις υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις τόσο σε σχέση με την οργάνωση μελών στα συνδικάτα όσο και με το ποσοστό των συνδικαλισμένων μισθωτών (συνδικαλιστική πυκνότητα), με την πλέον εμφανή διαφορά μεταξύ μισθωτών, οι οποίοι έχουν σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου και εργάζονται στον καθαυτό ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, καθώς επίσης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), οι οποίοι εκπροσωπούνται από τη ΓΣΕΕ, και των μισθωτών με σχέση εργασίας Δημοσίου Δικαίου (καθαυτός δημόσιος τομέας), οι οποίοι εκπροσωπούνται από την ΑΔΕΔΥ.

Από τον πίνακα 7.6. παρατηρούμε ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα στο χώρο των δημοσίων υπαλλήλων, τον οποίον εκπροσωπεί η ΑΔΕΔΥ, είναι διπλάσια αυτής της ΓΣΕΕ (στήλες Θ και Ι), γεγονός το οποίο δείχνει ότι υπερ-αντιπροσωπεύονται οι εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα, όταν στο σύνολο της μισθωτής απασχόλησης είναι περίπου το 27%. Αντίθετα, υπο-αντιπροσωπεύονται οι εργαζόμενοι του καθαυτού ιδιωτικού τομέα της οικονομίας ή δεν αντιπροσωπεύονται καθόλου, κυρίως όσοι/-ες εργάζονται στις πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι επισφαλώς εργαζόμενοι, οι μετανάστες, οι γυναίκες και οι νέοι, κάτι το οποίο αντανακλάται και στη σύνθεση των ανώτερων και ανώτατων συνδικαλιστικών οργάνων.[327]

327. Ν. Παλαιολόγος, «Από την παράδοση... στην ανάγκη για μεταρρύθμιση: Κριτικές σκέψεις πάνω στη δομή και τη λειτουργία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος», στο συλλογικό τόμο *ΕΡΓΑΣΙΑ 2002*, του Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 286.

Πίνακας 7.6.: Κατανομή μισθωτών, μέλη των συνδικαλιστικών οργανώσεων ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ και ποσοστό συνδικαλισμένων μισθωτών

	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι
Έτος*	Εργαζόμενοι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα**	Εργαζόμενοι μισθωτοί του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΔΕΚΟ)**	Εργαζόμενοι μισθωτοί του στενού δημόσιου τομέα**	Εργαζόμενοι με σχέση εργασίας Ιδιωτικού Δικαίου (Δ=Α+Β)***	Εργαζόμενοι με σχέση εργασίας Δημοσίου Δικαίου****	Ψηφίσαντα μέλη ΓΣΕΕ	Ψηφίσαντα μέλη ΑΔΕΔΥ	Συνδικαλιστική πυκνότητα ΓΣΕΕ (Θ=Ζ/Δ)	Συνδικαλιστική πυκνό-τητα ΑΔΕΔΥ (Ι=Η/Ε)
2004	1.810.317	157.026	844.702	1.967.343	711.869	448.754	289.125	22,80%	40,60%
2007	1.923.260	141.621	882.490	2.064.880	758.275	471.861	309.750	22,80%	40,80%
2010	1.890.220	119.300	867.573	2.009.520	742.657	463.749	319.500	23,00%	43,00%
2013	1.413.029	89.279	728.693	1.502.308	604.232	417.247	265.500	27,80%	44,00%
2016	1.649.265	66.311	724.400	1.715,58	598.494	357.286	241.875	20,80%	40,40%

** Έτη Συνεδρίων της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ*

*** Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ-Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, β' τρίμηνο, επεξεργασία δική μας*

****Σε αυτήν την κατηγορία υπάγονται οι μισθωτοί εργαζόμενοι του ιδιωτικού τομέα (στήλη Α) συν οι εργαζόμενοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα κοινής ωφέλειας (ΔΕΚΟ) (στήλη Β), οι οποίοι εκπροσωπούνται στη ΓΣΕΕ.*

***** Σε αυτήν την κατηγορία της στήλης Ε υπάγονται οι μισθωτοί εργαζόμενοι του στενού δημόσιου τομέα και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, μετά την αφαίρεση των υπαλλήλων των κατασταλτικών μηχανισμών (π.χ. αστυνομικοί, δικαστές κ.λπ.) και του στρατιωτικού προσωπικού της στήλης Γ (βλ. και πίνακα 17α, στο τρίτο κεφάλαιο), οι οποίοι δεν εκπροσωπούνται στη δύναμη της ΑΔΕΔΥ. Εδώ προφανώς υπάρχουν κάποιες αποκλίσεις στα στοιχεία ως προς τη μισθωτή εργασία των δημοσίων υπαλλήλων, σε σχέση με την εκπροσώπηση στην ΑΔΕΔΥ, επειδή παρουσιάζει δυσκολίες ο ακριβής διαχωρισμός. Παρ' όλα αυτά, δεν αλλοιώνεται το γενικό αποτέλεσμα, όσον αφορά τη συνδικαλιστική πυκνότητα. Επεξεργασία στοιχείων δική μας.*

Όμως, για να μπορέσουμε να δούμε την πραγματική δύναμη των συνδικάτων, είναι αναγκαίο να υπολογίσουμε με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους την εξέλιξη τόσο της μισθωτής εργασίας όσο και συνολικά της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα 7.7., όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι η μισθωτή εργασία αυξάνεται από το 2004 μέχρι το 2008, που είναι έτος έναρξης της κρίσης (βλ. στήλες Α και Β), και μειώνεται ραγδαία από το 2010 μέχρι το 2013.

Εντούτοις, το ποσοστό των συνδικαλισμένων σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ (χωρίς να υπολογίζονται οι άνεργοι), δηλαδή η συνδικαλιστική πυκνότητα -με όποιο τρόπο κι αν γίνουν οι υπολογισμοί- μειώνεται ελάχιστα (βλ. στήλες Δ και Ε), ενώ το 2013, που είναι το έτος με την υψηλότερη ανεργία και το χαμηλότερο ποσοστό μισθωτής απασχόλησης, φαίνεται ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα αυξάνεται σημαντικά. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η μεγάλη μείωση της μισθωτής εργασίας (περισσότερα από 650.000 άτομα μεταξύ 2010-13), λόγω της πολιτικής των Μνημονίων και της οικονομικής ύφεσης, δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη μεγάλη πτώση των οργανωμένων μελών των συνδικάτων (μεταξύ 2010-13 μειώθηκαν κατά 100.000 άτομα περίπου), κάτι το οποίο φάνηκε μεταγενέστερα, το 2016.

Συγκεκριμένα, μεταξύ 2010-16, τα συνδικάτα έχασαν 185.000 μέλη, εκ των οποίων τα περισσότερα προέρχονται από τη δύναμη της ΓΣΕΕ (106.463 μέλη), ενώ η ΑΔΕΔΥ έχασε 77.625 μέλη (στήλη Γ). Οι εν λόγω υπολογισμοί μάς προτρέπουν να είμαστε επιφυλακτικοί μεταξύ αριθμητικής εξέλιξης και ποσοστιαίων υπολογισμών, επειδή λόγω των αποκλίσεων μπορούν να εξαχθούν λάθος συμπεράσματα.

Πίνακας 7.7.: Πραγματική συνδικαλιστική πυκνότητα, 2004-2016

	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ
Έτος	Σύνολο μισθωτών*	Εργατική τάξη**	Συνδικαλισμένοι μισθωτοί σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ***	Συνδικαλιστική πυκνότητα (Δ=Γ/Α)	Συνδικαλιστική πυκνότητα της εργατικής τάξης (Ε=Γ/Β)	Ανεργία****	Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (Η=Β+Ζ)	Συνδικαλιστική πυκνότητα με βάση το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης (Θ=Γ/Η)
2004	2.812.045	2.495.691	737.879	26,20%	29,50%	507.045 (377.094)	2.872.785	25,60%
2007	2.947.371	2.628.831	781.611	26,50%	29,70%	408.504 (320.225)	2.628.831	29,70%
2010	2.877.094	2.559.775	783.249	27,20%	30,60%	604.591 (499.576)	3.059.354	25,60%
2013	2.231.001	1.871.281	682.747	30,60%	36,50%	1.327.886 (1.045.064)	2.916.345	23,40%
2016	2.439.976	2.075.190	599.161	24,50%	28,80%	1.112.078 (876.907)	2.952.097	20,30%

** Ως βάση αναφοράς πήραμε τα έτη που έγιναν τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ. Για τα έτη 2004-2016 (στήλη Α) χρησιμοποιούμε την ετήσια Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) της ΕΛΣΤΑΤ (β' τρίμηνο).*

*** Ο υπολογισμός της εργατικής τάξης έχει γίνει με βάση τη μεθοδολογία που έχουμε ακολουθήσει στο τρίτο κεφάλαιο (βλ. ιδιαίτερα υποκεφάλαιο 3.3., πίνακα 3.23α).*

**** Άθροισμα των **ψηφισάντων** μελών των συνδικαλιστικών οργανώσεων που εκπροσωπήθηκαν στα Συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ.*

***** Οι πρώτοι αριθμοί της στήλης Ζ είναι ο συνολικός αριθμός των ανέργων με βάση τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, τα οποία δεν λαμβάνουμε υπόψη όσον αφορά το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Ο λόγος που τα παραθέτουμε είναι συγκριτικός. Στην παρένθεση είναι οι άνεργοι που λαμβάνουμε υπόψη, επειδή είναι εκείνοι που αντιστοιχούν στο ανάλογο ποσοστό της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.*

Κατόπιν τούτων, λαμβάνοντας υπόψη τις προσεγγίσεις, όπως τις αναλύσαμε στο τρίτο κεφάλαιο (στο τρίτο μέρος), σχετικά με *το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης* στην Ελλάδα, τότε προκύπτουν τα εξής ενδιαφέροντα αποτελέσματα, όπως φαίνεται αναλυτικά στον πίνακα 7.7.: Με βάση τους υπολογισμούς της στήλης Δ ή της Ε, η συνδικαλιστική πυκνότητα το 2004 ήταν 26,2% και 29,5% αντίστοιχα, ενώ το 2016 κινούνταν στα επίπεδα του 24,5% και 28,8% αντίστοιχα. Όπως και να έχει, φαίνεται ότι το ποσοστό των συνδικαλισμένων μειώθηκε ελάχιστα, την περίοδο 2004-2016, όπως ήδη εξηγήσαμε, παρουσιάζοντας πολύ μικρές απώλειες, χωρίς να υπολογίζονται οι άνεργοι στη δύναμη της εργατικής τάξης.

Ωστόσο, στηριζόμενοι στους υπολογισμούς της στήλης Η, φαίνεται ότι οι απώλειες που αφορούν τη συνδικαλιστική πυκνότητα με βάση το *πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης* στην Ελλάδα, μεταξύ των ετών 2004-2016, είναι της τάξης του 5,3% (στήλη Θ).

Έτσι, με βάση αυτούς τους υπολογισμούς, οι οποίοι θεωρούμε ότι βρίσκονται πιο κοντά στην πραγματικότητα σε σχέση με τις αποκλίσεις που παρουσιάζουν οι στήλες Δ και Ε (επειδή οι στήλες Η και Θ λαμβάνουν επιπλέον υπόψη τον αριθμό των ανέργων, που αναλογούν στο πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα) μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα κινείται το 2016 στο 20,3% (2007: 29,7% και 2004: 25,6%).[328]

Αν δούμε ακόμη πιο λεπτομερώς τον πίνακα 7.7., τότε είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι το ποσοστό των συνδικαλισμένων (σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ), δηλαδή η συνδικαλιστική πυκνότητα (συμπεριλαμβανομένων των ανέργων) μειώνεται συνεχώς, ιδιαιτέρως από την περίοδο έναρξης της οικονομικής κρίσης, από το 2008 και μετά, παρουσιάζοντας μεταξύ 2007-2016 απώλειες της τάξης του 9,5%.

Ακόμη πιο αναλυτικά, από τα 2.952.097 άτομα, το 2016, που ανήκουν στην *πραγματική δύναμη της εργατικής τάξης* (πίνακας 7.7., στήλη Η), *μόνο* 599.161 είναι τα μέλη των συνδικάτων, εκ των οποίων τα 357.286 είναι αυτά που ανήκουν στη δύναμη της ΓΣΕΕ και τα 241.875 στην ΑΔΕΔΥ. Δηλαδή, *μόνο το 1/5 της εργατικής τάξης στην Ελλάδα είναι οργανωμένο στα συνδικάτα.*

328. Όπως ήδη είπαμε, σύμφωνα με ορισμό που παραθέτει ο Θ. Τσακίρης, «"Συνδικαλιστική πυκνότητα" είναι ο λόγος του αριθμού των συνδικαλισμένων προς το σύνολο των εργαζομένων ενός κλάδου ή του συνόλου του εργατικού δυναμικού». Αντίθετα, εμείς πήραμε ως βάση υπολογισμού της συνδικαλιστικής πυκνότητας όχι το σύνολο του εργατικού δυναμικού, αλλά το σύνολο των μισθωτών (πίνακας 7, στήλη Α), καθώς επίσης την εργατική τάξη (στήλη Β). Ιδιαιτέρως, όμως, δώσαμε έμφαση στο *πραγματικό μέγεθος* της εργατικής τάξης (στήλη Η) ως βάση υπολογισμού της συνδικαλιστικής πυκνότητας (στήλη Θ), διότι θεωρούμε ότι βρίσκεται, με βάση τις προσεγγίσεις μας, πιο κοντά στην πραγματικότητα.

Βέβαια, αν θελήσουμε να δούμε διαχρονικά την εξέλιξη του ποσοστού των συνδικαλισμένων από το 1989 μέχρι το 2016, θα διαπιστώσουμε, με βάση τα στοιχεία του πίνακα 7.8., ότι ενώ συνολικά αυξάνεται τόσο η μισθωτή εργασία όσο και το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, και παρότι ο αριθμός των οργανωμένων μελών των συνδικάτων κυμαίνεται περίπου στα ίδια επίπεδα, με μικρές αυξομειώσεις, εντούτοις η συνδικαλιστική πυκνότητα, με όποιο τρόπο και αν υπολογιστεί, μειώθηκε αισθητά. Λαμβάνοντας δε υπόψη το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης (συμπεριλαμβανομένων των ανέργων) (στήλη Η) ως βάση υπολογισμού της συνδικαλιστικής πυκνότητας (στήλη Θ), που με βάση τις προσεγγίσεις μας θεωρούμε ότι ανταποκρίνεται πιο πολύ στην πραγματικότητα, τότε διαπιστώσουμε ότι το ποσοστό των συνδικαλισμένων (σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ) μειώνεται συνεχώς από 40% το 1989 σε 20,3% το 2016, παρουσιάζοντας απώλειες της τάξης του 20%.[329]

329. Επίσης, μια ανάλογη προσέγγιση υπάρχει στο Zisimopoulos I., Economakis G., & Androulakis G. (2019). *The class composition of trade union movement in Greece: an empirical investigation.* Greek Association of Political Economy Discussion Paper 2019-2. https://poleconom.files.wordpress.com/2019/07/dp-2019-2_zisimopoulos_economakis_and_androulakis-1.pdf

Πίνακας 7.8.: Πραγματική συνδικαλιστική πυκνότητα, 1989-2016

	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ
Έτος	Σύνολο μισθωτών*	Εργατική τάξη **	Συνδικαλισμένοι μισθωτοί σε ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ	Συνδικαλιστική πυκνότητα (Δ=Γ/Α)	Συνδικαλιστική πυκνότητα της εργατικής τάξης (Ε=Γ/Β)	Ανεργία***	Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (Η=Β+Ζ)	Συνδικαλιστική πυκνότητα με βάση το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης (Θ=Γ/Η)
1989	1.888.231	1.770.000	766.500	40,70%	43,30%	296.000 (142.968)	1.912.968	40%
1992	1.937.231	1.817.000	717.800	37%	39,50%	349.830 (172.900)	1.989.900	36%
1995	2.060.082	1.957.321	654.600	31,80%	33,40%	396.186 (217.600)	2.174.921	30%
1998	2.271.754	2.117.325	657.000	29,20%	31%	490.123 (255.520)	2.372.844	27,70%
2001	2.550.731	2.240.689	680.300	28,80%	30,30%	493.200 (268.246)	2.495.057	27,20%
2004	2.812.045	2.495.691	737.879	26,20%	29,50%	507.045 (377.094)	2.872.785	25,60%
2007	2.947.371	2.628.831	781.611	26,50%	29,70%	408.504 (320.225)	2.628.831	29,70%
2010	2.877.094	2.559.775	783.249	27,20%	30,60%	604.591 (499.576)	3.059.354	25,60%
2013	2.231.001	1.871.281	682.747	30,60%	36,50%	1.327.886 (1.045.064)	2.916.345	23,40%
2016	2.439.976	2.075.190	599.161	24,50%	28,80%	1.112.078 (876.907)	2.952.097	20,30%

** Ως βάση αναφοράς πήραμε τα έτη που έγιναν τα Συνέδρια της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ. Για τα έτη 1989-2016 της στήλης Α χρησιμοποιούμε τις ετήσιες Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), της ΕΛΣΤΑΤ, β' τρίμηνο.*

*** Ο υπολογισμός της εργατικής τάξης έχει γίνει με βάση τη μεθοδολογία που έχουμε ακολουθήσει στο τρίτο κεφάλαιο (βλ. ιδιαίτερα υποκεφάλαιο 3.3., πίνακα 3.23α). Επίσης, στις στήλες Β, Ζ και Η, τα στοιχεία των ετών 1989-2001, με βάση τα οποία έγιναν οι αντίστοιχοι υπολογισμοί, τα πήραμε από παλιότερη μελέτη μας. Βλέπε Δ. Κατσορίδας (2005), «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης».*

**** Σχετικά με τους άνεργους, βλέπε την υποσημείωση που έχουμε στον πίνακα 7.7., στήλη Ζ.*

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι τα συνδικάτα συσπειρώνουν *μόνο* μια περιορισμένη μερίδα της εργατικής τάξης, κατά κύριο λόγο τους εργαζόμενους στο δημόσιο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ). Αντίθετα, η πλειονότητα του κόσμου της εργασίας στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας δεν περιλαμβάνεται στις γραμμές τους, γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι *η πλειονότητα της εργατικής τάξης εξακολουθεί να παραμένει έξω από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις*. Δηλαδή, μόνο το 1/5 των μισθωτών εργαζομένων, όπως ήδη είπαμε, έχει κάποια οργανωτική σχέση με τα συνδικάτα.[330] Η εφαρμογή των Μνημονίων και η αποδιάρθρωση της αγοράς εργασίας έχουν κάνει ακόμη πιο δύσκολη τη συσπείρωση των μισθωτών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις.

Ο κίνδυνος που εγκυμονεί μια τέτοια κατάσταση είναι τα συνδικάτα να φαίνονται απόμακρα για τους εργαζόμενους, ιδιαίτερα για όσους εργάζονται στη μαύρη-αδήλωτη εργασία και γενικά στις άτυπες μορφές απασχόλησης και δεν είναι ενταγμένοι σ' αυτά, επειδή στα μάτια τους φαντάζουν ότι εκπροσωπούν τα συμφέροντα μόνο μιας συγκεκριμένης κατηγορίας της εργατικής τάξης και μάλιστα μειοψηφικής.

Παρ' όλα αυτά, τα συνδικάτα δεν παύουν να αποτελούν μια ιστορική κατάκτηση για την εργατική τάξη, διότι είναι το εργαλείο μέσω του οποίου οι εργαζόμενοι οργανώνουν τη συλλογική τους διαπραγμάτευση. Ιδιαιτέρως *σε ορισμένους τομείς της οικονομίας ο ρόλος των μισθωτών, εξαιτίας της θέσης που κατέχουν, είναι αποφασιστικής σημασίας όχι μόνο για τη λειτουργία της μονάδας στην οποία απασχολούνται, αλλά και για την εύρυθμη λειτουργία ολόκληρου του παραγωγικού συστήματος μιας χώρας*. Για παράδειγμα, οι εργαζόμενοι σε τράπεζες ή στις τηλεπικοινωνίες ή/και στην παροχή ηλεκτρικού ρεύματος βρίσκονται σε τομείς-κλειδιά της οικονομίας. Υπ' αυτήν την έννοια η επαγγελματική τους ένταξη, η οποία τους καθιστά σε πλεονεκτική θέση, αυξάνει και τη διαπραγματευτική ισχύ των συνδικάτων στους προαναφερθέντες τομείς της οικονομίας και μπορούν να λειτουργούν ως πιλότοι για την κατοχύρωση εργατικών δικαιωμάτων και στους υπόλοιπους κλάδους.

330. Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από παλιότερες έρευνες, ήδη από τη δεκαετία του 2000, οι οποίες από τότε έδειχναν τα προβλήματα συνδικαλιστικής εκπροσώπησης που υπήρχαν στους χώρους εργασίας με το 65,6% των εργαζομένων να δηλώνει ότι δεν είναι μέλος κάποιου σωματείου (το 1995, το 64,6% των εργαζομένων βρισκόταν εκτός συνδικάτων), ενώ μόνο το 8,2% ήταν μέλος επιχειρησιακού σωματείου και το 21,8% στον επαγγελματικό κλάδο που ανήκαν. Όμως, παρότι οι εργαζόμενοι φαίνονταν να είναι απομακρυσμένοι από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, εντούτοις θεωρούσαν *απαραίτητη* και *αναγκαία* τη δημιουργία σωματείων στους χώρους εργασίας (54,5%), δηλώνοντας παράλληλα ότι τα συνδικάτα είναι απαραίτητα (85%). Μάλιστα, *θεωρούσαν τα συνδικάτα ως τους πιο αποτελεσματικούς φορείς για την προώθηση των συμφερόντων τους* (60,6%), τη στιγμή που στα κόμματα το αντίστοιχο ποσοστό έφτανε μόλις το 7,4%, ενώ ένα 27% απέρριπτε τόσο τα κόμματα όσο και τα συνδικάτα (ΓΣΕΕ, 2000).

7.6. Οι αιτίες της αποδυνάμωσης των συνδικάτων

Σύμφωνα και με παλαιότερες έρευνες,[331] τα ευρήματα των οποίων μετά την οικονομική κρίση και την εφαρμογή των Μνημονίων έχουν αλλάξει δραστικά προς το χειρότερο, ως βασικοί λόγοι της χαμηλής συνδικαλιστικής πυκνότητας φαίνεται να είναι οι εξής:

1. *Η έλλειψη σωματείου στους χώρους εργασίας*, κατά κύριο λόγο του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας και ιδιαιτέρως στις μικρές επιχειρήσεις, έχει ως συνέπεια να καθίσταται αντικειμενικά δύσκολη η συνδικαλιστική δραστηριότητα: εργοδοτική τρομοκρατία, υποχώρηση και στα πιο στοιχειώδη εργασιακά και συνδικαλιστικά δικαιώματα, εργοδοτικός συνδικαλισμός, απομαζικοποίηση, λίγες έως ανύπαρκτες διαδικασίες κ.λπ. είναι ορισμένα από τα στοιχεία που συνθέτουν το παζλ των προβλημάτων του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος. Όσον αφορά το πρόβλημα της συνδικαλιστικής πυκνότητας, στις μικρές επιχειρήσεις εντείνεται, επιπλέον, τόσο από τη μεγάλη διασπορά αυτών των επιχειρήσεων που δυσκολεύει τα συνδικάτα να τις προσεγγίσουν όσο και από το μικρό αριθμό των απασχολουμένων σε αυτές. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι η πλειονότητα των μισθωτών εργάζεται στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (μμε), των οποίων ο αριθμός είναι πολύ μεγάλος, αυτό δεν συμβάλλει στη συσπείρωση και τη συλλογικότητα της εργατικής τάξης, αλλά αντιθέτως ευνοεί τον κατακερματισμό της και άρα δυσκολεύει την οργάνωση στα συνδικάτα. Άλλοι επιπρόσθετοι λόγοι είναι και οι ιδιαίτεροι δεσμοί που αναπτύσσονται μεταξύ των εργαζομένων και του εργοδότη στις μμε, ο οποίος συχνά τυχαίνει να αυτοαπασχολείται, με συνέπεια να αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη συλλογικής παρέμβασης, καθώς επίσης και εξαιτίας της νομοθεσίας, η οποία απαγορεύει τη σύσταση σωματείου σε επιχειρήσεις μικρού μεγέθους.[332] Κατά συνέπεια, το μέγεθος της επιχείρησης αποτελεί έναν από τους καθοριστικούς παράγοντες για τη συνδικαλιστική ένταξη των μισθωτών.

331. Οι εν λόγω έρευνες είναι οι παρακάτω: α) ΔΗΜΕΛ, *Ο σύγχρονος Έλληνας εργαζόμενος*. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της ΓΣΕΕ το χρονικό διάστημα Δεκέμβριος 1989-Ιανουάριος 1990, β) Γ.Σ.Ε.Ε., *Μισθωτοί εργαζόμενοι και συνδικάτα στην Ελλάδα*. Πραγματοποιήθηκε από την εταιρεία PRC, το χρονικό διάστημα 23 Ιανουαρίου-13 Φεβρουαρίου 1995 για λογαριασμό της ΓΣΕΕ, γ) ΓΣΕΕ, *συνδικάτα και εργασία*. Πραγματοποιήθηκε από την εταιρεία V-PRC, το χρονικό διάστημα Ιούνιος-Δεκέμβριος 2000, για λογαριασμό της ΓΣΕΕ. Η εν λόγω έρευνα, έγινε σε δύο φάσεις, στα χρονικά διαστήματα 3 Ιουνίου έως 3 Ιουλίου 2000 και 7 Δεκεμβρίου του 2000 έως 5 Ιανουαρίου 2001, σε δείγμα 2.340 ατόμων (μισθωτοί, απασχολούμενοι, άνεργοι) ηλικίας 18 ετών και άνω στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας, στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, το Ηράκλειο και τον Βόλο, δ) ΙΝΕ-ΓΣΕΕ & V-PRC, *Η σύγχρονη εικόνα του μισθωτού*, Αθήνα 2008.

332. Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», ό.π.

2. *Η αρνητική γνώμη που έχουν σχηματίσει οι εργαζόμενοι για τη λειτουργία του συνδικαλιστικού κινήματος*, εξαιτίας της παραταξιοποίησης, της κομματικοποίησης, της οργανωτικής πολυδιάσπασης, καθώς και της αδιαφορίας των συνδικάτων στα γενικότερα κοινωνικά προβλήματα των εργαζομένων, όπως το περιβάλλον, το στεγαστικό, το συγκοινωνιακό,[333] τα ναρκωτικά, η αλλοτρίωση, η καταστολή, η οικογένεια, η εκπαίδευση κ.λπ. Σε ό,τι αφορά την οργανωτική πολυδιάσπαση των ελληνικών συνδικάτων, αποτελεί βασικό αρνητικό παράγοντα για την αποτελεσματική παρέμβασή τους. Αντιθέτως, όπως επισημαίνει ο Κουζής,[334] η πλειονότητα των ευρωπαϊκών συνδικάτων δομείται στη βάση οργανώσεων κλαδικού χαρακτήρα, με αντίστοιχες επιτροπές ανά επιχείρηση, οι οποίες στο σύνολό τους συγκροτούν τις εθνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις.[335] Σχετικά, με τα ζητήματα της ποιότητας ζωής, επειδή

333. Σύμφωνα με έρευνα της Διεθνούς Ομοσπονδίας για τον Έλεγχο του Άγχους (ISMA), τα δεκάδες εκατομμύρια των εργαζομένων που μπλέκουν κάθε μέρα στους δρόμους των μεγαλουπόλεων, για να πάνε στη δουλειά τους, υποφέρουν από έντονο στρες, πολύ περισσότερο από τα μέλη των ειδικών σωμάτων της Αστυνομίας την ώρα της σύγκρουσης με διαδηλωτές, αλλά και από τους πιλότους της Πολεμικής Αεροπορίας την ώρα της μάχης. Επίσης, όπως προέκυψε από την έρευνα, η κίνηση στους δρόμους βλάπτει τη διανοητική και ψυχική υγεία των εργαζομένων. Κατά μέσο όρο οι εργαζόμενοι χρειάζονται 45 με 60 λεπτά για να πάνε στις δουλειές τους. Κατά το διάστημα αυτό ο εγκέφαλος λειτουργεί ελάχιστα. Τα στοιχεία αναφέρονται σε άρθρο του Α. Κόντη, «Το άγχος στην κίνηση, χειρότερο από την αγωνία των πιλότων στη μάχη!», *Ημερησία*, 1 Δεκεμβρίου 2004.

334. Γ. Κουζής, «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», ό.π.

335. Αναφέρουμε ορισμένα παράδειγμα οργανωτικής συγκέντρωσης, σε κάποιες χώρες της Ευρώπης, που λειτουργούν αντιστρόφως ανάλογα με τον πολυκερματισμό που επικρατεί στα ελληνικά συνδικάτα. Στη Γερμανία, με 10.000.000 συνδικαλισμένους, τα συνδικάτα διατηρούν 18 συνδικαλιστικές οργανώσεις στη βάση κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Μάλιστα, στις 16/3/2001, στη Γερμανία, δημιουργήθηκε το μεγαλύτερο κλαδικό συνδικάτο του κόσμου, το Ενιαίο Συνδικάτο Υπηρεσιών (Ver.di), από τη συγχώνευση πέντε επιμέρους κλαδικών συνδικάτων που εκπροσωπούν συνολικά 3 εκατ. εργαζόμενους του δημόσιου τομέα, των μέσων μαζικής ενημέρωσης, του τραπεζικού κλάδου, των ταχυδρομείων και άλλων διοικητικών υπαλλήλων, με στόχο να ενισχύσει τη δύναμη, τη συνείδηση και το ρόλο των εργαζομένων (για περισσότερες πληροφορίες δες την εφημερίδα *Η Εποχή*, 18 Μαρτίου 2001, σελ. 16-17 και στο Δανδόλου Ναταλία, «Υπερ-συνδικάτο, με 3 εκατ. μέλη, ιδρύθηκε στη Γερμανία», εφημερίδα *Ημερησία*, 19 Μαρτίου 2001). Επίσης, και στην Ελβετία ενοποιήθηκαν τρία συνδικάτα, με σκοπό τη δημιουργία ενός μεγάλου συνδικάτου, του UNIA. Τα συνδικάτα που συμμετέχουν στη UNIA είναι το Συνδικάτο για τις Κατασκευές και τη Βιομηχανία (GBI), το Συνδικάτο στη Βιομηχανία και τις Υπηρεσίες (SMUV) και αυτό του Εμπορίου και των Μεταφορών (VHTL). Η συμφωνία για συγχώνευση εγκρίθηκε με συντριπτική πλειοψηφία από τους συνέδρους και των τριών συνδικάτων. Ο νέος οργανισμός έχει ως στόχο να υπάρξει ένα ισχυρό συνδικάτο για όλους, το οποίο θα δραστηριοποιείται σε 60 κλάδους του ευρύτερου ιδιωτικού τομέα (βιομηχανία, κατασκευές, μικρές επιχειρήσεις, υπηρεσίες). Ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα δράσης του νέου συνδικάτου ήταν η εκστρατεία για την οργάνωση των

όπως λέει ο Γ. Σχίζας, «ο εργαζόμενος δεν είναι μόνο μισθωτός αλλά είναι και καταναλωτής, χρήστης ορισμένων χώρων, αποδέκτης ορισμένων ποιοτικών συνθηκών και ορισμένης ποιότητας ζωής»,[336] αυτό σημαίνει ότι τα συνδικάτα δεν θα πρέπει να παραμείνουν μόνο στις άμεσες οικονομικές διεκδικήσεις, αλλά να προχωρήσουν ακόμη πιο πέρα και να διαμορφώσουν αιτήματα όχι μόνο για το εργασιακό αλλά και για το ευρύτερο περιβάλλον, για το περιεχόμενο της ανάπτυξης και την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών, οι οποίες σε καμιά περίπτωση δεν θα πρέπει να είναι εχθρικές με το περιβάλλον. Με λίγα λόγια, να γίνουν «Πράσινα Συνδικάτα», όπως εύστοχα επισημαίνει ο Σχίζας. Προφανώς, όλα τα ζητήματα που απορρέουν από την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής βρίσκονται στις προτεραιότητες των προβλημάτων των μισθωτών, γεγονός το οποίο θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στη χάραξη της *στρατηγικής* των συνδικαλιστικών οργανώσεων, επειδή η πλειονότητα των μισθωτών πιστεύει πως η συνδικαλιστική ηγεσία δεν ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες.

3. *Η κρίση εμπιστοσύνης* των εργαζομένων απέναντι στα συνδικάτα, και ιδιαίτερα απέναντι στη συνδικαλιστική ηγεσία και στο συνδικαλιστικό τους εκπρόσωπο, τη ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ, έχουν δημιουργήσει δυσπιστία και επιφυλακτικότητα, οι οποίες προέρχονται όχι μόνο από τους συνδικαλισμένους, αλλά κυρίως από τους μη συνδικαλισμένους μισθωτούς και ειδικότερα από την εργαζόμενη νεολαία, η οποία αμφισβητεί τον τρόπο λειτουργίας των συνδικάτων.[337]

Είναι γεγονός ότι *η δομή των συνδικάτων ανταποκρίνεται στη δομή των επιχειρήσεων, η οποία είναι ιεραρχική και συγκεντρωτική* και δεν παρέχει περιθώρια για πρωτοβουλίες και συμμετοχικές διαδικασίες στο επίπεδο της βάσης. Επιπλέον, η ενσωμάτωση των συνδικάτων στους κομματικούς και κρατικούς μηχανισμούς αφαίρεσε τη ζωντάνια και

καθαριστών, κυρίως γυναικών από την Αφρική και τη Νότια Αμερική, σε ένα μεγάλο κτίριο, ονόματι Κάναρι Γουόρφ, στο οποίο στεγάζονται τα γραφεία μεγάλων επιχειρήσεων και τραπεζών. Τα στοιχεία για το συνδικάτο UNIA αναφέρονται στο άρθρο του Κ. Καραλή, «UNIA: Ένα μεγάλο ελβετικό συνδικάτο. Όταν δεν συγχωνεύονται μόνον οι επιχειρήσεις», *Η Εποχή*, 24 Οκτωβρίου 2004.

336. Γ. Σχίζας, «Πράσινα Συνδικάτα», *Η Αυγή*, 6 Ιουνίου 2001.

337. Η συνδικαλιστική ένταξη των νέων μισθωτών ηλικίας 16-24 ετών είναι πολύ χαμηλή (10,6%) σχετικά με τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες, όπου το ποσοστό είναι υψηλότερο. Δες Δ. Κατσορίδας, «Εργαζόμενη νεολαία: Στον αστερισμό της κρίσης». Εισήγηση στη διεθνή συνδιάσκεψη που διοργάνωσε η Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», στο διάστημα 17-18 Σεπτεμβρίου 1998, στη Θεσσαλονίκη, με γενικό τίτλο: *«Από την ανεργία στο νεο-ναζισμό; Συνθήκες ζωής και συστήματα προσανατολισμού των νέων στην Ευρώπη»*. (Αδημοσίευτο κείμενο).

τον ενθουσιασμό για συμμετοχή στις εργατικές κινητοποιήσεις.[338] Φαίνεται, συνεπώς ότι ο μύθος της «φωτισμένης πρωτοπορίας», ο οποίος υπάρχει σε όλες τις οργανώσεις, έχει πλέον ξεθωριάσει, με αποτέλεσμα να έχει μεγαλώσει η απόσταση ανάμεσα στους εργαζόμενους και τη συνδικαλιστική τους εκπροσώπηση, πράγμα το οποίο γίνεται πασιφανές σε στιγμές κρίσιμες, όπως για παράδειγμα η στιγμή των διαπραγματεύσεων, και ιδιαιτέρως όταν αυτή λαμβάνει χώρα σε περιόδους έντονης οικονομικής δυσπραγίας ή ύφεσης. Άραγε, ποιος μπορεί να θεωρήσει αξιόπιστη μια διαπραγμάτευση και μια συμφωνία, όταν ο συνδικαλιστικός εκπρόσωπος ή η οργάνωση που διαπραγματεύεται, στο όνομα των εργαζομένων, δεν έχουν αποκτήσει ή δεν χαίρουν της ευρείας αποδοχής αυτών που εκπροσωπούν;

338. Παλαιότερα στοιχεία δείχνουν τη συμμετοχή πολλών ανώτερων συνδικαλιστικών στελεχών σε πάνω από 400 επιτροπές και σε δεκάδες διοικητικά συμβούλια τραπεζών, θυγατρικών, ΔΕΚΟ και άλλων οργανισμών. Αυτό με τη σειρά του έχει ως συνέπεια να διαμορφώνεται μια ιδιαίτερη ομάδα, αποσπασμένη από τις ανάγκες της εργατικής τάξης και ενσωματωμένη στους κρατικούς μηχανισμούς διαχείρισης, η οποία έχει ιδιαίτερα δικά της συμφέροντα. Είναι αυτό που ονομάζουμε εργατική αριστοκρατία. Τα στοιχεία, αν και παλαιά, όπως είπαμε, είναι ενδεικτικά. Για παράδειγμα, στη ΔΕΗ οι εκπρόσωποι των συνδικάτων αμείβονταν με το ποσό των 5 ευρώ για την εξέταση κάθε αίτησης υποψηφίου προς πρόσληψη στην επιχείρηση (τα στοιχεία προέρχονται από το άρθρο των Χριστίνας Κοψίνη και Γ. Κιμπουρόπουλου, «Όταν ο συνδικαλισμός γίνεται εξουσία», *Η Καθημερινή*, 2 Φεβρουαρίου 2003). Τα απλά μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της ΟΜΕ-ΟΤΕ εισέπρατταν ως αποζημίωση 150.000 δραχμές το μήνα, ενώ ο πρόεδρος και ο γραμματέας 200.000 δρχ. Επίσης, συνδικαλιστές της ΠΟΣΠ-ΕΡΤ είχαν περάσει διάταξη με βάση την οποία πληρώνονταν με μισθό διευθυντή (τα στοιχεία αναφέρονται στο *Πριν*, 28 Απριλίου 2002, σελ. 7). Οι συνδικαλιστές που αποτελούν το Δ.Σ. του Πανελλήνιου Συλλόγου Υπαλλήλων Προσωπικού ΟΤΕ αποφάσισαν ότι ο πρόεδρος του Δ.Σ. θα παίρνει μισθό *και* από το σωματείο, όσο το επίδομα ευθύνης διευθυντή του ΟΤΕ. Ο γενικός γραμματέας θα παίρνει μισθό όσο το επίδομα ευθύνης του υποδιευθυντή κ.ο.κ. Επίσης, αποφάσισαν να παίρνουν τα μέλη του Δ.Σ. για κάθε συνεδρίαση 50.000 δρχ., καθώς επίσης πρόσθετες αμοιβές σε όσους παίρνουν μέρος σε περιφερειακές συσκέψεις, συμβούλια, ημερίδες που οργανώνει ο ΟΤΕ κ.λπ. Και όλα αυτά πέραν του μισθού τους. Στις 30 Ιουλίου 1997 υπογράφηκε σύμβαση ανάμεσα στην ΟΤΟΕ και την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, η οποία περιλαμβάνει προαγωγές συνδικαλιστών κατ' επιλογήν, δημιουργία μη οργανικών θέσεων που να τις καλύπτουν οι προαγόμενοι συνδικαλιστές μέχρι ακόμη και του βαθμού του διευθυντή, επιδόματα ευθύνης, καθώς επίσης συντάξεις σε βαθμό διευθυντή, υποδιευθυντή κ.λπ. (τα εν λόγω στοιχεία αναφέρονται στο συνδικαλιστικό έντυπο *Οδός Ευπόλιδος*, Φλεβάρης-Απρίλης 2002, σελ. 4-5). Μάλιστα, σε περιπτώσεις όπως ο δημόσιος και ο ευρύτερος δημόσιος τομέας (ΔΕΚΟ), όπου ο συνδικαλισμός φαίνεται να είναι μαζικός και οι εκπρόσωποι των εργαζομένων να είναι δημοκρατικά εκλεγμένοι, ουσιαστικά στηρίζεται σε ένα πλέγμα εξυπηρετήσεων, υπερωριών, προσλήψεων, αποσπάσεων, μεταθέσεων, προαγωγών, δανείων κ.ο.κ., που προωθούνται κατά κύριο λόγο από τις συνδικαλιστικές παρατάξεις που στοιχίζονται με το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. (για περισσότερα βλέπε το άρθρο του Σ. Φασάκη με τίτλο, «Πρώτη δύναμη τα αφεντικά στο συνέδριο της ΟΜΕ-ΟΤΕ», *Πριν*, 21 Ιουνίου 1998).

Αντί, λοιπόν, η συζήτηση μεταξύ εργοδοτικής και συνδικαλιστικής πλευράς, για το διεκδικητικό πλαίσιο των συλλογικών συμβάσεων, να αποτελεί, όπως θα ήταν φυσικό, παρόρμηση για δράση, για συμμετοχή και εμπλοκή της βάσης στη συνδικαλιστική πολιτική, εντούτοις παράγει το αντίθετο αποτέλεσμα[339]. Διότι, μαζί με την κατάρρευση της *στρατηγικής των λόγων*, μεγαλώνει και η απογοήτευση, η παθητικότητα, η αδιαφορία και η απόσταση μεταξύ βάσης και ηγεσίας. Επίσης, το φαινόμενο της μη συμμετοχής, σε αρκετές περιπτώσεις, έχει να κάνει και με μια φυσική κόπωση των εργαζομένων από μορφές διεκδικήσεων και κινητοποιήσεων οι οποίες όχι μόνο δεν έχουν καμία συνέχεια, αλλά έχουν αποδειχτεί και αναποτελεσματικές.[340]

Ως επιπρόσθετους λόγους της απομάκρυνσης των εργαζομένων από τα συνδικάτα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τους εξής:[341]

- *Τις αλλαγές στην οικονομία και άρα στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού* κατά κλάδο, επάγγελμα και επιχείρηση, που αποδυναμώνουν ουσιαστικά την παλιά οικονομική ενότητα των εργαζομένων, καθώς στην επιφάνεια αναδύονται οι διαιρέσεις, ο κατακερματισμός, η πολυδιάσπαση και η εξατομίκευση των συνθηκών ζωής και εργασίας. Έτσι, η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, με τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, την αναδόμηση της παραγωγής και τη δημιουργία ελαστικών όρων εργασίας, ωθούν μεγάλα τμήματα των εργαζομένων εκτός των συνδικαλιστικών οργανώσεων, εξαιτίας του φόβου που αισθάνονται ότι η συμμετοχή τους σ' αυτές θα τους δημιουργήσει επιπρόσθετα προβλήματα. Η στρατηγική αυτή, η οποία είναι συνυφασμένη με τη νεοφιλελεύθερη πολιτική, συμβαδίζει άρρηκτα με την προσπάθεια συντριβής των εργατικών αντιστάσεων και των συνδικάτων.
- *Την υποχώρηση της απασχόλησης* στη μεταποίηση και στις χειρωνακτικές δραστηριότητες. Πράγματι, η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία υποκαθιστά την εργασία από λειτουργίες των μηχανών, μειώνει τον αριθμό των ανειδίκευτων εργατών και αλλάζει τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, με συνέπεια την εξασθένιση της δύναμης του συνδικαλιστικού κινήματος εξαιτίας των επιπτώσεων της νέας τεχνολογίας στην ανεργία και τις εργασιακές σχέσεις.

339. Μπερνάρ Τιμπό, «Για μια νέα αντίληψη της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», *Η Εποχή*, 26 Σεπτεμβρίου 1999.

340. Σχετικά με αυτό έχουμε αναλυτική αναφορά στο κεφάλαιο 5.3., για την απεργιακή δράση, με τίτλο, «Απεργιακοί αγώνες και ανεργία την εποχή των Μνημονίων».

341. Για περισσότερα δες Δ. Κατσορίδας, *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

- *Τους διαχωρισμούς και τις διαστρωματώσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης,* οι οποίοι εντείνονται εξαιτίας της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, δημιουργώντας δυσκολίες και αντιφάσεις στη συμπεριφορά της, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι δυσκολεύει η προοπτική της ενοποίησης, πολιτικοποίησης και οργάνωσης του αγώνα της. Οι κρατούντες, γνωρίζοντας όλες αυτές τις αντιθέσεις, δεν λαμβάνουν, σε αρκετές περιπτώσεις, σοβαρά υπόψη τις προτάσεις των συνδικάτων, διότι θεωρούν πως οι αντιδράσεις τους δεν θα έχουν κανένα αντίκρισμα.
- *Την ανάπτυξη της απασχόλησης στον λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας*, όπου ο βαθμός συνδικαλισμού διαφοροποιείται αισθητά μεταξύ αφενός του ιδιωτικού τομέα αφετέρου του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα. Συγκεκριμένα, η συνδικαλιστική πυκνότητα στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ) έχει σαφή προβάδισμα έναντι του ιδιωτικού, του οποίου ο συνδικαλισμός κυμαίνεται σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα. Όμως, τα υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας στο δημόσιο τομέα οφείλονται στους ευνοϊκότερους όρους εργασιακών σχέσεων, λόγω της μονιμότητας της απασχόλησης, γεγονός το οποίο σε πολλές περιπτώσεις γεννά στάσεις και συμπεριφορές που δημιουργούν διαχωριστικές γραμμές. Έτσι, όταν ένα μέρος των εργαζομένων και των μελών των συνδικάτων δεν εκτίθεται στους κινδύνους της αγοράς εργασίας, όπως συμβαίνει με τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα, τότε σε αρκετές περιπτώσεις καθίσταται «δύσκολη η αλληλεγγύη έναντι όσων είναι εκτεθειμένοι και ακόμη πιο δύσκολη έναντι όσων έχουν αποκλειστεί από την αγορά εργασίας ή όσων διατρέχουν σχεδόν αποκλειστικά τον κίνδυνο να καταλαμβάνουν μόνιμα τις χειρότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας, τις πλέον επισφαλείς, τις εργασίες με τους μεγαλύτερους κινδύνους που παρέχουν ελάχιστες πιθανότητες ανέλιξης».[342]
- *Την υψηλή ανεργία*, η οποία επιδρά αρνητικά στη συσπείρωση όσων έχουν ακόμη εργασία, γύρω από τα συνδικάτα, επειδή φοβούνται μήπως απολυθούν.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προηγούμενα, είναι δυνατό να διαπιστώσουμε ότι ο αντίκτυπος των φαινομένων αυτών στις δομές, τη σύνθεση και την αποτελεσματικότητα της δράσης των συνδικάτων είναι ισχυρός και ιδιαίτερα στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, ο οποίος είναι περισσότερο εκτεθειμένος στον ανταγωνισμό. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι πρώτα στη βιομηχανία συκοφαντήθηκε και χτυπήθηκε το εργατικό κίνημα και

342. Γ. Τουτζιαράκης, «Κρίση των συνδικάτων: Οργανώσεις καθολικής αλληλεγγύης ή λειτουργικό εξάρτημα της κοινωνίας των 2/3;», από το συλλογικό τόμο με τίτλο: *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα* (Εισαγωγή-Επιμέλεια: Κούλα Κασιμάτη), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

ιδιαίτερα η εργατική τάξη των λεγόμενων «προβληματικών» επιχειρήσεων, την περίοδο 1990-93. Οι αλλαγές και οι ανατροπές στην οικονομία, τις κοινωνικές και ταξικές δομές, τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης των ανθρώπων, αλλά και τους πολιτικούς και ιδεολογικούς συσχετισμούς των δυνάμεων είναι τα σημαντικότερα στοιχεία των προαναφερθέντων μετατροπών.

Κατά συνέπεια, η μερίδα των εργαζομένων, η οποία στέκεται *επιφυλακτικά* απέναντι στα συνδικάτα και που είναι η μεγαλύτερη συγκριτικά με αυτούς που δείχνουν *εμπιστοσύνη* σε αυτά και σ' αυτούς που *δυσπιστούν συνολικά*, αποτελεί και τον *κρίσιμο χώρο* για μια ευνοϊκότερη αλλαγή στις σχέσεις εμπιστοσύνης.

7.7. «Πόλεμος όλων εναντίον όλων»

Όμως, εκτός από τους προαναφερθέντες λόγους, διαφαίνεται και μια *τάση* «κοινωνικής απομόνωσης», κυρίως του κόσμου της μισθωτής εργασίας που απασχολείται στον ιδιωτικό τομέα της παραγωγής, στο μέτρο που αρχίζει να πιστεύει ότι οι υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες (δημόσιοι υπάλληλοι, διανοούμενοι, αγρότες, φοιτητές, επαγγελματοβιοτέχνες κ.λπ.) βρίσκονται ή αισθάνονται, λίγο-πολύ, μακριά από τα προβλήματά του.

Έτσι, εξαιτίας αυτού του γεγονότος, υποδαυλίζεται και συντηρείται από τους κρατούντες ένας ιδιότυπος «κοινωνικός εμφύλιος πόλεμος», ένας ιδιόμορφος «κοινωνικός φραξιονισμός»,[343] ο οποίος επιδιώκει να φέρει αντιμέτωπα μεταξύ τους διάφορα κοινωνικά στρώματα: τους αγρότες αντιμέτωπους με τους εργάτες, τους οδηγούς φορτηγών με τους αγρότες, τους αγρότες με τους ναυτεργάτες, τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα με τους δημοσίους υπαλλήλους, τους γονείς με τους μαθητές, τους ασθενείς με τους γιατρούς, τους ντόπιους με τους αλλοδαπούς, τους ανέργους με τους εργαζόμενους, τους νέους με τους μεγαλύτερους σε ηλικία, τις γυναίκες με τους άνδρες κ.ο.κ.

Όμως, εκτός της επιδίωξης από τους κρατούντες να φέρουν τη μια κατηγορία εργαζομένων σε αντιπαράθεση με την άλλη ή και ολόκληρα τμήματα των εργαζομένων μεταξύ τους, η αντιπαλότητα αυτή μεταφέρεται και μέσα στους ίδιους τους εργασιακούς χώρους, όπου οι εργαζόμενοι, σε αρκετές περιπτώσεις, εχθρεύονται και ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλον ή ο καθένας κοιτάει πώς να «βολευτεί» και ενδεχομένως να «λύσει» το ατομικό του πρόβλημα όχι συλλογικά, αλλά μόνος, μέσω της λεγόμενης «πλαγίας οδού».

343. Χριστόφορος Βερναρδάκης, «Ιδεολογήματα του κρατικού αυταρχισμού», *Η Εποχή*, 24 Ιανουαρίου 1999.

Έτσι, αυτό που παρατηρούμε να συμβαίνει είναι *η έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης*. Ενώ, λοιπόν, η αλληλεγγύη αποτελούσε σημαντικό γνώρισμα της μεταπολεμικής αλλά και της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, σε μεγάλα τμήματα εργαζομένων, έχει μετατραπεί σε γενικευμένη αδιαφορία και σε ένα «πόλεμο όλων εναντίον όλων».

Είναι μια αίσθηση, η οποία λειτουργεί αρνητικά στη συνείδηση του κόσμου της εργασίας, επειδή μπορεί να ανατρέψει κοινωνικές συμμαχίες, απομακρύνοντας τους κοινωνικούς συμμάχους τον έναν από τον άλλον. Το εν λόγω στοιχείο, ίσως, είναι η πρώτη φορά που εντοπίζεται κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Αν, μάλιστα, στην προαναφερθείσα κατάσταση συμπληρώσουμε το γεγονός ότι η μείωση της συνδικαλιστικής επιρροής είναι συχνά μεγαλύτερη από τη μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, τότε εύκολα μπορούμε να καταλάβουμε πώς ακόμη και καλά οργανωμένες εργατικές κινητοποιήσεις, οι οποίες γίνονται προκειμένου να αποτραπούν οι ιδιωτικοποιήσεις επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα ή για να μην περάσουν οι αλλαγές στα εργασιακά, συναντούν την αδιαφορία μεγάλου μέρους των μισθωτών. Και όχι μόνον αυτών, αλλά και ευρύτερων κοινωνικών κατηγοριών, όπως είναι οι αυτοαπασχολούμενοι και γενικά οι καταναλωτές, επειδή είτε δεν γνωρίζουν τα προβαλλόμενα αιτήματα είτε επειδή θεωρούν ότι οι μορφές των εργατικών κινητοποιήσεων έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στις δικές τους δραστηριότητες (π.χ. παρεμπόδιση ομαλής συγκοινωνιακής κυκλοφορίας κ.λπ.).

Είναι γεγονός ότι αρκετές από τις παραδοσιακές μορφές δράσης των συνδικάτων προκαλούν τη δυσαρέσκεια άλλων κατηγοριών εργαζομένων. Υπ' αυτήν την έννοια, και χωρίς φυσικά να παραβλέπεται η μορφή της απεργίας, ίσως, θα έπρεπε να βρεθούν και *νέες μορφές παρέμβασης* των συνδικάτων, προκειμένου να προωθήσουν τα αιτήματά τους και το κυριότερο να απολαμβάνουν της κοινωνικής αλληλεγγύης και συναίνεσης. Για παράδειγμα, οι απεργίες ή οι στάσεις εργασίας στις συγκοινωνίες πλήττουν, κατά κύριο λόγο, τους άλλους εργαζόμενους, καθώς επίσης τους συνταξιούχους ή τους γονείς και τους μαθητές, οι οποίοι πηγαίνουν στις εργασίες τους, στο χώρο εκπαίδευσης, για αγορές ή επίσκεψη στο γιατρό. Ως συμπληρωματική-εναλλακτική δράση, σε σχέση με τις στάσεις εργασίας ή τις απεργίες, θα μπορούσαν οι εργαζόμενοι στις συγκοινωνίες να εργαστούν κανονικά, αλλά να μη ζητήσουν εισιτήρια από τους επιβάτες. Επίσης, αντί του ελέγχου των εισιτηρίων, θα μπορούσαν οι ελεγκτές να ενημερώνουν το επιβατικό κοινό για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο συγκεκριμένος κλάδος και ποια είναι τα αιτήματα του συνδικάτου. Έτσι, σε πρώτη φάση και μ' αυτόν τον τρόπο θα κερδηθεί η συμπάθεια της κοινής γνώμης, θα αποκατασταθεί η κοινωνική αλληλεγγύη και θα φανεί ο κοινωνικός χαρακτήρας των συγκοινωνιών, ούτως ώστε, όταν μετά θα περάσουν σε απεργιακές δράσεις, θα έχουν με το μέρος τους ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Τη δεκαετία του 1970, στην Ιταλία, τα συνδικάτα στα ιδιωτικά μέσα μαζικής μεταφοράς (ΜΜΜ) και στη δημόσια ηλεκτρική ενέργεια, έδωσαν νικηφόρους αγώνες ενάντια στις αυξήσεις στα εισιτήρια και τους λογαριασμούς. Τα συνδικάτα στα ΜΜΜ τύπωσαν εισιτήρια με τις παλιές τους τιμές, χωρίς την αύξηση. Οι πολίτες αγόραζαν τα εισιτήρια από τα συνδικάτα και πλήρωναν τους λογαριασμούς σε αυτά και στη συνέχεια τα συνδικάτα έδιναν αυτά τα χρήματα στις εταιρίες. Έτσι, επέβαλαν να μην περάσουν οι αυξήσεις.[344] Ανάλογες μορφές και δράσεις θα μπορούσαν να αναπτυχθούν και σε άλλους εργασιακούς χώρους και κλάδους.

Το αποτέλεσμα είναι ότι οι κυβερνώντες, γνωρίζοντας όλες αυτές τις αντιθέσεις, εσωτερικές και εξωτερικές, δεν λαμβάνουν, σε αρκετές περιπτώσεις, σοβαρά υπόψη τις προτάσεις των συνδικάτων, διότι θεωρούν ότι οι αντιδράσεις τους δεν θα έχουν κανένα αντίκρισμα.

7.8. Τα συνδικάτα στην εποχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Η ήττα έρχεται από παλιά

Η ενσωμάτωση αντί της αντιπαλότητας, ο διάλογος και η προθυμία για συμβιβασμούς αντί για αγώνα, καθώς επίσης η προσέγγιση και, σε πολλές περιπτώσεις, η ταύτιση των συνδικάτων με το κράτος αντί για την οικοδόμηση του αντίπαλου δέους είναι κάποιοι επιπρόσθετοι παράγοντες που συνθέτουν το παζλ της μείωσης της αξιοπιστίας τους. Έχοντας να αντιμετωπίσουν, είτε σε επίπεδο κρατικών είτε σε επίπεδο ιδιωτικών επιχειρήσεων, έναν αντίπαλο συγκεντρωτικό, ο οποίος είναι συνδεδεμένος με την εξουσία και εξαιτίας του γεγονότος ότι έχουν αποδεχτεί την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, αναγκάζονται να *προσαρμόζονται* με το καπιταλιστικό κράτος και να συνεργάζονται μαζί του.

Βέβαια, η έλλειψη αυτονομίας του συνδικαλιστικού κινήματος από το κράτος και τους εργοδότες είναι ένα φαινόμενο που υπάρχει από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του. Η ιστορική περιοδολόγηση επιβεβαιώνει του λόγου το αληθές[345]. Η άποψη του Κουκουλέ ως προς τις σχέσεις εξάρτησης που έχουν τα συνδικάτα στην Ελλάδα από το κράτος και την εργοδοσία είναι άκρως καυστική. Λέει συγκεκριμένα:

344. Κλέαρχος Σμυρναίος, «Για την αυτοοργάνωση των εργαζομένων», εφ. *Το Διάλειμμα* (του ΣΕΦΚ), Ιούνιος-Αύγουστος 2011, αρ. φύλλου 42, σελ. 3.

345. Για περισσότερα βλ. Δ. Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, έκδοση του ΑΡΙΣΤΟΣ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008.

> «...Κατέληξα στη θλιβερή αλλά και συνάμα προκλητική διαπίστωση ότι δεν υπήρξε, στην Ελλάδα, συνδικαλιστικό κίνημα με την έννοια του συνομοσπονδιακά, οριζόντια και κάθετα οργανωμένου, όπως θέλει να παρουσιάζεται· αυτό που λειτούργησε ήταν απλά και μόνο μερικές συνδικαλιστικές οργανώσεις και, κατά τις περιστάσεις, ορισμένες συσπειρώσεις. [...] Η υπόθεσή μου και τα κριτήριά μου είναι απλά: κύριο χαρακτηριστικό μιας συνδικαλιστικής οργάνωσης είναι η ανεξαρτησία της από το κράτος και τους εργοδότες. Αν αποδειχτεί ότι η οργάνωση αυτή δεν είναι ανεξάρτητη από τις δύο αυτές κοινωνικές δυνάμεις, είναι οπωσδήποτε κάτι άλλο, με κανένα όμως τρόπο δεν είναι συνδικαλιστική οργάνωση». [346]

Επιπροσθέτως, οι εκάστοτε συνδικαλιστικές παρατάξεις που είχαν σχέση με τα κόμματα τα οποία κυβερνούσαν, λειτουργούσαν πολλές φορές ως βραχίονας του κράτους και ως ιμάντες μεταβίβασης των αποφάσεών του. Και παρότι αυτό αμβλύνθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά, εντούτοις υπήρξαν περιπτώσεις που είτε άμεσα είτε έμμεσα το κράτος επενέβαινε στα εσωτερικά των συνδικάτων. Όπως επισημαίνει ο Γ. Κουζής, το κράτος παρεμβαίνει στα εσωτερικά του συνδικαλιστικού κινήματος τόσο με ανθρώπους ελεγχόμενους από το ίδιο όσο και με σκληρή καταστολή των ταξικών δυνάμεων μέσα σε αυτό. Είναι αξιοσημείωτο ότι η κρατική παρέμβαση είναι συνεχής, ανεξαρτήτως της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα.[347] Αυτός ο συνδυασμός ανοιχτής κρατικής παρέμβασης και ισχυρής παραταξιοποίησης, παράλληλα με μια αντίληψη πελατειακών σχέσεων μεταξύ κυβερνήσεων και σωματείων, ενισχύουν την κυριαρχία της παραταξιακής ως κυρίαρχης αντίληψης έναντι της συνδικαλιστικής κουλτούρας.[348]

Και ενώ, όπως έχει φανεί ιστορικά, υπήρξε πάντα μια διαπάλη στο εσωτερικό των συνδικάτων, αφενός ανάμεσα στις δυνάμεις που αναφέρονται στα συμφέροντα της εργατικής τάξης αφετέρου σε εκείνες που συνδέονται με την κρατική εξουσία (από την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, έως ότου έγιναν οι πρώτες απόπειρες εκδημοκρατισμού των συνδικάτων με τον Ν. 1264/1982), διαπιστώνουμε ότι η αλλαγή που έχει υπάρξει σε σχέση με παλαιότερες εποχές είναι ότι ο άμε-

346. Δες Γ. Κουκουλές, *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σελ. 11-12.

347. Για περισσότερα βλέπε Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 32-43.

348. Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 42-43.

σος κρατικός έλεγχος στο εσωτερικό τους αντικαταστάθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον έμμεσο έλεγχό τους, είτε από τα κόμματα της κυβερνητικής εξουσίας, στην περίπτωση των κυρίαρχων συνδικαλιστικών παρατάξεων,[349] είτε από τα κόμματα της Αριστεράς, στην περίπτωση των αντιπολιτευόμενων συνδικαλιστικών παρατάξεων. Το κοινό χαρακτηριστικό, και στις δύο περιπτώσεις, είναι ότι οι παρατάξεις λειτουργούν, κατά κύριο λόγο, ως κομματικοί βραχίονες μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα και όχι ως ιδεολογικά ρεύματα.

Έχουμε έτσι μια ιδιόμορφη κατάσταση, κατά την οποία ενώ η οργανωτική έκφραση του επίσημου συνδικαλιστικού κινήματος παρουσιάζεται ιστορικά ενιαία[350] είτε με τη συνύπαρξη μέσα σε αυτήν ανταγωνιζόμενων παρατάξεων είτε με τον εκτοπισμό και τη δίωξη των ταξικών δυνάμεων από αυτή (κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, των πέτρινων χρόνων, μέχρι και τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης), εντούτοις ουσιαστικά βιώνει μια επί μακρόν «ιδιότυπη διάσπαση», όπως τη χαρακτηρίζει ο Κουζής.[351]

Όμως, γιατί, ενώ έχει σταματήσει η άμεση κρατική παρέμβαση στα εσωτερικά των συνδικάτων, αυτό δεν οδήγησε σε μια ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων και των δράσεών τους;

Ένας επιπρόσθετος παράγοντας, εκτός από την έντονη παραταξιοποίηση, όπως ήδη έχουμε πει, ήταν επίσης και η υιοθέτηση ενός πιο συναινετικού λόγου, πράγμα το οποίο σήμαινε την υιοθέτηση και των αντίστοιχων πρακτικών που απέρρεαν από αυτόν, και αντανακλούσε κάθε φορά τον κυρίαρχο συσχετισμό στο εσωτερικό των συνδικάτων. Σε συνδυασμό με όλα τα προηγούμενα που αναφέραμε (επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, χειροτέρευση μισθών και επιδομάτων, περιορισμός του κράτους πρόνοιας, αλλαγή στη σύνθεση της εργατικής τάξης, ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, κρίση εμπιστοσύνης στα συνδικάτα να διαφυλάξουν τα κεκτημένα, χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα, μείωση της διάρκειας και της έντασης των εργατικών αγώνων, έλλειψη σωματείων στους χώρους δουλειάς, ανεργία, επισφαλής εργασία, εξάπλωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης κ.λπ.), συνέθεσαν αυτό που ονομάζουμε *κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος*.

---

349. Γ. Σώρος, *Η κρίση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα: αίτια και προοπτικές υπέρβασής της*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο 2013. Για περισσότερα, δες κεφάλαιο 4.

350. Εκτός από μια μικρή περίοδο από το 1928 μέχρι το 1936 με την ίδρυση, το 1929, της Ενωτικής ΓΣΕΕ από το ΚΚΕ, και μετέπειτα των Ανεξάρτητων Εργατικών Συνδικάτων (ΑΕΣ), το 1931, κυρίως από τους σοσιαλιστές, που μετονομάζονται σε Πανελλαδική Συνομοσπονδία Εργασίας (ΠΣΟ). Εκείνη την περίοδο έχουμε τρεις συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες.

351. Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 39.

Όμως, το ολίσθημα -για μια ολόκληρη περίοδο- της ηγεσίας των συνδικάτων προς τις συναινετικές λογικές και πρακτικές οφείλεται, σε τελική ανάλυση, στις ίδιες τις κοινωνικές αντιθέσεις και τους συσχετισμούς. Διότι, η συνδικαλιστική ηγεσία καταλάβαινε ότι κάθε αντιπολιτευτική κίνηση από μέρους της μπορούσε να προκαλέσει ένα πλατύ και ανεξέλεγκτο μαζικό κίνημα και να επιφέρει μ' αυτόν τον τρόπο δυσκολίες στην εφαρμογή των εκάστοτε κρατικών πολιτικών, οι οποίες κατά κύριο λόγο θίγουν τις κατακτήσεις των εργαζομένων.

Συνεπώς, η επικράτηση της αντίληψης περί «κοινωνικών εταίρων» και άρα του διαλόγου και της συναίνεσης μεταξύ εργοδοτών και συνδικάτων, κάτι στο οποίο συναινούσαν σε μεγάλο βαθμό και οι εργαζόμενοι,[352] καθώς επίσης της θέσης περί συμμετοχής συνδικαλιστικών στελεχών στις διοικήσεις των επιχειρήσεων, ιδιαίτερα των δημόσιων οργανισμών (ΔΕΚΟ), εκτός του ότι δεν έχει τίποτε το κοινό με τον εργατικό έλεγχο, ταυτόχρονα υποχρέωνε τα συνδικάτα να βρίσκονται κάτω από την επιρροή του κράτους. Διότι, η αντίληψη της συμμετοχής στη διοίκηση των κρατικών επιχειρήσεων είναι ένα εργαλείο, με το οποίο οι κρατούντες επιχειρούν να πειθαρχήσουν την εργατική τάξη και να τη βάλουν να εργαστεί ακόμη περισσότερο με βάση τη λογική του λεγόμενου «κοινού συμφέροντος» με την άρχουσα τάξη.

Στην πραγματικότητα, ο σκοπός της άρχουσας τάξης, ιδιαιτέρως μετά την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, είναι να διαλύσει τα συνδικάτα από όργανα της ταξικής πάλης ή να τα αδρανοποιήσει και να τα μετατρέψει σε φορείς συναίνεσης των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Επιπροσθέτως, η αποδοχή από μέρους της ηγεσίας των συνδικάτων του προσανατολισμού προς την ΟΝΕ, ουσιαστικά δηλαδή της ηγεμονίας των κυρίαρχων πολιτικών, είναι ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που έχουν συμβάλει στην αύξηση της αδιαφορίας των εργαζομένων και στην περαιτέρω κρίση των συνδικάτων. Γι' αυτό, δεν κατόρθωσαν να αντιταχθούν στη χρόνια λιτότητα και στην επίθεση που έχουν δεχτεί οι εργαζόμενοι στο εισόδημά τους.

352. Παρότι το 39,4% των μισθωτών θεωρεί ότι τα συμφέροντα των εργοδοτών και των εργαζομένων είναι *διαφορετικά* (1995: 37,7%), ενώ το 35,7% θεωρεί ότι είναι *αντίθετα* (αν και το 1995, το ποσοστό εκείνων που θεωρούσαν ότι τα συμφέροντα των εργοδοτών και των εργαζομένων είναι *αντίθετα* συγκέντρωνε υψηλότερα ποσοστά της τάξης του 42,8%), εντούτοις, *ο διάλογος* μεταξύ εργοδοτών-εργαζομένων παραμένει, παρά τη φθίνουσα πορεία του, ως ο πιο κατάλληλος τρόπος για την αντιμετώπιση των εργασιακών προβλημάτων με ποσοστό 59,7% (έναντι 64,8% το 1995) και ακολουθούν με μεγάλη διαφορά (15%) οι κινητοποιήσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων και οι παρεμβάσεις των κυβερνήσεων με νόμους. Δες ΓΣΕΕ, *Συνδικάτα και εργασία*, Αθήνα 2000.

Όμως, το πιο οδυνηρό αποτέλεσμα του εν λόγω προσανατολισμού είναι ότι επηρεάστηκε μια σημαντική μερίδα των εργαζομένων να αποδεχτούν ότι οι πολιτικές επιλογές των κρατούντων είναι «μονόδρομος»[353] και γι' αυτό θα πρέπει κι αυτοί να συμμετέχουν, ως ένα είδος μικρομετόχου, στο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που τους περιγράφουν οι διανοούμενοι, οι εφημερίδες, οι ραδιοφωνικοί και οι τηλεοπτικοί σταθμοί. Έτσι, αφού πείσθηκαν ότι είναι «μέτοχοι» στην επιχείρηση οικονομικής ανόρθωσης της χώρας και πως όσα συμβαίνουν γίνονται και για το δικό τους καλό, κατέληξαν στο παράδοξο συμπέρασμα ότι οποιαδήποτε εργατική κινητοποίηση είναι «άκαιρη» και/άρα «επιβλαβής» για την οικονομία. Το ίδιο κλίμα συναίνεσης επικράτησε και εν όψει της ανάληψης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, το 2004, παρά την εντατικοποίηση των συνθηκών εργασίας που συχνά οδηγούσε σε εργατικά ατυχήματα, τα οποία εκείνη την εποχή παρουσίασαν αύξηση.

Σε γενικές γραμμές, οι διεκδικήσεις των συνδικάτων ήταν στο πλαίσιο μη αμφισβήτησης της επίτευξης των παραπάνω «εθνικών στόχων» (ένταξη στην ΟΝΕ και το ευρώ, ανάληψη των Ολυμπιακών Αγώνων). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία να απονομιμοποιήσουν τις πολιτικές συγκράτησης των αμοιβών, οι οποίες ήταν στα όρια μόνο του πληθωρισμού, τη μερική απασχόληση, τις εργολαβίες στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, την ενοικίαση των εργαζομένων, τις αποκρατικοποιήσεις κ.λπ. Και ενώ στα λόγια απέρριπταν πολλά απ' αυτά τα μέτρα, εντούτοις δεν διεκδικούσαν με δυναμικό τρόπο την απόσυρσή τους. Στο πλαίσιο αυτό, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Δεδουσόπουλος, η απεργιακή δραστηριότητα άρχισε να λαμβάνει το χαρακτήρα περισσότερο συμβολικής διαμαρτυρίας παρά διεκδίκησης.

> «Οι απεργίες, επομένως, μετασχηματίζονται σε γενικές, μονοήμερες, συγκεντρώνουν μεγαλύτερο αναλογικά αριθμό απεργών, αλλά ουσιαστικά παύουν να αποτελούν έκφραση των εργασιακών αντιθέσεων στο κλαδικό επίπεδο ή στο επίπεδο της επιχείρησης, χάνουν σε ένταση και σταδιακά μετατρέπονται σε πράξεις διαμαρτυρίας αμυντικού χαρακτήρα μιας ελίτ

353. Το κράτος μέσω των ιδεολογικών του μηχανισμών (μέσα μαζικής ενημέρωσης, διανοούμενοι, κυβερνητικός συνδικαλισμός κ.λπ.) μπορεί και παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος του γενικού κοινωνικού συμφέροντος, πείθοντας μ' αυτόν τον τρόπο τις εργαζόμενες τάξεις να αποδέχονται ότι η παρατεταμένη λιτότητα είναι μια θυσία που γίνεται όχι μόνο για το γενικό συμφέρον, αλλά και για το δικό τους μακροπρόθεσμο καλό.

> συνδικαλιστικών στελεχών, που ενεργοποιούνται σε κεντρικό επίπεδο και μοιάζουν αποκομμένοι από την πραγματικότητα του κοινωνικού χώρου της αγοράς εργασίας». [354]

Κατά συνέπεια, ο νεοφιλελευθερισμός, πριν γίνει εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική, μπόρεσε και κατέκτησε την ηγεμονία πρώτιστα στον κόσμο των ιδεών, μέσω της υπόσκαψης της συλλογικότητας ως τρόπου οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων θεμελιωμένων στην αλληλεγγύη.[355] Όπως υποστηρίζει ο Φρανκ Ντέπε:

> «Το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο για την επιβολή στοιχείων του καινούριου κοινωνικού σχηματισμού τέθηκε υπό την ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού. Το νεοφιλελεύθερο σχέδιο προπαγάνδισε αρχικά την "αναζωογόνηση" του καπιταλισμού παγκοσμίως, η αναπτυξιακή δυναμική του οποίου... είχε ελαττωθεί σημαντικά από την αρχή της δεκαετίας του '90. Η αναζωογόνηση θα ερχόταν από τη μείωση της κρατικής επιρροής στην οικονομία, τον περιορισμό της οικονομικής πολιτικής σε πολιτική προσφοράς και σε έλεγχο του πληθωρισμού (μονεταρισμός), καθώς και από την αποδόμηση του κοινωνικού κράτους και προπάντων από την αποδυνάμωση των συνδικάτων. Ιδιωτικοποίηση, αποκρατικοποίηση και απορρύθμιση είναι τα συνθήματα με τα οποία αυτό το σχέδιο επιβλήθηκε στη δημόσια συζήτηση και σε εκλογές».[356]

Όμως, όπως έχει δείξει η μέχρι τώρα εμπειρία, η πλειονότητα του κόσμου της εργασίας δεν θα συμφωνήσει «να βάλει κι άλλη πλάτη» και να συμμετάσχει στη γενική πρόοδο της χώρας, όσο και αν οι κυβερνήσεις εγκαλούν τους εργαζόμενους να δείξουν και άλλη ανοχή, εφόσον αυτοί δεν βλέπουν μια άμεση και γρήγορη βελτίωση της θέσης τους. Ταυτοχρόνως, οι εργαζόμενοι θα συμμετέχουν ενεργά στα συνδικάτα, όχι μόνο στην περίπτωση που βελτιώνεται η οικονομική τους κατάσταση, αλλά και επειδή βλέπουν τα συνδικάτα να κρατούν μια πιο αξιόπιστη και αγωνιστική στάση. Και δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά, διότι οι συνθήκες ζωής των μισθωτών είναι αφάνταστα σκληρές.

---

354. Α. Δεδουσόπουλος, «Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα», στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007, σελ. 117-118.

355. Σχετικά με το θέμα της κατάκτησης της ιδεολογικής ηγεμονίας από το νεοφιλελευθερισμό, δες Μ. Μπαλαούρας, «Οι νέες προκλήσεις για το συνδικαλισμό», *Η Εποχή*, 18 Μαρτίου 2001, και ιδιαίτερα το βιβλίο του Κ. Dixon, *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, εκδόσεις Πατάκη (σειρά *Λόγοι Δράσης*), Αθήνα 2001.

356. Φ. Ντέπε, «Τα συνδικάτα στο τέλος του 20ού αιώνα», *Η Εποχή*, 10 Νοεμβρίου 1996.

7.9. Οι χρόνιες παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος[357]

Από τα παραπάνω, είναι δυνατό να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι η εργατική αδρανοποίηση δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των μνημονιακών πολιτικών, αλλά ένας συνδυασμός παραγόντων, ο οποίος σε γενικές γραμμές ήταν απόρροια της πολύχρονης πολιτικής πρακτικής τόσο των κρατούντων όσο και της συναινετικής λογικής των συνδικάτων και των εργαζομένων, πριν από τα Μνημόνια.

Έτσι, μέσω της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, κυρίως από τη δεκαετία του 1990 και μετά, που καλλιεργούσε συστηματικά την ιδεολογία της «κοινωνικής συναίνεσης», της «εργασιακής ειρήνης», του «ήπιου μονεταρισμού», της «εθνικής» αναγκαιότητας, της «κοινωνικής ανόδου» κ.λπ., ενισχύονταν ουσιαστικά η κρατική και εργοδοτική εξουσία εις βάρος της εργασίας. Το αποτέλεσμα ήταν να αποδυναμωθούν οι συλλογικές αξίες της αλληλεγγύης και της αγωνιστικής διεκδίκησης για καλυτέρευση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης και έτσι να εμπεδωθεί στη συνείδηση της εργατικής τάξης μια ατομικοκεντρική αντίληψη και ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας αντί των συλλογικών αξιών, η οποία οδήγησε στην εργατική αδρανοποίηση, τη κοινωνική καθήλωση και σε μια *συμπεριφορά εργαζόμενου-ικέτη* της κρατικής και εργοδοτικής εξουσίας.

Με δεδομένο, λοιπόν, τον αρνητικό συσχετισμό για τις δυνάμεις της εργασίας, λόγω της αυξημένης ανεργίας και της επισφαλούς απασχόλησης, αλλά και των χρόνιων παθογενειών των συνδικάτων, ήταν επόμενο να αποδιαρθρωθούν τα σωματεία, να διαλυθούν πολλές συνδικαλιστικές οργανώσεις και να επέλθει παθητική στάση του κόσμου της εργασίας.

Όσον αφορά τις χρόνιες παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, οι οποίες προϋπήρχαν της κρίσης και των Μνημονίων, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η σπουδαιότητά τους, η οποία επέδρασε αρνητικά στην κάμψη των απεργιακών αγώνων από το 2012 και μετά. *Παθογένειες*, όπως η χρόνια μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας, ο οργανωτικός κατακερματισμός εξαιτίας της πληθώρας συνδικάτων, ο κλαδικός

357. Σχετικά με αυτό το πρόβλημα, ενδιαφέρον παρουσιάζει το τι λένε, με τη μορφή συνεντεύξεων, οι ίδιοι οι συνδικαλιστές και συνδικαλίστριες, οι οποίες παρουσιάζονται πιο αναλυτικά στη μελέτη των Δ. Παπανικολόπουλου, Δ. Κατσορίδα, Γ. Κολλιά, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, (Επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, Δεκέμβριος 2018, σειρά: Μελέτες/Τεκμηρίωση 48. Τις εν λόγω συνεντεύξεις πήρε ο Δ. Παπανικολόπουλος, από τον Φεβρουάριο ως τον Ιούλιο του 2016. Για περισσότερα βλέπε ιδιαίτερα τις σελ. 53-66.

συντεχνιασμός, η έντονη παραταξιοποίηση και κομματικοποίηση, η έλλειψη οικονομικής αυτοτέλειας, αφού η χρηματοδότηση των συνδικάτων δεν προέρχεται από την άμεση συνδρομή των μελών, αλλά από τις εισφορές που δίνουν όλοι οι εργαζόμενοι μέσω της παλιάς Εργατικής Εστίας, με συνέπεια την εξάρτησή τους από τις διαθέσεις της εκάστοτε κυβέρνησης, οι συναινετικές λογικές περί «κοινωνικών εταίρων», η τάση ενσωμάτωσης σε θεσμούς του κράτους, οι πελατειακές σχέσεις, η έλλειψη μιας κουλτούρας αλληλεγγύης, οι διαχωρισμοί και τα δίπολα στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, η άμβλυνση της ταξικής συνείδησης, η παραίτηση από τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου συνδικαλιστικού προγράμματος που θα προτείνει ένα εναλλακτικό σχέδιο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης κ.λπ.

Γιατί όμως δεν ανοίγει μια πλατιά και οργανωμένη συζήτηση για την κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος και για το πώς μπορούν να αντιμετωπιστούν οι εν λόγω παθογένειες;

Κατ' αρχάς, να επισημάνουμε ότι ο ελληνικός συνδικαλισμός, κατά κύριο λόγο, είναι ένας συνδικαλισμός της προστατευμένης εργασίας, γεγονός που επιτείνει την απομάκρυνση συγκεκριμένων κατηγοριών εργαζομένων από τις υπάρχουσες δομές των συνδικάτων.[358] Όπως επισημαίνει ο Δεδουσόπουλος, τα συνδικάτα αποδέχθηκαν σχεδόν αδιαμαρτύρητα επιμέρους ρυθμίσεις που προωθούσαν «ευέλικτες μορφές εργασίας», ιδιαιτέρως στο χώρο του δημόσιου τομέα. «Το ενδιαφέρον τους εστιάστηκε στην προστασία του "σκληρού" πυρήνα των ήδη εργαζομένων, αδυνατώντας(;) να κατανοήσουν ότι η έλλειψη προστασίας των νέων εργαζομένων αφενός δεν εξασφάλιζε ούτε τα συμφέροντα των "παλαιών αφετέρου απομάκρυνε τους νέους εργαζομένους από το συνδικαλιστικό κίνημα».[359]

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι η πλειονότητα των μελών των συνδικάτων δεν εκτίθεται στους κινδύνους της αγοράς εργασίας, επειδή είναι εργαζόμενοι στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ), με αποτέλεσμα να μην μπορούν εύκολα να αντιληφθούν και να κατανοήσουν όσους/-ες εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας ή έχουν αποκλειστεί από την αγορά εργασίας ή καταλαμβάνουν τις χειρότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας ή βρίσκονται στην εργασιακή επισφάλεια.

Έτσι, εκτός από την οργανωτική πολυδιάσπαση του συνδικαλιστικού κινήματος, η οποία είναι μία από τις παθογένειες που το ταλανίζουν, δημιουργούνται και άλλα προ-

358. Δ. Παπανικολόπουλος, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιάς, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, ό.π., σελ. 56.

359. Α. Δεδουσόπουλος, «Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα», ό.π., σελ. 137.

βλήματα, όπως είναι μια σειρά διαχωριστικές γραμμές στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, όπως οι παραπάνω, δηλαδή μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, καθώς επίσης και άλλες, όπως μεταξύ μόνιμων-εποχικών-ορισμένου χρόνου, μεταξύ εργαζομένων και ανέργων, μεταξύ των μεγαλύτερων σε ηλικία και των νέων, μεταξύ ασφαλισμένων-ανασφάλιστων-αυτασφαλισμένων, μεταξύ συνδικαλισμένων και μη, μεταξύ υψηλόμισθων και χαμηλόμισθων, μεταξύ μεγάλων παραγωγικών μονάδων και μικρών μονάδων, μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών, ανδρών-γυναικών κ.λπ.[360] Αυτές οι αντιθέσεις δεν βοηθούν να εμπεδωθεί ένα κλίμα και μια κουλτούρα αλληλεγγύης μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών, ούτως ώστε να συνδράμει ο ένας εργαζόμενος τον άλλον ή ο ένας κλάδος τον άλλον όταν βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, αλλά απεναντίας τείνουν να φέρνουν αντιμέτωπους τους μισθωτούς μεταξύ τους σε έναν «πόλεμο όλων εναντίον όλων».[361] Κατά συνέπεια, όταν προέκυψαν οι μνημονιακές πολιτικές, οι οποίες έθιγαν όλα τα τμήματα της εργατικής τάξης, ένας από τους λόγους που το συνδικαλιστικό κίνημα και οι εργαζόμενοι βρέθηκαν σε άμυνα ήταν επειδή είχε αμβλυνθεί η κουλτούρα της αλληλεγγύης.

Ωστόσο, όπως ήδη έχουμε πει, τα παραπάνω προβλήματα επιτείνονται και από τις παραταξιακές διαμάχες. Όπως επισημαίνει ο Γ. Κουζής, η έντονη *παραταξιοποίηση* αποτελεί, σύμφωνα με όλες τις έρευνες κοινής γνώμης που είδαν το φως της δημοσιότητας, «το βασικό αίτιο της αρνητικής εικόνας των συνδικάτων, στοιχείο που συμβάλλει στην αποστασιοποίηση σημαντικού τμήματος της μισθωτής εργασίας από την οργανωμένη συνδικαλιστική δράση».[362] Και συνεχίζοντας, διευκρινίζει ότι η παραταξιοποίηση συνίσταται σε μια αντίληψη, η οποία προτάσσει πιο πολύ το παραταξιακό συμφέρον, το οποίο πολλές φορές είναι συνδεδεμένο με το συμφέρον των κομμάτων που υπάγονται οι παρατάξεις, έναντι του γενικού συνδικαλιστικού συμφέροντος. Και παρότι είναι θεμιτό και αναγκαίο τα πολιτικά κόμματα να θέλουν να επηρεάσουν ιδεολογικά τα συνδικάτα, εντούτοις, όταν οι εν λόγω αποφάσεις για τη ζωή των συνδικάτων λαμβάνονται με όρους παραταξιακής ή κομματικής πειθαρχίας, εμποδίζουν την επικοινωνία μεταξύ τους. Έτσι, η υποταγή στην κομματική πειθαρχία παρεμποδίζει την άμεση και αυτόνομη επικοινωνία και συνεργασία μεταξύ των μελών διαφορετικών παρατάξεων, αλλά και των ίδιων των παρατάξεων, και έχει ως συνέπεια να δημιουργεί στεγανά, να γίνονται χωριστές πορεί-

360. Δ. Κατσορίδας, *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην εργασιακή και παραγωγική διαδικασία*, ό.π., σελ. 87.

361. Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2002, τεύχος 78, σελ. 130.

362. Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 196.

ες και συγκεντρώσεις μέχρι και να δημιουργούνται έντονες αποκλίσεις ακόμη και στις σχετικές διεκδικήσεις,[363] ενώ εξαιτίας αυτής της στενής σχέσης μεταξύ συνδικαλιστικών ηγεσιών και κομμάτων έχει ως συνέπεια να επιδρά αρνητικά στην αυτονομία του συνδικαλιστικού κινήματος, όπως επισημαίνει η Ζαμπαρλούκου.[364] Επιβεβαιώνεται, έτσι, αυτό που λέει ο Τσακίρης ότι οι παρατάξεις λειτουργούν ως *«ενώσεις μελών των κομμάτων που μεταφέρουν στο συνδικαλιστικό κίνημα τις θέσεις των αντίστοιχων κομμάτων»*[365] ή αυτό που λέει ο Κουζής, ότι *«λειτουργούν ως οργανωμένες "φράξιες" στο εσωτερικό των συνδικάτων»*, με ένα τρόπο λειτουργίας σαν να είναι *«συνδικάτα μέσα στο συνδικάτο»,* μορφώματα *«που δεν είναι, ωστόσο, συνδικαλιστικές οργανώσεις, και που μεταφέρουν ειλημμένες παραταξιακές αποφάσεις με τη μορφή προτάσεων στα συνδικαλιστικά όργανα προς επικύρωσή τους»,* και *«αντιστοιχούν στους υπάρχοντες κοινοβουλευτικούς, καταρχήν, κομματικούς σχηματισμούς»* και δεν λειτουργούν ως ιδεολογικά ρεύματα.[366]

Και δεν φτάνει μόνο αυτό, αλλά αναπτύχθηκε και μια απεχθής πρακτική εντός των συνδικάτων, που ήταν οι *πελατειακές σχέσεις*. Βέβαια, παρότι οι πελατειακές σχέσεις στην Ελλάδα υπάρχουν από τη σύστασή της ως κράτος, εντούτοις το ΠΑΣΟΚ δεν τις κατήργησε, όπως υποσχόταν, όταν ανέλαβε την κυβέρνηση της χώρας από τη Ν.Δ., το 1981, αλλά τις συνέχισε με άλλες μορφές, και μάλιστα από τα πρώτα βήματα της διακυβέρνησής του.[367] Όμως, αυτό είχε συνέπειες. Διότι, τα παραπάνω φαινόμενα επέδρασαν σε μεγάλο βαθμό και ως ένα μέσο διαμόρφωσης των συνδικαλιστικών συσχετισμών, ειδικά στο δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, με ένα πλέγμα εξυπηρετήσεων, υπερωριών, προσλήψεων, αποσπάσεων, μεταθέσεων, προαγωγών, δανείων κ.ο.κ.[368] Σε κάθε

363. Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 190-198.

364. Ζαμπαρλούκου Στέλλα, *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90. Μία συγκριτική προσέγγιση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σελ. 249. Στο εν λόγω βιβλίο επιχειρείται να φανούν οι αιτίες που οδήγησαν σε ένα «ιδιότυπο κρατικό κορπορατισμό», όπως τον ονομάζει η συγγραφέας, όπου ομάδες συμφερόντων, όπως τα συνδικάτα, ελέγχονταν από το κράτος, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις επιβαλλόταν σε αυτά με αυταρχικό και κατασταλτικό τρόπο. Επιπρόσθετα, η ελληνική ιδιοτυπία συνίστατο στο γεγονός ότι «συνδύαζε την ύπαρξη μιας κρατικά ελεγχόμενης εργατικής συνομοσπονδίας με μια ισχυρή συνδικαλιστική αντιπολίτευση» (σελ. 241).

365. Θ. Τσακίρης, «Κράτος - κόμμα - συνδικάτο 1980-2001: μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007, σελ. 179-180.

366. Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., σελ. 191-193.

367. Για περισσότερα σχετικά με αυτό το θέμα, δηλαδή τη διαμόρφωση των «νέων μορφών πελατειακών σχέσεων μεταξύ κυβερνόντων-κλαδικών οργανώσεων και ψηφοφόρων», βλέπε Θ. Τσακίρης, «Κράτος - κόμμα - συνδικάτο 1980-2001: μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», ό.π., σελ. 185-186.

368. Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», ό.π., σελ. 226.

περίπτωση, είτε κομματικός είτε κυβερνητικός είτε εργοδοτικός, ο συνδικαλισμός στην Ελλάδα δεν απολαμβάνει της αυτονομίας που θα του επέτρεπε μια πιο σθεναρή αντίσταση ενάντια στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές των κυβερνήσεων και των εργοδοτών.[369]

Τα προβλήματα που προκύπτουν από την έντονη παραταξιοποίηση-κομματικοποίηση επιτείνονται ακόμη περισσότερο και από μια άλλη ιδιαιτερότητα, η οποία είναι η χρόνια *οικονομική εξάρτηση* του συνδικαλιστικού κινήματος από το κράτος, το οποίο παρακρατεί τις οικονομικές εισφορές από τους μισθωτούς και κατόπιν τις αποδίδει στα συνδικάτα. Αν και τα συνδικάτα του ιδιωτικού τομέα έχουν θεσπίσει κανόνες παρακράτησης της συνδρομής των μελών τους, εντούτοις, πρακτικά, το έχουν παραμελήσει. Έτσι, η ανυπαρξία δομών των συνδικάτων για την είσπραξη της οικονομικής συνδρομής από τους μισθωτούς έχει ως συνέπεια να αναπαράγεται η εξάρτησή τους από την εκάστοτε κυβερνητική πρακτική, προκειμένου να τους αποδίδονται οι εισφορές των εργαζομένων. Στο δημόσιο, η συνδικαλιστική εισφορά παρακρατείται αυτόματα, χωρίς καμία ουσιαστική εμπλοκή του εργαζομένου, γι' αυτό και το Δημόσιο εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας. Εφόσον οι δημόσιοι υπάλληλοι, άρα και οι συνδικαλιστικοί τους εκπρόσωποι, είναι περισσότερο προστατευμένοι απέναντι στην απώλεια της θέσης εργασίας τους, σε σχέση με τους ομόλογούς τους στον ιδιωτικό τομέα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το Δημόσιο είναι ο κύριος αρωγός του ελληνικού συνδικαλισμού[370]. Κατά συνέπεια, η παραμέληση της συνδικαλιστικής συνδρομής και η σχεδόν αποκλειστική χρηματοδότηση των συνδικάτων του ιδιωτικού τομέα από τις εισφορές των εργαζομένων και των εργοδοτών υπέρ του Οργανισμού Εργατικής Εστίας (ΟΕΕ), μέχρι το 2012, όπου καταργήθηκε ο ΟΕΕ και αντικαταστάθηκε με άλλον τρόπο χρηματοδότησης, ο οποίος περιλαμβάνει μόνο τις εισφορές των εργαζομένων, στερεί από το συνδικάτο τον ανεξάρτητο και αυτόνομο ρόλο του, δεν ενισχύει την αμοιβαία και συνειδητή εμπιστοσύνη ανάμεσα στα μέλη του, ενώ αντίθετα ενισχύει την εξάρτηση των συνδικάτων από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και βάλλει κατά της κινηματικής λογικής.[371]

Επιπροσθέτως, κάποια άλλα ζητήματα που έχουν τεθεί είναι ότι τα συνδικάτα *ενσωματώθηκαν στους θεσμούς* του συστήματος, είτε μέσα από τη συμμετοχή τους σε διάφορους συνδιαχειριστικούς θεσμούς που φτιάχτηκαν σε μια σειρά τομείς και επιχειρή-

369. Δ. Παπανικολόπουλος, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιάς, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, ό.π., σελ. 59.

370. Δ. Παπανικολόπουλος, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κολλιάς, Βίκυ Δερμάνη, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, ό.π., σελ. 60.

371. Περισσότερα σχετικά με την έλλειψη οικονομικής αυτοδυναμίας των συνδικάτων, δες Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, ό.π., το κεφάλαιο 11, σελ. 175-189.

σεις, ιδιαιτέρως της κοινής ωφέλειας,[372] είτε από τη λογική του κοινωνικού εταιρισμού, της «κοινωνικής συναίνεσης» και του «κοινωνικού διαλόγου» μεταξύ εργαζομένων-εργοδοτών-κράτους. Αντί να συμμετέχουν με μια λογική εργατικού ελέγχου στους διάφορους θεσμούς, αντιθέτως οι συνδικαλιστικοί τους εκπρόσωποι μετατράπηκαν σε «ισότιμους» κοινωνικούς εταίρους στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Η απόσπαση και αποκοπή τους, για πολλά χρόνια, από τους χώρους εργασίας και την εργασιακή διαδικασία, οι αμειβόμενη συμμετοχή τους σε διάφορες επιτροπές και συμβούλια, η συγκέντρωση πολλών αρμοδιοτήτων σε λίγα πρόσωπα, οι συνεχόμενες θητείες χωρίς την ύπαρξη χρονικού περιορισμού, ο καριερισμός και οι πολιτικές φιλοδοξίες σε κάποιους από αυτούς και πολλές άλλες διευκολύνσεις διαμόρφωσε μια εικόνα ειδικών παροχών και προνομίων των ανώτερων συνδικαλιστικών στελεχών.[373]

Δεν είναι τυχαίο ότι η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίστηκε από σχετική απεργιακή υποτονικότητα, καθώς απέναντι στην παραδοσιακή διεκδικητική και συγκρουσιακή λογική των συνδικάτων άρχισαν να κυριαρχούν, όπως και έγινε, οι αντιλήψεις περί κοινωνικής συναίνεσης. Συνεπακόλουθο αυτής της λογικής είναι ότι αναγνώρισαν ως αναγκαιότητα την επίτευξη διαφόρων εθνικών στόχων, όπως ήδη είπαμε.

Όμως, ένα επιπλέον ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι στην αντίληψη του κοινωνικού εταιρισμού και άρα του διαλόγου και της συναίνεσης μεταξύ εργοδοτών και συνδικάτων συναινούν σε μεγάλο βαθμό και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι. Σε έρευνα της V-PRC, το 2010, για λογαριασμό του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, οι εργαζόμενοι απαντούσαν πως προτιμούν το διάλογο και τη διαπραγμάτευση ως τον ενδεδειγμένο τρόπο αντιμετώπισης των εργασιακών προβλημάτων σε ποσοστό 72% έναντι 18% όσων απαντούσαν πως προτιμούν τις διαδηλώσεις και τις απεργίες.[374] Είναι μια *λογική της ανάθεσης*, η οποία καλλιεργείται τόσο από το ίδιο το κοινωνικό σύστημα όσο και από τους ίδιους τους συνδικαλιστικούς εκπροσώπους, την οποία όμως αποδέχονται και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι, όταν πιστεύουν ότι καθήκον των εκπροσώπων τους είναι να επιλύουν τα προβλήματά τους, όμως, χωρίς οι ίδιοι να συμμετέχουν ή ακόμη και να είναι μέλη των συνδικάτων.

372. Για περισσότερα σχετικά με την εγκαθίδρυση αυτών των συμμετοχικών θεσμών δες Δ. Κατσορίδας, *Εργατικός Έλεγχος-Κοινωνικοποίηση-Αυτοδιαχείριση*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2016, σελ. 88-91.

373. Γ. Κουζής, «Συγκρότηση και δράση των συνδικάτων στις νέες συνθήκες», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *Μαρξιστικές προσεγγίσεις σε επίκαιρα θέματα*, έκδοση ΜΑΧΩΜΕ, Αθήνα 2013, σελ. 63-70.

374. Αναφέρεται στο Α. Καψάλης, «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης», ομιλία στο 15ο Συνέδριο, Διεθνείς Ημέρες Κοινωνιολογίας της Εργασίας/ JIST, με τίτλο, *Κρίσεις και κόσμοι της εργασίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 11-13 Μαΐου 2016.

Το εν λόγω πρόβλημα, δηλαδή το πρόβλημα της ανάθεσης, είναι κατά πώς φαίνεται διαχρονικό και είναι συνέπεια της κυριαρχίας του πολιτικού έναντι του οικονομικού αγώνα. Εδράζεται στην αντίληψη ότι ο συνδικαλιστικός-οικονομικός αγώνας υπόκειται στον πολιτικό, δηλαδή ότι είναι υποστηρικτικός της πολιτικής πάλης και άρα δευτερευούσης σημασίας, με συνέπεια να εγκλωβίζεται στον πολιτικό φορέα (οργάνωση, κόμμα, πολιτική πρωτοπορία), υποτιμώντας έτσι τη σημασία της οργάνωσης του αγώνα στο χώρο εργασίας, της αυτοοργάνωσης στη βάση, της θέσπισης απεργιακών ταμείων κ.λπ. Και από τη στιγμή που ένα κίνημα είναι δευτερευόντως ταξικό και πρωτίστως πολιτικό, το οποίο σημαίνει ότι εύκολα μετατρέπεται σε ιμάντα μεταβίβασης των αποφάσεων των εκάστοτε πολιτικών φορέων, η εξουσία δεν έχει τίποτα άλλο να κάνει από το να το εξοντώσει πολιτικά.[375]

Όμως, είναι σε αντιπαράθεση ο πολιτικός από τον συνδικαλιστικό-οικονομικό αγώνα; Απεναντίας.

> «Η παραδοσιακή θέση του εργατικού κινήματος, αυτή δηλαδή της οικονομικής προτεραιότητας, υποστηρίζει ότι η πολιτική πάλη προκύπτει ως τμήμα της οικονομικής πάλης και ότι η ίδια η πολιτική είναι κομμάτι οργάνωσης της οικονομίας. [...] Στις πρώτες μορφές οργάνωσης του εργατικού κινήματος, άλλωστε, η προτεραιότητα της οικονομίας, αποτελεί ακριβώς το αίτιο της ειδικής εργατικής οργάνωσης. Οι εργάτες φτιάχνουν οργανώσεις, γιατί αρνούνται το επιχείρημα της πολιτικής ισότητας και της πολιτικής δημοκρατίας που τους προτείνει η αστική τάξη. Απαντούν ότι δεν θέλουν πολιτική ισότητα αλλά οικονομική και ακόμη ότι καμία δημοκρατία δεν είναι πραγματική δημοκρατία, εάν δεν είναι πρωτίστως οικονομική. Οι οικονομικές τους ενώσεις, λοιπόν, διεκδικούν την αναίρεση της οικονομικής δικτατορίας του κεφαλαίου και την οικονομική ισότητα». [376]

Βέβαια, παρότι η πρωτοκαθεδρία του οικονομικού παράγοντα είναι σημαντική, είναι εξίσου σημαντικό να θυμίσουμε πως η οικονομία είναι ο αποφασιστικός παράγοντας, αλλά μόνο σε τελευταία ανάλυση, αλλιώς υπάρχει ο κίνδυνος του οικονομισμού. Όπως προειδοποιούσε ο Τρότσκι, από το 1924, για τις εξελίξεις στη Γερμανία, «Πιο άμεση

375. Δ. Χριστόπουλος, «Ο συνδικαλισμός (όπως τον μάθαμε) πέθανε, ζήτω ο συνδικαλισμός!», εφ. *Ροσινάντε*, Γενάρης 2014, φύλλο 33, σελ. 8-9.

376. Γ. Ανδρουλιδάκης, «Ποιος φοβάται τον οργανωτικό διαχωρισμό από τη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ;», *Ροσινάντε*, Γενάρης 2012, φύλλο 20, σελ. 8-9.

σημασία έχουν αυτές οι πολιτικές-ψυχολογικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα τώρα μέσα στο γερμανικό προλεταριάτο και που έχουν τη δική τους λογική».[377] Υπ' αυτήν την έννοια, δεν μπορούν να υποτιμώνται, μεταξύ άλλων, και οι «πολιτικές-ψυχολογικές διαδικασίες», οι οποίες συμβαίνουν κάθε φορά στην εργατική τάξη, όπως η απογοήτευση, η σύγχυση, ο θυμός, ο σκεπτικισμός, η αίσθηση της ματαίωσης και της αναποτελεσματικότητας, οι οποίες διαμορφώνουν με τη σειρά τους την ταξική συνείδηση. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε τα χρέη, τα δάνεια, τις πιστωτικές κάρτες, τους χαμηλούς μισθούς, τον ατομικισμό, τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφόρων τμημάτων των εργαζομένων, τη λογική ότι «δεν υπάρχει αποτέλεσμα από τους αγώνες» και ότι έτσι «χάνουμε μισθούς», την αγανάκτηση που αισθάνονται ενάντια στους γραφειοκράτες συνδικαλιστές, τους οποίους, όμως, θα τους ψηφίσουν ξανά, την έλλειψη ιστορικής μνήμης κ.λπ. είναι δυνατό να συμπεράνουμε για ποιο λόγο, όταν έρχεται η ώρα της αναμέτρησης, δεν μπορούν να συγκρουστούν με όρους νίκης με τον αντίπαλο.

Κατά συνέπεια, η απόλυτη πρωτοκαθεδρία του πολιτικού παράγοντα έναντι του ταξικού έχει ως αρνητικό αποτέλεσμα ο κόσμος της εργασίας να ασχολείται πιο πολύ με ζητήματα απόκτησης πολιτικής ταυτότητας παρά με τους υλικούς όρους της ύπαρξής του. Για παράδειγμα, όλοι/-ες έχουν άποψη για τον ιμπεριαλισμό ή για το όνομα του κράτους της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας ή για το ρόλο του ΝΑΤΟ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή για τις απόψεις των πολιτικών κομμάτων κ.ά., αλλά ελάχιστοι γνωρίζουν τι προβλέπουν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας και η εργατική νομοθεσία ή ποια είναι η ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Με απλά λόγια, είναι και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι που συναίνεσαν σε ένα μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης ήπιου μονεταρισμού, το οποίο προβαλλόταν ως μονόδρομος από τα κυρίαρχα ΜΜΕ, πιστεύοντας ότι μπορεί να υπάρχει μια αέναη ευμάρεια, έστω κι αν στη συνέχεια αποδείχτηκε ψευδής, θεωρώντας τον εαυτό τους ως «ένα είδος μικρομετόχου»,[378] ενώ η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού με την παράλληλη ανάδειξη του ατομισμού και των ατομικών επιλογών ως βασικών αξιών είχε ως απόρροια την υποχώρηση των συλλογικών οραμάτων και την απαξίωση των συλλογικοτήτων ως προϊόντα μιας άλλης εποχής.[379] Εξάλλου, η γραφειοκρατία για να αναπτυχθεί συνδράμουν σύνθετοι παράγοντες, που ο ένας τροφοδοτεί τον άλλον. Δηλαδή, η αδιαφορία για τα κοινά

377. L. Trotsky, *The Five First Years of the Communist International*, New Park Publications, τόμος 1, σελ. 7.

378. Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», ό.π., σελ. 132.

379. Γ. Κουζής, Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, ό.π., σελ. 81-82.

και η έλλειψη συμμετοχής και ελέγχου ενισχύουν την αυτονόμηση ενός στρώματος, το οποίο αποκτά πλέον υλικά προνόμια για να θέλει να διατηρεί τη θέση του.[380]

Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω είχε ως συνέπεια την *απαξίωση του συνδικαλισμού* στα μάτια των εργαζομένων και ειδικά σε αυτούς που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, όπου οι μορφές συλλογικής εκπροσώπησης είναι σε πολλές περιπτώσεις ανύπαρκτες.

Από τα προαναφερθέντα είναι δυνατό να εξάγουμε το συμπέρασμα πως *τα συνδικάτα έχουν παραιτηθεί από το να είναι συνδικάτα στην εποχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού*. Αποδεχόμενα τις προϋποθέσεις που έθετε η κυρίαρχη αντίληψη για την οικονομία και την πολιτική (δηλαδή, τις ανάγκες του διεθνούς ανταγωνισμού και των κατευθύνσεων της Ε.Ε. σχετικά με τα κριτήρια σύγκλισης όπως ο πληθωρισμός, το δημόσιο έλλειμμα, το δημόσιο χρέος και το ενιαίο νόμισμα), ουσιαστικά παραιτήθηκαν από την ανάπτυξη ενός εναλλακτικού σχεδίου για την οικονομία και την κοινωνία.[381]

Ύστερα από τόσα χρόνια επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, και ιδιαιτέρως μετά την επιβολή των μνημονιακών πολιτικών λιτότητας, από το 2010 και μετά, εξακολουθεί να μη γίνεται καμία οργανωμένη και σε μεγάλη έκταση συζήτηση τόσο για την κρίση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος όσο και για τη διαμόρφωση ενός εναλλακτικού και πειστικού προγράμματος για την οικονομική και κοινωνική αναδιοργάνωση.

380. Ως γραφειοκρατία θεωρούμε μια ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, η οποία μέσα από τη διατήρηση και διεύρυνση του ρόλου της κατοχυρώνει τα ιδιαίτερα προνόμια και συμφέροντά της (π.χ. απόσπαση από το χώρο εργασίας, προνομιακές σχέσεις με το κράτος ή τους εργοδότες, οικονομικά συμφέροντα κ.λπ.), ανεξαρτητοποιούμενη από τη μάζα των μελών της. Χαρακτηριστικά της στοιχεία είναι ο συγκεντρωτισμός, η ιεραρχία, οι εξουσιαστικές σχέσεις, οι εντολές, ο καταμερισμός εργασίας, ο καριερισμός κ.λπ. Η γραφειοκρατία δεν είναι αναπόφευκτη ούτε αιώνια. Μάλιστα, πολλές φορές αμφισβητήθηκε «από τα κάτω», π.χ. από εργατικές εξεγέρσεις ή μαχητικούς εργατικούς αγώνες, όπως αυτοί της δεκαετίας του 1960 ή ο Μάης του 1968 κ.λπ.

381. Δ. Κατσορίδας, «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», ό.π., σελ. 131-132.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ[382]

8.1. Οι κοινωνικοί συσχετισμοί

Τι είναι ο συσχετισμός δύναμης και από τι εξαρτάται; Συνοπτικά, μπορούμε να διατυπώσουμε έξι σημεία: α) από το βαθμό οργάνωσης της εργατικής τάξης, δηλαδή τη συνδικαλιστική πυκνότητα, β) από τη μαχητικότητα, δηλαδή αν οι αγώνες είναι επιθετικοί ή αμυντικοί, γ) από τις κατακτήσεις ή τις ήττες (π.χ. την αύξηση ή τη μείωση των μισθών, τη μείωση ή την επιμήκυνση του χρόνου εργασίας), δ) από τις αλλαγές και τις αναδιαρθρώσεις στην οικονομία και την εργασία (π.χ. αλλαγές στη σύνθεση της εργατικής τάξης, διαχωρισμοί και διαστρωματώσεις στο εσωτερικό της, αύξηση ή μείωση της ανεργίας κ.λπ.), ε) από την ανάπτυξη ή

382. Μια προγενέστερη μορφή είχε δημοσιευτεί με τον τίτλο, «Είμαστε σε πόλεμο! Ζητήματα τακτικής και στρατηγικής της συνδικαλιστικής Αριστεράς στις σημερινές συνθήκες (Συμβολή στο διάλογο για την ιδρυτική συνδιάσκεψη της νέας συνδικαλιστικής παράταξης-ΜΕΤΑ, στις 15-16 Μαρτίου 2014), στο http://rproject.gr/article/eimaste-se-polemo, 14 Μαρτίου 2014.

υποχώρηση των συλλογικών αξιών (π.χ. αλληλεγγύη, συντονισμός δράσης κ.λπ.) και άρα της ταξικής συνείδησης, και στ) από τις διεργασίες στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό.

Στο επίπεδο των κοινωνικών συσχετισμών, για πρώτη φορά, εδώ και δεκαετίες, η κρίση οδηγεί τις δυνάμεις του αστικού μπλοκ να διαρρήξουν τις σχέσεις εκπροσώπησης που είχαν διαμορφώσει τις προηγούμενες δεκαετίες με τμήματα της μισθωτής εργασίας. Ταυτοχρόνως, διαρρηγνύουν τη συμμαχία που είχαν με τις κυρίαρχες συνδικαλιστικές εκπροσωπήσεις των μισθωτών, εφόσον πια δεν τις χρειάζονται, καταργώντας ουσιαστικά τον κοινωνικό τους ρόλο, δηλαδή της διασφάλισης της συναίνεσης με ευρύτερα τμήματα της μισθωτής εργασίας. Όλες οι κατηγορίες και τα στρώματα που βασίζονται στην εργασία (εργατοϋπάλληλοι, αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό, δημόσιοι υπάλληλοι, συνταξιούχοι, νεολαία, άνεργοι, διανόηση κ.λπ.), δηλαδή αυτό που ονομάζουμε ως οι «από κάτω», βρίσκονται ανοιχτά αντιμέτωπες με το κυρίαρχο μπλοκ των «από πάνω».

8.2. Η κοινωνική πόλωση ως προϋπόθεση της ταξικής ενότητας

Οι μισθωτοί δεν γίνονται τάξη για τον εαυτό τους παρά μόνο στο μέτρο που οι παράγοντες της επαγγελματικής, τοπικής, περιφερειακής και εθνικής διαίρεσης υποχωρούν και τη θέση τους παίρνει η *ενοποιητική συνείδηση των κοινών συμφερόντων* όλων των εργαζομένων, ανεξαρτήτως των ιδιομορφιών του επαγγέλματος, της απασχόλησης, της ειδικότητας, του τόπου διαμονής, του φύλου, της εθνικότητας ή της θρησκείας. Αυτό δεν παρουσιάζεται παρά μία ή δύο φορές στη διάρκεια ζωής της κάθε εργατικής γενιάς και σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να μην παρουσιαστεί ούτε μία φορά.

Κατά συνέπεια, η πολιτική των Μνημονίων, η οποία ισοπεδώνει προς τα κάτω τους όρους ζωής και διαβίωσης του κόσμου της εργασίας, μπορεί εν δυνάμει να λειτουργήσει ως ενοποιητικό στοιχείο και να δημιουργήσει, υπό προϋποθέσεις, τους *όρους* ώστε να αντιληφθούν οι εργαζόμενοι σε ποια κοινωνική τάξη ανήκουν. Με λίγα λόγια, δημιουργεί τους όρους της έννοιας της ταξικής συνείδησης, ενώ ταυτοχρόνως *διευρύνει τη δυνατότητα συμμαχιών* τόσο στο εσωτερικό των συνδικάτων όσο και με άλλα κοινωνικά στρώματα.

8.3. Ποια η στρατηγική και η τακτική των συνδικάτων;

Έχοντας ως δεδομένα τα παραπάνω στοιχεία, το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: Ποια είναι η συζήτηση που διεξάγεται στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος, σχετικά με την κρίση των συνδικάτων, και ποια είναι η αναγκαία στρατηγική να ακολουθήσει;

Δυστυχώς, όπως φαίνεται, καμία συζήτηση δεν λαμβάνει χώρα.

Όμως, η κήρυξη του πολέμου από την άρχουσα τάξη έχει γίνει. Και δυστυχώς, αυτό που ισχύει από μεριάς των δυνάμεων της εργασίας είναι ότι

- δεν υπάρχει ούτε στρατηγικός σκοπός
- ούτε σχέδιο
- ούτε ισχυρό ηγετικό κέντρο
- ούτε στοιχειώδης οργάνωση
- ούτε ανίχνευση της διάταξης του εχθρού
- ούτε μελέτη των πλεονεκτημάτων
- ούτε διάταξη των δικών της εφεδρειών
- ούτε με ποιους θα αναπτύξει συμμαχίες
- ούτε τακτική.

Και όταν πηγαίνεις σε ένα ανελέητο πόλεμο, όπως αυτός που γίνεται ενάντια στις δυνάμεις της εργασίας, χωρίς σχέδιο και χωρίς ανάλογη διάταξη των δυνάμεών σου, τότε *η στρατηγική ήττα* είναι προδιαγεγραμμένη.

Απεναντίας, αυτό το οποίο υπάρχει είναι ένα εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα ηττημένο, κατακερματισμένο, μπερδεμένο, οργανωτικά αποδιαρθρωμένο και με χαμηλή ταξική συνείδηση. Και αυτό φαίνεται έντονα από την αποδυνάμωση των συλλογικών αξιών της αλληλεγγύης και την εμπέδωση μιας ατομικοκεντρικής αντίληψης για την πραγματικότητα. Όλα τα παραπάνω οδηγούν στην αδρανοποίηση, την καθήλωση και στη συμπεριφορά ενός εργαζομένου-ικέτη της εκάστοτε εξουσίας και όχι σε αγωνιστική στάση. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι αν δεν καταφέρουν να ανασυνταχθούν και να οργανωθούν οι «από κάτω», υπάρχει ο κίνδυνος λουμπενοποίησης και φασιστικοποίησης τμημάτων της εργατικής τάξης, λόγω της υψηλής ανεργίας και της επισφάλειας, η οποία θα επιδρά αρνητικά στη συνείδησή της.

8.4. Για τις συμμαχίες

Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, είναι δυνατό να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι επείγει η ανάγκη να δημιουργηθούν όλες εκείνες οι συνθήκες που θα συμβάλουν στην ανασυγκρότηση του εργατικού κινήματος.

Αντιστροφή του ρεύματος θα υπάρξει μόνο εάν δημιουργηθεί μια νέα *ηγεμονία*, μέσω της διαμόρφωσης ενός *συνδικαλιστικού προγράμματος*, το οποίο θα καταφέρει να συσπειρώσει και να διατηρήσει ενωμένο ένα σύνολο που δεν είναι ομοιογενές, αλλά χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις (επαγγελματικές, κλαδικές, πολιτικές, ιδεολογικές κ.λπ.) και να προκαλέσει κρίση στις κυρίαρχες δυνάμεις.

Όσον αφορά στις συμμαχίες, τις συμφωνίες, τους ελιγμούς ή ακόμη και τους συμβιβασμούς, στο συνδικαλιστικό επίπεδο και όχι μόνο, αυτές είναι αναγκαίες, με την προϋπόθεση να γνωρίζουν όσοι/-ες θα τις εφαρμόζουν ότι θα αξιοποιούνται, προκειμένου να ανεβαίνει συνεχώς το επίπεδο των δυνάμεων της εργασίας, να ενισχύεται και να σταθεροποιείται η θέση τους και, το κυριότερο, να συμβάλουν κατ' αρχάς στη χαμένη αξιοπιστία του συνδικαλιστικού κινήματος και κατ' επέκταση στην προσπάθεια ανασυγκρότησής του.

Διότι, η κινητοποίηση ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό και ειδικά σε όσους ευθύνονται και δεν θέλουν να βγάλουν συμπεράσματα για τις συνθήκες αποδιάρθρωσης που επικρατούν στο συνδικαλιστικό κίνημα, προϋποθέτει τη συναίνεση ευρύτερων εργατικών στρωμάτων και συνδικαλιστικών δυνάμεων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ:
ΓΙΑ ΕΝΑ ΝΕΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ-ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ, ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Είναι, πλέον, αναγκαίο να αναζητηθούν οι αναγκαίοι προβληματισμοί και να ανοίξει ο διάλογος σχετικά με τις συνθήκες που διαμορφώνονται στην Ελλάδα και διεθνώς. Υπ' αυτήν την έννοια, η μελέτη μιας εις βάθος ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού καπιταλισμού είναι ένα σοβαρό έργο, το οποίο αποτελεί τη βάση για κάθε είδους παρέμβαση.

Οι προαναφερθείσες προσεγγίσεις, στην παρούσα εργασία, τόσο σχετικά με τη σύνθεση, τη διαφορετικότητα και τις διαστρωματώσεις της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα όσο και με τα προβλήματα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης, είναι αρκετά για να δείξουν τις δυσκολίες που δημιουργούνται στην κατεύθυνση της ενοποίησης, πολιτικοποίησης και οργάνωσης του αγώνα της εργατικής τάξης. Διότι, η εργατική τάξη δεν αποτελεί ένα ομοιογενές σύνολο. Μια σειρά από διαφοροποιήσεις στους κόλπους της, οι οποίες αφορούν το επάγγελμα, την ειδίκευση, το μορφωτικό επίπεδο, τις αποδοχές, τον τρόπο ζωής και την ψυχολογία της, που αντικατοπτρίζονται στη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης, είναι λόγοι οι οποίοι πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη.

Απόρροια αυτών των διαφοροποιήσεων είναι, πολλές φορές, και το χαμηλό επίπεδο αλληλεγγύης ανάμεσα στις επιμέρους κατηγορίες της εργατικής τάξης, γεγονός το οποίο θα πρέπει επίσης να απασχολήσει σοβαρά τα συνδικάτα.

Επιπλέον, η ανεργία και ο φασισμός έχουν αρχίσει να προβάλλουν επικίνδυνα και να γίνονται από τα πιο σοβαρά και κρίσιμα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει το συνδικαλιστικό κίνημα.

Όλα αυτά, τείνουν να φέρουν ξανά στην επιφάνεια και να δυναμώσουν εκ νέου παλιές διαιρέσεις και ανισότητες στους κόλπους των εργαζομένων.

Η ανάπτυξη της άτυπης εργασίας, της επισφάλειας και της ανεργίας έχουν αρνητικά αποτελέσματα στο συνδικαλιστικό αγώνα, επειδή γίνεται δύσκολη η ένταξη των εργαζομένων στις συνδικαλιστικές δομές, αφού αυτές περιορίζονται σε ορισμένους κλάδους. Έτσι, η προσφυγή στην απεργία καθίσταται δύσκολη, με αποτέλεσμα αυτές οι κατηγορίες εργαζομένων που δεν απεργούν να παίζουν ανασταλτικό ρόλο.

Η κρίση και η προωθούμενη καπιταλιστική αναδιάρθρωση εντείνουν τους διαχωρισμούς και τις διαστρωματώσεις μέσα στην εργατική τάξη, δημιουργώντας μαζί με την ίδια την οργάνωση της εργασίας πολυπλοκότητα και αντιφάσεις στη συμπεριφορά και τη συνείδησή της. Καπιταλιστική αναδιάρθρωση σημαίνει μια πολλαπλή κινητικότητα τμημάτων της εργατικής τάξης, μια μεταβατική κατάσταση, μέχρι τη φάση της δυναμικής ισορροπίας της, η οποία τροποποιεί συμπεριφορές, παρουσιάζει νέες αντιφάσεις, εμφανίζει νέα τμήματα και διαλύει άλλα.

Ο χαρακτήρας της εργασίας γίνεται, πλέον, προσωρινός και η έννοια της «σταθερής εργασίας» τείνει να καταργηθεί. Οι εξελίξεις αυτές οδηγούν ορισμένους να μιλούν για μετατροπή της σύμβασης εργασίας του εργαζόμενου σε «σύμβαση δραστηριότητας». Ταυτοχρόνως, αυτές οι αναδιαρθρώσεις επιδρούν στις ίδιες τις εργασιακές σχέσεις και αλλάζουν την οργανωτική δομή της εργασίας, δηλαδή τόσο τη διάρθρωση της εργατικής τάξης όσο και αυτή των συνδικάτων.

Το κεφάλαιο προσπαθεί να αξιοποιήσει την κρίση και τη βίαια καπιταλιστική αναδιάρθρωση, προκειμένου να δημιουργήσει ρήγματα στην ενότητα της εργατικής τάξης και στους δεσμούς με τους κοινωνικούς της συμμάχους. Επενδύει ιδεολογικά στην προσπάθεια να πειστούν ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων ότι δεν ανήκουν στην εργατική τάξη (π.χ. τραπεζοϋπάλληλοι, δημόσιοι υπάλληλοι κ.ά.).

Επιπλέον, τα φαινόμενα διαχωρισμού των μισθωτών, τα οποία εντείνονται και από την ανάπτυξη του ρατσισμού και του φασισμού, λειτουργούν αρνητικά για τις δυνάμεις της εργασίας, διότι το κεφάλαιο, χτυπώντας, κατ' αρχάς, τα πλέον αδύνατα στρώματα της εργατικής τάξης, εφαρμόζει την πιο αντιδραστική και αντεργατική πολιτική.

Με λίγα λόγια, γινόμαστε μάρτυρες ενός πολλαπλού διαχωρισμού της εργατικής τάξης, ο οποίος θέτει σε κίνδυνο την ενότητά της, απειλώντας τις δυνάμεις της εργασίας από συντριπτική ήττα.

Η αναγνώριση της προαναφερθείσας κατάστασης και των διαπιστώσεων είναι η αναγκαία αφετηρία για την αντιμετώπιση της πραγματικότητας και για τους όρους υπέρβασής της. Δηλαδή, η αναγνώριση ότι δεν έχει αλλάξει η συγκυρία στην ταξική πάλη, πως δεν έχει διαμορφωθεί μια νέα εργασιακή ηθική και κουλτούρα, ότι τα νέα στρώματα της εργατικής τάξης δεν έχουν αποκτήσει συνείδηση της θέσης και του ρόλου τους. Υπάρχουν, βέβαια, εμβρυακές καταστάσεις, αλλά ακόμη βρίσκονται στην αρχή.

Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις, είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι ο τρόπος με τον οποίο επιβιώνουν τα συνδικάτα αποτελεί, κάθε φορά, μια υπόθεση εργασίας. Διότι, στο βαθμό που μεγαλώνει η ανεργία, η επισφάλεια, η μαύρη-αδήλωτη εργασία κ.λπ., τα συνδικάτα χάνουν μέλη. Σε ένα τέτοιο κλίμα, η συνδικαλιστική γραφειοκρατία χάνει όλο και περισσότερο τον προσανατολισμό της, συμβιβάζεται όλο και περισσότερο, ενώ οι εργαζόμενοι δυσαρεστούνται.

Κατά πώς φαίνεται, η εύρυθμη λειτουργία των συνδικάτων εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από την ικανότητά τους να προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα που επιβάλλουν οι αλλαγές στην αγορά εργασίας και κυρίως να προσελκύουν τα τμήματα των εργαζομένων που παραμένουν έξω από τις δομές του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, για τους οποίους θα πρέπει να υπάρξουν τρόποι συλλογικής εκπροσώπησης (π.χ. οργανώσεις ανέργων κ.λπ.). Διότι, η κρίση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος είναι αναμφισβήτητη και αντικατοπτρίζει τη γενικότερη κρίση, η οποία διαχέεται σε όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Επιπροσθέτως, στην εποχή της διεθνοποίησης των οικονομιών απαιτείται και οι δραστηριότητες του συνδικαλιστικού κινήματος να είναι *διεθνιστικές* και να έχουν τα χαρακτηριστικά ενός *μαζικού κοινωνικού κινήματος*, ανοιχτού σε όλους τους εργαζόμενους, χωρίς καμία διάκριση και κανέναν αποκλεισμό. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι θα πρέπει

> «[...] να κάνουμε το σωματείο όχημα μέσω του οποίου τα μέλη του όχι μόνο να ασχοληθούν με τα υπό διαπραγμάτευση αιτήματά τους, αλλά να καθοδηγήσουν ενεργητικά την πάλη για οτιδήποτε επηρεάζει τους εργαζόμενους... Ο κινηματικός συνδικαλισμός περιλαμβάνει τη διαμόρφωση των υπό διαπραγμάτευση αιτημάτων, του φάσματος των δραστηριοτήτων του σωματείου, την προσέγγιση των ζητημάτων της αλλαγής, και πάνω απ'

> όλα την αίσθηση αυτή της δέσμευσης με ένα ευρύτερο κίνημα που μπορεί να υφίσταται ήττες, δεν μπορεί όμως να καταστραφεί. Με λίγα λόγια, πρόκειται για ένα αυτόνομο συνδικαλιστικό κίνημα, ενεργών αυτόνομων πολιτικών υποκειμένων, τα οποία συνδέονται με τους αντίστοιχους συναδέλφους τους των άλλων εθνών σε ένα διεθνιστικό κίνημα».[383]

Άρα, η ανασυγκρότηση του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος, καθώς επίσης η αναβάθμιση του περιεχομένου της συνδικαλιστικής παρέμβασης και διεκδίκησης επιδέχονται, πλέον, και νέες μορφές οργάνωσης του κόσμου της εργασίας, αξιοποιώντας όλες τις δυνατότητες, μεταξύ αυτών και την ιστορική εμπειρία. Όλα αυτά είναι απαραίτητα, διότι η ίδια η πραγματικότητα ωθεί τα συνδικάτα να παρατηρήσουν τις διεργασίες που συντελούνται στο ευρύτερο κοινωνικό σώμα, ώστε να προσπαθήσουν να ξεπεράσουν τις αγκυλώσεις, να πειραματιστούν, να ανοίξουν νέους δρόμους και να δώσουν απαντήσεις.

Κατά συνέπεια, η ανασυγκρότηση της εργατικής τάξης και των συνδικάτων σημαίνει αξιοποίηση όλων των μορφών και εμπειριών τόσο του παρελθόντος[384] όσο και των σύγχρονων. Ως τέτοιες μπορούμε να αναφέρουμε κάποιες, «από τα κάτω», πρωτοβουλίες οι οποίες μπορούν να υπάρξουν, όπως είναι οι επιτροπές αγώνα, οι τοπικές εργατικές λέσχες,[385] οι επιτροπές κατά της ανεργίας, οι εργατικοί σύνδεσμοι, τα κέντρα συμβου-

---

383. Θ. Τσακίρης, «Συνδικαλιστικό κίνημα και δημοκρατία», *Η Εποχή*, 20 Σεπτεμβρίου 1998.

384. Ένα αξιοπρόσεκτο παράδειγμα, και μάλιστα των αρχών του 20ού αιώνα, ήταν η δημιουργία της Φεντερασιόν, στη Θεσσαλονίκη, όταν αυτή υπαγόταν ακόμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Φεντερασιόν είχε χαρακτηριστικά μιας πολιτικο-συνδικαλιστικής σοσιαλιστικής εργατικής οργάνωσης, ομοσπονδιακής πολυεθνικής μορφής, και είχε συγκροτηθεί από εργάτες, κυρίως Εβραίους, αλλά και Έλληνες, Τούρκους, Βούλγαρους, Σλάβους κ.ά. Βασικός της σκοπός ήταν η ενοποίηση και η υπεράσπιση των συμφερόντων της εργατικής τάξης της περιοχής και η ενότητα του σοσιαλιστικού κινήματος. Η εσωτερική της λειτουργία αποτελεί διαχρονικό παράδειγμα προς μίμηση. Διέθετε βιβλιοπωλείο και δανειστική βιβλιοθήκη, προωθούσε τα εργατικά ταμεία αλληλοβοήθειας, είχε λαϊκό καταναλωτικό συνεταιρισμό, συνεργατικό αρτοποιείο και επιτροπή καταπολέμησης των επιδημιών, έκανε προπαγάνδα κατά του αλκοολισμού, ενώ λειτουργούσε τμήματα αθλητισμού, μουσικής και θεάτρου. Στην εργατική της λέσχη γίνονταν μαθήματα εκμάθησης άλλων γλωσσών, πολιτικής οικονομίας, συνδικαλισμού, θεωρίας του σοσιαλισμού, επιστήμης, ιστορίας κ.ά. Για περισσότερα δες Δ. Κατσορίδας, *Εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική δράση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα (1900-1912). Το παράδειγμα της Φεντερασιόν: Συμπεράσματα και διδάγματα για τη δράση των συνδικάτων σήμερα*, έκδοση του Παρατηρητήριου Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, Αύγουστος 2013, στη σειρά: Κείμενα Πολιτικής (Policy Briefs) / 9.

385. Μια τέτοια εργατική λέσχη έχει φτιαχτεί στη Νέα Σμύρνη, η οποία, εκτός από δράσεις για την οργάνωση και υπεράσπιση των ανέργων, έχει οργανώσει μαθήματα αλληλεγγύης σε μαθητές που αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα, ενώ ταυτόχρονα παρεμβαίνει και στα ζητήματα του πολιτισμού με τη λειτουργία

λευτικής υποστήριξης εργαζομένων και ανέργων,[386] οι μορφές εργατικής βοήθειας και αλληλεγγύης,[387] οι διάφορες πολιτιστικές δράσεις κ.λπ., καθώς και πιο προωθημένες μορφές παρέμβασης, όπως είναι ο συντονισμός συνδικάτων, οι επιτροπές αυτοάμυνας, ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται οι διαδηλώσεις,[388] οι καταλήψεις χώρων εργασίας και η προσπάθεια λειτουργίας των επιχειρήσεων με μορφές εργατικού ελέγχου και αυτοδιαχείρισης (π.χ. ΒΙΟΜΕ, ΕΡΤ) κ.λπ.[389] Επίσης, πολύτιμη εμπειρία μπορεί να αποτελέσει η συνεργασία με τοπικές λαϊκές συνελεύσεις, δίκτυα αλληλεγγύης, συνεταιριστικά εγχειρήματα, δίκτυα χωρίς μεσάζοντες κ.λπ., τα οποία επιτελούν έργο συμπληρωματικό και ενισχυτικό και όχι ανταγωνιστικό απέναντι στα συνδικάτα, τα οποία θα μπορούσαν να μπολιαστούν με γνώσεις και πρακτικές, ξεχασμένες, αλλά εξαιρετικά πολύτιμες.[390]

Όλα αυτά και άλλα ακόμη, τα οποία μπορεί να ανακαλύψει η εργατική τάξη μέσα από τη δράση και από τις εμπειρίες της βοηθούν στην περαιτέρω ωρίμανση της συνείδησής της, ούτως ώστε να δημιουργήσει τις δικές της δομές αντι-εξουσίας.

Τέτοιες πρωτοβουλίες είναι αναγκαίο να τις δούμε σε ένα γενικότερο πλαίσιο της αυθόρμητης απόπειρας αναπλήρωσης των αδυναμιών που οφείλονται, από τη μια στη θεσμική απαξίωση των συνδικάτων που επέτυχαν οι μνημονιακές κυβερνήσεις και από την άλλη στις διαχρονικές οργανωτικές δυσλειτουργίες και χωριστικές πρακτικές που επικρατούν στο εσωτερικό της εργατικής τάξης και του συνδικαλιστικού κινήματος.

Με λίγα λόγια, το ζητούμενο είναι μέσα από τέτοιες πρωτοβουλίες και δράσεις να βρεθούν οι τρόποι για την ανασυγκρότηση των δυνάμεων της εργασίας και των συνδικάτων και να μείνουν ενεργοί οι άνθρωποι. Διότι, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Λυμπεράτος, η ιστορική εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης έδειξε ότι οι σκουπιδοτενεκέδες

ομάδων θεάτρου, φωτογραφίας, κινηματογράφου, ζωγραφικής, μουσικής, δημιουργικής απασχόλησης παιδιών, συγκρότησης εργατικού πανεπιστημίου, καθώς επίσης ομάδας νομικών συμβουλών για εργατικά θέματα. Για περισσότερα δες Νατάσσα Κεφαλληνού, «Από την κατανάλωση στην παραγωγή πολιτισμού», *Πριν*, 24 Μαρτίου 2012. Επίσης, εργατικές λέσχες με παρόμοια δράση υπάρχουν πλέον σε πολλές περιοχές της Αθήνας (Περιστέρι, Νέα Ιωνία, Κυψέλη, Καλλιθέα, Κερατσίνι κ.α.).

386. Περισσότερα σχετικά με αυτό το θέμα βλέπε, Δ. Κατσορίδας - Γ. Λεχουρίτης, «Οι κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Δεκέμβριος 2010, τεύχος 178.

387. Δ. Κατσορίδας, «Συνδικάτα και δομές αλληλεγγύης», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 3 Ιουνίου 2015.

388. Δ. Κατσορίδας, «Δημόσιος χώρος και διαδήλωση: Η στρατηγική της διάσπαρτης διαδήλωσης». Εισήγηση σε συζήτηση που διοργάνωσε το Libby Saser Foundation, στις 29 Μαΐου 2014, στην Αθήνα, με θέμα: «Δημόσιος χώρος και διαδήλωση/Το διαμαρτυρόμενο σώμα».

389. Για περισσότερα δες Δ. Κατσορίδας, *Εργατικός Έλεγχος-Κοινωνικοποίηση-Αυτοδιαχείριση*, ό.π.

390. Α. Καψάλης, «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης», ό.π., 2016.

της πείνας γεννούσαν πιο συχνά καταδότες, συνεργάτες, κλέφτες και μαυραγορίτες από ό,τι επαναστάτες. Εντελώς αντίθετα, οι ενεργητικές πολιτικές, οι συγκεκριμένες προτάσεις, η κινηματική οργάνωση ήταν εκείνα που παρήγαγαν σύνθετα και διαρκή αποτελέσματα που απαιτούσε η τεράστια αντιστασιακή προσπάθεια.[391]

Η επιβίωση των συνδικάτων θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητά τους να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και ιδιαιτέρως να προσελκύσουν τα τμήματα των εργαζομένων που παραμένουν έξω από τις δομές του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, όπως οι νέες κατηγορίες υπαλλήλων και τεχνικών, κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών, οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, η νέα γενιά των εργαζομένων, οι γυναίκες, καθώς επίσης ο μεγάλος αριθμός των ανέργων και των επισφαλώς απασχολούμενων,[392] για τους οποίους θα πρέπει να υπάρξουν τρόποι συλλογικής εκπροσώπησης.[393] Αυτό, «προϋποθέτει μια οργανωτική τόλμη και φαντασία», και άρα την κριτική επανεξέταση των οργανωτικών δομών και λειτουργιών του συνδικαλιστικού κινήματος με τις κατάλληλες αλλαγές και προσαρμογές.[394]

Γενικά, οι λύσεις που θα δοθούν θα εξαρτηθούν σε μεγάλο βαθμό από τη διάθεσή τους να αφουγκραστούν περισσότερο τα αιτήματα και τις ανάγκες των εργαζομένων, να έχουν πιο έντονη παρουσία στο χώρο της επιχείρησης και ασφαλώς να ενισχύσουν την εικόνα των συνδικάτων. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει τη *συγκρότηση ενός εναλλακτικού συνδικαλιστικού προγράμματος* που θα ενοποιεί τις διάσπαρτες εργατικές αντιστάσεις σε συνδυασμό και συνεργασία με τα άλλα κοινωνικά κινήματα. Που θα ενοποιεί τους εργαζόμενους στη μαύρη αγορά εργασίας, τους ανέργους και τους μετανάστες μαζί με τους εργαζόμενους που ακόμη έχουν εργασία. Που θα βασίζεται στην εργατική αλληλεγγύη, την άμεση δημοκρατία και την ενεργό συμμετοχή των εργαζομένων στις

391. Μ. Λυμπεράτου, «Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών...», *Η Αυγή*, 17 Ιουνίου 2012.

392. Ένα χαρακτηριστικό εύρημα, σε παλαιότερη έρευνα της ΓΣΕΕ, ήταν ότι μεταξύ των ανέργων και των αλλοδαπών κυριαρχούσε η τάση που υποστήριζε ότι είναι «απαραίτητο» και «αποτελεσματικό» η δημιουργία σωματείου σε αυτά τα τμήματα εργαζομένων. Συγκεκριμένα, το 65,9% των ανέργων και 76,2% των αλλοδαπών θεωρούσε «απαραίτητη» τη δημιουργία σωματείου, ενώ το 54,1% και το 57,1% αντίστοιχα χαρακτήριζε μια τέτοια κίνηση ως «αποτελεσματική». Δες ΓΣΕΕ, *Συνδικάτα και Εργασία*, Αθήνα 2000.

393. Για περισσότερα δες τα εξής άρθρα: α) Γ. Σπυρόπουλος, «Ο συνδικαλισμός στη δίνη των αλλαγών», περιοδικό *Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου*, 15 Ιανουαρίου 1999, τεύχος 2 (1386), και β) Δ. Κατσορίδας, «Αιτίες και συνέπειες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ανέργων», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *ΑΝΕΡΓΙΑ. Μύθοι και πραγματικότητα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

394. Ν. Παλαιολόγος Ν., «Από την παράδοση... στην ανάγκη για μεταρρύθμιση: Κριτικές σκέψεις πάνω στη δομή και τη λειτουργία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος», ό.π., σελ. 293-294.

αποφάσεις. Επομένως, το συνδικαλιστικό κίνημα θα πρέπει να διεκδικεί όχι μόνο γι' αυτούς που εργάζονται, αλλά και γι' αυτούς που προσπαθούν για πρώτη φορά να μπουν στην αγορά εργασίας (π.χ. νέοι), γι' αυτούς που για μεγάλο χρονικό διάστημα βρίσκονται εκτός της παραγωγής (άνεργοι), όπως επίσης και γι' αυτούς που εργάζονται στις άτυπες μορφές απασχόλησης και στη μαύρη-αδήλωτη αγορά εργασίας (π.χ. νέοι, γυναίκες, μετανάστες κ.λπ.).

Ένα τέτοιο πρόγραμμα όχι μόνο δεν υπάρχει, αλλά ελάχιστα απασχολεί τα συνδικάτα, τους πολιτικούς φορείς που αναφέρονται στην εργασία και τις κοινωνικές οργανώσεις (οικολογικές, αντιρατσιστικές κ.λπ.). Αντιθέτως, η ενασχόληση με τη διατύπωση ενός εναλλακτικού, πειστικού και υλοποιήσιμου προγράμματος, το οποίο να εξασφαλίζει την πλήρη απασχόληση, την κοινωνική προστασία, την ποιότητα ζωής και τον εργατικό έλεγχο σε θέματα που σχετίζονται με την παραγωγική διαδικασία και την προστασία του περιβάλλοντος, δεν είναι απλώς και μόνο απολύτως ρεαλιστική, αλλά ταυτοχρόνως εμπεριέχει τη δυνατότητα να κινητοποιήσει χιλιάδες εργαζόμενους και να τροποποιήσει τους συσχετισμούς δύναμης δραστικά υπέρ των δυνάμεων της εργασίας.

Αυτά όλα που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα είναι, κατά τη γνώμη μου, οι βασικοί όροι για την ανασυγκρότηση του εργατικού κινήματος, ώστε να υπάρξει πειστική απάντηση στην καπιταλιστική επίθεση.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΝΟΨΗ

Το αντικείμενο αυτής της μελέτης ήταν κατ' αρχάς η διερεύνηση της σύνθεσης της πραγματικής δύναμης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, όπως αυτή εμφανίζεται από τα χρόνια πριν από τα Μνημόνια, το 2004 και αμέσως μετά, μέχρι το 2016, εφόσον έχει προηγηθεί ένα θεωρητικό μοντέλο ερμηνείας για το τι είναι εργατική τάξη, ούτως ώστε κατόπιν να διερευνηθεί ο τρόπος που τα ελληνικά συνδικάτα οργανώνουν τους μισθωτούς εργαζόμενους. Και παρότι η επεξεργασία των στοιχείων σταματάει το 2016, εντούτοις η μεθοδολογία της έρευνας μπορεί να βοηθήσει για την περαιτέρω μελέτη της σύνθεσης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Η εν λόγω διερεύνηση έδειξε ότι το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα δεν είναι σε θέση να εκπροσωπήσει τα συνολικά συμφέροντα της εργατικής τάξης και στην πραγματικότητα οργανώνει μόνο μια μικρή μερίδα μισθωτών, κατά κύριο λόγο εκείνων οι οποίοι εξακολουθούν να διαθέτουν μια κάποια διαπραγματευτική ισχύ και μια σχετικά εξασφαλισμένη απασχόληση, όπως είναι οι ΔΕΚΟ και ο δημόσιος τομέας.

Όπως φάνηκε από τα στοιχεία που επεξεργαστήκαμε

στις ενότητες 3.2 και 3.3., ενώ μεταξύ 2004-2008 η εργατική τάξη εξακολουθούσε να αυξάνεται συνεχώς, εντούτοις από την έναρξη της οικονομικής κρίσης, το 2008, και την εφαρμογή των Μνημονίων από το 2010, έχουμε μέχρι το 2016 μια σημαντική μείωση της εργατικής τάξης σχεδόν σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας (ήτοι μείωση μεταξύ 2008-16 κατά 23,5%). Βέβαια, η μεγαλύτερη μείωση συμβαίνει μεταξύ 2008-13, το οποίο οφείλεται τόσο στην ένταση των πολιτικών λιτότητας όσο και στην υφεσιακή τους επίπτωση στην οικονομία. Η μεγαλύτερη μείωση της εργατικής τάξης συνέβη, κατά κύριο λόγο, στις κατασκευές, ενώ ο δεύτερος κατά σειρά κλάδος που υπέστη μείωση ήταν η μεταποίηση. Το ίδιο χρονικό διάστημα διογκώθηκε η ανεργία, τόσο συνολικά όσο και των ατόμων που προέρχονται από τη δύναμη της εργατικής τάξης.

Με βάση τα συμπεράσματα του θεωρητικού μέρους, του πρώτου κεφαλαίου, εξηγήσαμε για ποιο λόγο δεν μπορούν να υπαχθούν όλοι οι άνεργοι στην εργατική τάξη, αλλά *μόνο* ένα πολύ συγκεκριμένο τμήμα τους, το οποίο προέρχεται από την εργατική τάξη, όπως έχει φανεί από τους υπολογισμούς μας (βλ. πίνακα 3.21). Έτσι, με βάση αυτήν την προσέγγιση, το ποσοστό των ανέργων που υπάγονται στην εργατική τάξη από 7,67% που ήταν το 2004 εκτινάχτηκε στο 18,21% το 2016.

Στηριζόμενοι, συνεπώς, στα προαναφερθέντα δεδομένα, αλλά ακόμη και στα στοιχεία των επίσημων στατιστικών, μπορούμε να πούμε ότι το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία, παρότι δέχτηκε ισχυρό πλήγμα, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της εφαρμογής των Μνημονίων, όχι μόνο δεν είναι μικρό ή τείνει να φθίνει, αλλά εξακολουθεί να είναι ισχυρό, αποδεικνύοντας ότι *η εργατική τάξη αποτελεί την πλειονότητα του πραγματικού οικονομικώς ενεργού πληθυσμού*.

Αν σε όλα τα παραπάνω *συνυπολογίσουμε* ένα τμήμα των ανέργων το οποίο προέρχεται από την εργατική τάξη, καθώς επίσης όσους/-ες εργάζονται στην αδήλωτη αγορά εργασίας, όπως επίσης και ένα τμήμα όσων δηλώνουν αυτοαπασχολούμενοι (χωρίς προσωπικό), οι οποίοι όμως προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως μισθωτοί, συνήθως με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών, και προσθέσουμε το τμήμα των ανέργων που προέρχεται από τα μικροαστικά στρώματα και προλεταριοποιείται, τότε το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης είναι, κατά πώς φαίνεται, πολύ μεγαλύτερο από τα στοιχεία που δίνει ο ΟΕΠ, δηλαδή υπερβαίνει κατά πολύ το 60%. Στη βάση αυτή θα μπορούσαν μελλοντικές έρευνες να εστιάσουν στη διερεύνηση της καταγραφής εκείνων των τμημάτων εργαζομένων στους οποίους υποκρύπτεται μισθωτή σχέση εργασίας, εξαιτίας του γεγονότος ότι αμείβονται με μπλοκάκι (εμφανιζόμενοι ως αυτοαπασχολούμενοι), καθώς και όσων εργάζονται στην αδήλωτη ή αλλιώς μαύρη εργασία. Μια τέτοια διερεύνηση, παρά τις εξαιρετικές δυσκολίες που παρουσιάζει, λόγω έλλειψης στοιχείων, θα μπορούσε να συμβάλει στον καλύτερο προσδιορισμό της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα έχει φανεί καθ' όλη την ιστορική της διαδρομή και εξέλιξη, η οποία συνέπεσε τόσο με το βαθμό της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού όσο και με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Δεν είναι τυχαίο που η διαδικασία ενοποίησης και οργανωτικής συγκρότησης του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, με την ίδρυση της ΓΣΕΕ, το 1918, συνέπεσε, την ίδια χρονική περίοδο με την ίδρυση του ΣΕΚΕ (μετέπειτα ΚΚΕ), ενώ ένα χρόνο νωρίτερα, το 1917, είχε επικρατήσει η εργατοαγροτική Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία. Αυτή η χρονική συγκυρία συνδυάστηκε και με τη διαδικασία διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους-κράτους, η οποία με τη σειρά της επιδρούσε ποικιλοτρόπως στις διεργασίας που ελάμβαναν χώρα στο εσωτερικό τόσο του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος όσο και συνολικά της Αριστεράς[395]. Μια διαδικασία, η οποία ταυτίστηκε με έντονες κρατικές παρεμβάσεις στο εσωτερικό των συνδικάτων, άλλα και με τη διαμόρφωση της εργατικής τάξης, οι οποίες συνέβαλαν με τον τρόπο τους στις παθογένειες του συνδικαλιστικού κινήματος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραγνωρίζονται και οι δικές του ευθύνες. Για παράδειγμα, μια μορφή παρέμβασης είναι όσα έγιναν με αφορμή την επιβολή των Μνημονίων από το κράτος και τους δανειστές, οι οποίες υπήρξαν καταιγιστικές σε όλα τα επίπεδα, εφόσον μέσω αυτών άλλαξε η εργατική νομοθεσία προς το χειρότερο, καταργήθηκαν κατακτήσεις και δικαιώματα δεκαετιών, ενώ ταυτοχρόνως άλλαξαν τη δομή της εργατικής τάξης, μέσω των πιέσεων που δέχτηκε εξαιτίας των υψηλών ποσοστών ανεργίας και της επικράτησης κάθε είδους ευελιξιών στην εργασία. Κάτι αντίστοιχο έγινε με αφορμή την πανδημία του Covid-19.

Βεβαίως, η εργατική αδρανοποίηση που επήλθε εξαιτίας των αυταρχικών μέτρων λιτότητας και της ήττας των εργατικών αγώνων δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των μνημονιακών πολιτικών, αλλά ένας συνδυασμός παραγόντων, οι οποίοι υπήρξαν απόρροια της πολύχρονης πολιτικής πρακτικής τόσο των κρατούντων όσο και της συναινετικής λογικής των συνδικάτων και των εργαζομένων, πριν από τα Μνημόνια, σε συνδυασμό με τις χρόνιες παθογένειες που ταλανίζουν το συνδικαλιστικό κίνημα (οργανωτικός κατακερματισμός, πληθώρα συνδικάτων, παραταξιοποίηση-κομματικοποίηση, γραφειοκρατία, συντεχνιασμός, έλλειψη οικονομικής αυτοτέλειας, ενσωμάτωση στους θεσμούς του κράτους, πελατειακές σχέσεις, έλλειψη κουλτούρας αλληλεγγύης, πολλαπλοί διαχωρισμοί στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, άμβλυνση της ταξικής συνείδησης κ.λπ.). Αν αυτά συνδυαστούν και με άλλα ζητήματα, που τα συνδικάτα έχουν την τάση να υποβαθμίζουν, τα οποία όμως έχουν άμεση σχέση με τους όρους ύπαρξης του κόσμου της

395. Α. Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010, σελ. 31.

εργασίας, όπως είναι οι επιπτώσεις των ευελιξιών στη συνείδηση των εργαζομένων, το εργασιακό άγχος, οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας, η ελλιπής σχέση των συνδικάτων με τις δομές αλληλεγγύης κ.λπ., τότε συντίθεται το τοπίο που αναδεικνύει τις αιτίες της μακρόσυρτης κρίσης τους.

Εδώ, θα θέλαμε να εντοπίσουμε και κάποιες αδυναμίες και περιορισμούς στη μελέτη μας, που αφορούν κυρίως το Τρίτο Μέρος, που οφείλονται σε αντικειμενικές δυσκολίες, οι οποίες όμως θα μπορούσαν να αποτελέσουν επαρκές κίνητρο για περαιτέρω έρευνες. Για παράδειγμα, μελλοντικές έρευνες πεδίου θα μπορούσαν να επικεντρωθούν στα ζητήματα της ταξικής συνείδησης και πώς αυτή σχετίζεται με τη συνδικαλιστική πυκνότητα. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να μελετηθούν συστηματικά οι αιτίες του γραφειοκρατικού εκφυλισμού της συνδικαλιστικής ηγεσίας, η κοινωνική της υπόσταση και οι μηχανισμοί αναπαραγωγής της. Άλλες μελέτες θα μπορούσαν να εστιάσουν στη συνδικαλιστική πυκνότητα κατά κλάδο/τομέα παραγωγής, επικαιροποιώντας παλαιότερες έρευνες.

Το πλέον προβληματικό στην όλη κατάσταση είναι ότι δεν γίνεται καμία οργανωμένη και σε μεγάλη έκταση συζήτηση για τις δομικές αδυναμίες του συνδικαλιστικού κινήματος, με συνέπεια να μην μπορεί να διαμορφώσει μια συνολική στρατηγική, η οποία θα συνδέει τα στενά συντεχνιακά-επαγγελματικά συμφέροντα των επιμέρους κατηγοριών μισθωτών με τα συνολικότερα συμφέροντα εκπροσώπησης της εργατικής τάξης. Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε να ληφθεί υπόψη, για μελλοντική έρευνα, η διεθνής εμπειρία, συζήτηση και προβληματισμοί για τις νέες οργανωτικές μορφές που είναι απαραίτητο να υιοθετήσουν τα συνδικάτα, προκειμένου να εκπροσωπήσουν συνολικά τον κόσμο της εργασίας.

Το αποτέλεσμα από την έλλειψη μιας τέτοιας συζήτησης και των αντίστοιχων προβληματισμών και εμπειριών, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αυτοκριτικά και συγχρόνως ως μια νέα αρχή για τη συσπείρωση της εργατικής τάξης στα συνδικάτα, είναι η χρόνια αναξιοπιστία του συνδικαλιστικού κινήματος, επειδή στα μάτια των εργαζομένων φαίνεται ότι εκπροσωπεί μόνο μια μικρή κατηγορία μισθωτών, η οποία αφορά κυρίως το δημόσιο τομέα, τις ΔΕΚΟ, τις τράπεζες και λίγες μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, οι οποίοι λόγω της θέσης τους έχουν μια σχετική εργασιακή ασφάλεια. Αντιθέτως, η πλειονότητα των εργαζομένων στις μικρές επιχειρήσεις, οι άτυπα απασχολούμενοι, οι ανειδίκευτοι, οι μετανάστες και οι άνεργοι υπο-εκπροσωπούνται στα συνδικάτα, ενώ είναι έρμαια της εργοδοτικής αυθαιρεσίας ή της πρωτοβουλίας τους κράτους για την παροχή κοινωνικής προστασίας (π.χ. άνεργοι). Επίσης, δεν είναι τυχαίο που, πολλές φορές, η κρατική εξουσία, πατώντας σε αυτές τις αδυναμίες του συνδικαλιστικού κινήματος, εντείνει τις χωριστικές πρακτικές, μιλώντας για «προνομιούχους» εργαζόμενους

και «ρετιρέ», στρέφοντας έτσι με αυτόν τον τρόπο το ένα στρώμα των εργαζομένων απέναντι στο άλλο.

Η επιβίωση των συνδικάτων θα εξαρτηθεί από το χτίσιμο μιας νέας κουλτούρας ενότητας και αλληλεγγύης μεταξύ του κόσμου της εργασίας, κάτι το οποίο προϋποθέτει να προσελκύσουν στις γραμμές τους τα τμήματα των εργαζομένων που παραμένουν έξω από τις δομές τους, όπως οι νέες κατηγορίες υπαλλήλων και τεχνικών, οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, η νέα γενιά των εργαζομένων, οι γυναίκες, καθώς επίσης ο μεγάλος αριθμός των ανέργων και των επισφαλώς απασχολουμένων. Αυτό, βέβαια, με τη σειρά του προϋποθέτει την κριτική επανεξέταση των δομών του συνδικαλιστικού κινήματος, με τις κατάλληλες οργανωτικές αλλαγές.

Η εκπλήρωση αυτού του αιτήματος, δηλαδή της ενότητας και της αλληλεγγύης, και άρα το αν θα καταφέρει να εκπροσωπήσει τα συνολικά συμφέροντα της εργατικής τάξης, είναι το στοίχημα του συνδικαλιστικού κινήματος στις συνθήκες καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, με τις σοβαρές επιπτώσεις που έχει στον κόσμο της εργασίας (συνεχείς διαφοροποιήσεις και ανισότητες, εισαγωγή νέων τεχνολογιών, ευελιξίες, ανεργία), σε συνδυασμό με την υποχώρηση των συλλογικών αξιών που ωθούν στην ατομικοποίηση τους εργαζόμενους και κατά συνέπεια στον περιορισμό της διαπραγματευτικής ισχύος των συνδικάτων.

Είναι ένα ερώτημα το οποίο, όσο και αν διατρέχει την παρούσα εργασία, μόνο το ίδιο το συνδικαλιστικό κίνημα μπορεί να απαντήσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΗ

Αλεξάτος Γ., *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα. Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Ρωγμή, Αθήνα 1997.

Ανδρουλιδάκης Γ., «Ποιος φοβάται τον οργανωτικό διαχωρισμό από τη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ;», *Ροσινάντε*, Γενάρης 2012, φύλλο 20.

Αργυριάδης Α., «Κοινωνική Συμβουλευτική: Ριζοσπαστικοποιώντας την ερμηνεία των ψυχικών φαινομένων ενάντια στο καθεστώς εξαίρεσης», περιοδικό *Βαβυλωνία*, Ιούλιος-Αύγουστος 2012, τεύχος 7.

Arruzza Cinzia, «Πώς οι γυναίκες καθοδηγούν την ταξική πάλη» (συνέντευξη), περιοδικό *Σπάρτακος*, Νοέμβρης 2019, Νο 130.

Αυγή, «Σύμφωνα με έρευνα του ΟΟΣΑ: Το 25% των εργαζομένων πάσχει από ψυχική νόσο», 14 Δεκεμβρίου 2012.

Βαρχαλαμά Έλλη - Μπουκουβάλας Κ. - Παπαγεωργίου Ήρα, *Η Συμμετοχή των Γυναικών στα Όργανα Διοίκησης των Συνδικαλιστικών Οργανώσεων Δομής της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες 46, Αθήνα 2015.

Βερναρδάκης Χριστόφορος, «Ιδεολογήματα του κρατικού αυταρχισμού», *Η Εποχή*, 24 Ιανουαρίου 1999.

Βραδυνή, «Ραγδαία αύξηση της κατάθλιψης στους εργασιακούς χώρους», 14 Δεκεμβρίου 2011.

Burke P., *Ιστορία και κοινωνική θεωρία*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2002.

Γεωργιάδου Πέννυ - Στάθης Τήκος, *Οργανωτική διάρθρωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος και σύγχρονες προκλήσεις* (επιστημονικός υπεύθυνος: Γ. Κουζής), ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2013 (αδημοσίευτη εργασία).

Γιαννακοπούλου Κλεονίκη, «Ψυχική υγεία και εργασιακός χώρος στον καιρό της οικονομικής κρίσης», *Κέρδος*, 8 Μαρτίου 2012.

Γκίκας Α., *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.

Γουλιέλμου Π., «Η ουσία του συνδικαλισμού», στο Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975.

Γραμματικός Ν. - Κατσορίδας Δ. - Κολλιάς Γ., «Οι επιπτώσεις της "παγκοσμιοποίησης" στον κόσμο της εργασίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Ιούλιος-Αύγουστος 2000, τεύχος 61-62.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Καταστατικό Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας 1918-1992*, Αθήνα, 1992.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Μισθωτοί εργαζόμενοι και Συνδικάτα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Η παρέμβαση του συνδικαλιστικού κινήματος για την ανεργία*. Απόφαση της διοίκησης της ΓΣΕΕ, 12 Φεβρουαρίου 1997.

Γ.Σ.Ε.Ε., *Συνδικάτα και Εργασία*, Αθήνα 2000.

Γ.Σ.Ε.Ε.-Δελτίο Τύπου, «Άνθρακες ο θησαυρός των υποσχέσεων της κυβέρνησης για αποκατάσταση της αρχής της επέκτασης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας», 15 Ιουνίου 2018.

Δανδόλου Ναταλία, «Υπερ-συνδικάτο, με 3 εκατ. μέλη, ιδρύθηκε στη Γερμανία», εφημερίδα *Ημερησία*, 19 Μαρτίου 2001.

Dixon K., *Οι ευαγγελιστές της αγοράς*, εκδόσεις Πατάκη (σειρά: Λόγοι Δράσης), Αθήνα 2001.

Δεδουσόπουλος Α., «Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα», στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007.

ΔΗΜΕΛ, *Ο σύγχρονος Έλληνας εργαζόμενος*. Έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της ΓΣΕΕ, το χρονικό διάστημα Δεκέμβριος 1989 - Ιανουάριος 1990.

Έκθεση του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Ινστιτούτου (ETUI), *Συγκριτική Αξιολόγηση της εργασίας στην Ευρώπη 2018*, 19 Μαρτίου 2018. https://www.etui.org/Events/Launch-of-the-ETUI-ETUC-Benchmarking-Working-Europe-2018-report-What-convergence-and-what-divergence-across-the-EU

ΕΛΣΤΑΤ, *Έρευνες Εργατικού Δυναμικού*.

Engels Fr. - Marx K., *Αλληλογραφία 1844-1860*, μέρος Α', εκδόσεις Μπάυρον, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1986.

Ετήσια έκθεση 2016, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ετήσια έκθεση 2017, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ετήσια έκθεση 2018, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ευρωπαϊκό Δελτίο Πληροφοριών Συνδικαλιστικών Οργανώσεων Εργαζομένων, τεύχος 3, 1998.

Ζαμπαρλούκου Στέλλα, *Κράτος και εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-90. Μια συγκριτική προσέγγιση*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997.

Ζησιμόπουλος Γ. - Οικονομάκης Γ., «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημόσιου τομέα», περιοδικό *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2013, τεύχος 122.

Ζησιμόπουλος Γ. & Οικονομάκης Γ., «Ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων», *Θέσεις*, 2018, τεύχος 144.

Ζησιμόπουλος Γ., *Ταξική σύνθεση των συνδικάτων και προσδιοριστικοί παράγοντες της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πάτρα 2018.

Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιο της εκβιομηχανίσεως*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964 (δεύτερη έκδοση). Πρώτη έκδοση από τον Εκδοτικό Οίκο «Ελευθερουδάκης», Αθήνα 1926.

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ &V-PRC, *Η σύγχρονη εικόνα του μισθωτού*, Αθήνα 2008.

Ιωακείμογλου Η., *Κόστος εργασίας και περιθώρια κέρδους στα χρόνια των Μνημονίων*, Κείμενα Πολιτικής (PolicyBriefs)/15, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Ιανουάριος 2018, Αθήνα.

Καθημερινή, «Οδηγίες για καλή ψυχική υγεία των εργαζομένων», 8 Ιουλίου 2012.

Καθημερινή, «Εγκαταλείπουν μαζικά την Ελλάδα οι οικονομικοί μετανάστες», 15 Αυγούστου 2014.

Κάλας Ν. - Ράπτης Μ., *Μια πολιτική αλληλογραφία 1967-1984*, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2002.

Καλτσόγια - Τουρναβίτη Νίκη, «Γυναίκες και Συνδικαλισμός», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007.

Καραλή Κ., «UNIA: Ένα μεγάλο ελβετικό συνδικάτο. Όταν δεν συγχωνεύονται μόνον οι επιχειρήσεις», *Η Εποχή*, 24 Οκτωβρίου 2004.

Καρασαβόγλου Α., Μαδυτινός Δ., Νικολαΐδης Μ., Κατσορίδας Δ., *Ξένοι εργάτες στον Νομό Καβάλας. Επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία*, έκδοση του ΤΕΙ Καβάλας, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Καβάλα 1996.

Κατσανέβας Θ., «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιούλιος 1996, τεύχος 3.

Κατσανέβας Θ., «Η πορεία του ελληνικού συνδικαλισμού κατά την τελευταία εικοσιπενταετία», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Απρίλιος 1998, τεύχος 10.

Κατσανέβας Θ., «Αιτίες και τάσεις της απεργιακής δράσης στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην Ελλάδα», π. *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Οκτώβριος 1998, τεύχος 12.

Κατσορίδας Δ., «Οι διαστάσεις της ανεργίας στην Ελλάδα και η ανάγκη οργάνωσης των ανέργων», περιοδικό *Εκτός Ορίων*, Φεβρουάριος 1992, τεύχος 4-5.

Κατσορίδας Δ., «Ήρθε η ώρα για ένα πραγματικό κίνημα ανέργων», εφημερίδα *Πριν*, 4 Ιουλίου 1993.

Κατσορίδας Δ., «Παρατηρήσεις για την "αποβιομηχάνιση"», περιοδικό *Ουτοπία*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, τεύχος 18.

Κατσορίδας Δ., *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

Κατσορίδας Δ., «Αιτίες και συνέπειες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ανέργων», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *ΑΝΕΡΓΙΑ. Μύθοι και πραγματικότητα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

Κατσορίδας Δ., «Εργαζόμενη νεολαία: Στον αστερισμό της κρίσης». Εισήγηση στη διεθνή συνδιάσκεψη που διοργάνωσε η Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς», στο διάστημα 17-18 Σεπτεμβρίου 1998, στη Θεσσαλονίκη, με γενικό τίτλο: *Από την ανεργία στο νεο-ναζισμό; Συνθήκες ζωής και συστήματα προσανατολισμού των νέων στην Ευρώπη*. (Αδημοσίευτο κείμενο).

Κατσορίδας Δ., «Οικονομικοί κύκλοι και απεργιακά κύματα», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ), Απρίλιος 2000, τεύχος 58.

Κατσορίδας Δ., «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα», περιοδικό *Ενημέρωση* (έκδοση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ), Νοέμβριος 2000, τεύχος 65.

Κατσορίδας Δ., «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού», περιοδικό *Θέσεις*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2002, τεύχος 78.

Κατσορίδας Δ. - Κολλιάς Γ., «Η εξέλιξη των απεργιών στην Ελλάδα», στο συλλογικό τόμο *ΕΡΓΑΣΙΑ 2002*, του Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κατσορίδας Δ., «Μεταβολές στην ταξική δομή: Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». Εισήγηση στο 9ο επιστημονικό συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με θέμα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, την περίοδο 9-12 Απριλίου 2003. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο.

Κατσορίδας Δ., «Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», εισήγηση στο 10ο επιστημονικό συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, με θέμα: *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο, Αθήνα 2007.

Κατσορίδας Δ., «Μετανάστες εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Αδήλωτη απασχόληση και ''νομιμοποίηση'' των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (επιμέλεια: Α. Καψάλης), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2007.

Κατσορίδας Δ., *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, έκδοση του Αρχείου Ιστορίας Συνδικάτων (ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ) της ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008.

Κατσορίδας Δ., *Η Αντι-Ηγεμονία. Ζητήματα σχετικά με τη στρατηγική της μετάβασης*, εκδόσεις Καμπύλη/Ρωγμή, Αθήνα 2009.

Κατσορίδας Δ. - Λεχουρίτης Γ., «Οι κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της ανεργίας», περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Δεκέμβριος 2010, τεύχος 178.

Κατσορίδας Δ., «Η απώλεια της εργασίας ως μορφή θρήνου», ηλεκτρονικό περιοδικό *Ενημέρωση* (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ), Απρίλιος 2012, τεύχος 193.

Κατσορίδας Δ., *Εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική δράση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα (1900-1912). Το παράδειγμα της Φεντερασιόν: Συμπεράσματα και διδάγματα για τη δράση των συνδικάτων σήμερα*, έκδοση του Παρατηρητήριου Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα, Αύγουστος 2013, στη σειρά: Κείμενα Πολιτικής (PolicyBriefs)/9.

Κατσορίδας Δ., «Είμαστε σε πόλεμο! Ζητήματα τακτικής και στρατηγικής της συνδικαλιστικής Αριστεράς στις σημερινές συνθήκες (Συμβολή στο διάλογο για την ιδρυτική συνδιάσκεψη της νέας συνδικαλιστικής παράταξης-ΜΕΤΑ, 15-16 Μαρτίου 2014), δημοσιεύτηκε στο https://rproject.gr/article/eimaste-se-polemo, 14 Μαρτίου 2014.

Κατσορίδας Δ., «Δημόσιος χώρος και διαδήλωση: Η στρατηγική της διάσπαρτης διαδήλωσης». Εισήγηση σε συζήτηση που διοργάνωσε το Libby Saser Foundation, στις 29 Μαΐου 2014, στην Αθήνα, με θέμα: «Δημόσιος χώρος και διαδήλωση/ Το διαμαρτυρόμενο σώμα».

Κατσορίδας Δ., «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα». Εισήγηση στο επιστημονικό συνέδριο που διοργάνωσε ο Μαρξιστικός Χώρος Μελέτης και Έρευνας (ΜΑΧΩΜΕ), στις 21-23/11/2014, με θέμα: *Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας: ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη*. Δημοσιεύτηκε στον ανάλογο τόμο, εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2015.

Κατσορίδας Δ., «Συνδικαλιστικό κίνημα και μετανάστες». Εισήγηση σε ημερίδα, που διοργάνωσε το Εργατικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ) σε συνεργασία με το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, στις 30 Ιανουαρίου 2015, με θέμα: «Συνδικάτα και μετανάστες: νέες προκλήσεις στην εποχή της κρίσης».

Κατσορίδας Δ., «Συνδικάτα και δομές αλληλεγγύης», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 3 Ιουνίου 2015.

Κατσορίδας Δ., «Εργασιακές σχέσεις-Εντατικοποίηση-Ασφάλεια στην εργασία», περιοδικό *Οθόνη* (τριμηνιαία έκδοση της ΕΕΤΕ-ΟΤΕ), Ιανουάριος-Μάρτιος 2016, αρ. φύλλου 102.

Κατσορίδας Δ., «Ελαστική εργασία και ελαστική συνείδηση». Δημοσιεύτηκε στο http://kommon.gr/iii/626-elastiki-ergasia-kai-elastiki-syneidisi-tou-dimitri-katsorida, 15 Ιουλίου 2016.

Κατσορίδας Δ., «Ψυχολογία της αντίστασης και ταξική συνείδηση». Δημοσιεύτηκε στο, http://kommon.gr/iii/630-marksistiki-psyxologia-kai-taksiki-syneidisi-tou-dimitri-katsorida, 19 Ιουλίου 2016.

Κατσορίδας Δ., «Τα εργατικά δικαιώματα στην κλίνη του Προκρούστη», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 24 Ιουλίου 2016, σελ. 12.

Κατσορίδας Δ., «Μάης του 1936. Η εργατική εξέγερση στη Θεσσαλονίκη - Συμπεράσματα για το σήμερα», περιοδικό *Κόκκινο*, άνοιξη-καλοκαίρι 2016, τεύχος 4.

Κατσορίδας Δ., «Συνδικάτα: επείγουσα ανάγκη η ανασυγκρότησή τους...», *Οθόνη* (τριμηνιαία έκδοση της ΕΕΤΕ-ΟΤΕ), Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2016, αρ. φύλλου 104.

Κατσορίδας Δ., «Κυβέρνηση, διαπραγμάτευση και λαϊκός παράγοντας», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 20 Οκτωβρίου 2016.

Κατσορίδας Δ., «Απεργιακοί αγώνες και ανεργία», εφημερίδα *Εργατική Αριστερά*, 26 Οκτώβρη 2016, φύλλο Νο 370.

Κατσορίδας Δ., *Εργατικός έλεγχος - Κοινωνικοποίηση - Αυτοδιαχείριση*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2016.

Κατσορίδας Δ., «Συρρικνώνεται η εργατική τάξη; Μέγεθος, έκταση και δυναμική της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». Εισήγηση σε διημερίδα που διοργάνωσε το ΝΑΡ, στις 7-8/10/2017, στην Αθήνα, με θέμα: *Ο σύγχρονος ελληνικός καπιταλισμός*, στη θεματική ενότητα, με τίτλο: «Η κοινωνικοταξική διάρθρωση στον ελληνικό καπιταλιστικό σχηματισμό και οι τάσεις αναδιάταξης».

Κατσορίδας Δ., «Το κίνημα κατά της ανεργίας από τον Μεσοπόλεμο μέχρι την εποχή των Μνημονίων», περιοδικό *Τετράδια Μαρξισμού*, άνοιξη 2019, τεύχος 9.

Κατσορίδας Δ., Λαμπουσάκη Σοφία, *Οι απεργίες το 2011* (συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 37, Αθήνα 2012.

Κατσορίδας Δ., Λαμπουσάκη Σοφία, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα κατά το 2012* (συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 38, Αθήνα 2013.

Κατσορίδας Δ., Κολλιάς Γ., Λαμπουσάκη Σοφία, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2013* (συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 42, Αθήνα 2014.

Κατσορίδας Δ., Κολλιάς Γ., Λαμπουσάκη Σοφία, Παπανικολόπουλος Δ., *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014* (συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 45, Αθήνα 2015.

Κατσορίδας Δ., Κολλιάς Γ., Παπανικολόπουλος Δ., *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2015-16* (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες Νο 47, Αθήνα 2017.

Παπανικολόπουλος Δ., Κατσορίδας Δ., Κολλιάς Γ., Δερμάνη Βίκυ, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά την περίοδο 2011-2017*, (επιμέλεια: Δ. Κατσορίδας), σειρά: Μελέτες/Τεκμηρίωση 48, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2018.

Καψάλης Α., «Τα εργατικά συνδικάτα και η μετανάστευση», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο, *Αδήλωτη απασχόληση και ''νομιμοποίηση'' των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής* (επιμέλεια: Α. Καψάλης), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2007.

Καψάλης Α., «Εργατικό κίνημα και μετανάστες: ποτέ δεν είναι νωρίς...», *Η Εποχή*, 14 Φεβρουαρίου 2011.

Καψάλης Α., «Κωδικοποίηση εργατικής νομοθεσίας: Πίνακας μεταρρυθμίσεων της εργατικής νομοθεσίας στην εποχή των Μνημονίων», *Ενημέρωση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2014, τεύχος 220.

Καψάλης Α., «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης», ομιλία στο 15ο Συνέδριο, Διεθνείς Ημέρες Κοινωνιολογίας της Εργασίας/ JIST, με τίτλο, *Κρίσεις και κόσμοι της εργασίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 11-13 Μαΐου 2016.

Καψάλης Α., «Τα εργατικά δικαιώματα μετά το 4ο Μνημόνιο: εχθρός του κακού το χ ειρότερο!», περιοδικό *Ουτοπία*, Απρίλιος-Ιούνιος 2017, τεύχος 121.

Καψάλης Α., «Η μετεξέλιξη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε μνημονιακό μέσο απορρύθμισης της εργασίας», ηλεκτρονικό περιοδικό *Marginalia*, τεύχος 3, Μάιος 2018, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://marginalia.gr/arthro/i-metexelixi-ton-syllogikon-symvaseon-ergasias-se-mnimoniako-meso-aporrythmisis-tis-ergasias/

Καψάλης Α., *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα. Εργασιακές σχέσεις και μεταναστευτική πολιτική στην εποχή των Μνημονίων*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2018.

Κεφαλληνού Νατάσσα, «Από την κατανάλωση στην παραγωγή πολιτισμού», *Πριν*, 24 Μαρτίου 2012.

Kipka Roda, «Γυναικείοι αγώνες και αναπαραγωγή», περιοδικό *Τέσσερα* (4), Νοέμβριος 2019, τεύχος Νο 4.

Κόντη Α., «Το άγχος στην κίνηση, χειρότερο από την αγωνία των πιλότων στη μάχη!», *Ημερησία*, 1 Δεκεμβρίου 2004.

Κουζής Γ., «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *Η μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας* (επιμέλεια: Θ. Σακελλαρόπουλος), εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1999.

Κουζής Γ., *Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας;* στη σειρά Μελέτες ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Νο 14, Αθήνα 2001.

Κουζής Γ., *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο*, εκδόσεις Gutemberg, Αθήνα 2007.

Κουζής Γ., «Συγκρότηση και δράση των συνδικάτων στις νέες συνθήκες», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *Μαρξιστικές προσεγγίσεις σε επίκαιρα θέματα*, έκδοση ΜΑΧΩΜΕ, Αθήνα 2013.

Κουζής Γ., Καψάλης Α., Σερμπέτης Σ., Νικολούζος Α., «Το μετέωρο βήμα της αποκατάστασης της συλλογικής αυτονομίας», *Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου*, Ιούλιος-Αύγουστος 2016, τεύχος 7, τόμος 75.

Κουζής Γ., Καψάλης Α., *Οι εργασιακές σχέσεις στο πλαίσιο του τρίτου Μνημονίου: Τα επίμαχα πεδία της διαπραγμάτευσης με τους δανειστές και το ευρωπαϊκό περιβάλλον*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων), Μελέτες 50, Αθήνα 2020.

Κουκιάδης Ι., *Εργατικό Δίκαιο. Ατομικές εργασιακές σχέσεις και το δίκαιο της ευελιξίας της εργασίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2017.

Κουκουλές Γ., *Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση (1938-1984)*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Κοψίνη Χριστίνα - Γ. Κιμπουρόπουλος, «Όταν ο συνδικαλισμός γίνεται εξουσία», *Η Καθημερινή*, 2 Φεβρουαρίου 2003.

Κυριακούλιας Π., «"Δώρον άδωρον" η επεκτασιμότητα των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 7 και 8 Ιουλίου 2018.

Λαδίκος Ν., «Εργασιακό άγχος και ρεφλεξολογία», εφημερίδα *Holistic Life*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2012, τεύχος 47.

Lancereau Aurore, «Θεωρίες της κοινωνικής αναπαραγωγής και στρατηγικές επιπτώσεις τους», περιοδικό *Τέσσερα* (4), Απρίλης 2020, τεύχος Νο 5.

Λένιν, «Η μεγάλη πρωτοβουλία», *Άπαντα*, τόμος 39, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988.

Λιάκος Α., Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών, εκδόσεις Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Λιβιεράτος Δ., *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1985.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, εκδόσεις Κομμούνα, Αθήνα 1987.

Λιβιεράτος Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36*), Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994.

Λιβιεράτος Δ., *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2003.

Λιβιεράτος Δ., *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης: ΕΚΑ 1910-1916, ΕΕΑΜ 1941, ΕΡΓΑΣ 1945*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2006.

Λυμπεράτου Μ., «Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών...», *Η Αυγή*, 17 Ιουνίου 2012.

Λύτρας Α., *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993.

Λύτρας Α., *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

Μανίκας Ν., «Το εργοστασιακό κίνημα '74-'81: συνοπτικός απολογισμός», στο Ν. Μανίκας, Μ. Χαραλαμπίδης, *Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα*, εκδόσεις Αλέτρι, Αθήνα 1984.

Μαντέλ Ε., *Εισαγωγή στο **Κεφάλαιο** του Κ. Μαρξ*, εκδόσεις Εργατική Πάλη, Αθήνα 2007.

Μαντζούφας Γ., «Γενικαί αρχαί Εργατικού Δικαίου», στο συλλογικό τόμο *Επιστημονική Επετηρίς 1960-1961*, έκδοση της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών.

Μαρξ Κ., *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, εκδόσεις Α/συνέχεια, Αθήνα, χ.χ.έ.

Μαρξ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη (έκδοσις τέταρτη), Αθήνα, χ.χ.έ.

Μαρξ Κ.- Ένγκελς Φ., *Η γερμανική ιδεολογία*, εκδόσεις Gutenberg, δεύτερη έκδοση, τόμος πρώτος, Αθήνα, χ.χ.έ.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980.

Μαρξ Κ., *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

Μαρξ Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος πρώτο, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.

Μαρξ Κ., *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

Μαρξ Κ., *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1989.

Μαρξ Κ., *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος δεύτερος, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1989.

Μάτσα Κατερίνα, «Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου. Όψεις βιοπολιτικής στη σημερινή εποχή της κρίσης. Συλλογικές αντιστάσεις», περιοδικό *Ουτοπία*, Μάρτιος-Απρίλιος 2012, τεύχος 99.

Μεγαλοοικονόμου Θ., «Σχετικά με την ραγδαία αύξηση των αυτοκτονιών εν μέσω Μνημονίου», περιοδικό *Ουτοπία*, Μάρτιος-Απρίλιος 2012, τεύχος 99.

Μηλιός Γ., «Το ζήτημα των μικροαστών: Ενιαία τάξη ή δύο διακριτά ταξικά σύνολα;», περιοδικό *Θέσεις*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2002.

Μηλιός Γ. - Οικονομάκης Γ., «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», περιοδικό *Θέσεις*, Απρίλιος-Ιούνιος 2007, τεύχος 99.

Μοσκώφ Κ., *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972.

Μοσχονάς Α., *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, τόμος πρώτος, Οδυσσέας, Αθήνα 1998.

Μπαλαούρας Μ., «Οι νέες προκλήσεις για τον συνδικαλισμό», *Η Εποχή*, 18 Μαρτίου 2001.

Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998.

Μπενσαΐντ Ντ., *Ο Μαρξ της εποχής μας*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2013.

Μπιθυμήτρης Γ. - Κωτσονόπουλος Λ., «Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη Μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: συνέχειες και ρήξεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2018, 44(1).

Ναυτεμπορική, «Πρώτοι στο άγχος είναι οι Έλληνες», 28 Μαρτίου 2012.

Νταγιάντης Γ., «Το κίνημα των ανέργων στη Γαλλία», περιοδικό *Άρδην*, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1998, τεύχος 16.

Ντέπε Φ., «Τα συνδικάτα στο τέλος του 20ού αιώνα», *Η Εποχή*, 10 Νοεμβρίου 1996.

Οδός Ευπόλιδος (περιοδικό), Φλεβάρης-Απρίλης 2002.

Οικονομάκης Γ., *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής. Καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Οικονομάκης Γ. - Ζησιμόπουλος Γ. - Κατσορίδας Δ. - Κολλιάς Γ. - Κρητικίδης Γ., *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Μελέτη 41, Νοέμβριος 2015.

Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (ΟΒΕΣ), *Το Εργοστασιακό Κίνημα. Αφιέρωμα στα 5 χρόνια δράσης της ΟΒΕΣ 1979-1984*, Αθήνα 1984.

Παλαιολόγος Ν., «Από την παράδοση... στην ανάγκη για μεταρρύθμιση: Κριτικές σκέψεις πάνω στη δομή και τη λειτουργία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος», στο συλλογικό τόμο *ΕΡΓΑΣΙΑ 2002*, του Ινστιτούτου Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

[ΠΑΜΕ-Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο], κείμενο της Επιτροπής Πρωτοβουλίας, «Πλαίσιο έκκλησης για να αλλάξουμε την κατάσταση στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα», Ιανουάριος 1999.

Παπαδόπουλος Π., *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.

Παπανικολόπουλος Δ., «Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων την εποχή των Μνημονίων. Από την παλίρροια στην άμπωτη», στο Δ. Κατσορίδας - Γ. Κολλιάς - Σοφία Λαμπουσάκη - Δ. Παπανικολόπουλος, *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014*, (Συντονιστής: Γ. Κουζής), έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες/Τεκμηρίωση 45, Αθήνα 2015.

Παρασκευόπουλος Θ., «Κριτική στο άρθρο του Α. Δεδουσόπουλου: "Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στον Μαρξ - Μια ερμηνεία"», στο *ΑΛΜΑΝΑΚ Κοινωνιολογίας '88* (επιμέλεια: Γ. Σταμάτης - Γ. Μηλιός), εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989.

Παρόν, «Οι Έλληνες εργαζόμενοι έχουν χάσει τον ύπνο τους από τον φόβο μήπως απολυθούν», 4 Ιανουαρίου 2014.

Πουλαντζάς Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Πουλαντζάς Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος α', εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

Πουλαντζάς Ν., «Κ. Marx και F. Engels», στο *Η φιλοσοφία* (επιμέλεια: Φρανσουά Σατελέ), τόμος Β', εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 2006.

Ράϊχ Β., *Ταξική συνείδηση και σεξουαλική χειραφέτηση*, έκδοση τρίτη, εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1972.

Σακελλαρόπουλος Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2001.

Σακελλαρόπουλος Σ., *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2014.

Σβόλης Κ., «Συντονίζονται οι άνεργοι. Πραγματοποιήθηκε σύσκεψη για ένα πανελλαδικό κίνημα ανέργων», *Η Εποχή*, 19-9-1999.

Σεφέρης Κ., *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, εκδόσεις Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975.

Σεφεριάδης Σ., «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936). Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1995, τεύχος 6.

Σιάνου Φωτεινή, «Η θέση των γυναικών στο συνδικαλιστικό κίνημα», στο συλλογικό τόμο, με τίτλο Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα (εισαγωγή-επιμέλεια: Κούλα Κασιμάτη), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

Σιδέρης Ν., *Το κατά Διαβόλου Ευαγγέλιο. Πολιτική ψυχολογία της κρίσης*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2014.

Σμυρναίος Κλέαρχος, «Για την αυτοργάνωση των εργαζομένων», *Το Διάλειμμα*, Ιούνιος-Αύγουστος 2011, αρ. φύλλου 42.

Σοσιαλιστική Προοπτική, «Το κίνημα των ανέργων του Μεσοπολέμου υπό την ηγεσία των κομμουνιστών-τροτσκιστών», Δεκέμβριος 2012 (τεύχος 284, ένθετο Νο 141), Ιανουάριος 2013 (τεύχος 285, ένθετο Νο 142), Φεβρουάριος 2013 (τεύχος 286, ένθετο Νο 143).

Σπυρόπουλος Γ., «Ο συνδικαλισμός στη δίνη των αλλαγών», περιοδικό *Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου*, 15 Ιανουαρίου 1999, τεύχος 2 (1386).

Σταμάτης Γ., «Μη παραγωγική εργασία και παραοικονομία», στο Γ. Βαβούρας (επιμέλεια και εισαγωγή), *Παραοικονομία*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1990.

Σταμάτης Γ., «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και στη χώρα μας», στο Γ. Σταμάτης: *Κείμενα Οικονομικής Θεωρίας και Πολιτικής* (τόμος πρώτος), εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992.

Σταυρούλα Κατερίνα, «Απεργία των ανέργων: πρωτότυπη μορφή δράσης», *Πριν*, 18 Ιουλίου 2010.

Στρατούλης Δ., *Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη του νεοφιλελεύθερου τυφώνα*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Σχίζας Γ., «Πράσινα συνδικάτα», *Η Αυγή*, 6 Ιουνίου 2001.

Σώρος Γ., *Η κρίση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα: αίτια και προοπτικές υπέρβασής της*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο 2013.

Τιμπό Μπερνάρ, «Για μια νέα αντίληψη της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης», *Η Εποχή*, 26 Σεπτεμβρίου 1999.

Τουτζιαράκης Γ., «Κρίση των συνδικάτων: Οργανώσεις καθολικής αλληλεγγύης ή λειτουργικό εξάρτημα της κοινωνίας των 2/3;», στο συλλογικό τόμο με τίτλο, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στο τέλος του 20ού αιώνα* (επιμέλεια: Κούλα Κασιμάτη), εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

Τρότσκι Λ., *Η «Τρίτη Περίοδος» των λαθών της Κομιντέρν*, εκδόσεις Μαρξιστική Φωνή, Αθήνα 2016.

Τσακίρης Θ., «Συνδικαλιστικό κίνημα και δημοκρατία», *Η Εποχή*, 20 Σεπτεμβρίου 1998.

Τσακίρης Θ., «Συνδικάτα και εργασιακές σχέσεις. Από την κρίση στην αποσυνδικαλιστικοποίηση», στο συλλογικό τόμο με τίτλο: *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων. Χώρος και κοινωνία* (επιμέλεια: Χριστόφορος Βερναρδάκης), εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005.

Τσακίρης Θ., «Η ιδεολογική κληρονομιά του Νίκου Πουλαντζά», Η Εποχή, 18 Νοεμβρίου 2007.

Τσακίρης Θ., «Κράτος - κόμμα - συνδικάτο 1980-2001: μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», στο *Εργασία και πολιτική. Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, έκδοση του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2007.

Φασάκης Σ., «Εκσυγχρονισμός και εργατική τάξη», *Φωνή των Τεχνικών*, Μάρτιος 1995, τεύχος 160.

Φασάκης Σ., «Πρώτη δύναμη τα αφεντικά στο συνέδριο της ΟΜΕ-ΟΤΕ», *Πριν*, 21 Ιουνίου 1998.

Φιοροβάντες Β., «Ν. Πουλαντζάς: Τάξη και ιδεολογία - Στρουκτουραλισμός και ιστορικισμός», περιοδικό *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Β', τεύχος 6, Δεκέμβριος 1991.

Φίσερ Ε., *Τι είπε πραγματικά ο Μαρξ*, εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1975.

Φρέιζερ Νάνσυ, «Αναγκαία μια σοσιαλιστική φεμινιστική αναδιοργάνωση της κοινωνίας», *Η Εποχή*, 18 Απριλίου 2020.

Φρος Στίβεν, «Ψυχανάλυση και κοινωνική βία», *Η Αυγή*, 23 Απριλίου 2017.

Φρος Στίβεν, «Ο όρος ''κοινωνική βία'' είναι απολύτως πραγματικός και διόλου τεχνητός», συνέντευξη στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, 24 Απριλίου 2017.

Harnecker M, *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα (χωρίς χρονολογία έκδοσης).

Χατζητσάκος Ν., «Ηχηρό μήνυμα κατά της ανεργίας από την πορεία Πάτρα-Αθήνα. Πώς συρρικνώθηκε η αγορά εργασίας επί Μνημονίων», *Η Εποχή*, 10 Απριλίου 2016.

Χριστόπουλος Δ., «Ο συνδικαλισμός (όπως τον μάθαμε) πέθανε, ζήτω ο συνδικαλισμός!», *Ροσινάντε*, Γενάρης 2014, φύλλο 33.

Χρυσοστομίδη Θεοτοκά Ίλια, «Το άγχος στην επαγγελματική ζωή προκαλεί κατάθλιψη», *Κέρδος*, 26 Απριλίου 2012.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΗ

Economakis G., Frunzaru V., & Zisimopoulos I., The economic crisis and industrial relations: Greece and Romania in comparison. *EAST-WEST Journal of Economics and Business*, XIX(1), 2016.

ETUI (Έκθεση του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Ινστιτούτου), https://www.etui.org/Events/Launch-of-the-ETUI-ETUC-Benchmarking-Working-Europe-2018-report-What-convergence-and-what-divergence-across-the-EU

Ioannou C. (2012). Recasting Greek Industrial Relations: Internal Devaluation in Light of the Economic Crisis and European Integration. *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations,28*(2).

Kambouri Nelli, Liapi Maria, Vouyioukas Anna, *Qualitative research to identify enabling and constraining factors of migrants' participation in local governance, trade unions and school councils with a gender perspective*, National Report for Greece, July 2014.

Katsaroumpas I., & Koukiadaki A. (2019). Greece: 'contesting' collective bargaining. In T. Müller, K. Vandaele, & J. Waddington (Eds), Collective bargaining in Europe: towards an endgame, Volume II. Brussels: ETUI.

Kornelakis A., & Voskeritsian H. (2014). The Transformation of Employment Regulation in Greece: Towards a Dysfunctional Liberal Market Economy? Relations Industrielles/Industrial Relations, 69(2).

Koukiadaki A., & Kretsos L. (2012). Opening Pandora's Box: The Sovereign Debt Crisis and Labour Market Regulation in Greece. *Industrial Law Journal*, *41*(3).

Koukiadaki A., & Kokkinou C. (2016). Deconstructing the Greek System of Industrial Relations. *European Journal of Industrial Relations*, *22*(3).

Kouzis G. (2018). Labour under Attack during the Period of Crisis and Austerity. In P. Sotiris (Ed), Crisis, Movement, Strategy: The Greek Experience. Leiden/Boston: Brill.

Lange & Scruggs (1998), «Where Have All the Members Gone? Union Density in the Era of Globalization».

Paitaridis Dimitris, 2018. Division of Labour, Productivity, and Competitiveness of the Greek Tradable Sector. East - West Journal of Economics and BusinessXXI (1-2).

Pestieau J., *The changes in the composition of working class and the proletariat*, International Communist Seminar – Workers' Party of Belgium, Brussels, 1998, www.wpb.be/icm/98en/98en06.html

Trotsky L., *The Five First Years of the Communist International*, New Park Publications, τόμος 1.

Visser J. (2006). Union Membership Statistics in 24 Countries, Monthly Labor Review, January.

Visser J. (2013), ICTWSS: Database on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts in 34 countries between1960 and 2012 (Version 4.0). Διαθέσιμο σε: https://aias.s3-eu-central-1.amazonaws.com/website/uploads/1460639067411ICTWSS-codebook-40.pdf

Western B. (1995). A Comparative Study of Working-Class Disorganization: Union Decline in Eighteen Advanced Capitalist Countries. American Sociological Review, 60(2).

Yannakourou M., & Tsimpoukis C. (2014). Flexibility Without Security and Deconstruction of Collective Bargaining: The New Paradigm of Labor Law in Greece. Comparative Labor Law & Policy Journal, 35(3).

Zisimopoulos I., Fagogenis K., & Economakis G.. (2019). Decentralization of collective bargaining system in Greece: between dismantling, survival and restoration. *Proceedings of the International Conference of Political Economy-ICOPEC 2019*.

Zisimopoulos I., Economakis G.. & Androulakis G.. (2019). *The class composition of trade union movement in Greece: an empirical investigation.* Greek Association of Political Economy Discussion Paper 2019-2. https://poleconom.files.wordpress.com/2019/07/dp-2019-2_zisimopoulos_economakis_and_androulakis-1.pdf

Zisimopoulos, I. (2019). Industrial Relations in Greece: Before, during and beyond the economic crisis. *EAST-WEST Journal of Economics and Business*, XXII(2), 81-108

ISBN: 978-618-5483-30-2